महाभाष्यप्रदीपोद्योत:

(अपूर्ण पत्रसं०)

नं०: १४४/घ

पत्रसं०: ३०/ १४६ (पत्राणि)

११६= १४६ (पत्राणि)

कुत: पूर्वम् ५२६ (पत्राणि)

'महाभाष्यप्रदीपो' (अपूर्ण)

ग्रन्थ:

नं०:- १४४/घ

पत्र सं०: ११६+३०=
१४६ (पत्राणि)

इत:पूर्व ५२६ पत्राणि

१४६ १क
व्याकरणम्

श्रीमत्प्रक्रिया
कै॰ वि॰ प्र॰ प्र॰
१ ३

ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः नत्वा सांबशिवं देवीं वागधिष्ठातृकां गुरून् पाणिन्यादिमुनीन् व्याख्यास्ये तत्त्वसतीर्थिनौ १ ।
नामोपायमहोनागोपायाभाषितार्थविचक्षणः हरिदीक्षितनामास्ते ब्रह्मसेवनतत्परः स्मृतिः २ यावत्कालं कलनरोगितदुर्नाशनात् ।
स्वयं वैरस्य प्रौढमनोरमालब्धजीविकः ३ नातिविस्तीर्णं नातिसंक्षिप्तं बालानामपि बोधकृत् भाषाप्रदीपमाख्यानं कुर्वेऽहं तु यथा-
मति ४ भाष्यमाविविक्षुः शिष्टाचारप्राप्तं मंगलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति सर्वेति नत्वा नत्वा पंचमश्लोकान्तर्हितेनान्वयः सर्वाकार-
त्वं सर्वोपादानकारणत्वात् सत्सद्रूपकार्याणि तत्स्वरूपभावात् निराकारत्वम् कुर्वन्नाहिद्याध्यक्षत्वम् सर्वत्र नियन्तृत्वे अतीन्द्रि-
यजन्यज्ञानविषयत्वम् सर्वस्य स्वरूपज्ञानेनैव इन्द्रियाविषयत्वेनातीन्द्रियत्वम् सत्सद्रूपत्वम्

श्रीपार्वतीवल्लभाय नमः पाणिनिपतञ्जलिकात्यायनेभ्यो नमः सर्वाकारं निराकारं विश्वाध्यक्षमतीन्द्रियम् सत्सद्रूपमा- २
तीतमहं रूपं मायया ध्यातं १ नानालोचनसंसक्तं नारायणमजं विभुम् प्रणम्य परमात्मानं सर्वविद्याधिपं हि यम् २ गुरुभ्यः
प्रतिपद्ये स्वर्गे यत् कृत्प्रहान् सरस्वतीं च नत्वा सर्वविद्याधिदेवताम् ३ पदवाक्यप्रमाणानां पारावारस्य धीमतः गुरोः ।
महेश्वरस्यापि कृतवाचरणावनतम् ४ एमः

पदान्वयार्थः एतच्छ्लोकयामिनिमत्तेवस्थाने नामनीतं नरहितमित्यर्थः पवं च सरेवनिभावः नत्वा हृष्ट्वमस्माभिः कृतोऽनरहस्यानरूपान् ।
प्राह प्रहृष्टमित्यादि माययाहन्तेति स्वस्वरूपमाह नानेति नत्वमस्मादि वाक्यजनितात् खण्डाद्वितीयसच्चिदानन्दब्रह्माकाराहंवृत्तेः ।
नेतरेवलोचनेन संप्रेक्ष्य मित्यर्थः नारायणमित्यादि सर्वनरसमूहान्तर्यामिणमित्यर्थः सर्वविद्यावरूपानहिधाधिपं नम् २ व
चनसारमंविशेषरूपग्रंथसमुचितनत्वा हागाधिदेवतां नमामि गुरुभ्यः इति देवतां पाण्डित्यम् ३ संप्रदायस्तु हिं यानपदवाक्यं नम
ति पदेति व्याकरणमीमांसातर्काणामित्यर्थः धीमतः ऊहापोहकुशलस्य ४ ॥ त्म॰
२

ॐ

महाभाष्येति भाष्यान्तरेभ्यस्सोपाधिकृयत्वेनान्याख्यानत्वादित्याभाष्यवैलक्षण्येन महत्त्वम् अथवा भाष्यार्थस्त्वम् सुपठेनेनेनेतिशा।
वेद्यत्वम् यथागमसंग्रहायमनतिलेखंर्थ: ५ सौद्वत्यपरिहरति भाष्येति महाभाष्यसकाशिसमासाहृदकचनिरोधम् विघ्न
नदुष्टत्वम् ६ ननवेकृपय प्रकृष्टैरित्याह तथापीति तत्रमस्सारांशत्वात्रनिबद्धमितिभाव: शनैरिति नमसन्तं ग्रन्थसंकोच:।
वतुबहित्वेनेनभाष्ययाशापरिसाधा आख्यानस्पाविहतनंवबाधने यद्यपि पुराणितनानाब्रह्माण्येन निष्कारणंरूपादिभिरुक्तै:
संख्यायासनाहाविवरमयवायपमहाराणर्थिनयेवोतमाधिकारिप्रवृत्तिसंभवात्प्रयोजनं नोक्तम् वार्तिककृतापि शास्त्रस्येव कप्रयो

महाभाष्यार्णवावारपारीणं विहितस्तवम् यथागमं विधास्येहं कैय्यटो जैयटात्मज: ५ भाष्याब्धि:क्वातिगंभीर: क्वा
हं मन्दमतिस्तत: छात्राणामुपहास्यत्वं यास्यामि पिशुनात्मनाम् ६ तथापि हरिबद्धेन सारेण ग्रन्थसेतुना ॥ राम ॥

श्रीसीतावल्लभायनम: श्री: श्रीसरस्वत्यैनम: योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन ॥ राम
योपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोस्मि श्रीगुरुभ्योनम: अथ शब्दानुशासनम्।

क्रममाण:शनै: पारं तस्य प्राप्तास्मि पङ्गुवत् भाष्यकारो विवरणकारत्वाद्व्याकरणस्य साक्षात्प्रयोजनमाह अथ शब्दानु
शासनमिति प्रयोजनप्रयोजनानि तत्सोहारीनिपश्याह स्तत्र ॥ श्री: ॥ राम ॥

गेयसंज्ञत्वेनेनमध्यमाधिकारिण: एतत्प्रयोजनं दर्शितम् भगवांस्तु विवरणकारत्वात् मन्दाधिकारिणां प्रवृत्तये प्रयोजनप्र
योजनप्रतिपत्तिप्रणववत्प्राह्या हि तत्र सर्वोपकारितत्वादिदृष्टान्तस्यासाक्षात्प्रयोजनं शब्दानुशासनेति लक्षणत्वमित्याह भाष्यका
रइति तत्र शब्दानुशासनरूपप्रयोजनं उक्तं विषयाप्युक्त एव शब्दानुशासनविषयस्य शब्दस्यैव विषयतादिनिबोधम् तत्ज्ञाना
धिकारीप्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव: सम्बन्धइति अर्थादेवलब्धम् ननु कानि प्रयोजनानि इत्यादिना प्रयोजनानि वक्तव्यानि तेन पोत
कृत्यमतआह सोतादिति तत्राह प्रयोजनप्रयोजनानीति ॥ राम ॥

भा. कै. वि. प्र. ३ व्याख्यानमित्यस्य शब्दानुशासनमित्यादिरिति शेषः नावत् अथ अस्य व्याख्या इति पदार्थस्य नायमानन्तर्यार्थादिर्थकत्वमित्याह ये इति शेषः १
भाष्यव्याख्येयं तत्र व्याख्यानमिति भावः ननु तर्हि विनाप्यथशब्दोधिकारार्थस्तत्र व्याख्यानमत आह एवं हीति परस्परेः शब्दानुशा
धिकारार्थे प्रयुज्यत इत्यपेदे: व्याख्यानमिति अधिकारार्थत्वेनेति शेषः अथेति शब्दोधिकारार्थस्तद्रूपेः आनन्तर्यार्थादिर्थक
2 त्वमप्रस्तुतमिति ध्वनयितुं भाष्ये नाथ विनिमयो वेति समस्यिताकेसंरूपार्थः विशेषेति नवेति भाष्ये वर्षेपरतायार्थेनेत न तथाप्रसं नवेति विभाषेति सूत्रे नेति निषेधार्थः वेति विकल्पार्थः
निर्विकल्पमित्यर्थः ननु निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवाच्यथशब्दानुपपन्नोऽत आह अधिकार इति प्रस्ताव इति प्रारम्भ इत्यर्थः

स्वार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुकारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः

भाष्यकारः

ते वाक्यव्याख्यानं तत्र स्वयमेव भाष्यकारेणोक्तं अथेत्ययमिति इति शब्दो अथशब्दस्य
स्वरूपपरस्थापनाय प्रयुक्तः एवं हि परस्परेः सामानाधिकरण्येन संबन्ध्यते अथ शब्दो
व्याख्यानं प्रकारेण स्वरूपपरस्थितस्य सर्वनाम्नापरामर्शेनेत अयमिति शब्दः ॥ राम १

अथेत्ययं शब्दोधिकारार्थः प्रयुज्यते ॥ राम ॥

इति सूत्रपकथनं विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् अधिकारार्थ इति अधिकारः प्रस्तावः ॥
शास्त्रेणास्य प्रयोजनमित्यर्थः निपातानां द्योतकत्वं वाचकपदीयनिर्णीतम् ॥

शब्दशास्त्रस्य स्वबुद्धिस्थेयरूपी

स्वार्थाद्याख्यायमानस्य अर्थशब्दः प्रयोजनवाचीति भावः निपातानां च द्योतकत्वमिति निपातानां द्योतकत्वं चेत्यर्थः उप१ ननु वाचकत्वं=
सर्गातिरिक्तनिपातानां द्योतकत्ववाचकत्वोभयसाकारस्यार्थविभक्तिर्निसद्भाष्येस्पष्टत्वात् उपसर्गाणां द्योतकत्वमे१
वेति स्पष्टं गतिर्निपातानां विन्यस्त भाष्यादिनिर्णीतं त्रैव निरूपयिषामः अत एव सातत्यं क्रियते गुरुरित्यादि संगच्छते प्रारम्भक्रिया१ सातत्यादिति निपातस्य अप्रस्तुतविषयत्ववाचकत्वम्
विषयत्वद्योतकस्याप्यथशब्दस्याभार्थे नीयमानस्यादिवन्मंगलत्वमपीत्यथार्थमथशब्दः प्रयुज्यत इति फलितम् राम. २
वेतनवाचकत्वमेव चेच्छन्ति अधिकृतमिति च तत्र थेवदन्ति भाष्ये प्रयुज्यत इत्यनेन वर्तमाननिर्देशेन सर्वलोकसिद्धम
स्याधिकारार्थत्वं न तु स्वाद्यादिवत्पारिभाषिकमिति ध्वनितम् ॥: राम ॥

ननु विवरणेऽप्यधिकृतमित्यधिकं वाचकपराभावाद्योगमकृतानुपपत्तिरित्यत आह अनेनेति अनेनाथशब्देन क्रियते इति प्रतीयत इति एतावतैव
द्योतकत्वमिति भावः ननु भावसाधनानुशासनशब्दस्य शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह व्याकरणस्येति अन्वर्थनाम्नो योजना
भिधानेनोपपत्तिः अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य ज्ञाप्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्तेनानुशासनपदेन सामानाधिकरण्यमिति भावः इदमवधेयम्
नं भाष्ये नामपदोपादानम् नामनामिनोरभेदान्नामशास्त्रमिति सामानाधिकरण्यमनेनैवापभ्रंशानामविषयत्वं सूचितं ध्वनितं च केषामिति
प्रश्नस्तु लौकिकमात्रविषयत्वशङ्कया नाऽऽशास्त्रमाकृतमुत वैदिकमात्रविषयमाहोस्विदुभयविषयमिति निर्णये न तु कर्मणि चेति निषेधात्कथं कर्म
षष्ठ्यन्तेन समास इत्यत आह अत्र चाचार्यस्येति उभयोरुपादानप्रयोजनाभावादुभयप्राप्तिरित्यनुमानेनेति सत्रे भाष्ये स्पष्टम् कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्यामपि ।

अथशब्दस्याधिकारार्थत्वे को वाक्यार्थः संपद्यत इत्यत आह शब्दानुशासनमिति अनेन कर्तृक्रियाविषयस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रार
भ्यमाणता अथशब्दसन्निधाने प्रतीयते व्याकरणस्य चेदमन्वर्थं नाम शब्दानुशासनमिति अत्र चाचार्यस्य कर्तुः प्रयोजनाभावादनु
पादानादुभयप्राप्त्यभावान्नोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यनेन षष्ठी अपि तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेति कर्मणि चेति समासः ॥ राम ॥

शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम् केषां शब्दानाम् ॥

निषेधाप्रसक्तावाद्युदात्तत्वार्थं यच्च नास्ति न समासः शब्दस्य शब्दानामिति वा शब्दहेतुना हि नाम प्रकरणाद्विना विशेषस्याभावान्नेति बोध्यम् ।
लौकिकानां वैदिकानां चानुशासनप्रसङ्ग इति मत्वा पृच्छति केषामिति अनुपदार्थानामनेकत्वात्सर्वेषां प्रतिपदं पाठस्याशक्यत्वात्प्रविभागा
भावसंशयः यथा राजपुरुषः इत्येकवद्भावेति ॥ राम ॥

समासनिषेधः कृतो नेत्यत आह इष्येति वस्येयमर्थः कर्तृकर्मणोरित्युत्तरार्थं विहितषष्ठ्या एव समासनिषेध इति भावः भाष्ये शास्त्रमिति
स्य कर्तव्यत्वेनेति शेषः विवरणकारास्तु आख्यानमन्वेनेति शेषः उचितस्त्वयं शास्त्रं नवासा साधुत्वरूपेण प्रयोजनं सवधृत्ता हा ।
ध्यम् सामान्यशब्दानामिति लोकव्यवहारे धर्मजनकत्वप्रयोगत्वेन शब्दप्रयोगाद्दृष्टिरिति भावः एतेन नृत्यनिर्देशादेव न तु पदार्थस्वत्वादेशाच्छब्दप्रयोगाद्दृष्टेरि ति ग
त्वमित्यपास्तम् ननु व्रीहीनवहन्तीत्यादौ सामान्यशब्दस्यापि शब्दविशेषेषु प्रवृत्तिर्दृश्यते यज्ञसाधनत्वविशेषप्रवृत्तिर्विशेषणी भुक्त । शाहू
आह विनेति व्रीहिशब्दस्य तु प्रकरणाद्विशेषप्रवृत्तिरिति भावः वाचिनां शब्दानामित्याह नापृथक्त्वसंग्रहः अथ पदार्थस्य सर्व
दार्थस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्श इत्यत आह अपदार्थानामपीति तत्र एवमुपस्थित्या विषयस्य संबन्धः बुद्ध्या मानस यद्वा आकाङ्क्षावशाद्

भा. कै.
वि. प्र.
३

वेदांगत्वादिति ननु व्याकरणमसिद्धमनेनतन्त्रेणाहादीनामविषयत्वात्स्वयं विना न च वेदांगत्वाद्वैदिका एव विषयाः स्युः तत्र तत्र भाषायां
कृत्प्रत्ययाः कृतावयवार्थविषयत्वात् न तु विना नः स्वरूपं प्रयुक्तानिति लिङ्गमस्य वेदे लोकोपकारत्वात् हृस्वादि लोकानुगतत्वाद्
वेदानामिधानं नन्ववपुरुषार्थत्वात्तथाह वैदिकानामिति वैदिकानां लौकिकत्वेनोक्तिपाठः तत्र तत्र लौकिकानां यान्येवकृप्यपदानां
प्रसिद्धास्तेषां च संवेद्यत्वमितिभावः भाषाशब्दानामिति भाषाप्रयोगप्रयोजनकृद्धेय्यवहारास्तत्र प्रयुज्यमानानामित्यर्थः एवं च
वेदमात्रान्तर्गतकर्मणि निर्देशार्थमप्रयुज्यमानानामिति लिङ्गपरत्वालौकिकशब्दस्यैतेनाद्यव्यवहारार्थत्वात् अत एव गौरश्व इत्यादीनां लौकि

सिद्धान्तवादीनां व्याकरणस्य वेदांगत्वान्सामर्थ्याद्विशेषावगतिरिति मत्वाह लौकिकानामिति लोके विदितत्वादिति लोक ।
सर्वलोकादृष्टिनिबन्धः अथवा भवार्थप्रधान्यादित्याद्युक्तं वेदभवा वैदिकाः वैदिकानां लौकिकत्वेपि प्राधान्यख्यापं ।

लौकिकानां वैदिकानां च । तत्र लौकिकास्तावत् । गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इति ॥

नाथ इत्यनुवादानम् यथा ग्रामान्तरात्प्रयाताः वसिष्ठोप्यायातः इति वसिष्ठस्य तेषां च प्राधान्येपि तत्र तत्र पदप्रधानपरिहारात्
अथवा भाषाशब्दानामेव लौकिकत्वमिति भेदेन निर्देशः तत्र लोके परान्तु शब्दानियमाभावात्सर्वत्र प्रसिद्धवर्णेषु यानि गौरश्व

कोदाहरणत्वसंगतिः लोके स्वरानादरात् वेदे तदादरात् स्वरविशिष्टानां वेदमात्रविषयत्वमभिप्रेत्य शन्नो देवीरित्यादीनां वैदिकोदाहरणत्व
संगतिरितिभावः लोकप्रसिद्धस्योदाहरणत्वोक्तेर्वैदिकानामेव तल्लोकप्रयोगमाह तत्रेति परान्तरसमभिहारेण स्वरविशेषाद्यवे ।
देवाकरानामुदाहरणत्वोक्तिरित्यपि वाध्यम लोके वेदे साधारणत्वयापादनीयशब्दानां शब्दानुशासनस्य वाग्यापिकृतत्वेन तन्त्रका ।
रायानादिव्याकरणस्य तिङन्तरूपपदे भाष्ये लौकिकास्तावदिति तावच्छब्दानुक्रमार्थत्वे लौकिकोदाहृत्य तेन पश्चाद्वैदिकोदाहरणार्थः
वैदिकानां प्रधानत्वेपि लौकिकानामादौ निर्देशः स्वल्पस्वरस्वरव्यतार्थः

क्ष

अभेदेनलोकेइति अभेदेनैवेत्यर्थः शाब्दपर्यालोचनाभिप्रायेणास्य गोरितिप्रयोगाभावः शुक्लं किंप्रत्यक्षं पश्यतो वाचकजिज्ञासया कोय
मितिप्रश्नप्रयोगोऽयंवर्णः शुक्लः इत्युत्तरस्य शब्दविशिष्टरूपतया दर्शनात् शब्दविषयताप्रतीतिरितितात्पर्यम् शब्दार्थयोस्तादा
त्म्यमेवदर्शयति सर्वेषामपि नलभाष्यइतिम नयायामसम्बन्धिवैयाकरणमतनयायुक्तादितम् अतएवजातावाक्यविशेषणत्वावगम
तिद्युतं नामसमानभगः पिनाकिनइत्यादौ शब्दार्थयोरभेदेनव्यवहारः अथ गौरितिभाष्ये अर्थनस्यपृच्छाउपलक्षणविशेषः किं
लक्षणेनसाह गौरित्युच्चारितेकः शब्दइति कः शब्दः शब्दाभिधेयइतिप्रश्नः प्रतिभासमानेषु शब्दजातिव्यक्त्यादिषु ननुवेदु
णक्रियया शब्दस्यापेक्षात्तुपपन्नानहि नैः पिपीतिरिति शब्दनस्य बोधभासनेऽनिवत्र गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरप्यभेदात
गुणक्रियावद्विशिष्टाश्च

वेदेलौकिकेचशब्दीनियमाद्दशकामुदाहरति शब्दइति अयंगौरयंशुक्लइतिशब्दार्थयोरभेदेनलोकेव्यवहारदर्शनात् ॥ राम ॥

वैदिकाः खल्वपि शन्नोदेवीरभिष्टये इषेत्वोर्जेत्वा ॥ राम ॥
अग्निमीळेपुरोहितम् अग्नआयाहिवीतये अथगौरित्यत्रकः शब्दः

नानेनस्वरूपनिर्धारणाय पृच्छयेति गौरितिविज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्दइत्यर्थः ॥ राम ॥ रामः ॥

शब्दार्थयोस्तदानीमभिन्नाभिन्नत्वेनतिष्ठायेनतच्छेकोपपन्नैः यथापरमकारणमभिन्नकार्यकारणकस्यपरमकारणेनाप्यभे
दः यद्वागुणसमूहद्रव्यमितिपक्षेतस्याभावइतिसूत्रस्य भाष्यसमनेसमूहस्य गोशब्दवाच्यत्वे वपव भूतगुणादीनाम
पितद्वाच्यत्वमितिशंकाबोध्या अत्रगौरितिविज्ञानेइतिसामान्येनाज्ञातेऽहाकारप्रतिपत्तादिज्ञानेपिगुणादीनांसामान्यरू
पेणभानमतएवप्रत्यक्षेऽपि आम्रफलादेरसविशेषादिजिज्ञासाविशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वादित्य
र्थे निरूपितंचैतन्मंजूषायाम् पञ्चादिनिसमुदायोपहुमार्थवन्नेनैतसौवपुनस्तद्वैनसदृत्वेनपरामर्शः यद्वाप्रसिद्धो

क्ष

राम
९

धा.कै.वि.
प्र. ४

नत्वयस्मिन्स्यन्तं पुंसकं तेन तत्कथं दे पिनपुंसकलिंगमेवोच्चितमत आह अहिरूपमानेनेति सिद्धवत्तीर्णं न पुंदेशः प्रतिपाद्यतया विधेय
तया व्याकीर्णं न प्रतिनिर्देशः यथा यत्तस्त हि यत्तस्माअकृतिजालं स्यमारोहीलिंगनिर्देशः तल्लिंगमिति तयोर्लिङ्गमित्यर्थः प्रा
धान्ये हि तत्स्पुण्यमस्यति भिन्नेन्द्रियेति सामान्यमतिलिङ्गमिति स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वेन प्रत्यक्षलक्षणम् यदिवद्रूपमिति यदिद्रव्यं
ग्राहकग्राह्यभिधेयस्यादित्यर्थः तथाहि सति द्रव्यादीनां तत्रान्तरनिवृत्तिरितरास्येव यथा तस्मिन्नपि बाधकम् तत्र द्रव्यमक्रि
याधाश्रयत्वेनासत्त्वं गुणक्रियः क्रियात्मीयत्वाश्रयत्वाविवक्षितत्वात्ततः शब्दगुणक्रियः वैशेषिकसिद्धगुणानामपि संयोगविभागा

नाम्येववस्तुनिक्रमेणादर्शयति किंयत्तदिति अहिरूपमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकत्वमा ॥ रम ॥
धारयति सर्वनामानि पर्यायेणात्र लिंगमुपादत्त इति कामचारात् यथाहृतिपुंलिंगेन निर्देशः ॥

किंयत्तस्साद्यालिंगमूलककुरप्रद्युविषाणपर्यन्तरूपसत्त्वः नेत्याह स्वंनामतत्त्वं ॥

नेत्याहेति भिन्नेन्द्रियग्राह्यतात्तद्रव्यं शब्दादि प्रतीतमपि तद्रव्यमिति यदिहिद्रव्यानुशासनं विवक्षितं समभि
धान ग्रथद्रव्यानुशासन मिथ्यावाद्यत एव ग्रन्थेनैव प्रायेण गुणक्रियासामान्यानामिष्टतया पराहत्य प्रपञ्चार्थं

टीकां क्रियानेधन यदिं तगुणमाक्रियाक्षितिनिर्धेयम यत्रहि शुक्लरूपादौ गुणस्य शब्दत्वं शंकापेक्षाकार इति माहेन प्रकारार्थेन
रूपादिभेदभिन्नगणादिलिंगसंख्यादिगुणसंग्रहः इति तस्य तत्ता तत्र शब्दस्यापि गुणत्वाद्गुणानाम सदृशत्वात्मसंगतं
तस्माद्द्रव्यत्वेन द्रव्यनाम तदितरत्वात्संगतिरिति चेत्र रूपाद्याश्रितो गुणानाम दृश्यपर्यायत्वात् ग्राह्यग्राहकतादेव क्रियादीनामप
हत्वनिरस्ते किमन्यद्रव्यं येनेत्यत आह ग्रन्थेनैवेति ॥ रम ॥ रम.
८

प्रमाणत्वभूतस्याचार्यः शामान्यत्वमात्रः भूयासाविषत्वस्याध्यवसायेऽतिव्याप्तिजभावे सति
रूपस्य प्रत्यक्षादिविषये प्रमाणे शब्दः प्रामाण्ये वर्जिते इति केषटेन कुर्विसामान्येन तद्वी
त्वा त्रापि सामान्यभूत। मिति सामान्यभावस्यापि गोत्वादीतिसा
ख्यानसंभवात्=५

गोत्वाद्यर्थवैधर्म्यासंभवादिति अभेदसंभवाद्भेदेनेतरभिन्नाभिन्नस्य तदितरभिन्नत्वमिति न्यायेन गोत्वस्य तादृशकालेऽपीति भावः यद्वा गोत्वा
द्यर्थगुणसमवायसंबन्धेन घटसंभवादित्यर्थः शरीरव्यापारो वा शाब्दादिः एकत्वमिति अनेकसमवेतत्वस्यापि दूषणत्वात्
नित्यत्वे सति संयोगनिरासः एकत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं प्रमाणं तदर्थितम् भूतशब्दप्रयोगानुपपत्तिरिति सत्ताख्यमिति एवं हि च
त्वरापकर्षव्याप्ये सामान्यमिति सर्वसामान्यविषयत्वेन सत्तायाः संकोचे कारणाभावाच्च उपमानरूपस्य प्रकृतेऽनुपपत्ति
व्याप्यारोपो वाच्चनेऽपि किंच सत्तायाः प्रमाणसाधकप्रयोगस्य प्रमाणमन्तरेण संक्षिप्य विशेषमात्रत्वा
त्वावत्तेऽपि व्याख्यानसंभवादित्यन्तरप्राप्तत्वात्प्रत्ययः साधकप्रयोग इति सादृश्यप्रतीतिर्नत्वसामान्यरूपत्वात्।
कत्वेमानमस्तीति किं भाष्ये आकृतिर्जातिः संस्थानेन व्यक्तिर्यतेऽवच्छिद्यते सामान्ययोगेनेति व्यवच्छेदिनी भावः एकत्वपरभाष्य

यद्यपीति गोत्वाद्यर्थवैधर्म्यासंभवात् वस्तुत्वमाणकाले परिहारतत्वदेववत् नत्वेगितमभिप्रायस्य वक्तुः शरीरव्यापारः विशि
ष्टकायपरिस्पन्दः निमिषितमक्षिव्यापारः शुक्लो नीलमिति इत्यस्य प्रयोगस्यापि गुणमात्राभिधायित्वेन शुक्लादयो द्रव्याः

यदृच्छेतरिङ्गितं चेष्टितं निमिषितमिति शब्दः नेत्याह क्रियानामसा यदृच्छे शुक्लो नीलः कपिलः कपोत ॥ २५ ॥ ६
इति शब्दः नेत्याह गुणनामसः यद्यपितत् भिन्नं च भिन्नं किञ्च किञ्च सामान्यभूतं सत्शब्दः नेत्याह आकृतिनो ६

भिन्नं चेति अनेन सामान्यस्यैकत्वं कथ्यते किञ्च किञ्चेति अनेन तन्नियतम् सामान्यभूतमिति सत्तायाः सामान्यं गो
त्वादेः सामान्यविशेषस्याप्यमानं निर्दिष्टम् सामान्यमित्र सामान्यपरत्वम् भूतशब्दस्योपमार्थेऽयथापि तद्भूतइति ॥ २६ ॥

साम्यमात्रममितस्य तद्व्यञ्जकं चेतत्पर्यायोग्यः जातिमात्रपरत्वे जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति गोतमसूत्रेणोक्तस्यापि पदा
र्थत्वबाधनात्मसत्तायां तद्वानात्मत्वस्य शब्दत्वांशकालत्वसमाधानाभावेन भूतत्वासंभवात् सिद्धं शब्दार्थो वार्त्तिकव्याख्याने भाष्येन
स्यापि पदार्थत्वं केवलं तावत् इति तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वमिति न्यायस्त्वमत्र साधिनुहारकः स्वस्वरूपानुगमः नहि यः
यथापरसकारणकार्योपादानत्वेऽपरसकारणभेदः अतएव स्वरस्तु दुःखेऽपि तत्त्वं नापि कुण्डलकटकयोः स्तत्त्वं कुण्डलादेर्भक्तस्य
वर्णविवाद्यनुगमस्यासकटकेऽभावात् एवं गुणसमवेतस्यानुवृत्तावयवभेदस्य वाच्यत्वेऽपि समन्वितानन्यत्वेन वृत्त्यानाचरनेऽपि तस्य तद्वत्ता

ना

अनुपादानकार्यविदवत्युपादानके द्वयवादिनि सदभेदः = २
नहि कार्यकारणयोरपादानकेऽपि प्रपञ्चे ब्रह्मभेदः = २

मनोः भिन्नस्य स्वव्यापारको मनः स्वरूपानुगमो नहि दुःखे एवं
मनोः भिन्नदुःखव्यापारको मनः स्वरूपानुगमो न स्वत्वे = २
देहस्य व्यापारको मनो वा ब्रह्मा नानिदुःखव्यापारकः दुःखो
मनोव्यापारकः

सामान्यविशेषयोर्वा मिथसामान्यविशेषयोर्वा इतिप्रसादात् तदिहत्सामान्यत्वे सामान्यविशेषमात्र

जात्यासामान्यस्वरूपेण कादिसामान्यविशेषा
यमानत्वेऽपि =
सत्तामात्रार्थे =

सत्तादि =
व्यक्तिरूपस्य पदार्थस्य
जातिर्मत्रकस्य शा
ब्दत्वांशकालतत्समाधा
नयोरभावेन = ४

जातित्वजनकस्य सत्तादेः

भिन्न

सा. कौ.
वि. प्र.
५
5

श्यञ्जतीति श्रोत्रविषयविशेषणानुभूतमात्राणामानुपूर्व्येण प्रत्यक्षतीत्यर्थः प्रत्येकं व्याप्तिनेति स्फोटस्याहताभिव्यञ्जकत्वादित्याने रवयवद्वाराभिव्यञ्जकेनेत्यर्थः श्रोत्रविषाणानेकावयवैर्ग्रहणादर्थोपलब्धेन्न स्फोटप्रयोजनम् न तु प्रत्येकमर्थप्रत्यायकशब्दस्य वर्णे समुदायवर्णनयायेनैकवचनमयुक्तम् नवचनमिति वर्णसमुदायाभिप्रायत्वात् समुदायस्यास्थिरस्यानित्यत्वपि प्रमाणाभावात्तस्माह् वैयाकरणाइति वर्णव्यतिरिक्तपदाभ्युपगमेऽपकैकस्य वर्णस्य वाचकत्वे समुदायस्य वाचकत्वादर्षेऽत्राह वर्णनां प्रत्येकमिति द्वितीयमनुपदूषयति आनर्थक्यंतु प्रत्येकमिति प्रत्येकमानर्थक्यं वा समुदायस्य वाचकत्वं संपद्यते तत्रस्तु न युक्तमिति चेत्

टी: क

इत्यादिषु निरस्तेषु पक्षेषु कस्तर्हीति प्रश्नमाह येनोच्चारितेनेति वैयाकरणाः वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वा वाचकत्वमिच्छन्ति वर्णानां प्रत्येकवाचकत्वे द्वितीयादिवर्णोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गात् ॥ ॥

कस्तर्हि शब्दः येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्दः ॥

आनर्थक्यं तु प्रत्येकमुत्पत्तिपक्षे योगपद्येनोत्पत्त्यभावादभिव्यक्तिपक्षे तु क्रमेणैवाभिव्यक्तत्वात् समुदायाभावादेकस्मृत्युपारूढानां च वाचकत्वे सरो रस इत्यादौ अर्थप्रतीत्यविशेषप्रसंगात्तद्व्यतिरिक्तः स्फोटो नादाभिव्यङ्ग्यो वाचकः ॥ १

धः यत्तत्र पक्षद्वयम् उत्पद्यमानसमुदायस्याभिव्यज्यमानसमुदायस्य चाभावाद्वाचकत्वमिति तत्राद्यं दूषयति उत्पत्तिपक्षे इति उत्पत्त्यभावादित्यस्य समुदायाभावादित्यनेनान्वयः द्वितीयं दूषयति अभिव्यक्तीति उत्पन्नाभिव्यक्ते ध्वंसत्वादित्यर्थः ननु पक्षद्वयेऽपि पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहकृतान्त्यवर्णानुभवे वैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वमस्त्वित्यत आह एकस्मृतीति ननु तस्य नित्यत्वे सर्वदार्थप्रतीतिप्रसंगात्तत्राह नादेति नादो वर्णः ॥

ए.म. ५

नन्वयेन क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेणैकस्मृत्युपारूढानां वाचकत्वेन नार्थप्रतीतिविशेषप्रसंगोऽन्यथानन्वयापि वर्णानां स्फो
टस्यानुकल्पनाभ्युपगमात्कथं शैलौकौ त्वाद्विस्तारस्तवापीत्यत आह विस्तरेणेति हरमेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटस
मेनैरैकाच्च प्रमाणम् अनुभवक्रमेणैव स्मरणमित्यर्थे दृष्टप्रमाणाभावात्क्रमेणानुभूतानां युगपत्क्रमेणापि स्मरणद।
र्शनात् समस्तपदस्य पदेनानानेकस्याहितनानावर्णोपरागः क्रमेण तथैकस्मिन्नेव तस्मिन्नुच्चारणक्रमेण क्रमवा।
नेव तन्न ग्रहणं स्वरूपानुरागः स चास्थिरस्तस्य च मनसा ग्रहणमित्यदोषः नन्वयमेकवचनेन विधानामिति बहुवचना।
नेन चानेकोच्चारणविषयत्वमित्यपेक्षया तस्य चिन्तनम् एवं चानेन बहुत्वानेन घटपटादिबोधकसाधारणेन वाचकस्यैकत्वस्।

शु॰२

विस्तरेण वाक्यपदीये व्यवस्थापितः उच्चारितेन प्रकाशितेनेत्यर्थः अथवेति अत्र ध्वनिस्फोटयोर्भेदस्य व्यव॥
स्थापितत्वादिहाभेदेन व्यवहारोऽपि न दोषः इत्याशयेनाह वाचारम्भणत्वात्पर्यायात् ध्वनिरुच्चैरिति विधिनिषेधयो।

अथवा प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्दः तद्यथा शब्दं कुरु मा शब्दं का ॥
प्र॰२१ र्षीः शब्दकार्ययं माणवक इति ध्वनिं कुर्वन्नेवमुच्यते तस्माद्ध्वनिः शब्दः ॥
एवं च ध्वनिविषयत्वात्कथमस्य विधिः संबन्धः उच्यते शब्दं कुर्वन्नपि शब्दं कुरु विसृज्यते विरामाय कार्या ॥
तत्र हितत्वं न यान्तिमितं न शब्दश्रवणाद् हि जितेनोच्यते मा शब्दं काषीरिति ॥ राम ॥ ॥ ॥

चितम् भेदग्रहणस्यैवोपाधिकत्वाद्यत्सत्कृतमन्तर्भाव्याशक्तिवादे द्रष्टव्यम् ननु एवं तस्य तालोष्ठपुटव्यापारविषयत्वा
भावादुच्चारितेनेत्ययुक्तमत आह प्रकाशितेनेति अभिव्यक्तेनेति शेषः भाष्ये अथवा प्रतीतपदार्थक इति लोके व्या।
वहारेषु पदार्थबोधकत्वेन प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वात् वर्णरूपो ध्वनिस्वरूपः शब्द इत्यर्थः तस्यार्थबोधकत्वाप्यविचारित
रमणीयस्यैव लोके सिद्धत्वाद् भाष्येऽपि व्यवहारेण तत्त्वाख्यानमिति तात्पर्यम् तदाह अत्र चेति संग्रहकारेण परस्य भाष्येऽपि व्यवहारः ध्व
ध्वनिपरत्वाद्वैखरीस्फोटपरेणाभिव्यक्तत्वादिकोऽस्य भावस्याग्राह्यत्वात् शब्द उच्यते कथमस्येति सर्वत्रिमस्य वर्णमात्रार्पणादि।

भा॰ कै॰
वि॰ प्र॰

साधेकानिपुन: शब्दानुशासनस्येति शब्दज्ञानफलकव्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनस्येत्यर्थः तदाह किंसंख्येति शब्दज्ञानद्वा
रः अध्ययनस्यतदज्ञानेनाप्रमत्तावाचपरिहार: फलश्रुतिनतु तिरिक्तमपि किंचिदस्तिप्रश्नाशयइत्यर्थः प्रयोजनचाह: कारण
श्रुत्यानाप्रयोजकत्वेऽपि तेनव्याकरणाध्ययनस्यप्रयोजकं किंचिदस्तिनवेत्यपिप्रश्नाभिप्रायोबोध्यः अतएवानेनागमेप्रदर्शि
तानेनैतदुक्तमनन्तरमुक्तेनैकशेषः तत्रैकवद्भावस्यैकत्वस्यैकत्वात्मस्थवद्भवतनमत्रापकुवचनेबोध्यम पुरुषार्थायधर्मा
योक्तस्य तत्रापिशास्त्राचार्यसवचनएवमहात्मेस्त्वाहेतु: किंव्याकरणेनेत्यतआह लोकइतिप्रमाणपाठतरकस्यायमित्यर्थः ।
तथाचार्यवचनाद्रमनिवृत्तिः प्रधानकत्वानवविशेषात् वेदार्थावगमहारापिव्याकरणपुरुषार्थसाधनमित्याह वेदा

6

कानिपुनरिति किंसंख्यापासनादिवद्व्याकरणाध्ययनंनित्यंकर्मउतकाम्यमितिप्रश्नः धर्मार्थपुरुषार्थसाधनत्वात्
स्मृतिपठनादौ॰ स्याह रक्षार्थेति लोकेलाघवदृष्टेवेदेदृष्ट्वाप्रमादवैयाकरणःवैयाकरणाञ्जनधर्मनिवेदार्थावधारणस्येति तत्रलाघवमयो

वेदः एकशेषः
कानिपुनरस्यशब्दानुशासनस्यप्रयोजनानि रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम् ॥ १
रक्षार्थंवेदानामध्येयंव्याकरणम् लोपागमवर्णविकारज्ञःसम्यग्वेदान्परिपालयिष्यतीति

आगमे
तदाहरणम् देवाअग्रदुहेति दुहेर्लङ्दुहेरुत्सार्वधातुकेलोपस्त्वात्मनेपदेष्विति तलोपःबहुलंछन्दसीति रुडागमेतनेम
त वर्णविकारोयथा उद्ग्राभंचनिग्राभंचेति ग्रहग्राहोर्भःछन्दसिहस्येतिवक्तव्यमितिहकारस्यभकारः उदिग्रहेइत्यत्र उद्ग्राभ
निग्राभौचछन्दसिउद्ग्रहनिग्रहेःस्रुगुद्यमननिपातनयोरितिवचनात्घञ् ॥
र्थंवेति एवंचवेदार्थज्ञानपूर्वकंमन्त्रहतन्त्रमंत्रैस्तद्विहितकर्मानुष्ठानेनस्वर्गस्तत्वमुपनिषदर्थज्ञानेनतदुपसमाणतोमोक्षस्य
पुरुषार्थाव्याकरणाध्ययनस्यफलमितिभावः विकारइति लोपस्तन्न विकारइतिप्रमाणादिति: भावरूपएवविकारइत्यत्र
विकारः ग्रहग्राहोर्भइति इष्टंबरभणामीत्याद्यर्थमावश्यकम् एतेनोद्ग्राभनिग्राभौचन्देनतेनैवभस्यापिसिद्धत्वात्तदुपन्यासः निपातनेन॰
चिन्त्यइति-परास्तम् अन्यार्थमावश्यकेनतेनैवभस्यासिद्धावरेणनिपातनाश्रयणवैयर्थ्यात् निश्शङ्कःस्वर्यजन्विधायका॰ ८
भाष्यमाह उद्ग्राभनिग्राभौचेति ॥

गृभ्णामी त्याद्यर्थं
ग्रहतोर्भइत्यनेनैवः

भावेष्वत्स्वपीति निपातसमुदायो निश्चयार्थः । ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्रैते ।
षां न येव प्रयोग इष्यत इति ऊहेन प्रयोजनमित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावे विकृतावूह इति दर्शयितुं प्रकृतिशब्दार्थमाह इह इति
यस्मिन् आग्नेयादौ यागान्तरेण सार्धं सिद्धा प्रकृतिर्विकृत्यवगमस्य हि इत्यवकृत्य तत्राहि सामान्येन बोध्यः अन्यत्र पठिता ।
मन्त्राणां कथमन्यत्र गमनमित्यत आह प्रकृतिवदिति यथा प्रकृतौ प्रकृतिस्तद्धीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः । तद्वेतना ।
विकारानिर्देशेन तत्स्पष्टभावेन पदार्थानामप्यतिदिश्यन्त इति कर्तव्यतायाभावनायाः साकाङ्क्षत्वात्तस्याः कमेव प्रकृतिवदि

ऊहः खल्वपीति इह यस्मिन् यागे इतिकर्तव्यतोपदिष्टा यया गान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येनोपजीव्यते सा ।
विकृतिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति मीमांसकैकदेशव्यापिनं न्यायं प्रकृतिप्रत्ययादीनामहं वैयाकरणाः

ऊहः खल्वपि न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदिताः ते चावश्यं यज्ञगतेन ॥ तस्य ।
यथायथं विपरिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणाः शक्नुवन्ति विपरिणमयितुं तस्मादध्येयं व्याकरणम्

सत्याभिज्ञानानीति तत्राग्नेर्मन्त्रोऽस्ति अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति तत्र सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इति ।
सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति विस्तरेण भट्टेन दर्शितमूहः ॥ तस्य ॥

तीति मीमांसकसरणिः पदार्थानुगतास्तु मन्त्राः तत्राग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशकं मन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्यसम्बन्धिनिर्वापप्रका
शनासमर्थत्वादग्निपदं हित्वा तस्याने सूर्यायेत्यूहमित्याह तत्राग्नेरिति मन्त्र ऊह्यत इति यद्यप्यूहनं मन्त्रस्य तथाप्येकदेशस्याह ।
विधानेकपदसमुदायमन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानानं तदिति समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः कर्मणः सम्यगतैवनिबोध्यम् साधुप्रकृत्यूहः ।
विधानेकपदसमुदायमन्त्रत्वप्रत्यभिज्ञानात् तदिति समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः कर्मणः सम्यक्फलसिद्धिः फलमिति बोध्यम् भाष्ये लिङ्गपदस्य प्रकृत्यादे
रन्येषामपि ऊहः स्यादानि समत्वेन इत्यमाप्तिम् इहाणुपहि कस्तु लब्धिः फलमितिबोध्यम्
हृपलत्वाम् यथायथमिति अर्थप्रकाशनसामर्थ्यानतिलङ्घनेनेत्यर्थः ॥

त्र

वा॰ वै॰
सि॰ प्र॰
७

ज्ञानाध्ययनविधेयेदे=४ अर्थज्ञान=
वेदेकर्मनित्यत्वमपीयतेतथा व्याकरणमपि नित्यमध्येयमिति

7

नन्वेवं प्रमाणागमस्य व्याकरणफलत्वमतआह प्रवर्तकइति नित्यकर्मतामिति एतेन नित्यकाम्यत्वं व्याकरणाध्यय-
नस्योक्तम् नित्यत्वं चाध्ययनेष्वपरार्थं विधिबलेन भ्रूणहत्याध्ययनज्ञानयोर्बोध्यम् नवब्राह्मणेनेत्युक्तेरस्य सोऽयमध्ययनं काम्य-
मेवेति सूचयति निष्कारणइति कारणशब्दः फलपरः ननु नित्यत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहाररूपफलमस्त्येवेत्यतआह इष्टमि-
ति अध्ययनादिनिष्टकारणानपेक्षत्वे विधेयस्यार्थानिष्कारणत्वेऽपि इति प्रयोगः आगमपदेन श्रुतिः श्रुतावपि ननुपेक्ष-
याप्युपात्तानन्वयो हि षडङ्गव्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते यद्ब्राह्मणेनोक्तमिति सूत्रे भाष्ये रीत्यावेदार्थवत्त्वा-
करणार्थाध्ययनादिरूपनित्यताप्रतिनिष्कम्यानस्य नित्यत्वबोधनमिति बोध्यम् धर्मत्ववचनस्य तु षडङ्गवत्वसाध्यनयापुर्व-
त्वेनाभिमताध्ययनज्ञानकर्मत्वेनौपचारिकमित्याहुः षडङ्गः शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तछन्दोज्योतिषाख्याङ्गसहितः वे
विधेयत्वेन=

रक्षोहागमेत्यत्रोक्तेन
अध्ययनज्ञानयोः पुरुषयत्नसाध्यता कर्मत्वं अध्ययनज्ञानविषयत्वं वेदस्यापि धर्मत्वमौपचारिकम्

आगमइति प्रयोजकः प्रवर्तको नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्येत्यर्थः प्रयोजनशब्देन च

श्रुतिः

आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो ध-
र्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ॥ श्लो: १

फलंप्रयोजकमित्याशये निष्कारणइति दृष्टंकारणमनपेक्ष्यमित्यर्थः ॥ शिवः ॥ ॥

अध्येयपदार्थः=
इदं तु सम्पत्ताव्ययाच्च करणविषयाध्ययनकर्मेतिबोध्यम् यद्यपि तेनप्रोक्तमिति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणरीत्या वेदत्वेनशब्दस्य तर-
धीभयहानिरित्यपि वेदपदस्य समग्रार्थबोधपर्यन्तसाध्याध्ययनकार्यमित्यर्थेनातपर्यमतएव समानमीहमानानाम-
धीयानानां चकेचिदर्थयुक्ताः स्तेकेचिन्नेति वदन्ति भाष्यकृत् अध्ययनतथाज्ञानयोः समुच्चयः अनेनानाहृत्य स्वाप- सम्यगर्थज्ञानयोः
र्थं सूचयति श्रुत्यामिलितस्यैव धर्मत्वबोधनात् तथाच व्यासः वेदार्थमज्ञात्वा वेदाध्ययने द्विजः कुर्वन्स्वा-
ह्यमवाप्नोति नरकंन विपर्यये इति तपवदेभक्तमाध्यायकर्ममात्रोपलक्षणम् ज्ञानेनाज्ञानात्तु कुलानमन्तः प्रणि-
धानविधेयेन्द्रियसंयोगासंपादनादिरूपाचारार्थं तस्यैवात्र विधेयत्वम् एतेन ज्ञानस्याविधेयतादिरिति सिद्धमि-
वेदकाहुः श्रावण
त्यपास्तम् ॥ राम ॥
साधारस्य=

राम॰ ७

पदपदार्थज्ञानविषये उद्देश्यतया सिद्धः = २ अध्यापनस्य = ७ विशेषतया =

ननु गुणानां परस्परं संबन्धाभावात् अङ्गेषु प्रधानमित्यनुपपन्नमत आह परेति एवं च वेदार्थज्ञाने व्याकरणं प्रधानं कारणमिति भावः
य॰ प्रधानेषु कृतो यत्न इति प्रधानविषयो निर्देश इत्यर्थः अथवा फलविषयकृतेः संभवादसंगतिः स्यादेव फलवानित्यफल
ब॰ वत्त्वं वाक्यार्थागमो विवक्षितः एतच्च ब्राह्मणपरम्पराया वाक्यमहत्त्वात् वाक्यार्थावगमोपयोगीति बोध्यम् एवं च व्याकरणमध्ययन
प्रयुक्तं स्यात् वेदार्थज्ञानं प्रयुक्तं स्य प्रत्यवायपरिहारकतया स्ति नित्यत्वमिति बोध्यम् अतएव पाठेन विवृतिं दर्शयति ॥
अध्यापनमिति लाघवं च ग्रन्थपरपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनाव्याख्यानस्य विवक्षितम् नन्वसन्देहः सन्देहाभावः स च ना।

प्रधानेष्विति परंपरार्थावगमस्य व्याकरणनिमित्तत्वात् ... स्येति भावः ब्राह्मणेनेति अध्या
पनं ब्राह्मणस्य वृत्तिः नचाश्नहूलत्वस्य ... इति लाघवेन शब्दज्ञानमस्य प्रयोजनम् असन्देहार्थमिति सन्दे

म प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम् प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान्भवति लघ्वर्थं चाध्येयं व्याकरणम् ब्राह्मणेनावश्यं श
ब्दा ज्ञेया इति नचान्तरेण व्याकरणं लघुनोपायेन शब्दाः शक्या विज्ञातुम् असन्देहार्थं चाध्येयं व्याकरणम् या। अनड्वाहम्
ज्ञिकाः पठन्ति स्थूलपृषतीमाग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेतेति तस्यां सन्देहः स्थूला चासौ पृषती च स्थूलानि।
वा पृषन्ति यस्याः सेयं स्थूलपृषतीति तां नावैयाकरणः

इह प्रागभावोऽत्र विवक्षितः नतु प्रध्वंसाभावः नहि वैयाकरणस्य संशयोत्पत्तिविनश्यतीति तस्यैव तद्व्यावर्तनात्।

सन्देहाभावः तस्य नित्यत्वात् न ध्वंसः तत्र हि विषय व्याकरणज्ञानवतः संदेहस्यैवाभावेन तत्संभवात् पृषत्पृषीत्व्याकरणस्यापि क
वैयाकरणपदे ... प्रत्ययः व्याकरणेन वैति ... प्रागभावस्य = २ चित्सन्देहः सत्त्वहि विषयकवैयाकरणत्वाभाववानेव वृत्तेनार्थेति तत्र प्रत्यर्थानस्यार प्रागभाव इति तत्र हि पालनेन च शास्त्राध्य प्रागभाव =
यनफलं तत्स्वरूपं तस्याजन्यत्वात् तत्पालनं च प्रतियोगिजनककारणविध्वंसनं प्रागभावस्य प्रतियोगिजन्यत्वाद्वि।
तिबोध्यम् भाष्ययाज्ञिकाः पठन्तीति यज्ञकाण्डमवाद्येस्किाः शाखाध्यायिकाः पठन्तीत्यर्थः ऋषिः पठति अग्नौ तत्रावाग्न
इति बह्वृचाः तत्र ऋषिर्वेदः मन्त्रब्राह्मणरूपप्रयोगाः ॥ ताम् अनड्वाहीम् ॥ राम ॥

ऋषिः पठतीति = १
सन्देह प्रागभाव = सन्देहः = ३ व्याकरणज्ञान = व्याकरणज्ञानेन = ३

स्वतादीनां =

भा. कै. कस्तर्हि निश्चयस्तत्राह पूर्वपदेति ननु अग्न्येतादीनां बहुत्वाद् बहूनामनुग्रहोऽन्याय्य इति प्रथमतोऽभिधाने कुतस्तत्राह उ
वि. प्र. क्तानीति प्रधानत्वात्तेषां प्रथमतोऽभिधानमिति भावः तेषां प्रधानत्वं च परस्परार्थज्ञानाधीनत्वेनान्तरङ्गत्वात् तत्स
८ माणानां च बहिरङ्गशब्दप्रयोगविधिनिषेधविषयत्वादानुषंगिकत्वं बोध्यम् ननु भाष्यस्यैकवचनमनुपपन्नं

४

प्र स्वतारीति

स्वरत इति पूर्वपदप्रकृतिस्वराद्बहुव्रीह्यर्थावसाय इत्यर्थः मुख्यानि प्रयोजनानि प्रकर्षेणानुषंगेति ॥

स्वरतोऽध्यवस्यति यदि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः अथ समासान्तोदात्तत्वं
ततस्तत्पुरुष इति इमानि च भूयः शब्दानुशासनस्य प्रयोजनानि तेऽसुराः दुष्टः शब्दः
यदधीतम् यस्तु प्रयुङ्क्ते अविद्वांसः विभक्तिं कुर्वन्ति यो वा इमाम् चत्वारि उत त्वः सक्तु
मिव सारस्वतीम् दशम्यां पुत्रस्य सुदेवो असि वरुण इति ॥ राम ॥

कारणमप्रदर्शयति इमानि चेति भूय इति पुनरित्यर्थः आनुषङ्गिकत्वाच्चैषां वर्गद्वयोपादानम् ॥ राम

प्रयोजनानीत्यनेन सामानाधिकरण्यादत आह इमानि चेति चः समुच्चये भाष्ये प्रयोजनानीति प्रवर्तकानि फलानि चे राम.
त्यर्थः ननु व समाप्यवाक्यानि प्रवर्तकानि तद्बुध्यानि फलानीति विवेकः ननु रक्षादिभिः सहैवैतानि कुतो न पठिता ८
नीत्यत आह आनुषङ्गिकत्वादिति एषामानुषंगिकत्वं तेषां प्रधानत्वं बाधयितव्यत्वाक्रियेति भावः ॥ राम ॥

पृथक् =

कृतप्रकरणपाठात् = नम्लेच्छितवै =

नत्वपवादस्य तुल्यसान्नाह्यलोपेनेति निष्कृतौ परमपत्यापत्यभावलक्षणफलत्वाद्गतेः परामृशता माधवेनापुण्येयमिति वक्तुमु
चितमतस्त्वाह निरर्थकत्वादनेनेति इत्यस्य स्थानकर्मेहपदार्थत्वात्फलम्पुनिर्थवादः स्यादितियेनन्यायेन यस्य पर्णम ।
यीन्यहर्भवति नस पापश्लोकं शृणोति त्यादौ श्रूयापश्लोकश्रवणस्यार्थवादस्य मात्रपात्रवदर्थस्य निराकामात्रपलादिति भा
वः प्रकरणान्तरोक्तत्वेनापर्यनिषेधः केचित्सन्निति श्रूयाहविर्वीजमूर्त्सर्वं स्वनः प्राहमनीति कृताविभागाकर्मेत्यदिति
परेति सर्वस्यैहरत्यत्रपदग्रहणस्यवार्तिककृतोक्तत्वादिति भावः नन्वेहद्विर्वाकिंनेक्लिकः पुनः प्रयोगात्मनयाह ।

नेष्टगाहेत्वयदिति निरार्थवादेननम्लेच्छितवाइति म्लेच्छनंनिषिध्यते तत्रकेचिदाह हेहेप्रयोगेहेहयोरि
तिस्ततमयकृतिभावेचकर्मत्येनरकरणम्लेच्छनमिति पदद्विर्वचनेकार्यवाकाहि

नेष्टगः नेष्टगाहे लयोहेलयइतिऊर्ववन्तः परावभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेनन म्लेच्छितवैनापभाषि
तवै म्लेच्छोहवाएषयदपशब्दः म्लेच्छामामेति अध्येयंव्याकरणम् नेष्टगः दुष्टःशब्दः दुष्टः
शब्दः स्वरतोवर्णतोवा ॥

वेवनेलत्वेवम्लेच्छनमित्यपरे नम्लेच्छितवाइत्यस्यपर्यायोनापभाषितवाइतिक्षत्यार्थइत्यितवैप्रत्ययः ॥ १
म्लेच्छइतिकर्मणिघञ् दुष्टः शब्द इति स्वरतस्वरतः प्रायादित्वात्तसिः ॥ शिवः ॥

तत्वंचेति नम्लेच्छितवैइत्यनेनम्लेच्छभाषाविषयमितिभ्रमनिरासार्थं तद्विवरणंनापभाषितवैइति इत्येवमितिप्रसिद्धो
अपशब्दत्वं व्याकरणानुगतशब्दसाधुत्वप्रपात्रएवप्रसिद्धमितिभावः नन्वम्लेच्छोनामपुरुषविशेषादरणवि
शेषोवा सकथमपशब्दोऽतआह घञिति निरावचनात्म्लेच्छतेरितिभावः निरावचनाद्वाऽपशब्दवाचितविपरीतम्लेच्छारणा
नचापशब्दसाधनत्वात् एवंचम्लेच्छस्यस्यनियामस्यार्थइतिदिक् अत्र सर्वनामतान्नसोऽयमित्याह स्वरेणेति प्रायादित्वा
दितिच ॥ राम ॥

भा· कै·
वि· प्र·
९

हूत्रेरोति हूत्रार्थं८

नमिमस्य यच्छ त्रापेक्षत्वात्तदाह यदर्थेति मिथ्याप्रयुक्तस्य तत्त्वस्य विवरणं तनोर्थमुक्तमिति न केवलं तेन समर्थं नाहैतेन तावत्किंत
प्रत्यवायो न्यायः तन्हानां हि संकार्यान्याह यागे वेति यथा धर्मं प्रयुक्ता ह्यामाद्यजमाने धर्मान्तरविहितं नन्नानाप्रयुक्तम् प्रयोगान्नु
सिन्वप्रत्यवायहूत्यात्प्रायः तत्र हूत्रांतमाह यथेति हूत्रेणेति हेतौ तृतीया फलमपीह हेतुः मंत्रइति न चेहितत्वस्य कुर्यम
त्वमिति वाच्यम् मंत्रस्य हूत्रस्य बाधकपरत्वात् अत एव मंत्रहीनः स्वरितइति प्रसिद्धमणिशिक्षावाक्यं विहायमाष्यक्
हः शब्द इति पठितं मंत्रगोमंत्र इत्युक्तस्यावरूपमात्रपरत्वेनि सर्वथिमम् शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वेन बहुव्रीहिर्नन्व
ह वे यापांने कथं तमाह नेन्द्रश्वेति शरीरपक्षे लाक्षणिकः कृत्वा त्यानाशिशाणे निपातनान् इत्यन्वयम् शमेस्तनन्वम्

मिथ्याप्रयुक्त इति यदर्थं प्रतिपादनाय प्रयुक्तस्तेनोर्थो नं स्ववाचयत्येषायाति पारयत्व्रमिमतनर्थं नाहैमर्यः यागे वा
वक्ता हि सकत्वात् यथेन्द्रशत्रुरुपाह स्वाहाबाधयजमाने हिंसितं वा नितमर्थः इन्द्रस्यापि चा पेहैव त्वाष्ट्रः तेनन्द्रः
शत्रुर्वर्धस्वेति मंत्रेऽहितः तत्रेन्द्रस्य शमनपितामवतीति किं या शब्दोत्र त्रुपाह स्वाशिरा तेनान्नदहराषः नरायुपारे

मिथ्याप्रयुक्तेन न समर्थमाह सवा गौ ऽयजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधादिति इष्टानं शब्दात्मा प्रयुक्तस्य हीनप्रयोगं
आकरणम्

कयोरर्थभेदः नत्रेत्रामित्रवेसिद्धे सतीस्वरूपं सधातु भेवेमयार्थप्रतिपादेत्र शब्दो राजन्प्रयोक्त्रेयाः स्वरा न सतितारप्रयु
क्तस्य र्थात् परमिधानादिरूपवहेत्रस्याप्यनापिना सपत्तु: इन्द्रशत्रुस्वरविपर्ययत्वात्स बाधनविभक्तरत्वबाधविषयः
त्वामिभावः यथा राजा मवयुद्यसेति ऽयमानस्य वा मंत्रवायत्तकर्मणीति नपारिपर्युदासेन मंत्राणामकस्मिन्निवि
धीयमानेहतनमवुति ॥

संबोधनविभक्त्यभावायाह इन्द्रशत्रुवसेति न न च यत्तकर्मणीमेकस्मात्प्रागापां शर्वपरमक्षनिस्वकरणं स्वापराध
इति वक्तं युक्तम् न च न पैवा संशानपय त्राभ्यणतञ्जाप्यविरोधात्र हि आयकरानस्वरकरणमवस्वरा बुवा धमनस्वादिस
त्वमस्त्रस्त्र्यतैक: कस्मवादेतत्याह ऽयमानस्य चेति तडञ्जमभावश्रानेष्वमंत्रत्वमिति न चास्य मंत्रत्वे लौकिकत्वाहेनकि
यमाणस्य कर्मणः कथं फलजनकत्वमिति वाच्यम् सर्वायत्वे त्वाहैर्लौकिकत्वे हि तस्य ऽदृहविधायकशास्त्रबलेन फल
जनकत्ववदुपपत्तेरितार्थः ॥ रम ॥

सोऽर्थे ऽस्य तत्व श्रुतमतानाम्

पितास्य: ऽस्यनाथ्यारणा

यत्तकर्मण्यवज्ञपरम्बुध्वमा मह:

हा

एम·
९

नन्वधीतमविज्ञातमिति विरुद्धमत आह अविदित्वेति शुष्कैधइति मन्त्रो वै यः पाठेनाक्षरत्वलिंगेन वा निर्वाह्यम् निरुक्ते
न यद्गृहीतमविज्ञातमिति पठ्यतेनेन ग्रहणेनेति हेतुः अविज्ञातमर्थतः इति बोध्यम् भाष्ये तस्मादनर्थकमिति अनेन निरा
कांक्षेन निष्प्रयोजनमध्ययनमेतेन विद्यते निष्प्रयोजनं नाध्ययनमिति निषेधकलनादिति भावः अनेनानिषिद्धाध्ययनमा
श्रितिव्याकरणमध्येयमिति तात्पर्यम् एकः शब्दः

ध्ययन

अविज्ञातमिति अविदितत्वादि संस्कारत्वार्थोपरिज्ञानाद्वा निगदेनेति पाठमात्रेण न तज्ज्वलतीति नि:
फलं भवति अनर्थकमिति निष्प्रयोजनम् यस्तु प्रयुङ्क्ते इति अनेनाभ्युदयहेतुत्वं व्याकरणस्य दर्शयति

दुष्टः शब्दः यदधीतम् यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति
कर्हिचित् तस्मादनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणम् यदधीतम् यस्तु प्रयुङ्क्ते कुशलो विशे
षे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले सोऽनन्तमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैः ॥ ९८ ।

विभाषेति एवं च शब्दः क्वचिदर्थे केनचिन्निमित्तेन प्रयुक्तः साधुः यथास्य सम्बोधनाभावनिमित्तकः साधुः
नातिनिमित्तकोऽसाधुः गवि च गोणी शब्दः साधर्म्यात् प्रयुक्तः साधुः नातिप्रयुक्तस्त्वसाधुः ॥ ९९ ॥

= एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति =

कोऽसिन्नत्र भाष्यपठितैकः शब्दः स्यादित्यभिमुख्यमाह यस्त्विति अभ्युदयहेतुत्वम् अदृष्टद्वारापुरुषार्थसाधनत्वं
कुशलोऽधीतव्याकरणः लक्षणस्मरणपूर्वकं यः प्रयुङ्क्ते इति फलति विभाषेति अर्थविभाषायाम् यथा: नदाह सा
धेवेति साधर्म्यात् साधर्म्यमलंकारभेदानुपाङ्गाख्ययथावत् अवबुद्धानादि दोषरहितम् वाचोयोगः प्रकृतिप्रत्य
यविभागतार्थविशेषपरत्वं तद्वेत्तीति वाग्योगवित् १०० ॥

वाग्योगविदि

साधुशब्दप्रतिपादकस्यापशब्दज्ञानात्त्वप्रयोजकत्वम्

भा॰ कै॰ अनन्तत्वादिति एवं च नानाविशेषणोपस्कारेण साधुत्वप्रतिपादनं त्वशक्यमिति बोध्यम्। दोषदर्शनादिति शास्त्रस्य धर्मे हेतुत्वे दो
वि॰ प्र॰ षस्त्वयं: वादिप्रतिवादिभ्यां पक्षोऽनुपपन्नतया ऽयोगेन असमाप्तमन्वाह प्रष्टेवेति भाष्ये कुत एतदिति वाग्योगविदो दोषः
१॰ कुत इत्यर्थः। ननु साधुज्ञानस्य यथा धर्मजनकता शास्त्राद्बोध्या ज्ञानेन तथा ऽसाधुज्ञानस्याधर्मजनकता शास्त्राद्बोध्या के त्वतस्त्वाह य
थेति एवं चापशब्दज्ञानमधर्मसाधनं धर्मे हेतुः शब्दज्ञानविरोधित्वात् यद्धि विरोधि तन्न विरोधिफलकं यथाश्लेष्मकर
मसेवनं तु मानं प्रमाणमिति भावः एवं च शास्त्रस्य धर्मे हेतुत्वे नयानुग्रहत्निनेष्यादिति नेदं वचो व्याकरणाध्ययनानुष्ठा
दे

कइति वाग्योगविदः अनन्ताद्दोषदर्शनाच्च प्रश्नः॥ प्रष्टेव परमतमाशंक्याह वाग्योगविदेति एवमपशब्दज्ञानेऽपी
ति यथाश्लेष्मकस्यासेवया श्लेष्मिकोऽव्याधिर्भवति न हि परीतं सेवयानारोग्यं तथात्रापि यथार्थं न्यायमिति भावः ॥

कः वाग्योगविदेव कुत एतत् यो हि शब्दाञ्जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति यथैव हि शब्दज्ञाने धर्मः एव
मपशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः एकैकस्य शब्दस्य
बहवोऽपभ्रंशाः तद्यथा गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः अथ योऽवाग्योगवित्
अज्ञानं तस्य शरणम्

यांसोऽल्पीयांस इति परस्परापेक्षया प्रकर्षप्रत्ययः परिमाणस्य बहुत्वः शब्दाः अल्पाः अपशब्दाः अंगाभ्यधिकत्वाच्च फलभूयस्त्व
मिति नन्वेवमस्मद्दिर्यासोऽपशब्दा अल्पीयांसः शब्दाः अज्ञानमिति यथातिरस्कारो ग्रहस्तस्मादिफलाभावः॥ राम।

ष्टं स्यादिति नाधर्मम् ननु स्वधर्मोऽपि नयात्पिधर्मोऽपि कार्याध्येयं व्याकरणमतस्त्वाह भाष्ये अथवेति अंगाभ्यधिकत्वादिति अंगा
नाधर्मजनकानां भूयस्त्वादित्यर्थः एवं च यत्नादेः पापजनकत्वे पुण्यपकधर्मजनकत्वादयथालग्रसहत्निस्तथा प्रकृतेऽपीति भा राम॰
वः अल्पीयांसः शब्दा इति एवं वयं व्हनि प्रतिमतीरवस्तु पादेयं न हि ज्ञानमिति भावः ननु एवं सामर्थ्यादवाग्योगविदेव १॰
दुष्यतीत्याशंक्यां तत्तत्राह भाष्ये अथ योऽवाग्योगविदिति अज्ञानं शरणमिति सत्यं ज्ञायते न अध्ययनम्॥

व्याकरणशब्दः

पुरुषाणामिति मनुष्याणामित्यर्थः निरुक्तमतन्त्रायोगप्रतारत्वत्वानेयारतमनुष्याणामयोगप्रतान्नैर्निषिद्धत्वदुष्टा
नवर्मतार्थमवरपरान्हविरेत्यम् अतः वाग्योगविदां महानुनर्थ इति भावः नन्वनामन्त्रार्थेनेनपरान्हान्त्वेनेवपराणम् रोष
हुपप्रसङ्गात् किन्त्वेवयाचेर्त्राह्मणेनापरात्रानमेवपाणात्तनेप्रयोजकमितिधनितम् भाष्यादावपरात्राहेति निषधश्रुतह्मण
जानेव ब्राह्मणेनापरिहानेप्रवेकनेहधारिकुर्यात्सोपिपतितएवेत्यर्थः प्रकरणादिति सन्निधेरित्यर्थः नन्ववाग्योगवि

नित्यत्वेन विहितं शास्त्रम् नस्याभावजन्यं दुःखं वाग्यप्रयोगजन्यपापस्ये

नामन्त्रायेति पुरुषाणांविधिनिषेधयोरधिकारात्तत्परिहानेप्रयत्नस्यन्याय्यत्वात् प्रकरणस्यासामर्थ्यादुर्बलीयस्त्वात् अवाग्योग
विदिति वाग्योगविन्नभयश्चापिपराह्नात्युत्क्रमेनापशब्दानितिहानेप्रवेकप्रयोगात्स्वर्गस्यभाग्भवति श्लोकस्यासिद्धत्वात्स्वक

शाद्यप पाहेः

पोपाद्व दोक

निषमत्युपन्यासः नामन्त्रायाह्मानेपारणभवितुमर्हतीतियोऽसुजानन्वैब्राह्मणेहन्याद्धरापि वेत्तोपिसमेपतितःस्यात्
एवंनर्हिसानन्नमामात्रिजयपरत्रवाग्योगविदुष्यतिवापशब्दैः कः अवाग्योगविदेव अपयोगवाग्योगविदित्यान
नस्यपूरणम् कपुनरिदंपठितम् भ्राजानामश्लोकाः किंचभोश्लोकाअपिप्रमाणम् किंचातः यदिप्रमाणम्
अयमपिप्रमाणंभवितुमर्हति यदुदुंबरवर्णानांघटीनांमंडलमहता पीतंनगमयेत्स्वर्गकिंतत्क्रतुगतंनयेत्

नत्वप्रमत्तेन

ति कथनीति प्रातिपदिकार्थप्रश्नएवात्रतात्पर्यंकिंतदस्तियत्रेदंपठितमित्यर्थः अतएवश्लोकाइतिप्रयुक्तमात्रे
नोक्तम् अयमपिश्लोकेषितिवाच्यस्यात् प्रमत्तगीतएषतस्मादप्रमाणमिति यदुंबरेति अयंश्लोकःसौत्रा
मणियागेसुरापानस्यदुष्टत्वमुद्भावयति ॥ २८

रोपशब्दत्वानार्थमः स्यादन्यथाह वाग्योगेति एवंचापशब्दप्रयोगएवाधर्महेतुर्नत्वज्ञानमात्रमितिनदोषइतिभावः ।
भ्राजानामकात्यायनप्रणीतत्वात्स्मृतः भाष्यंकिंचातइति अतःप्रमाणात्किंचिद्भवतीत्यर्थः दुष्टत्वमिति सुरा
पानस्य अन्यत्रापिदुष्टत्वस्य ॥ एम ॥

यागव्यतिरिक्तस्थले

भा. कै. नन्वकर्णेनिर्जितान्प्रमत्तगीतस्यागीतशब्देन समासोऽनुपपन्नस्तत्र भवतःस्थानेन सांकांक्षतानतस्माह प्रमादेनेति भावे क्तान्तमिति
वि. प्र. भावः विप्रतिपन्नत्वेन वेदविषय विप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन तन्त्रस्मृतिग्रन्थेषु मनानायत्रश्रप्रस्तावे भगवतईश्वरस्य तथा।
११ श्लोकः किंचित्तेनप्रमाणमितिभावः ननु कथं तानमत्प्रमत्तगीतस्यतस्माह अनिर्गुणग्राहिकेति भाष्ये अविद्वांसइति अ
॥ त्रैयापनाख्याकरणकर्मवाध्यम प्रत्यभिवादे अभिवादानन्तरं प्रयोज्यवचनेनाशीराभिवादकनामपूर्वः तेनकर्तृयेन ता

प्रमत्तगीतइति प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीतइत्यर्थः कामायनोपनिबद्धश्लानालापश्लोकसप्तपठि
तस्यानवस्थानिर्गुणग्राहिकाप्तिरेकः शास्त्रः स्तुतःस्तानः प्रयुक्तः स्वर्गलोके कामधुग्भवतीति ॥

प्रमत्तगीत एषः नत्र भवतोऽयस्तत्प्रमत्तगीतत्वप्रमाणम् यत्तु प्रयुङ्क्ते अविद्वांसः
अविद्वांसः प्रत्यभिवादेनाशीर्वचनस्तु ते विदुः कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं
वदेत स्त्रीवन्माभमतस्यैयआकरणम अविद्वांसः विभक्तिं कर्वन्ति याज्ञिकाः पठन्ति

स्त्रीष्विवेति प्रत्यभिवादेहिगृहणास्तुनःकार्यः यस्तु स्वनंकर्तुनजानाति सस्त्रीवद्भक्तयोऽयम
हमितिनतनभिवादयेदेवरज्ञाहमितिस्त्र स्तुतवाक्येनत्यर्थः ॥ ॥
नेतिनेषुकामंति: श्लोकेविप्रोष्यप्रवासस्थेन यद्वाकामंविप्यनुसारमन्तरेणेत्यर्थः अयमहमित्यनुकरणस्यानितिपरत्वेपि
कृत्योगाभावान्न नित्याभावेन वैशेषिकस्यातिरित्रेतेनचसमासाभावस्यात्तुः अत्रकश्चिदयमहमितिविदेत अनुकरणं
वानितिपरमितिगतिनास्त्यसमासइतिपाठाद्दृश्यनेसोऽपपाठः भाष्येस्त्रीवदिति नैहतकारेणेनसचितस्याह्वानतिन्वक एव.
नापमानप्रयुक्तः स्वभाजोमाममतिभावः ॥ ११

नन्वप्रकृतौ प्रयाजमन्त्राः सविभक्तिका एव पठ्यन्ते तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह प्रयाजेति ऊह्यमानानां यानि शब्दप्रकृतिवि
भक्तिस्वरूपाणि तत्प्रकारार्थः नन्वग्निशब्दप्रकृतिकेन स्वेनानेन स्वरूपविभक्तिमात्रविधाने न केवलः प्रत्ययः इति निषेधाद्यो
नि । विधानात् विकृतिकाले प्रकृतिकार्योर्वा विभक्त्यः प्रयाजः प्राप्नोति प्राप्तानीति चेन्न नमोऽग्ने प्रयाजानां प्रयाजानां तु ईत्यात्
पक्षान्तरमिति मत्वर्थेनाग्निशब्दप्रकृतिकाएव तेऽरण्यः प्रयाजान् नमोऽग्रेऽवनायाः एकत्वाद्वचनमेव विभक्त्यप्रयोगप्रयोग ।

प्रयाजा इति प्रयाजमन्त्रा ऊह्यमानानामग्निशब्दप्रकृतिविभक्तियुक्ता इत्यर्थः यथा समिधः समिधोऽग्नेऽग्न आ ।
ज्यस्य व्यन्तु अग्निरग्निरिति परस्येति परपदमिति सम्बन्धवचनादित्यपास्य स्वरस्येति स्वस्य स्वाहादि स्वेतस्य ।

प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति वचनात्तेष्वाकरणं प्रयाजाः सविभक्तिकाः प्रयाजाः क
र्तव्य विभक्तिकुर्वन्ति यावादृशमाम यावादृशाः परस्याः स्वरूपमेव प्रयोगे वाक्यविरुद्धानि सत्या ।
त्विजीना भवति आर्त्विजीनाः स्यामेत्यर्थस्याकरणम् यावादृशाम ॥

इति ऋत्विजं तत्सहितेनापि आर्त्विजीन इति ऋत्विजमर्हन्नार्त्विजीनो यजमानः ऋत्विक्कर्माहतीति यजनके ।
आर्त्विजीनः यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति स्वेच्छया यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन ।
वचन विहानयजेन विहायाजयेदिति हृयापि विरुद्धार्थिकारणात् ॥ ॥

माहितीयान्तीयावृद्धौ समासे एवेति ज्ञानसंप्रदायः स्वेनेन सहितेन इति यथायेयजामहे इति पञ्चाक्षरमिति वर्णेवा
ऋ: पूर्वस्यैव इति भाषायां वर्णमात्रमिति सेवा सम्बन्धयुक्तार्त्विजीनमाहृत्यामयपरत्वे युक्तिमाह विहानिति वेदार्थमित्यर्थः ।

भा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
१२
12

चत्वारीति अस्यायमर्थः शब्दस्येति शब्दब्रह्मणः प्रतिपादकस्यार्थः वृषभाकारं शब्दब्रह्म प्रतिपाद्यः शब्दः रोरवीति महान् देवः सर्वत्रापिरूपः शब्दात्मा मर्त्यान् आविवेश सामर्थ्यमाविष्कृतवानिति मन्त्रार्थोऽयम् महता देवेन साम्यं ब्रह्मप्राप्त्या ज्ञापयन्। व्याकरणं सत्सत्त्वाविष्कृतं भवतीति यावत् भाष्यपदजातानीति परापश्यन्तीमध्यमावैखरीरूपाणि अतएवाग्रे निपाताश्चेति चकारः संगच्छते नामाख्यातेति नामशब्देन सर्वत्र नाम आख्यातार्थं प्रति विशेषणं भवतीति सूच्॰

चत्वारीति शब्दस्य वृषभत्वेन निरूपणम् त्रयः कालाः इति सत्तादिविषयाः नित्यः कार्यश्चेति व्यंग्यव्यंजक-
भेदेन सप्तविभक्तय इति

शृङ्गाणि शोभन्द सितक

चत्वारि चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रो-
रवीति महो देवो मर्त्यां आविवेशेति चत्वारि शृङ्गाणि चत्वारि पदजातानि नामाख्यातो-
पसर्गनिपाताश्च त्रयो अस्य पादाः त्रयः कालाः भूतभविष्यद्वर्तमानाः द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मा-
नौ नित्यः कार्यश्च सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्धः उ-
रसि कण्ठे शिरसीति ॥ राम ॥

सप्तविभक्तयः ४

भेदेनेति पदपरत्वार्थः केचित्तु तिङन्तपदाश्रयप्रथमसङ्ख्यासहशेषेण सप्तकारकाणि विभक्तिशब्दाभिधेयानीत्याहुः

नामेः आख्यातेति उक्तम् उपसर्गनिपातयोः स्वस्वरूपमात्रेण गोचरीकर्तुं शक्यत्वेन व्यंग्यत्वात् व्यंजकः वैखरीरूपः नित्यः
विभक्तीनां बहुत्वात् सप्त इति सहशेषेणेति शेषः षष्ठ्यर्थः तत्सहितकारकाभिधायकत्वेन सप्तविभक्तय इत्यभिप्रायः।
विग्रहरूपेति भावः भाष्ये उरसीत्यादि हकारः पञ्चमैर्युक्त अन्तस्थाभिश्च संयुतम् औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुर-
सुषारत्रके: मध्ये च शिरः कण्ठः स्थानेन मुखान्तर्गतं कण्ठादिस्थानमुपलक्ष्यते ॥ राम ॥ राम ॥

राम॰
१२

इत्युपधत्तात्प्रीति इत्युपधत्वात्करोति भावः

नउवर्षमिति तेन सर्वसिसिंचतीति वृषस्तच्चायेनानकुरोणाहृष्णश्रमित्यनस्याह कामानामिति मेवमुरक्कमितिबचनः संगतादिगुणैर्वेविशिष्ट
नज्ञानपूर्वकं प्रयोगणकामानासनादिरित्यर्थः ● सगाहि पहिकरकंठमात्रवहलौकिकहृषभाहस्वमत्रिरकः किंरवीनितन्याह ।
मोक्षमहाचस्वरस्यादि महानयवहत्सरूपादेवानुर्याभित्रपः प्राह्महित्याविकृरणार्थः नज्ञावृशफलमाह महान्देवेनेति सा
यस साधुज्यस तउक्तंहरिणा अपिसंयान्तराज्ञानेपाहृसंतरा गुंश्यनम्स प्राहमेहानहृषभयेन साधुज्यमित्यने ब्राह्मवचना
दिसंगात्रयोगस्यपारादस्यादिरिरुंमतः इहद्वाशहात्मानौकार्यो निसश्चतनाप्तः सर्वेश्वरः सर्वेशक्तिमहान्नशाहृषभस्तः।

वर्षणादिति कामानांज्ञानपूर्वकानुष्ठानफलनात् महतेति योलब्रह्माणेत्यर्थः वनाशीयतेनैकदेशेनवाक्याज्ञरमपि

हृषभोवर्षणान् रोरवीतिशब्दंकरोति ऊरुपतनं रोतिः प्राहकर्मा महोदेवोमत्याँ आविवेशेति महान्देवः प्रोक्षा
मंत्रोमपर्वण्वेवान्तुष्याः नानाविवेश महानदेवेनन सास्यपणास्यादित्यर्थव्याकरणानम् अपरस्याह चत्वा
रिवाक्परिमितापदानि तानिविदुर्ब्राह्मणायमनीषिणः गुहात्रीणिनिहितानेङ्गयन्तितुरीयंवाचोमनुष्या
वदन्ति चत्वारिवाक्परिमितापदानिचत्वारिपदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च तानिविदुर्ब्राह्मणाय।
मनीषिणः मनसईषिणोमनीषिणः ॥
सख्यनस्याह अपरस्याहेति परिमिता नीतिसामर्थ्योक्तनसिवहुत्वमितिशालीयपरिमितेतिभवति परिमितानिपरि
च्छिन्नानेतावन्त्येवेत्यर्थः मनीषिणाहः प्रेषारशहिताप्ताः कथंमनीषिण एव विदिरेतोत्याह ॥ राम।

स्मिन्वलत्वान्योगविन् शाहृतपाहृत्तानपूर्वकं प्रयोगे एतीणापापः इत्येतो विक्रियाह क्वारयुम्पीनस्यमन्तं संस्यतेरः।
नितर्थमाख्यातारः एतावन्तोभवति वाक्परिमितानीतिषष्ठीनस्यहृषः पदजातानि परापश्यणीमध्यमावैखर्यः ना
मादीनिच नामादिसपत्येचपकैकंचतुःपादम मोक्षमनसईषिणः विनश्चुहिक्रमेणावषीकत्वाः विषयान्तरेभ्यो।
व्याहृत्याहिं सर्काधाने चवैया करणाः ॥ राम ॥

॥ ईषहिंसायाम्

वा. वै. वि. प्र. १३ 13

गुहानिहि ताः तरीयम नुष्यावदन्ति

अमेषां तस्थाने हेतुमाह गुहेति एकैकस्य नामादिरूपस्य चतुर्थं भागम् एकैकस्य चतुरंशात्मनां नामादीनां त्र्यंशान्॥
धामानि गुहायमज्ञाने हृदय्यादिरूपाच वैयाकरणस्तु एवं हृदि वलेन न तु हृल्लक्ष्ययोगेन च गुहाभ्यकारं विसर्जयसर्वे नानाती
निभाव: न निमिषन्तीति ज्ञानसामान्यविषयताभाव उक्तेन मापेक्षयत्वमनुष्येषु वर्तन्ते न इति ज्ञानविषयतयानहाच
स्व तुर्यमित्यन्वय: तस्मात्सकलपरज्ञानाय मनीषितायवाक्ये व्याकरणमिति निष्कर्ष: हरिरप्याह वैखर्यामध्य॥
मायाश्चपश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्यावाच: परं पदम् तत्रयाविविषयावैखरी मध्यमा हृदयदे

गुहेति अज्ञानमेव गुहा तस्यामित्यर्थ: रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव... व्याकरणप्रदीपेन तत्प्रकाशान्ते तत्र चतु
र्णां पदत्वा

गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति गुहायां त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति न चेष्टन्ते न निमिषन्तीत्यर्थ: तुरीयं वा
चो मनुष्या वदन्ति तुरीयं वाणी तुरीया वाचो यन्मनुष्येषु वर्तन्ते चतुर्थमित्यर्थ: चत्वारि इत्यत: ॥ राम ॥
नवाच:

नामामेकैकस्य चतुर्थं भागं मनुष्याश्च वैयाकरणा वदन्ति नेङ्गयन्तीत्यस्य व्याख्यानं न चेष्टन्ते न निमिषन्तीति

ज्ञस्यापराद्धिमत्वान्नपरमात्मव्यवहारकारणम् पश्यन्ती तु लोके व्यवहारातीता योगिनां तु तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययविभा
गावगतिरस्ति एतयाऽत्र नेतिश्चयात्स्वन्नम् स्वरूपज्योतिरेवान्त: परा वागनपायिनी तस्यां दृष्टस्वरूपायामधिकारो॥
निवर्तते स्वस्त्रत: अनेकतीर्थभेदायास्तामाम्नानादि तीर्थानां वेदानां यस्मात्स्रत: शब्दादिरूपानेकभेदाया: प्राहुरेवमपि
चत्वारि वाक् परिमितानीति मन्त्रं व्याख्यातार: ॥ प२१६ राम. १३

अत्रश्लोके उत्तरार्धे बहूनामपि समानदृष्टीनां सतामेकत्रपाठेनामध्ययनमधीयानानामेकः कश्चित्मपरत्रापि स्वमपरलाभ्ययने।
विनीतः शुद्धिरपि स्वयमपश्यति अर्थानभिज्ञत्वात् अर्थपरिज्ञानफलाद्धि वाणिग्नुभिप्रायः एवमेकः शृण्वन्नपि न शृणोत्येनाः
वाचं पश्यन्नपि स्वस्मिन्नवबुध्यते नैव सा सम्यक् ज्ञाता भवति एवमर्थेनाविहासनिहिताग्रहणेनाविहासलोति उतोत्वस्मै
अन्येकस्मै कस्मैचिद्वैयाकरणाय तन्त्वणीरं विसृजति विवृणोति प्रकाशयति सम्यक् ज्ञानं हि प्रकाशनमर्थस्य अर्थो हि वा
चः शरीरम् अर्थापमायुक्तं यत्नमपावाचामुपदेशेन नैव तत्तानि यथा जाया विवृतसर्वाङ्गी प्रयत्नाधुना पत्नीकामयमानाभर्त्रे स्वमा
त्मीयमात्मानम् कस्मिन्काले यदा स्वत्रासानितिर्ज्ञकवासाती ऋतुकाले शुभतरासुनिन्यं शोभनरूपार्थप्रार्थयते तथा नत्तनुरूप
त्वायथावत्पश्यति शृणोति च न तु यथा नार्थो नाम सत्तावृक्तशब्दमात्रमेव गृह्णाति तम् एवं सम्यगवाचा प्रदर्शितः पदक्रमनिशमयविभागेन विवर।

वैयाकरणसेवः

तस्माः पुरुषः

वाचमः २ अत्रश्लोके नपाहोनावाची अन्तामाहोपि शाहस्यार्थे सचभिन्नक्रमः अन्यदेशेणशाह्लसरूपमुपलभमानोपि अर्थापरिज्ञाना।

अन्वयः पश्यन्नस्पर्शं वाचमनुतन्तः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् उतोत्वस्मै तन्वं विसस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः अपि च
एकः पश्यन्नपि न पश्यति अपि च एकः शृण्वन्नपि न शृणोति एनामिति अविहासमाहार्थम् उतोत्वस्मै तन्वं
विसस्रे तन्वं विवृणुते जायेव पत्ये उशती सुवासाः जायेव पत्ये कामयमाना सुवासाः स्वमात्मानं विवृणुते । =
एवं वाक् वाणिर्निरत्यात्मानं विवृणुते वाङ्नो विवृणुयात् तस्मानमिमधेयमाकराणाम् अन्वयः सक्तुमिव ।
सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत अत्रा सखायः सख्यानि जानते भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधि ।
अपश्यन्नीत्यर्थः उतो निपातसमाहारः अविहासमाहार्थमिति अविहललक्षणमर्थमहं चेत्याहेत्यर्थः ॥ राम ॥
ह्यार्थमस्याः पश्यति शृणोतीति चेत्यर्थः अयमर्थो निरुक्तनन्दाभाष्ययोः स्पष्टः भाष्ये वार्तिके वैयाकरणाय भाष्ये सक्तुमिवेति ।
यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवन्तः सन्तः तितउना सक्तुमिव ध्यानपुनन्तो मनसा साधुप्योविविज्ञाहृतवन्तः तेन कारणेन शुद्धिविना।
अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दब्रह्मार्थयोरभेदबुद्ध्या सखायः समानख्यानाः समानख्यानाः तेन ऋग्वेदे एकत्वज्ञानवन्तस्तेनेवह
ह्यात्रेन सर्वं पदार्थं ब्रह्मसनिरूपितभेदज्ञानवन्तः सख्यानि साधुत्वानि जानन्ते प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यत एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः
स्वप्रकाशब्रह्मरूपा अधिकं निहिता स्थिता भवतीति ऋगर्थः ॥ राम ॥

ब्रह्मप्रतिपादके शब्दे ब्रह्मरूपार्थे नैकान्तः

भा. कै. सचतेर्दुर्धावो भवति यतः सचतेर्धातोर्दुःशोध्यार्थप्रतिपादको भवतीत्यर्थः तितउग्रहणं तत एव भाष्यार्थज्ञप्तुं सक्तुः चालनीति
वि. प्र. तत्तुन्नानीति कोऽपि पुनस्तितउ स्फुटानि विस्तारेति ततोतेर्धातोः सन्नत्त्वेति सिद्धमिति भावः वेत्ति तुन्नपाद्यः कर्मणि तु
१४ डः सन्नत्वे तिभावः ध्यानेन ज्ञानार्थभावनम् मनसेति आपाततोऽपि नराह प्रज्ञानेनेति भाष्ये कृति किं नाम यत्र साधु

14

सचतेरिति षचसेचने इत्यस्य दुर्धावो भवति दुःशोधः यथा तितउना सक्तवः सक्तुबीजपुनीयते तथा व्याकरणेन
वाचोऽपशब्दाः इत्यर्थः कसतेरिति हृषप्रसारे इत्यस्य दुर्ग्रहणम् ततवदिति विस्तारयुक्तमित्यर्थः तन्नवदिति
बहुच्छिद्रम् धीरा इति वैयाकरणाः वाचमकृतेति

ततमस्त्वाऽस्य तुन्नमस्त्यस्य

सक्तुः सचतेर्दुर्धावो भवति कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति तितउ परिपवनम् ततवद्वा तुन्नवद्वा धीरा ध्यान-
वन्तो मनसा प्रज्ञानेन वाचमकृत अकृषत अत्रा सखायः सख्यानि जानते अत्र सखायः सन्तः सख्यानि जानते
क्व य एष दुर्गो मार्गः एकगम्यो वाग्विषयः के पुनस्ते वैयाकरणाः कुत एतत् ॥ राम ॥ १

अपशब्देभ्यो विविक्तां कृतवन्तः अत्रेत्यस्य संहितायां दीर्घः अत्रा सखाय इति ऋचि दीर्घ इति दीर्घः सख्या-
यः समानख्यातयो भेदग्रहरहिता इत्यर्थः सख्यानीति सायुज्यानीत्यर्थः एकगम्य इ-
ति ज्ञानेनैव गम्यः

ख्यातिग्राह्यत्वेनेति प्रश्नः उत्तरमिति य एष इति दुर्गमार्गग्राह्यत्वात् दुर्गमार्गत्वोपचारः दुर्गतमेवाह एकेति ज्ञानेनैवे- राम.
ति निर्विकल्पज्ञानेनैवेत्यर्थः अत एव दुर्गत्वं तत्रास्य पश्यार इति शब्दतेति भावः भाष्ये वाग्विषय इति छेदः अ- १४
नएतत्त्रवर्णपपत्तिः वाग्विषयत्वात् ॥ राम ॥

शाब्दस्पर्शः शाब्दः शुद्धचित्तवृत्तिः स्वरूपसंवित्

वेदान्तेष्विति सत्यं ज्ञानमित्यादिषु परमार्थसंविल्लक्षणा परमार्थब्रह्ममात्रविषयज्ञानविषयालंकारार्थरूपा सेयं वाग्विनिहितेत्य र्थः सर्वोपि वेदः खल्वपि ब्रह्मपरः वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्युक्तेरिति भावः अयं भावः [illegible] प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधुत्व ज्ञानाय शास्त्रार्थज्ञानवत्त्वाभावे नसत्त्वेन वाच्यमसाधुभ्यः इत्युक्तं [illegible] ज्ञानश्चैव साधुशब्दप्रयोगे [illegible] कारणस्तु हृदया त्मपदशब्दगोमार्गो ब्रह्मरूपत्वज्ञानमनासहसमानलयानयः तत्र भवन्मानवाः सर्वाणि सायुज्यानि प्राप्नुवन्ति यत एवाग्विवेदा न्तेषु ब्रह्मणि या भद्रा लक्ष्मीः सर्वभासकब्रह्मरूपा सा साधुशब्दप्रयोगे निहिता भवति एतदुक्तं [illegible] ध्वनिरूपवेद रूपरूषितमेव [illegible] लक्ष्मीकारणं तस्य [illegible] चारे ब्रह्मातिरेकमानानुपलम्भनतनः [illegible] रूपवाचक नयानेर्यदा [illegible] सर्वबोधके ब्रह्मबुद्ध्या ज्ञानायानेनैव दृष्टान्तेन सर्वपदार्थेषु ब्रह्मबुद्धिर्वैयाकरणानामिति यत्परपदार्थवा

वाचीति वेदान्तेषु ब्रह्मणि या लक्ष्मीर्वेदान्तेषु परमार्थसंविल्लक्षणोक्ता सेयं वाग्विनिहितेत्यर्थः प्रायश्चित्तीयामिति भवार्थे

भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीर्निहिता भवति लक्ष्मीलक्षणा [illegible] भवति स क्तुमिव सारस्वतीम् याज्ञिकाः पठन्ति आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदि ति प्रायश्चित्तीयामामभिमत्य ध्येयं व्याकरणम् सारस्वतीम् इत्यस्यार्थस्य याज्ञिकाः पठन्ति ॥ राम ॥

कूष्माण्डः प्रायश्चित्तीयामिति प्रायश्चित्ताय पापशोधनाय [illegible] कर्मणे हिता [illegible] सामाभ् वार्थमर्यादस्या सत्यमित्यादि [illegible] विनिहितेति [illegible] अप्राप्य मनसा सहेति ब्रह्म ब्रह्मणस्तन्मर्यादस्य [illegible] विषयी भूयास्सबद्धचेतनार्थः [illegible] मनसि [illegible] बोधकमात्रं विषयस्य [illegible] मर्यादस्येति बोधम् [illegible] निवर्तते [illegible] सर्वोक्तमन्यत्र [illegible] नास्यपि [illegible] वैयाकरणस्य मोदजनकत्वं प्रति पादयति भवार्थेइति प्रायश्चित्तसाधनत्वेन तद्वलनम् ॥

शाब्दः

साधुशब्दज्ञानां

उक्तध्वनिः

वेदान्तेषु

वैयाकरणे

वैयाकरणानां

वाक्य नसोभयं

वाचो ऽप्राप्य तुल्यत्वात् इत्येव न्यस्तात्ते विषयी भूय मनोऽप्राप्य तुल्यत्वात् सत्ता निवर्तन्ते

वला ही त्याद्यः

प्रायश्चित्तं पापशोधने भवा प्रायश्चित्तीयेष्टिः

प्रायश्चित्तं भवतीयेष्टिः

मा. कै.
वि. प्र.
१५
15

अत्र भाष्योक्तं

अथान्तरत्वादिप्रयोजनपञ्चकमित्यतेऽस्तु राज्ञः स्यादित्रयोदशप्रयोजनस्वरूप=

पंचमीति योगविभागादिति छन्दोपेतित्वृक्रम् नतु दशमाद्युत्तरसेति प्रयोजनस्वरूपाणां भाष्योक्तत्वात् गृह्योपि तथैव प्र
आनेः नादशम्युत्तरकालमित्युक्तमत आह नैरपीति स्त्रियामिति नेवहयः अन्नरान्नस्यायमर्थः त्रिपुरुषानूकं
त्रिपुरुषपर्यन्तेन हितः सप्तविभागादित्याकः भाष्यमनरीति

दशाम्याउनरोदशाम्युत्तरः दशाम्युत्तरः कालो यस्य विधानस्य तद्दशाम्युत्तरकालं तिधानम्

दशाम्युत्तरकालमिति दशम्याउत्तरइति पंचमीति योगविभागात्समासः ततः कालशब्देन बहुव्रीहिः क्रियावि(
शेषणत्वेन नन दशाहितान्याणोवंभवतीति दशाम्युत्तरकालमित्युक्तम् यद्यपि महाकाराः पठन्ति दशम्याउत्तरसे
तिनैरपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं व्याख्येयम् घोषवदादीति घोषवन्नाद्येवर्णः स्त्रियामदर्शि(
नाः नरादि अन्नरान्नस्यमिति मध्येयाल

कृदन्तं = दशाम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्यात् घोषवदाद्यन्तरान्तस्थमहद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठि
तेनहि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतं कुर्यात् नतद्धितमिति नचान्तरेणाकारणं कु
नलद्धिताचाणकादिज्ञानम् दशम्या पुत्रस्य हस्तेवा श्रमिवरुणयस्यातेसमस्तित्यवः यत्रराति (
काकुत्सस्यैस्तुषितमिव हस्तेवाश्रमिवरुणसन्यदेवासियस्यातेसमस्तित्यवः समविभक्तयः ॥ ॥

वायस्यानरित्यर्थः त्रिपुरुषानूकमिति नामकरणे योऽधिकारी पिताऽनस्यपूर्वत्रयः पुरुषाः तानन्वकायन्तमिपन्नइति त्रिपु
रुषानूकम् अन्येषामपि दृश्यतेइति दीर्घः स्तेवाऽसीति वरुणस्येयन्तृतिः यत्नोहेनोर्थाकुरणस्यज्ञानाहरणसम(
देवासिततोपिहेतास्यापि समयदेवाभवन्नीत्यर्थः सिन्यवइति नयस्त्वसमविभक्तयइत्यर्थः ॥ राम ॥ ॥

अमन्त्रश्चेतिस्त्रियेइतिवार्थः सन्यदेवाऽइति वरुणेयथासत्वेनस्रीत्यन्तिष्ठोननइतियोगिवोपंपत्पाहलन्याप्येषणीयम(
र्थः यस्येति पंचमोस्थानेषष्ठी यस्मान्नेकाकुत्स्नालमाप्यसिपवः समुद्दरूपाः समविभक्तयास्तरान्ति मकाष्पन्न
इत्यर्थः ॥ राम ॥ रा. म.
१५

सुरेवोक्ष्यासि –

अनेकार्थत्वादिति वेदस्यैव कुतश्चोच्चर्यैकः शकंध्वादित्वात्पररूपम् इत्योरत्वादित्वाट्ठेकस्योकारस्य लोपः वदेरेवोपि क
णेकः इत्योरत्वादित्वात्र्लोपः स्वर्गमिति भुनामयः प्रतिमाऊषस्कधी निरुक्तप्रत्ययेन सच्छिद्रा प्रविश्याग्निर्वधानक
नामलभस्तीकृत्य प्रतिमाश्च हाकुर्वाति एवंनात्वेदस्य प्रकाशप्राप्य विभक्तविभक्तान्ताः शाह्नाः शान्तिरूपापम
ताकुर्वन्तीत्यर्थः अनेनस्वर्गप्राप्तिःफलमित्युक्तम् एवंनहीति वेदानित्यत्वेवेदविषयस्वरूपमेवस्वरूपविषयेविभा
गम् तृतीयस्यास्यस्वरूपस्य किंचिदर्थमाह वेदमपीति शेषपूरणमन्यतः किंतत्किंचिदित्याकांक्षायाम् ॥

अनुवदन्तीति ताल्वादिप्रकाशनमर्थः साग्निश्च घनत इति अनेकार्थत्वाद्धात्वर्थमुक्त्वा प्रयोजनस्वरूपमर्थः स्व
•किंपुनरिति र्गमिति स्वर्गमिति ग्रामे अग्निरेवं स्तन्त्र वाक्यस्य अनुवृत्त्यायणलोपः किंपुनरिति नेनकानि पुनरस्य
ति येन कथं स एव कथ इत्युक्तति एवंतर्हि भाष्यकारः प्रयोजनान्वाख्यानस्यविषयविभागं दर्शयति श्रुता
अनुवदन्ति काकुत्स्थ काकुत्स्थात् काकुत्स्थिहासाग्निश्च घने इति काकुत्स्थ सर्वं स्वविषयमिव तद्यथा
शोभनासर्वं मिश्रविषयमग्निरन्त्राः प्रविश्यप्रदहति एवंतेसमसिंधवः समविभक्ताः यस्मात्तु वदन्ति ते
नासिसन्तः सन्तःस्वाः स्वामेतधीयेव्याकरणम् इत्येवास्ति किंपुनरिदं व्याकरणमवाधिनिगासमा
नेभ्यः प्रयोजनमन्वाख्यायते नपुनरन्यत्किंचित् भाष्यकारः ॥ राम ॥

वेदाध्ययनार्थं व्याकरणमधीयते तेनैवास्यानुगममर्थादिति प्रयोजनमन्वाख्येयम् यद्येवं तस्याप्युद्धात स
वंवेदप्रयत्नमधीयते ततः प्रभृत्यर्थव्याख्या व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमिच्छन्तीत्यवगम्य प्रयोजनम् तथैवास्मा
दिति वेदमपि निगमसमानेभ्य इत्यर्थः भाष्यकार इति अभ्युपगम्यार्थः ॥ राम ॥
वेदाध्ययनेक्रमः इति॰ भाष्यकार इति पठन्तीत्यस्मानन्तरमेतेभ्योपीतिशेषः एवंतुवेदमपि निगमसमानेभ्यो वेदाध्ययनप्रयोजनं किमिति
नान्वाख्यायतेप्रश्नः वेदाध्ययनवद्व्याकरणाध्ययनमपि प्रयोजनं प्रयोजनमत्रैवकरिष्यन्तीति प्रयोजनविचारोप
र्यइति तात्पर्यम् ननोमिताधिकमतआह अभ्युपगम्येति विनैवप्रयोजनज्ञानमितिशेषः ॥ राम ॥ ॥

मा. कै.
वि. प्र.
१९
16

भाष्ये ऽन्यत्वमाह पुराकल्प इति पुराकल्पे इत्यर्थः संस्कार उपनयनम् करणमाभ्यन्तरप्रयत्नः अनुप्रदानं नादः श्वा
सः प्रयत्नः तेनाधीन आकारणविशेषो भवतीत्यर्थः तेनेदानीमपि कर्मानुष्ठानफलकत्वं वेदस्य ज्ञानेनानित्यत्वे वा न
ऽध्ययनस्य ज्ञाने नत्वाननत्वध्ययनप्रयोजनं इच्छन्तीति नकदाचिदपि वेदाध्ययनप्रयोजनेनोपदेशश्रुतिनामनर्थकम् ।
ननेयानि किन्तु विपरीतमित्यर्थः भाष्यस्थाचार्योपदेशेन शास्त्राध्यापकौ भाष्यकृद्वेदविवादिनः इदं शास्त्रमिति ।

वृत्तान्त इति वृत्तान्तः प्रपाठकउ अनेन वृत्तान्तं वृत्तान्तं पठन्तीत्यर्थः अद्यत्वे इति अद्यत्वे शब्दो निपातो ऽस्मिन्काले इत्यस्यार्थे व
र्तते त्वरिता इति विवाहादौ उभयोपदेशे पुनरिति हेयोपादेयोपदेशस्य स्पष्टाप्रतिपत्तिर्भवतीत्युभयोपदेशउद्भावितः यद्य ।

वृत्तान्तशः शक्तिमेव मारीच व्याख्यो ऽ पठति पुराकल्प एतदासीत् संस्कारोत्तरकालं ब्राह्मणा व्याकरणं स्माधी
यते तेभ्यस्तत्तत्स्थानकरणनादानुप्रदानज्ञेभ्यो वैदिकाः शब्दा उपदिश्यन्ते तदद्यत्वे न तथा वेदमधी
त्य त्वरिता वक्तारो भवन्ति वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः अनर्थकं व्याकरणमिति
तेभ्य एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्यः अध्येतृभ्यः सुहृद्भूत्वा आचार्य इदं शास्त्रमन्वाचष्टे इमानि प्रयोजना ।
नि अध्येयं व्याकरणमिति उक्तः शब्दः स्वरूपमप्युक्तं प्रयोजनान्यप्युक्तानि शास्त्रानुपूर्वमिदानीं
कर्तव्यम् कथं कर्तव्यम् किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः आहोस्विदपशब्दोपदेशः आहोस्विदुभयोपदेश
इति अन्यतरोपदेशेन कृतं स्यात् तद्यथा भक्ष्यनियमेन अभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते ॥ [illegible]

विप्रतिपत्तिः साधुत्वेन भवतीत्याह अन्यतरेति शब्दापशब्दयोरित्यर्थः अनन्तरान्तमपशब्दाद्युपदेशोक्तभावादिव
प्रयोजनान्याख्यानमित्यर्थः भाष्ये उक्तः शब्द इति लौकिकानां वेदेनेनविषयमुक्तः शब्द उक्तः स्वरूपमपीति अ
र्थयोगित्यादिना अथयमुपसंहारो ऽथपस्याविषयप्रयोजननिरूपणमनावनाकृतमिति बाधयितं तेनेवसंबंधा
धिकाराक्ताविति नेहयत्नो ऽको किं यत्र ऽत्र अत्र इन्ते(?) तत्राभावादाह अन्यतरोपेति तेनशब्दापशब्दोपदेशः प्रयोग ।
रामः
१९

विद्यार्थोत्सवाद्वारः ॥ राम ॥

दिता.५ सुरशब्दापशब्दयोः

अपशब्दोपदेशस्त्वप्रयोगप्रतिषेधार्थः । पंच पंचनखा इत्यस्य नियमं दर्शयति अर्थितादिति नियम्यमानम् पुनः शब्देन बोध्यमा-
नमित्यर्थः । ननु सपरिसंख्यानात् कथं नियमत्वेन व्यवहार इति चेन्नियमपरिसंख्ययोर्भेदः पाक्षिकाप्राप्तिकाप्राप्तांशपूरण-
रूपत्वे नियमो यत्र निवृत्तिफला परिसंख्येति तत्र नियमस्याप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनव्यवहारः । यत्र निवृत्तेः सत्त्वेनाभ-
ह्यमानत्वेनोक्तेः विधिरिति अर्थं विधिरित्यर्थः । यत्र पंचपंचनखस्येतरनिवृत्तेः लक्षणभक्ष्यस्य परस्य भक्षणे सेति निवर्तते । नेषा पर-
ह्येवं लक्षणा गोधादयम् अस्यैव नियमेनेतराभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इति भाष्यविरोधश्च नियमपरस्य तद्बोधकेन लक्षणया सैव दोषः ।
अत्र लक्षणया सत्त्वनियम्यमाने भक्षणसामर्थ्यादन्येभ्यो निवृत्तेरिति वैरस्य संगतिश्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्र तत्त्वे दोषस्याप्रति-
पंचेति अर्थिता लक्षणं प्राप्तं पंचपंचनखेषु नियम्यमानं सामर्थ्यादन्येभ्यो निवर्त्तते न तु विधिः अप्राप्तेरभावात् । किं पुनरि-
पंच पंचनखा भक्ष्या इत्युक्ते गम्यत एतदतोऽन्येऽभक्ष्या इति अभक्ष्यप्रतिषेधेन वा भक्ष्यनियमः । तद्यथा अभक्ष्यो ग्राम्य-
सो कुक्कुटः अभक्ष्यो ग्राम्यसूकर इत्युक्ते गम्यत एतदारण्यो भक्ष्य इति एवमिहापि यदि तावच्छब्दोपदेशः क्रियते गौ-
रित्येतस्मिन्नुपदिष्टे गम्यत एतद्गाव्यादयोऽपशब्दा इति अथाप्यपशब्दोपदेशः क्रियते गाव्यादिषूपदिष्टेषु गम्य-
त एतद्गौरित्येष शब्द इति । किं पुनरत्र ज्यायः लघुत्वाच्छब्दोपदेशः एवं ज्यायान् लघीयाञ्छब्दोपदेशो गरीया-
नपशब्दोपदेशः एकैकस्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतलि-
केत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । इष्टान्वाख्यानं खल्वपि भवति अपि तस्मिन्नशब्दोपदेशे सति किं शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः
कर्त्तव्यः गौरश्वः पुरुषो हस्ती शकुनिर्मृगो ब्राह्मण इत्येवमादयः शब्दाः पठितव्याः । नेत्याह अनभ्युपाय एष शब्दानां
ति अर्थापदेश्यापद्वादिस्थानेऽपि प्रसक्तयोर्नयोः को न्यायानिमित्यर्थः इष्टेति साधुशब्दप्रयोगादृष्टप्राप्तिरित्यर्थः अपशब्दोपदेशेऽपि शब्दा-
प्रयोगस्य निवृत्तिफला परिसंख्येति अभियुक्तोक्तिविरोधश्च सिद्धस्य तु न विधानाद्व्यायकस्य प्रमाणस्य तन्निवृत्तिविषयत्वस्य-
र्वसंकोचकस्य तेनैव नान्यस्य भक्षणाभावस्तु इत्यतो प्राप्यत्वमेव सिद्ध्यति । एवमभिहारे सोऽपि शब्दः एतस्यार्थे एव वृद्धानुक्ता-
न्ययोगव्यवच्छेदः एव तु कार्ययोरिति सामान्यप्रमाणसंकोचफलितं मत्यमादाय नेयम् भक्ष्यनियम इति भक्ष्यानुमति
रूपशब्दोपदेशस्त्वित्यर्थः प्रायः प्रतिपत्त्याविरासेऽपायभूत इति भावः अनभ्युपाय इति तत्त्ववाचकानेनरूढ्याभिमतानभ्युपायत्वात् ।

भा॰ वै॰
वि॰ प्र॰
१७
17

तत्रार्थवादमाह बृहस्पतिरिति तत्र शब्दानामिति पुनरुक्तमतस्त्वाह योगरूढ इति अर्थो यो न रूढ्यामाशंक्य निराक
रोति तथेति तत्र यावद्वा अध्ययनेनावर्तितव्या उपयुक्तं स्यात् तत्राह भाष्ये चतुर्भिरिति उक्तमेव तत्राशयमाह एकदेश
त्वादि विद्योपयोगाधारभूतानां कालानां विद्याग्रहणाधारत्वात् तस्य च कारणत्वाविवक्षा चतुर्षु कालेषु विद्योप
युज्यत इति फलितोऽर्थः तत्राद्ययोर्विद्यार्थमेव बुद्धिमान्नित्यादरस्यैव कर्मस्वध्ययनाद्यैर्लोमरूपोपयोगः तत्र्योश्च प्रतिष्ठा ।

बृहस्पतिरिन्द्रायेति प्रतिपदपाठस्याशक्यत्वं प्रतिपादयितुमयमर्थवादः शब्दानामिति शब्दपारायणशब्दो ।
योगरूढः शास्त्रविशेषस्य तत्र प्रतिपदोक्तानामिति विशेषणमभिधानायगम्यमानार्थस्यापि शब्दानामि
त्यस्य प्रयोगः एकदेशेनापि प्रयोगादपि लोके उपयुक्तमित्युच्यते यथा च

एवं हि श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम
बृहस्पतिश्च प्रवक्तेन्द्रश्चाध्येता दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः न चान्तं जगाम किं पुनरद्यत्वे यः सर्वथा
चिरं जीवति स वर्षशतं जीवति चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति आगमकालेन स्वाध्यायकालेन
प्रवचनकालेन व्यवहारकालेनेति तत्र चास्यागमकालेनैवायुः कृत्स्नं पर्युपयुक्तं स्यात् तस्मादनभ्युपायः शब्दा
नां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः कथं तर्हीमे शब्दाः प्रतिपत्तव्याः

यं स्कन्धघृतमात्रैकदेशेऽपि प्रयोगो उपयुक्तं घृतमिति व्यवहारः तथा बृहस्पतिरिति प्रतिपादयति चतुर्भिरिति आगम ।
कालो ग्रहणकालः स्वाध्यायकालोऽभ्यासकालः प्रवचनकालोऽध्यापनकालः व्यवहारो यज्ञकर्मादि ॥ राम ।

सच्छिष्यलाभमहार्घ्यप्राप्तिः सत्कारविशेषश्च चतुर्थे युक्तमध्ययनज्ञानकाले पञ्चस्व प्रयोगमयुक्तं प्रायश्चित्ताभावः कः ।
मेधाकुं नादृतिलाभः प्रतिष्ठा च प्रयोगः तादृशोऽप्युपयोगः सर्वाध्ययन एव भाष्योपयुक्तमिति समाप्त
मित्यर्थः पर्यवसन्नमिति पाठान्तरम् तच्चेत्प्राप्तिः विद्याच्छेदापत्तेः कर्मसु प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ राम॰ १७

ननु नरपामकतालक्षणयोरनयोरुपपत्तिरित्यत आह सामान्यविशेषाविति लक्षणेषामस्मिन्नर्थः प्रायेण कथंजातीयक इति केन
प्रकारेणेत्यर्थः एतेन कथंजातीयकेन लक्षणेन लक्षणस्य बाह्योपदेशप्रवृत्तिः पाणिनेरभिमतेति निरस्यते तन्न आकृतिपदेइति तच्चोद्देश
तावत्केरलकमात्राक्रान्तत्वात् किञ्चिदित्यार्थ्यताद्देयाः सम्प्रतिपत्त्यावन विरोधस्य तु उभयोर्यापरत्वप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमिति।

किं चिदिति सामान्यविशेषौ यस्मिंस्तत्सामान्यविशेषवत् कर्मण्यण् आतोऽनुपसर्गे कः इत्यादि एकलक्षणस्थं वा।
एकलक्षणस्थत्वाश्रयणे न सिध्यतीति तदयाश्रयणे सर्वैकवाक्यतेति किं पुनरिति आकृतिपदे केवलमाश्रीयमा
णे सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तन्नोपपद्यते केवलं व्यक्तिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति न घटते तस्मात् सिद्धम्।

किंचित् सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्तते येनालोऽन्त्यस्तेन मन्ततोऽनन्तः प्राप्तो यामप्रतिपद्येत किं पुनस्तदुत्सर्गो।
पवादौ कश्चिदुत्सर्गः कर्तव्यः कश्चिदपवादः कथंजातीयकः पुनरुत्सर्गः कर्तव्यः कथंजातीयकोऽपवादः सा
मान्येनोत्सर्गः कर्तव्यः विशेषेणापवादः तद्यथा कर्मण्यण् तस्य विशेषेणापवादः तद्यथा आतोऽनुपसर्गे कः
किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्द्रव्यम् उभयमित्याह कथं ज्ञायते उभयथा ह्याचार्येण सूत्राणि पठितानि।

यदा चित्प्रदेशे कश्चित्पक्षः परिगृह्यते अतोऽत्रजातिवादिनमाह जातिरेव अव्यक्त्यनतिपाद्यते व्यक्तीनामानन्त्यात् सर्व
स्य ग्रहणसम्भवात् सा च जातिः सर्वव्यक्तिष्वेकाकारप्रत्ययहेतुर्नानाव्यक्तिष्वेकरूपतया शब्दाभिधेया।
समवेता जातिमभिधास्यति ॥

विध्यर्थेन तन्त्वा नियमार्थमिति सकृद्गतावितिन सिध्यति व्यक्तौ तु तत्र व्यक्तिविषययोरपि शास्त्रयोः परत्वेऽनाश्रयणे
तोऽभयथा तौ नियमार्थं तदिति पुनः प्रसङ्गेनादिरिति सिध्यतीत्यर्थः इष्टं च विप्रतिषेधसूत्रेऽनुषपिष्यते ॥ राम ॥

पुनः प्रसङ्गविज्ञानादित्यस्य तिसृणामित्यत्र फलं
तत्र त्रिसृ आदेशो न परत्वाद्बाधितो नुट् सकृद्गति
न्यायेन न स्यात् पुनः प्रसंगविज्ञाने न सिद्ध्यतीति भावः

भा.वै.
वि.प्र.
१८

न स्यात्प्रतीतायामिति शब्दश्रवणानन्तरं गृहीतायामित्यर्थः एवमग्रिमस्यानीतपदस्याभिधाविषयत्वेन तत्र गृहीतमित्यर्थः तदावेतव्यम् ।
न स्यात्समवायात् प्रतीयत इति अविनाभावात्कुतश्चन प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः प्रत्यक्षात्मानम् उपलक्षणभावेनेति शक्ये
नावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः नत्वत्र तत्त्वाकृतिरिति भेदेन शाखाप्रतिपादितम् भाष्यजातानामाख्यायामिति सब्रह्मपदार्थसम्पत्त्राग्रीह्य
इति व्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं सिद्धमेव तिथ्यर्थेन स्यादिति भावः सरूपाणामिति आकृतेरेकत्वादेवैकवचनं सम्प्रयोगाप

न स्यात्प्रतीतायां तदा वेद्यत्वादेकवचनं द्वित्वं बहुत्वं प्रतीयते शुक्लादयः शब्दा गुणसमवेतां जातिमाहुस्तेन गुणो न संबं
धात्स्यत्वयः द्रव्ये संबंधिसंबंधात् सत्तायाः स्वात्मनि प्रवृत्तिसंबन्धाविनाश्यास्ति उत्पत्तौ मार्गावतारो वस्यामः ।
इति सत्त्वाख्यमित्यभिप्रायप्रतिभिन्ना

आकृतिपदार्थमतानामाख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमप्यनर्थकं स्या
मित्युच्यते द्रव्यपदार्थमतानां सरूपाणामित्येकशेषस्यारभ्यते ॥

डित्थादिशब्दानां निर्वाच्या क्रियास्वपि जातिर्विद्यते सैव यथा नवाख्यापदं निर्दिष्टं निरूप्यादेरभिन्नस्य प्रत्यक्ष
सद्भावान्नित्त्विमिन्नजात्यभ्युपगमः व्यक्तिवादिनस्त्वाहुः शब्दस्य व्यक्तिरेवाभिधेया जातेस्तु उपलक्षणभावे ।
नाश्रयणादानन्त्यादिदोषानवकाशः ॥

पक्षेऽपि तु व्यक्तिसंभवो व्यक्तिपक्षएवेति भावः नचाकृतिपक्षेऽपि स्वलाः पदार्थस्यापि समस्तपक्षे उक्तिवाच्यम् नाव ।
नीशुकांचिदेकांजातिं स्वीकृत्य न स्यादेव शब्दवाच्यत्वं परंपरया चव्यक्तिमपेक्ष्य इति स्वरूपसत्त्वेऽप्येकैकस्य एवेति वचस ।
मागणात् जातेर्न जातिरिति परेषामस्मानं नास्माकमिति वचनोक्तम् ॥ राम
१८

विप्रतिपत्त्येति शब्दानां नित्यत्वेऽप्यर्थे व्याकरणशास्त्रमिति सम्प्रदायः केचित् मीमांसकाः वर्णात्मकमिति परवाक्येऽवय
र्णसमूहरूपमेवेति नैयायिकाः अन्ये पुनरेकं पदं पदस्फोटमित्याद्यः पदपूर्वकम् अन्ये वैयाकरणाः अपरे नैव शब्दाः पदेव
र्णानामिव वाक्ये पदानामकल्पितत्वात् तथा सर्वत्रैवमपि कालनिकमिति वाक्यस्फोटं शब्दमिति भावः अन्ये तु
वैशेषिकादयः ध्वनिरिति सर्ववर्णानां वर्णात्मकत्वेन द्विविधः एवं च कण्ठादिव्यापारजन्यः स्वकारणमिति आशयः ।
संग्रहे व्याडिकृते लक्षश्लोकसंख्याग्रन्थे इति प्रसिद्धिः भाष्ये प्रपञ्चिता इति एवं च निर्णीतो विचार इति भावः सा
धुत्वज्ञानार्थमपि शास्त्रमावश्यकमिति तात्पर्यम् अथवा तन्निरूपणं व्याख्यानस्य नैयामिकमवगन्तव्यमिति ॥

किं पुनरिति विप्रतिपत्त्या संशयः केचिद्धि नित्यं वर्णात्मकं नित्यं शब्दमाहुः अन्ये वर्णव्यतिरिक्तं पदस्फोटमि
च्छन्ति आकृतिं वाक्यस्फोटमपरे संगिरन्ते अन्ये तु ध्वनिरेव शब्दः

किं पुनर्नित्यः शब्द आहोस्वित्कार्यः संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यो वा स्यात्कार्यो वेति
तत्रोक्ता दोषाः प्रयोजनान्यप्युक्तानि तत्र त्वेष निर्णयः यद्येव नित्यः अथापि कार्यः उभ
यथापि लक्षणं प्रवर्त्यमिति कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम् ।

सत्कार्यत्वव्यतिरेकेण नास्त्यनुपलम्भादिति व्यवहारे तत् संग्रह इति ग्रन्थविशेषः कथं पुनरिति किमाचार्येण शब्दानामर्थसंबं
कथं पुनरिति अत एवात्रैव पाणिनिनाऽसंग्रहणम् अतः शब्दस्य सर्वार्थिक पाणिनिना व्याख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्शनपरो भाष्यकारस्य
वगन्तव्य इति बोध्यम् शब्दार्थसंबन्धानामिति शब्दस्यार्थस्य संबन्धस्येति द्वन्द्वः एवं च किमर्थं पाणिनिना शब्दार्थसंबन्धनित्या
त्वकथनस्य सिद्ध शब्दार्थसंबन्धबोधकत्वमिति प्रश्नार्थ इति तात्पर्यम् सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे इत्यत्र द्वन्द्वेके
समाहारद्वन्द्वात् सप्तमी संबन्धस्य प्रत्यासत्त्या शब्दार्थयोरेव ग्रहणमात्रत्रिकाविशेषप्रदर्शनाय समाहारनिर्देशः

भा. कै.
वि. प्र.
१९
19

व्यक्तिस्फोटेति सापरवाकारूपानित्येवेतिनद्भावः एतच्छोणपादितिं प्राक् कार्यशब्दिकानामिति कार्यशाब्दिका।
नामिति लपाठः उभयपरशब्दं देशमन्त्वात् स्यमेषाणमीति जातिरूपेऽयमर्थः जातिरिति नित्यतेन्या विषयकोऽयं विशेषः
यद्वा सर्वेषां पक्षाणां ब्रह्म एव व्यक्तलेन तस्य नित्यत्वेन जातिरिति नेत्यत्र्यादीनाम् विशेषव्यनवमन्येवेदापि पूजानमतेतद्रूपेसवत्वा।
शेष्ठामेव वड्ढ्यमिति भावः यत्नव्यक्तीनामपि विषयकत्वेननश्वत्किंब्रह्मस्यैवजातिरितिनद्र यनेकव्यक्तीनामपि

सिद्धइति नत्रनित्यः शब्दोजातिस्फोटलक्षणोव्यक्तिस्फोटलक्षणोवाकार्यशाब्दिकानामपिप्रवाहनित्यतयाप्य
र्थस्यापिजातिलक्षणस्येनित्यत्वम् इत्यपलेषिसंबन्धस्यापित्वानाममेयापाश्यवाकिंत्वस्यतत्वया आमितिनित्य

सिद्धेशब्दार्थसम्बन्धे सिद्धशब्देऽर्थसम्बन्धेच यथासिद्धश
ब्दस्यकः पदार्थः नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः ।। १२ ।।

नाप्रवाहनित्यतयावासंबन्धस्यापिव्यवहारपरंपरया अनादित्वान्नित्यता सिद्धशब्दस्यनित्यानित्ययोरेर्थाद्धना।
स्यचिति यथेति नित्येति नित्यलक्षणस्यार्थस्यपर्यायेणवाचकः तमेवार्थं कस्यचिन्नियमशब्दस्याहकदा।
चित्सिद्धशब्दस्यार्थः ।। १३: ।।

एकानंशाकृत्वनेयोग्यत्वात् अपाणाद्यनेगित्वमित्यादिश्रमाणात्वैवनित्यत्वबोधनाच्च अतएवज्ञानेर्थव्यवहारनित्यता
हेतेप्रवाहनित्यतयैवाप्रवर्ततिभाष्यकृत शब्दार्थयोर्नित्यत्वपदेनतत्संबन्धस्यनित्यत्वेऽप्यनित्यत्वपदेकस्यसंबन्धस्यनित्यत्वमत।
आह संबन्धस्येति प्रवाहनित्यतयानयोरिवतस्यापिनित्यत्वमितिभावः शब्दार्थयोः संबन्धस्यशक्तिरूपतावा = भा. कै.
न्यमेवेत्यत्रप्रयविनय भाष्येसिद्धशब्दस्यकः पदार्थइति अत्रपदार्थशब्दोऽर्थः सिद्धशब्दसंबंधीकः पदार्थस्तस्य ॥ १९

कूटस्थेष्विति कूटस्थयोगनत्वहस्त्विह्नन्त्रिपेतेषु संसर्गिताशेपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः ननु योगवत्स्यापि नहि नित्यत्वं स्यात्
तस्मात् अविचालिष्विति भासाघाताद्यपि आद्य पिध्यावहारिकं नित्यत्वाभिप्रायेण दृष्टान्तितम् आकाशस्यापि व्यावहा
रिकं नित्यत्वमेवाचार्याभिमतम् एवं च न तत्र दृष्टान्तितमवाच

कूटस्थेष्विति अविनाशिषु अविचालिष्विति हेतुगर्भं विशेषणं ननु चेति सिद्धस्थाने क्रियानिष्पन्नो
पयोगस्यानन्तर्यार्थः संग्रहेनावशेति तत्र हि किं कार्यः शब्दोप्यसिद्ध इति पक्षद्वयविचारः कृतः तत्र कार्य
प्रतिपक्षाभिधायी सामर्थ्यात्सिद्ध एवाहेति स्थितम् तत्समानतन्त्रत्वादिहापि तथैव वक्तव्यमित्यर्थः अथवेति

कथं विज्ञायते यत्कूटस्थेष्वविचालिषु भावेषु वर्त्तते न यथा सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी सिद्धमाकाशमिति न
तु यथा कार्येष्वपि वर्त्तते न यथा सिद्धो रसः सिद्धः सूपः सिद्धा यवागूरिति यावता कार्येष्वपि वर्त्तते न तत्र कृ
तवत्तत्र नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति न पुनः कार्ये यः सिद्धः शब्द इति संग्रहे न तत्कार्यप्रतिद्वन्द्विभा
वात्स्यामहे नित्यपर्यायवाचिनो ग्रहणमिति इहापि न तत्र अथवा सन्त्येकपदान्यप्यवधारणानि तद्य
था अब्भक्षो वायुभक्ष इति अप एव भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति गम्यते ॥ राम ॥

एवमिहापि प्रयोगोऽभिहितः समवधारणम् योनकर्तैन एव शब्दस्यापेक्षणात् यदा न प्रयोन क्रमत्वेन सामर्थ्यादवधारणं
गम्यते तदा नैकपदमिह इत्यनेन न सर्वे एव गणो भक्षयतीत्येवं आकृतिः सामर्थ्यान्नियममेवाश्रयति निम्ब एवेति
इहापि नित्यानि नियच्छतीत्येकेनापदेन्नराभावात्सिद्धशब्देनापरानान्नियमो वा गम्यते ॥ राम ॥

कस्यैव ग्रहणमिति भावः ग्रन्थान्तराणामालोचनेपि नियामकमाह अब्भक्षोऽप्यवेति एतेन तत्समानतन्त्रत्वाद्यत्रैकपदा
वधारणेपि न वस्तारित्वपातम् न त्वेकपदानीत्युक्त्वा अब्भक्षस्य स्वपदद्वयात्मकस्योदाहरणत्वमसंगतमत आह ।
एवमिहेति नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं दर्शयति इहापीति ॥

भा. कै.
वि. प्र.
१०

कार्यवाचिन एव ग्रहणं भावे मूलमाह कार्याणामिति प्राक्प्रध्वंसावस्थयोरित्यपि पाठः भाव्येपएवेति गम्यतेइति वा
केऽस्य समासेऽपि सामर्थ्यान्न्यूनातिरिक्तमत्वं भावो गम्यतेऽस्यार्थः अथवेति मनुष्यान्नुह्यापचेतयाकाशादीनामप्यत्र
सिद्धत्वमिति भावः प्रतीमानस्येति एतदुक्तं भवति घटादिरप्युपाटस्यिष्यते एवं तर्हीति एवमेव घटपरेकलत्वपर्यायशब्दादिप्र
योगाः अन्यथा पर्यायवाचीति प्रयोज्यः स्यात् विनापि प्रत्ययरहितेन यो लोपविधायकं तर्हि हि किमर्थमनन्याह लोपः

सिद्ध एवेति कार्याणामनुपसर्गाणां माना भावप्रध्वंसाभावयोरपि सत्त्वात् सिद्धतानास्तीतिन्नेसिद्धा एव अथवेति
कथं पुनरीश्वरस्य शब्दे संज्ञात्वे न विनियुक्तेऽरेकदेशः प्रयुज्यते न ह्यसौ संज्ञात्वेन विनियुक्तः नचैकदेशस्य समुदा
यस्य समुदायस्य वाचकत्वमुपपद्यते प्रतीयमानस्य प्रत्यायकत्वासंभवाद्ङ्गा येनाणस्यैव वाचकत्वात् एवं तर्हि प्र

एवमिहापि सिद्ध एव न साध्य इति अथवा पूर्वपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः अत्यन्तसिद्धः सिद्ध इति नद्यथा देवद
त्तोऽदत्तः सत्यभामा भामेति अथवा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति नित्यपर्याय।
वाचिनो ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥

वृत्तिष्कादिभ्यो अवयवसमूहाः संज्ञाविनियोगकाले विनियुक्ता एव लोपस्य वर्णानां साधुत्वं माभूदित्यवा।
व्याय ते इहापि नित्यानित्ययोर्निष्पन्नत्वाविशेषात्सिद्धश्च निरुपात्प्रकर्षेण भवति अत्यन्तसिद्ध इति न्याया।
द्वासहादीनां स्थितं नित्यत्वमित्याह अथवेति नहि सन्देहमात्रादलक्षणता भवति पुनः प्रमाणान्तराणि निश्चयः

त्विति वर्णानाम् देहसंसारीणां नश्यापि क्वचिन्मूलं परस्य क्वचिदन्यस्यैव क्वचिदुभयोरिति लोकव्यवहारेण नित्यत्वम्।
एवं वर्णानां शास्त्राभावेऽपि तेन एव निर्णय इति न नवम् निष्पन्नत्वेति विद्यमानकालसंबन्धो निष्पन्नत्वम् ननु निर्युक्ते
कं व्याख्यानमयुक्तं विपरीतस्यापि संभवादत आह न्यायादेति इह व्यवहारादेव पदार्थसंबन्धानां नित्यत्वं संग्र
हादौ स्थितमिति व्याख्यानतः सिद्धशब्दे नानार्थवाचित्वमित्यर्थः ॥

राम.
१०

प्रा. ग्वनेष्वसिद्धमयत्वदस्त्राप्रमित्यतलदस्येत्यनुवर्तमाने प्रयो
जनमिति सूत्रेण इत्यर्थः

सिद्धिर्मंगलमिति तस्मान्मंगलत्वेन कार्यकारणत्वरूपोपचारादिति बोध्यम् नन्वप्रयोजनमस्येति प्राग्वत्तोयपठकः ननु मंगलानुष्ठा
नप्रयोजनमाह भाष्ये मंगलादीनीत्यादिना ग्रन्थत्वावच्छिन्नसाफल्यमाह प्रयोजनान्तरमाह आदिना आनुषंगिकमंगलसंपत्त्य
र्थः अध्ययनविधेरिति नन्वमान्ति: सिद्धिः सिद्धिविषयार्थः मंगलार्थमितानेन तत्पदवार्त्तिकप्रवृत्तिः सूचिता ग्रन्थादि
त्योनिष्प्रत्यूहः किन्न प्रयुक्तं स्यात् तत्रापि संदेहमाह भाष्ये पठत्विति आभीक्ष्ण्येन बाहुल्येन आभीक्ष्ण्यमिति पाठेषु

वर्णपरेति प्रयत्नमाख्यातत्वेनेत्यर्थः मंगलादीनि ... सिद्धिर्मंगलं तत्प्रयोजनं आचार्यो मांगलिकः ग्रन्थारम्भाध्याय
नमस्कृत्य वीरपुरुषाणीति आनन्त्यपरेरपराजयात् आयुष्मत्पुरुषाणीति शास्त्रानुष्ठानेपर्यन्त उपायात्

किं पुनरनेन वर्णेन किं त्र महता कण्ठेन नित्यशब्दप्रयोगात् यस्मिन्ननुपादीयमाने ग्रन्थसन्देहः स्यात् मंगलार्थम् मांग
लिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मंगलार्थं सिद्धशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मंगलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वी
रपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युरिति अयमेव नित्यः शब्दो नाव ध्यय
कूटस्थमविचालि भावविकारे किं तस्माभीक्ष्ण्ये पठितत्वे तदर्थ नित्यग्रहणं नित्यजातीयमिति यावता
आभीक्ष्ण्ये पठितत्वे तत्राप्यनेनैवार्थः स्यात् आख्यानमात्रविशेषप्रतिपत्तिर्न हि ग्रन्थेऽस्य तत्त्वमिति पठ्यते
नानायामंगलार्थं स्वेवसिद्धः शब्दः प्रादिना प्रयुक्तोऽभविष्यति शास्त्रमिथ्यैव नित्यपर्यायवाचित्वमपि तदपि
वेदनात् सिद्धार्थमिति अध्ययननिर्देशो विवर्तमानिर्दिः नावद्यपमिति तत आभीक्ष्ण्ये नयप्राह्यः प्रयुज्यते आगमपालानन्तम्
वानाख्यानमात्रविस्तरप्रयोगालाभम् विनापि यत्क्रियापरप्रयोगमाभीक्ष्ण्येऽपि नित्यशब्दः प्रयुज्यते यथा ग्राम्यमनित्यमनित्य

यमेवार्थः प्रयुज्यत इति सम्बन्धकहेतु आभीक्ष्ण्यसंभवात्प्रयोगसिद्धान्ततत्त्वासम् एवं च नित्यशब्दोपादानेऽपि प्रयोजनं कोऽपि स्यात्
संभवेन तत्रापि सन्देह एवेति भावः नित्यशब्दार्थसंबन्धे ज्ञाते सति नित्यप्रयोगविषये प्राहेत्यादि प्रवृत्तमित्यर्थः स्यादिति
तात्पर्यम् तत्राभीक्ष्ण्यवाचित्वान्नित्यक्रियापरसाकांक्षत्वात् कथं केवलस्य प्रयोग इत्याह विनापीति ॥ राम ॥

न्या. वै.
वि. प्र.
९२

९१

ननेवमर्थग्रहणेऽर्थमतस्त्वाह इत्थपदेऽइति योग्यता बोधजनकतयोग्यता नाशानुमतेऽक्रम भावेनिमोहार्थवतामिति शङ्कानां
मिमर्थः ननु नाशानुपपत्तसंबन्धकथनमनिमनमिति चेन्न नष्टभाविवस्तुनोऽपि शाब्दबोधहार्थे ननु स्पनाशनमनिमविधा।
प्रयात् शाब्दबुद्धिविषये स्पनाशे बुद्धिविषयो भेदसापन्नस्पनाशानुमत्तेनानाशाच्च शाब्दस्यचनिमनत्वादिति आकाशवत्त्वं नि।
ष्टः शाब्दोऽपि नित्यः जनकाभावाच्च सर्वोऽपि नष्टमहनिभावः नन्वघटादिस्त्थस्यकथमनित्यत्वं तत्राह अस्मेति सबके
मर्थं संबध्येचेति इत्थपदे इत्थस्यानि मननादर्थग्रहणसंबन्धविशेषणतार्थं अपातम् अनित्यपदं कथं संबध्यते
नित्यत्वेनेति चेन्न योग्यताऽलक्षणत्वात्संबन्धस्य नस्याश्च शाब्दाश्रयत्वात् शाब्दस्यचनिमत्वादोषः इत्थं हि निम
अथ किं पुनः पदार्थं मत्वा एवं विग्रहः क्रियते सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति आकृतिमित्याह कृतपदार्थ आकृ
तिं हि नित्यामेत्थमनित्यम् अथ इत्थपदार्थं कथं विग्रहः कर्तव्यः सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे चेति नित्यपर्या।
यवाचिनमर्थे सिसंबन्धः अथ वा इत्थमेव पदार्थं एवं विग्रहः साध्यः सिद्धे शब्देऽर्थे संबन्धे च इत्थं हि नित्यम्।
आकृतिरनित्या कथं ज्ञायते एवं हि दृश्यते लोके मृत्कयाचिदाकृत्या युक्तः पिण्डो भवति पिण्डाकृतिमुपमृद्य।
घटिकाः क्रियन्ते घटिकाकृतिमुपमृद्य कुण्डिकाः क्रियन्ते तथा सुवर्णं कयाचिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भ।
वति पिण्डाकृतिमुपमृद्य रुचकाः क्रियन्ते रुचकाकृतिमुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते कटकाकृतिमुपमृद्य स्व।
स्तिकाः क्रियन्ते पुनरावृत्तः सुवर्णपिण्डः पुनरपरयाकृत्या युक्तः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः आकृतिरन्या चान्या
च भवति इत्थं पुनस्तदेव आकृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यते आकृतावपि पदार्थे एवं विग्रहः साध्यः सिद्धे शब्देऽर्थे
मिति असत्तोपाधावच्छिन्नं ब्रह्म सत्ता नन्विद्रव्यवाच्यामिमर्थः आकृतिरिति संस्थानम् ब्रह्मदर्शनेच्छो नादिजातेरप्यस्यवाटनित्य
त्वम् आत्मनेऽवैरसर्वमिति श्रुतिवचनात् ॥
तुल्यवाचिसदाकाराविषयः नन्वत्र जातिरूपो वा भाष्यस्याकृतिशब्दे न तत्राप्यनेन हि नरत्वादिग्रहे नत्वं जन्मादिनित्यत्वेन वाचि।
त्वमित्याह जातिरूपेति अनेनैव त्वकरणं स्याकृतिपदस्यार्थं ततः जनको भयरूपतास्स्वयति गोत्वमनाशुक्रम जात्याकृतिरुक्त
यः पदार्थ इति भाष्यावशिष्टाङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः इति प्रयोगात् सूत्रविकृतेः कटत्वं शोध्यम् आकृतिपदेन जातिरित्यभि।
प्रायेण भाष्यमाकृतावपि पदार्थ इति क्वचित् पदान्तेनिकृत्वा न सर्वत्रापरेतस्यान्वयः ॥ राम ॥

राम.
९२

नतु परमेनाशकस्य तत्कालेष्वापत्युत्पत्तेर्विहितमत आह अनभीति नतु परमार्थे हत्या सर्वे मनित्यमत आह अद्वैतेनेति नित्यत्व-
मिति सर्वेषां आकारपरामर्शेन नयावद्व्यवहारकालं तस्या अपि ध्रुवादिवन्नित्यत्वमिति भावः अथावयवस्थानत्र
पायान्नातिर्यं निकायाप्याहृतेर्याव्यावहारकालमध्ये मध्येष्वज्ञो नाशेपि प्रकारान्तरेण नित्यत्वमाह भावाः यद्वेति नि
त्यत्वलक्षणप्रकवदपरस्यैव व्याख्यानेकूटस्थमिति रूपान्तरापत्तिर्विकारः यथापयसो दध्यादिरूपता अनेन परिणामानि
त्यतापरास्ता उत्पत्तेः सत्तापर्यन्तत्वात् तन्मध्ये स्थनेनेन जन्मसत्ताद्वैतभावविकारेपरास्तौ अहद्वोपत्वेनेनत्वतीयाहृद्दिल।

नह्यचिद्रूपत्वेनेति अनभिव्यक्तेत्यर्थः अद्वैतेन लौकिकव्यवहाराभावात् व्यवहारे वाकृतेरेकाकारपरामर्शे हेतुत्वा
त्रित्यत्वम् अथवेति असत्त्वेपि न तत्रोलोकव्यवहारोऽपयोगेन तावेन्नित्यत्वं साध्यते त्रिविधा चानित्यता संसारोति।
यता यथास्फटिकस्य लाक्षारूपधानेसत्तद्रूपतिरोधानेन परस्तद्रूपप्रतिभासः उपाधानेपगमे स्वरूपप्रतिभासाद्यविरणा।
नैनरुक्ति निराव्याकृतिः कथम् नह्यचिद्रूपत्वेनेति कृत्वा सर्वेषोपलाभवति इत्याक्षरस्यानुपलम्भे अथवाने।
हेमवन्नित्यत्वम् एवं कूटस्थमविवादस्यनपायोपजननविकारार्थं तमस्य हृद्व्यापयातिचितत्वित्यमिति तस्यापि नि
त्यत्वम् यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते किं तु न तत्त्वं तद्भावत्वम् आकृतावपि तत्त्वं न विहन्यते अथवाकिञ्चरणेनतदर्ध्व निर्गमि।

माभावः परिणामानित्यता यथा बदरीफलस्य पाकमतातिरोभावे लोहित्यस्याविर्भावः प्रध्वंसानित्यता सर्वत्मना वि
नाशः एतत्प्रयानित्यताप्रतिक्षेपेण नित्यत्वं प्रतिपादयितुमाह एवमित्यादि तत्र एवं कूटस्थ [illegible] मितिसं
सर्गानित्यतापरिहृता अविचालीति परिणामानित्यता अनपायोपजनादिना प्रध्वंसानित्यता ॥ ॥

ल्ला: अनुपजनेति वत्वर्थः परिणामः अनपायेनिर्पचमः एतद्रूपविकाररहितमितितत्त्वर्थः अयापेतिषेधाविनाशः इ
त्यव्ययविषयं नित्यत्वम् यावद्व्यवहारमेकरूपस्थितपदार्थविषयं च अयमेवनित्यशब्दार्थः प्रवाहाविच्छेदेः नाह।
रूपपि नित्यत्वव्यवहारादित्याह माध्यन्तस्पीति यस्मिंस्तत्त्वमिति प्रवाहनित्यतायान्तरेकोन्ततत्रापि पिनद्वर्णान्नतरूप।
ति आश्रयप्रवाहाविच्छेदादितिभावः ॥ राम ॥

वा. वै. यन्नियतमिति व्यक्तिनामान्तर्गतानां मध्ये यन्नियतमित्यर्थः। ननु घटादिशब्दानां परार्थानां कथं नियतत्वं तेषां स्वरूपमेवाभावात्।
वि. प्र. तत्राह बुद्धिप्रतिभासरूप इति ग्राह्यः परार्थो न घटादिबोधविषयः किन्तु बोद्धुः सहजवासनानिवृत्तिभावः एतच्च मन्त्र।
२२ वाक्यावितस्तरेण निरूपितम् शब्दादीनां नियतमिति आकरणनिबोधन

22

यन्नियतमिति बुद्धिप्रतिभासः ग्राह्यार्थो यस्य यस्य शब्दस्य व्यापितः न तावत्तान्तरूपाकारा बुद्धिरुपजायत इति प्रवाह
नियततारूपस्य नियतत्वमित्यर्थः लोकत इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वस्तुषु लोकव्यवहारेण ग्याति सेषु शब्दस्वव्य।
वहारेण नादिसिद्धरूपं परम्परया प्रसिद्धमेव करणे इति शब्दादीनां नियतम् घटस्य यत्नपूर्वक्रियापदैरभिव्यञ्जनमानीयते उत्ता

यन्नियतं परार्थमेव विग्रहः क्रियते सिद्धः शब्दार्थसंबन्धेनेति कथं पुनर्ज्ञायते सिद्धः शब्दार्थः संबन्धश्च।
ति लोकतः यल्लोके घटमर्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्जते न तेषां निर्वृत्तौ यत्नं कुर्वन्ति येन पुनः कार्याभावाः निर्वृत्तौ
तावत्तेषां यत्नः क्रियते तद्यथा घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं गत्वाह कुरु घटं कार्यमनेन करिष्यामीति न
तद्वच्छब्दान्प्रयुयुक्षमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह कुरु शब्दान्प्रयोक्ष्य इति तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान्प्रयुञ्ज।
ते यदि तर्हि लोक एष प्रमाणं किं शास्त्रेण क्रियते ॥ ये
इत्यादिना प्रत्युक्तोऽप्युपलभ्यते नैवं शब्दार्थश्च नावश्यवार्थमिति बुद्ध्यावस्थानित्यर्थः शब्दभाष्यकारेण संप्रवर्तितम
लौकिकवाक्यानामनन्तरवाक्यत्वं स्थापितम् सिद्धशब्दार्थसंबन्धं शास्त्रमनवनमित्येकवाक्यकल्पनायत इति प्र
भाष्ये लोकतोऽर्थप्रयुक्त इति द्वितीये लोकत इत्यस्यार्थं लोकतोऽर्थप्रयुक्त इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

मित्यर्थः तावत्येवेति वैयाकरणकुलमगत्वैवेत्यर्थः ननु सकृदन्वितस्य लोकत इत्यस्य पुनरर्थप्रयुक्त इत्यनेनान्व राम.
यः कथं वाक्यैकवाक्यत्वेनान्वयः प्रतीयते तत्राह अन्वाख्येयेति भ्रमत्वापरिहारायेत्यर्थः लोकत इत्यस्य लोक २२
व्यवहारेणेत्यर्थः ॥ राम: ॥

यातेऽर्थप्रयुक्तेऽइति अर्थज्ञानप्रयोजनेनेत्यर्थः एतस्य विशिष्टार्थबोधो भवत्विति शब्दाः प्रयुज्यन्ते प्रयोगे लोकवि
षयेण शब्दज्ञानेनार्थज्ञानादिति भावः एवं शास्त्रे शब्दप्रयोगे शास्त्रेणैतस्य प्रकृतिप्रत्ययप्रत्ययादिविभागज्ञानद्वारेण
गवादिरूपेणैव प्रयुक्तस्य धर्मजनकत्वं न गाव्यादिरूपस्येति नियमः क्रियते इति तात्पर्यम् विधानादिति तादृशस्य शब्दस्य सूत्रैर्बोधना
यत्नेन प्रयोगादिति भावः चतुर्थीति योगविभागेन भाष्याद्धेतुः सुप्सुपेति समासः इत्यपपातनिकान्तातिरिक्तं व्याख्याना
म् द्वितीयपक्षानन्तरीयविशेषणस्यैवेति लिङ्गदीति प्रभाकृतां गीता तन्मतेनेदं तन्मतेन हि लिङ्गादीनां मध्ये वैकार्थबोध
म् तेषु वचनस्यास्मिन्नुपलक्षणे प्रयुक्तानेन नियोगस्तद्योगे स एव धर्मस्तेन प्रयुज्यते अर्थात् लिङ्गतर्ङिति कर्मस्तुजन्यः प्रयोजनमस्य हेतुः
शब्दप्रयोगादिति प्रयोगस्य हेतुत्वेन प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिसृष्टं भवति अर्थेनानेन प्रयोजनेनाप्रयुक्तोऽर्थप्रयु
क्तः धर्मायनियम इति चतुर्थ्यन्तात्प्रतिपाद्यते सम्बन्धसामान्ये षष्ठीं विधाय समासः कर्त्तव्यः चतुर्थीसमासस्य प्र

लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः
क्रियते किमिदं धर्मनियम इति धर्माय नियमो धर्मनियमः धर्मार्थो वा नियमो धर्मनियमः धर्मप्र
योजनो वा नियमो धर्मनियमः यथा लौकिकवैदिकेषु ॥ एम ॥

कृतिविकारभावस्यैवविधानात् धर्मार्थ इति धर्मार्थत्वान्नियम एव धर्मशब्देनाभिधीयत इति कर्मधारय
समासः धर्मप्रयोजन इति लिङ्गादिविशेषणानियोगाख्येन धर्मेण प्रयुक्त इत्यर्थः ॥
सत्यासाधुनिवृत्तिरूपो नियमः धर्मप्रयोजन इति षष्ठीसमासः एवं च द्वितीये धर्मफलको नियम इत्यर्थः तृतीये धर्मप्रयोज्य
इत्यर्थ इति भेदः केचित्तु धर्मनियम इत्यनेन प्रत्यवायपरिहाररूपधर्माय नियमः असाधुप्रयोगेऽधर्मोत्पत्तेः धर्मार्थो
नियम इत्यनेन धर्मस्य पश्वादेरङ्गभूत इत्यर्थः नान्तरीयकत्वादिति क्रतुगतवाक्येन क्रतुवैगुण्यस्य बोधनात् धर्मप्रयोजनो
नियम इत्यनेनैकः शब्दः इति श्रुतेर्नियमाद्दृष्टजनकार्थकरोऽस्त्विति विनिमयाद्धः नवीनस्तेषां धर्मः उद्देशेन तत्राह भाष्ये यथेति

मा. वै.
वि. प्र.
२३

ननुलोकवेदयोरित्येवसिद्धेनतद्धितनिर्देशोयुक्तोऽतआह प्रियतद्धिताइति ननुस्वार्थेसर्वत्रप्रयोगः तद्धितत्वं स्वार्थे तस्मा
द्धितायमिति नेवरलोकेति अवयवेसमुदायशब्दप्रयोगदर्शनादितिभावः आपातदृष्ट्याकश्चनयाविति लोकशब्दस
मुदायेनस्वावयवयोर्निस्वार्थिः नात्रावयवावयविविभावइति नचप्रकृत्यादिव्यवहारप्रयोजकोऽविभागस्यावयवा
वयविनोर्नन्वयः कृतान्तेषु कृतान्तः सिद्धान्तः नत्वनिपातकस्यवाकांक्षितन्वर्थः भवेच्चनामैतस्यतद्धितस्यविवक्षितेतिशेषः

प्रियतद्धिताइति नायमपशब्दः किंत्वयंलोकवेदयोर्भवास्वयमवस्तेलोकवेदशब्दाभ्यामभिधानात्तेषुकार्थेप्राप
तेयकस्वनयावनद्धितप्रयोगः प्रियतद्धितत्वविभिन्नः यथालोकेतद्धितस्यनयइतिप्रयुङ्क्ते कश्चिद्दाक्षस्यस्यमिति
समुद्रस्यावयवान्न म प्रयोवेति नात्रावयवावयविभावः किंतर्हिवेदलोकसमुदिरिष्टः सिद्धान्तः शब्दार्थापत्रु
शब्दस्यार्थः लौकिकः स्वस्वरूपनिबद्धः वैदिकः अनुपनिबद्धः शब्दज्ञानेनेति शाकः कुम्भसामान्यलिङ्गसवे

प्रियतद्धितादाक्षिणात्याः यथालोकेवेदेचेतिप्रयोक्तव्येयथालौकिकवैदिकेष्विति प्रयुञ्जते अयथानायुक्त
एवायंतद्धितार्थः यथालौकिकेषुवैदिकेषुच कृतान्तेषु लोकेतावदभक्ष्योग्राम्यकुक्कुटः अभक्ष्योग्राम्य
सूकरइत्युच्यते भक्ष्यंचनामक्षुत्प्रतिघातार्थमुपादीयते शक्यंचानेनश्वमांसादिभिरपिक्षुत्प्रतिहन्तुं त
त्रनियमः क्रियतइदंभक्ष्यमिदमभक्ष्यमिति ॥ तम ॥

नामनपुंसकपुंसकेऽस्मिन्नयः यदाकृतस्यवाउपजायमानमपिद्वौनवहिरणतारत्नागसंस्कारंनवायनइतिशब्दांतस्यहेतु
कम यदाकृतमेवविशेषविवक्षातदाशब्दात्वहितिभवत्येवयदात्वप्रतिज्ञानस्यवत्सकमप्यकेनप्रतिज्ञानइत्याहुपरितिहेतु

शक्तावसिति समानाधिकरण्येकथंभिन्नलिङ्गतास्यतस्मादाह शक्तीति नद्यादपमिति ननुप्रधानक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेगु
णक्रियानिरूपितशक्तेरनभिहितायाअभिहितवदुपकाराणामुपस्कारात्मिकाशुद्धिस्याद्वस्यमालत्वनकथमेतदितिचेन्न प्रधान
निरूपितार्थक्रियानिरूपितशक्तेरेवायंसद्भावोऽयत्वसमानाधिकरण्येगुणशक्तेरभिहितवदुपकारत्वमिमा
नः यत्तनत्वरसमयुक्तमेवेतिस्वादुमीत्यत्रनिरूपयिष्यामः ॥ तम ॥

शब्द.
२३

विहरति एवं च ग्रामकुक्कुटपारावतादौ विशेषनिषेधस्य नाप्युक्तफलकत्वं तथा ग्राम्यारण्यकतदङ्गत्वात् सर्वेषां ग्रामतयोर्यथा
दोषाभावो यथा च ग्रामकुक्कुटपरिग्रामनयोर्धर्मत्वं यथा शास्त्रजनितत्वान्न सर्वे केषाञ्चित् प्रयोगः सर्वो नास्ति क्रियाफलं यस्मात्
दोषाभावे तेनैषां साधुत्वं बाधनार्थं स्यात् दृष्टार्थानामधर्मेण तत्कृतं बाध्यते

विहारीति विहरतीति विहरणः इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा विहरः यथोक्तं नरति सम्यगमर्थितायां ॥ ॥

तथा विहरतो भूयः प्रवृत्तिर्भवति समानस्य विहरविषयेषाम्पायां वा गम्यायां च न च नियमः क्रियते स्वयं
गम्यमगम्येति वेदेऽपि यथा ब्राह्मणस्य यवागूं ब्राह्मणः स्वामिना ब्रह्मचर्येण यज्ञे
न च नानाभक्ष्यवहारार्थं भुञ्जीयते शक्यत्वात् तेन भक्षणे विषये न तु नियमः क्रियते तथा
वैतः पाशिवापदः स्वाद्यत्वाने तृणस्य नामगम्यत्वे न वार्थी भुञ्जीयते शक्यत्वाने नयं किं विरुद्धं
काष्ठशुद्धिक्रियां च क्रियमाणायां नत्र नियमः क्रियते तथा ग्रामकपालान्यपि च्छित्वा भिषक्प्रयते
पृषत्कपालानि सागधर्मस्य न पुरस्तात् धर्ममिति गन्धेनापि पुत्रमपि देहस्य कर्मकपालानि संतापयति
न तु नियमः क्रियते एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति एवमिहापि ॥ छ ॥

ददयवचनतयतीति नियमोऽयं न तु विधिः अर्थितायाभावे कारणाभावात् ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

एकविषये निहितानिषेधफलकत्वात् यथैकनिषेधस्य प्राप्तस्य तत्फलकत्वमिति भावः इह नन्वर्थे नवयुस्माल
वैदिकानां सर्वेषां न निवाप्य वनयतीति अभ्यवहार्येतेनापारस्य स्वयं भक्ष्यस्य क्रियमाणे क्रियेयति संनसा
तनसवेयर्थः नियमानियमवेनयर्थे स्वयं ॥ छ ॥

वा. कै.
वि. प्र.
२८
25

नन्वपभ्रंशा न वाचकाः । वाच्यप्रतीतिस्तथानुपपन्ना कस्मान्न शक्यते । शिष्टप्रयुक्ते संस्कृते एव वाचकत्वं नान्यत्र तदनुसारेणैव वाचकापभ्रंशानां साधुस्मरणेन बोधकत्वोपपत्तेः समानायामित्यनुपपन्नमिति शंकते यद्यपीति तथापीति एवं वाचकत्वाभावेऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषेण समानायामित्युक्तम् नियम्यमाना इति नैव शक्तिभ्रमेण बोधका इति भावः । शक्तिभ्रमश्चास्य केन विज्ञात इति प्रयुक्ते गौरिति साधुशब्दस्मरणेन प्रत्यायकत्वोपपत्तेः दृष्टस्य गावीशब्दस्यैवासम्यग्बोधकत्वे इति भ्रमस्तत्र लक्षणमेषामपि भ्रम इति बहुलतां विनिगमनाविरहादपभ्रंशेष्वपि शक्तिरेवास्या

समानायामिति यद्यपि साक्षादपभ्रंशा न वाचकास्तथापि स्मर्यमाणसाधुशब्दव्यवधाने नार्थं प्रत्याययन्ति केचिदपभ्रंशाः ॥

समानायामर्थगतौ शब्देनापशब्देन च धर्म ॥
नियमः क्रियते शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापश ॥
ब्देनेति एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ॥

नार्थं तत्त्वतो वाचका इति यथा निरूह्यमाणाः साधुशब्दान् स्मारयन्त एवार्थं प्रत्याययन्ति अन्यतमस्य साधुशब्दवदपभ्रंशास्त्वपि साक्षादर्थस्यावाचका इति ॥

इह अन्ये त्विति साधुत्वं चैतन्न मन्तव्यं शब्दगतधर्मसाधनत्वाव्यवच्छेदकत्वेनात्यन्तमेव यद्यपि साधुत्वेन भाषेतेति न च रूपत्वेन तथापि फलनिर्देशाभावात् न त्रिरिष्टा न वेदविधिः कल्प्यते नन्वेकसाधुत्वरूपाकारेणामेन एव साधुत्वं ज्ञात्वा व्याकरणेन प्रतिपाद्यात तच्छब्दगणसाहृत्यं धर्मनियमो विधीयत इति वाच्यम् आचार्यशब्देनैवेति साधुत्वेन पर्यः एवं क्रियमाणमिति शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोग सम. २८

नाद=

असत्यप्रयुक्त इत्यादेः प्रकृतोपयोगमाह प्रयोगफलत्वादिति लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियम इत्यनेन प्रयुक्ते
षु साधुष्वसाधुषु प्रयुक्तसाधुत्वान्वाख्यानेन तेषु धर्मः प्रयुक्तासाधुषु पापं भवेदिति एवं चाप्रयुक्तानामप्रयोगे वा सा
धुत्वानुमानात्साधूनामप्यनेनान्वाख्यानादसामान्यमिति भावः वार्त्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चापि बाधकम् भाष्ये कि
मत इति अप्रयुक्तस्य तत्त्वानां कमनिष्टसाधुत्वार्थत्वाद्व्याकरणस्यानर्थक्यं प्रसङ्गः प्रयोगादिति तथा चाप्रयोगादसाधु

असत्यप्रयुक्त इति प्रयोगफलत्वादस्याः स्मृतेः प्रयुक्तानामन्वाख्यानं स्यादप्रमाणमेव मा शङ्कि ते यथा घटादीनां विना
अर्थक्रियया सत्त्वं गम्यते नैवं शब्दानां ते हि सर्वदा व्यवहारात्प्रयुज्यमानाः सन्तः सत्तेनावसीयन्ते इत्याह इत्यसि।

असत्यप्रयुक्तः सन्निवेशशब्दाः अप्रयुक्तास्तद्यथा ऊष तेर चक्र पेचेति किमतो यत्सन्त्यप्रयुक्ताः प्रयोगाद्धि भवा
ञ्छब्दानां साधुत्वमध्यवस्यति यदिदानीमप्रयुक्ता नामी साधवः स्युः इदं तावद्विप्रतिषिद्धम् यदुच्यते सन्ति
वै शब्दा अप्रयुक्ता इति यदि सन्ति नाप्रयुक्ताः अथाप्रयुक्ता न सन्ति सन्ति चाप्रयुक्ताश्चेति विप्रतिषिद्धम् प्रयु
ञ्जान एव खलु भवानाह सन्ति शब्दा अप्रयुक्ता इति कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे
साधुः स्यादिति नैतद्विप्रतिषिद्धम् सन्तीति तावद्ब्रूमः यदेतांश्छास्त्रविदः शास्त्रेणानुविदधते अप्रयुक्ता इ
ति ब्रूमः यल्लोकेऽप्रयुक्ता इति यदप्युच्यते कश्चेदानीमन्यो भवज्जातीयकः पुरुषः शब्दानां प्रयोगे साधुः स्या
दिति न ब्रूमोऽस्माभिरप्रयुक्ता इति किं तर्हि लोकेऽप्रयुक्ता इति ॥ तम ॥

ति कश्चेदानीमित्युपहासपरम् अन्यान्तरापशब्दान् दृष्ट्वा प्रकृतिप्रत्ययादि सद्भावात्तु मितसत्ताव्यवहारेऽत्र न दूषणमित्येतदुक्तम् ॥ ॥
त्वानुमानमिति भावः विप्रतिषिद्धमुपपादयति यदीति एवं च सत्त्वेऽपि प्रयोगस्याव्यापकत्वं अप्रयोगे च सत्त्वमेव न स्या
दिति भावः ननु लक्षणवशेन सत्त्वे ज्ञाते प्रयोगाभावादप्रयुक्तत्वमिति न विरोध इत्याशङ्क्य प्रयुञ्जान एवेति ननु मयाप्रयु
क्तस्य किं न सोपहासमाह कश्चेदानीमिति स्वयमेव प्रयोगं कृत्वा सन्ति चाप्रयुक्ता इत्यादीनां शब्दानां प्रयोगे साधुर्यो भवः
स्यादित्यर्थः न त्वप्रयोगेऽपि व प्रयुक्तत्वावगमः प्रयुक्तत्वाङ्गीकारो विरुद्ध इति भावः ॥ तम ॥

भा· कै·
वि· प्र·
२५
25

ननु लोकात्तदर्थं न ज्ञायते ननु लोक इति वचो विरुद्धमतस्त्वाह यथेति अर्थबोधाय शब्दान्प्रयुञ्जानो हि समस्तलोकस्तेना-
भिमतस्त्वर्थः भाष्ये ऽर्थे शब्दप्रयोगादिति अर्थविषयकत्वेनाथ शब्दप्रयोगादित्यर्थः नत्वाश्रयमाह अर्थस-
द्भाव इति भाष्यप्रयोगान्यत्वादिति

ननु लोक इति यथा लोकेऽर्थावगमाय शब्दान्प्रयुङ्क्ते नैवं सर्वैरेव प्रयुज्यमानास्वपि न सरूपपदार्थकार-
णार्थः अर्थे शब्दप्रयोगादिति ॥

ननु च भवानपभ्रंशो लोके अपभ्रंशो हि लोके न तु लोकः अप्रयुक्त इति चेदर्थे
शब्दप्रयोगात् अप्रयुक्त इति चेत् तत्र किं कारणम् अर्थे शब्दप्रयोगात् अर्थस्य
तु तेः प्रयुज्यन्ते सन्ति चैषां शब्दानामर्थाः येष्वर्थेषु प्रयुज्यन्ते अप्रयोगः प्रयोगान्यत्वा-
त् अप्रयोगः खल्वेषां शब्दानां न्याय्यः कुतः प्रयोगान्यत्वात् यदेतेषां शब्दानामर्थे
अन्याञ्छब्दान्प्रयुञ्जते ॥ राम ॥

अर्थसद्भावः शब्दसद्भावे लिङ्गम् न हि विनाशब्देनार्थप्रत्यायनमुपपद्यते इत्यतोऽन्यथासिद्धतामाह।
अप्रयोग इति यतोऽन्यैस्तेषामर्थानां सन्ति वाचकास्ततस्तेषामनुमानमुपपद्यते ॥

राम·
२५

प्रयुज्यत इति प्रयोगः शब्दः सोऽस्यायमर्थः स्यात्किं न तादित्यर्थः सर्वनाम्नः परिनिपातः शब्दे निपातप्रकारत्वानिरूपत्वात्।

पराङ्गसहितमिति पराङ्गं रूपमिति तद्वन्नेनैव तपरोऽत्वं निष्पाद्यन्तं लौकिकं त्र्यं तं चरूपमित्यनेन नमच्यमु शुरुषबोध्यमामि
युक्ते चेतनं नर्मावरूतं च च सः साक्षाद्गमर्थकं मके तन्त्रनिर्देशाद्रूपे गमर्थ्यलान्कर्तृत्वेः नत्वाख्याने क्रियाविशेषणको
वा याऽत्रकर्तृविशेषणकर्मतिकर्म्यति रूपं समानार्थत्वमितिचेन्न विवक्षितार्थविशेषणानां शेषलोपत्वात् नत्वाख्याने क्रिया
विशेषणकर्मणि प्रसजति भवति अपातीङ्वतीतिभृ वादिस्त्रस्यभाष्यप्रयोगाविरोधः अतीतानागतपाककर्तृत्वं कस।
नायावर्तमानत्वासङ्गतेरितिवाच्यम् वर्तमानसामीप्येनतत्र लटः स्मात् नतिव्रह्यस्त्रमायायाश्चमध्ये नयुजनेश्यादे
यत्कर्तृकोयागस्तत्कर्तृकं तत्फलमितिवाचः अतएव ह्रस्वानत्रूसके इति सूत्रे भाष्ये प्रणात्फलमिति क्रियाप्रधान
यद्यपूर्व स्योषितानाङ्गनिसमानार्थानभतिपरोक्षत्वादेर्विशेषणा तथागमात्रप्याविनत्सप्राय मायपराङ्गसाहित:प्रयुज्यते।
तथाच्या ऊषत्वस्यराह स्यार्थेष्ठ रूपयुषिताः नेरत्वस्यार्थेष्ठ रूपयतीर्णाः वक्रत्वस्यार्थेष्ठ रूपेकतवन्तः पचे
त्वस्यार्थेष्ठ रूपयपक्ववन्तः अप्रयुक्ते दीर्घसत्रवत् यद्यप्यप्रयुक्ताः अथवरूपदीर्घसत्रवल्लक्षणेनानुविधेयाः।
तद्यथा दीर्घसत्राणिवार्षशतिकानिवार्षसहस्रिकाणिच नचाद्यत्वेकश्चिदप्याहरतिकेवलमृषिसंप्र
दायोधर्म इतिकृत्वायाज्ञिकाः शास्त्रेणानुविदधते ॥ राम ॥
संप्रत्यप्रयुज्यमानानामपिदीर्घसत्रप्रयुक्तत्वारत्वशास्त्रेणकर्तृत्वमित्याह अप्रयुक्तइति ऋषिसंप्रदायइति वेदाध्ययन
मितिभाष्योऽकम् ननु प्रयुक्तानुशासनेनिर्फलत्वाकस्त्वस्याप्रमाणत्वात्स्वाह संप्रतीति पाणिनेर्व्याकरणमप्र
वर्तनेस्वानुमीयतेइतिभावः इदमपि यत्र भाष्यवार्त्तिककाराभ्यामप्रयुक्तत्वं नोक्तं तदपि प्रायकमनुमानेबोध्यम् वा
र्षशतिकानीति वर्षशब्दात्दीर्घस्यपरः यथाश्रुतएववा श्रावयति साम्यस्यभावादितिभावः ननुसत्राण्यनुष्ठेयजमा
नकारणस्तुषिभिर्वसिष्ठादिभिः संप्रदीयमानत्वाभावादृषिसंप्रदायस्याप्रयुक्तमतआह वेदेति भाष्यकृतवेदाध्ययनमधी
यतेइतिभावः याज्ञिकाश्चकस्यसत्रेणानुवाचनतेऽस्मदर्थः अथसत्राणांकर्मत्वम् अनुपलब्ध्याप्रयुक्तत्वम् ॥ ॥
तत्कालेऽस्मदर्थः पूर्वंप्रयोगसमवाच व्याकरणप्रयोग ५४

भा. कै.
वि. प्र.
२९
26

शोकत्वेनाख्येन चैवेति इत्यत्र लोकापेक्षयावस्थितं गाश्च बाहुल्यात्त्रयाः पृथग्गृहीताः अनेनाप्तपातालपर्यन्तसंग्र
हः त्रयो लोकाः सप्तनोपदितेन सकलसंग्रहः रहस्यम् उपनिषत् मन्त्रादिस्तत्रयाखा वेदनिगदार्थप्रकाशकत्वात् ए
सर्वक्षेति इत्यत्र नामर्थम् यस्य कस्यचिद्वचनाभ्ययोगाप्रयोगौ न व्यवतिष्ठेते अपितु शिष्टानामेव वचनात् वाकोवा
क्यं वेदेष्वर्थेनेरो सर्वेलक्षणेन शब्दार्थेषां नये च प्रयुज्यन्ते नचैवोपलभ्यन्ते उपलभ्यौ यत्नः क्रियताम् महान् श
ब्दस्य प्रयोगविषयः सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः बहुधा भिन्ना एक
शतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं नवधाथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमिति
हासः पुराणं वैद्यकमित्येतावाञ्छब्दस्य प्रयोगविषयः एतावन्तं शब्दस्य प्रयोगविषयमननुनिशम्य स
न्त्यप्रयुक्ता इति वचनं केवलं साहसमात्रमेव एतस्मिन्नतिमहति शब्दस्य विषये तत्र तत्र नि
यतविषया दृश्यन्ते तद्यथा शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति विकार एनमार्या भाषन्ते
शव इति हम्मतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमध्येषु गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु दात्र
मुदीच्येषु एवमप्येते भवतोऽप्रयुक्ताभिमताः शब्दाः एतेषामपि प्रयोगो दृश्यते क्व वेदे तद्यथा य
द्वो रेवती रेवत्यं तदूष यन्मे नरः श्रुतं ब्रह्म चक्र यत्रा नश्चक्रा जरसं तनूनामिति ॥ राम: ॥

वाकोवाक्येनोक्तिप्रत्युक्तिरूपेणाग्रथ्यमाने यथा किंस्विदावपनं महत् भूमिरावपनं महदिति पूर्ववृत्तचरितसंकीर्तनमि
तिहासः वंशानुचरितकीर्तनं पुराणम् विकार इति जीवतो मृतावस्था विकारस्तत्र शवशब्दः ॥

वेदे प्रयोगदर्शनात् शब्दानामव्याप्तिरुपलक्षणमिति बोध्यम् भाष्ये हम्मतिरित्यत्र रंहतिरित्यत्र च गतिकर्मेत्यनुकर्षः दा
तिर्लवनार्थ इति लवनार्थो दातिः प्राच्येषु प्रयुज्यते न तु दात्रशब्दस्तत्रोच्यत इत्यर्थः ॥ राम ॥

राम:
२९

वार्त्तिकोक्तो धर्मनियमः अभिसिद्धः तस्मादुभयोः श्रवणात्स्मृतमाह एकः शब्द इति तत्र यदेकस्माच्छब्दात्सर्वेऽर्थाः सि
नियमायाह्वयोः साम्येन फलसंबन्धाभावाद्धिकस्यायोगानेकस्य प्रयोगस्य प्रयोगानेकत्वम् तत्र प्रथममेवानियमेनेति
न्यायाश्रयणात् तत्र किमिति सर्वत्रैव हि विज्ञानसंस्कारित्वेन गम्यते ॥

किं पुनरिति एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति श्रुतिः तत्र किं सम्यक् ज्ञातः का
मधुग्भवति सुप्रयोगाद्वा सम्यक् ज्ञानाद्वा उभयमित्यर्थः आहोस्वित्सुप्रयुक्तः कामधुग्भवति सुप्रयुक्तः।
न तु सम्यक् ज्ञातः ॥ एम ॥

किं पुनः शब्दज्ञाने धर्मः आहोस्वित्प्रयोगे कश्चात्र विशेषः ज्ञाने धर्म इति चेत्तथाऽधर्मः ज्ञाने धर्म इति
चेदधर्मोऽपि प्राप्नोति यो हि शब्दाञ्जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति यथैव शब्दज्ञाने धर्मः एवम
पशब्दज्ञानेऽप्यधर्मः अथवा भूयानधर्मः प्राप्नोति भूयांसोऽपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः एकैक।
स्य शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः तद्यथा गौरित्यस्य गावी गोणी गोता गोपोतलिकेत्येवमादयोऽपभ्रंशाः।

नातिसर्वं इति प्रश्नः ज्ञाने धर्म इति चेदिति यथाश्रवणाः प्रयोगपदं शेषे हर्षशब्दस्यायोः तथा हापि प्राप्नमिति भावः

धर्मश्चाप्रविज्ञानात् अत्रैव धार्यतामिति न्यायेन ज्ञानस्यैव मुख्येन तथा धर्महेतुत्वाभावात् प्रयोगं तथाह शास्त्रार्थता
तु प्रयोगस्य फलेऽप्रतिसन्निहितत्वाद्वाह आहोस्विदिति यथाश्रवणादिति तथाधर्मजनकविपरीतत्वात्तद्विपरी।
तजनकत्वेनापशब्दज्ञानादधर्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ एम ॥

भा॰वै॰ प्रयोगइति एवंचप्रयोगादेवाधर्मवद्धर्मोपीतिज्ञानाद्धर्मइतिवेदविरुद्धमितिभावः भाष्येफलाव्यतिरेकइति फल
वि॰प्र॰ बद्धत्वाभावप्रतिपादनेनकार्यइत्यर्थः प्रयत्नवैयर्थ्यमिति व्याकरणाध्ययनविषयकप्रयत्नवैयर्थ्यमित्यर्थः सा।
२७ धीयइति क्रियाविशेषणम् शास्त्रसंस्कारहीनाप्रभूतशब्दप्रयोगजन्यावद्ध

27

आचारइति प्रयोगे ऋषिर्वैरः नचप्रयत्नइति यदिप्रयत्नेनविनाफलंस्या

आचारेनियमः आचारेणनऋषिर्नियमेवेद्यते नेह्यानेह्यवोहेलयइतिकुर्वन्तः पराबभूवुरिति अस्तुतर्हिप्र
योगेप्रयोगेसर्वलोकस्य यदिप्रयोगेधर्मः सर्वोलोकोभ्युदयेनयुज्येत कश्चेदानींभवतोमत्सरः यदिसर्वो।
लोकोभ्युदयेनयुज्येत नखलुकश्चिन्मत्सरः प्रयत्नानर्थक्यंतुभवति फलवताचनामप्रयत्नेनभवितव्यम्
नचप्रयत्नः फलाव्यतिरेच्यः ननुचयेकृतप्रयत्नाःतेसाधीयः शब्दान्प्रयोक्ष्यन्ते एवसाधीयोभ्युदयेनयोक्ष्य
न्ते व्यतिरेकोपिवैलक्षणे दृश्यन्तेहिकृतप्रयत्नाश्चाप्रवीणाः अकृतप्रयत्नाश्चप्रवीणाः तत्रफलव्यतिरे
कोपिस्यात् एवंतर्हिनापिज्ञानएवधर्मोनापिप्रयोगएव किंतर्हि शास्त्रपूर्वकेप्रयोगेऽभ्युदयः ॥ एम ॥

प्रयत्नवैयर्थ्यमापद्येतेत्यर्थः व्यतिरेकइतिपरिहासः ॥ एम ॥

एवंहायवद्धत्वाभ्युदययुक्तत्वमित्यर्थः भाष्येतत्रफलव्यतिरेकइति कौशलव्यतिरेकवत्फलव्यतिरेकोपिस्या
दितितस्यव्याकरणाध्ययनस्यार्थमेवस्यादितिभावः शास्त्रपूर्वकेइति व्याकरणाध्ययनपूर्वकेइत्यर्थः तत्र एम॰
वेदाध्ययनादिनव्याकरणाध्ययनपूर्वकप्रयोगएवधर्मइतियाज्ञिकाः ॥ एम ॥ २७

वेदः शास्त्रमिति बोधकस्यार्थः प्रमाणमिमर्यादा तस्याश्रयेति तस्याश्रयस्यैवेनमेवं वेदेति ग्रन्थे न वेदज्ञो ज्ञानानुष्ठानफलायोग्य।
था स्यापि शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोगः फलायैवेत्युक्तः शास्त्रमित्यादिनोक्तमित्यर्थः आद्यप्रमाणमिति प्रामाणिकमित्यर्थः शास्त्रस्य
शास्त्रज्ञाने इति एकः शब्दः सम्यग्ज्ञात इत्यादिः हेलयो हेलय इत्यादि त्वपशब्दप्रयोगेऽधर्ममाह तज्ज्ञाने इति भावः यद्यपि।
तत्र प्रयुक्त इत्युक्तं तथापि वैयाकरणस्य सम्यक्प्रयोगात् इत्यधर्माभावे तज्ज्ञानमेव तद्धेतुः प्रयोगस्तु तस्योपकारमिति भावः आ
श्रयस्यापाय एवेति अपशब्दज्ञाननान्तरीयकं शब्दज्ञानमिति शब्दज्ञानेन फलजननीयसहकारितेवापशब्दज्ञानस्य नष्टम्।

तत्त्वमिति वेदः शब्दोपयस्यार्थस्य सवेदशब्दः तस्याश्रयज्ञानानुष्ठानं तथा शब्दानामपि प्रकृत्यादिविभागज्ञानपूर्वकप्रयोग
तत्संवेदशब्देन शास्त्रपूर्वकं यः शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यते तत्संवेदशब्देन वेदशब्दाः स्वर्गमभिवदन्ति याज्ञिका
मनयज्ञते युक्तेनैव वेद याज्ञिकादिके न चित्तनयुक्तेनैव वेद अपर आह तत्संवेदशब्देन यथा वेदशब्दानि
यमपूर्वमधीताः फलवन्तो भवन्ति एवं यः शास्त्रपूर्वकं शब्दान् प्रयुङ्क्ते सोऽभ्युदयेन युज्यत इति अथवा पुनरस्तु ज्ञान ए
व धर्म इति नन्वत्रोक्तं ज्ञाने धर्म इति चेत् प्रयोगे धर्म इति नैष दोषः शब्दप्रमाणका वयं यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमा।
णम् शब्दश्च शब्दज्ञाने धर्ममाह यश्च पुनरपशब्दज्ञाने प्रतिषिद्धे नैव तद्दोषाय भवति नाभ्युदयाय नैष्या हिक्किनहसि
नापशब्दज्ञाने ऽधर्ममाह ३ न कुपिता निनैव दोषाय भवति नाभ्युदयाय अथवाभ्युपाय एवापशब्दज्ञानं शब्दज्ञाने योह्यपशब्दाञ्जानाति शब्दा
ज्ञानमपि सो जानाति नद्देवं ज्ञाने धर्म इति ब्रुवतोऽर्थादापन्नं भवति अपशब्दज्ञानपूर्वके शब्दज्ञाने धर्म इति

इत्यर्थः अपर आहेति वेदशब्दा एव वेदशब्दा इति कर्मधारयः अथवेति अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वाच्छब्दज्ञानस्याभ्युद्य।
कफलमपशब्दज्ञानस्य नास्तीत्यर्थः ॥ राम ॥

कफलेनेति भावः अपशब्दज्ञानमपशब्देन तज्ज्ञानम् एवं शब्दज्ञानमिति अपशब्देन तज्ज्ञाने हि तद्भिन्नेन शब्द
ज्ञानं भवति यो हीति भाष्यस्य एवापशब्दाञ्जानाति सा एव शब्दाञ्जानातीति तज्ज्ञानसमानाधिकरणशब्दज्ञाना
देव धर्म इति तन्नतोऽविपरीतकस्य नायुक्तेति भावः नत्राह अपशब्दज्ञाननान्तरीयकत्वादिति बहुव्रीहिः नहि वा।
ज्ञानपननान्तरीयकपात्रानयनतः पृथक्फलं भवति ॥ राम ॥

धनस्यवज्ञानपनफल

वा. वै.
वि. प्र.
२८
28

तथ्यत्वं धर्मे न श्रुतिः स्याद्येनापि न ह्यनेन सविपरीतत्वमात्रेण धर्मसाधनत्वमभ्युपगम्यते विभागो स्यादुपन्यासमात्रम् अथवा ह
वेति सतत्त्वार्थी यं पाहुः सुखा येन धर्मेनाप्नोति परत्वकर्मेत्यस्य यो विपरीतत्वमात्रेण कस्याः वैधर्म्यार्थोषः सतत्कर्मेत्य
स्य फलनाशो यथा ह्यपरत्वेन नात्र रोषकत्वगरीयस्त्वापातस्त्यात्म्यस्य फलस्य तत्त्वम्

रोषस्तुति उत्कृष्टधर्मफलागमो सत्त्वमधर्मफल ॥

अथवा ह्युपपादनकत्वेनैतद्विषयति यथा ह्युपपादनकः कृपणत्वेन नयथापि
सत्यत्वं नभिश्रावकोर्यो भवति सा मृग ह्यज्ञातो ह्यतनपर्वतत्त्वं गुणमासास्यति
येतत्सत्त्वं रागो निरूह्यते भवति साक्षादभ्युदयतत्त्वनामो भवति एवमिहापि यथा
धर्माह्लादनप्रधर्मः तथापि यत्त्वमोऽह्लादनधर्मः ने[illegible]नसत्त्वतो
वेतिर्यो निष्पत्ते भवसाम्युदयत्वयोगाभविष्यति यरमूत्थाने आचारेति
यमरूति ॥

अस्यात्रमप्यनुमत्त्रकसंभवतीत्यर्थः ॥ राम ॥

नाशयति सामान्यतो दृष्टानुमानादप्रयात्तु मानमिति विबोध्यम उत्कृष्टधर्मेति धर्मस्य विधिबोधनादुत्कृष्टत्वम
स्य धर्मस्य तत्त्वनावाध्यत्वेन विपरीतत्वमात्रेण कस्य सात्त्वेनतत्फलधर्मेनाशत्वं पापीयहिंसायाने हिंसा
दितिवचनेनदुष्टताबोधनादुष्टत्वमेवास्मात्रविलसः ॥ राम ॥ राम राम.
२८

नेतद्रूपं नापभाषितवैमपि अनर्थकवत्प्रामाणेव

भाषोक्तस्य यत्रानियम इति यज्ञे सशब्दप्रयोगाद्धर्मोपशब्दप्रयोगादधर्म इति नैवानयोः प्रयोगनियमः तदतिरिक्तस्थले तु शब्दापशब्‌
दयोः प्रयोगे नियमः यो पि यज्ञे हेलयः सो पि नरः पतनसंकेतः प्राकृतादिविषय एव अन्तोऽन्तयोनर्थधर्मिनः ह एव विहितनिषिद्ध तथा
प्रयोगेन नश्रवणमननिदिध्यासनसम्पदुक्ता अधिगतयाथातथ्या इत्यनेन साक्षात्कारः उक्तः याथातथ्य सार्थकत्वं वेदितव्यस्यार्थ
यास्तत्त्वं प्रतिपादयन्निरूपणे तत्त्वविदानन्दरूपतेत्यधिगतं प्रयोगेण प्रामाण्ये विमर्शः यास्तुत इति अनन्त नामापि कर्माधिकार
स्त्रयति प्रयुञ्जतेऽतिवर्तमानसमीपसमीपभूष वृत्तिरर्थः व्याकरणपदार्थविचारस्य संगतिदर्शयितुमाह अक्रमित्यभि
प्रायतद्धर्माणामिति योऽभिप्रायस्तेन सर्वं विदितं वन्नः तदर्थमित्याह विद्याविद्याप्रविभागतः प्रयोगेति अक्रमिदं न चाप्नोतेण व्या
करणमित्यादि तत्र पदस्य यो पि दोषदर्शनात् व्याकरणार्थप्रसक्तः षष्ठ्यर्थ इति प्राप्यामपि नाहं ॥ राम: ॥ ॥

यामेकं मतिमनियमः अयत्रानियमः एवं हि श्रूयते यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापर
ज्ञाः विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्याः ते तत्रभवन्तः यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्ज
ते याज्ञे पुनः कर्मणि नापभाषन्ते तैः पुनरसुरैर्याज्ञे कर्मण्यपभाषितं ततस्ते पराभूताः अथ व्याकरणमित्यस्य
शब्दस्य कः पदार्थः सूत्रम् सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नुपपन्नः सूत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थो नोपपद्यते व्याकरणस्य सू
त्रमिति किं तर्हि शब्दः सूत्राद्व्याकरणं यस्मात् सूत्रं स्यात् ॥
भाष्यप्रदीपाख्या प्रतिपादनाद्व्यतिरेकाभावः सामान्यविशेषशब्दतया नद्वयोः प्रयोगो न विरुध्यते यस्तत्र प्रदीपाख्ये
करेणः सूत्रशब्दे नोच्यते तदा षष्ठ्यर्थो नुपपद्यते ॥
ति व्याकरणस्य स्थेयं व्याकरणमित्यादि पुनः पुनरुक्तिः ह्युक्ते न तु सूत्रसमुदायस्य व्याकरणत्वं स्वरसं समिन्नुपपद्यते तत्राह प्रदी
पाख्यामिति सूत्रपदे नाप्य प्रदीपाख्ये वयरा व्यक्तेन सावोधातेयः प्रयोगः सन्निसिद्ध इत्यर्थः ननु किमुच्यते षष्ठ्यर्थो नुपपन्न इति
दर्शाय तयोः सह प्रयोगो पि न स्यात् तस्मादाह सामान्यविशेषेति सूत्रं सामान्य व्याकरणं विशेषः सूत्रशब्दे नाप्रदीपाख्यं वनद
कस्येन तु योगः व्यवहार एव योगे योगे उपतिष्ठन्ते स्मार्यो यदा निति सूत्राणि चाप्य जीवा नु इति भाष्य वक्ष्यमाणत्वादिति भा
वः वस्तुतः पदकरणस्य सूत्रे नेपितस्यापि साक्षात् परत्वाद्व्याकरणे नास्य षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरेवेति तत्त्वम् ॥ राम ॥

त्रिहेतु

वा·वै·
वि·प्र
२८
२९

समुदायस्यानतिरिक्तत्वेपि विशेषमाह आख्येयशब्दाप्रतिपत्तिरिति व्याकरणाद्धि शब्दान्प्रतिपद्यामह इति शब्दविषयव्यवहारासि
द्धिः प्रसज्यतीत्यर्थः यतः केवलसूत्रेभ्यः शब्दप्रतिपत्तिर्न दृश्यते व्याकरणस्य शब्दप्रतिपत्तिश्च लोकसिद्धा व्याकरणाद्धि
शब्दान्प्रतिपद्यामह इति व्यवहारात्स्वयं प्रतिपत्तिसाधनत्वात्सूत्राणां व्याख्यानमात्रत्वात्साधनाद्व्याकरणशब्दवाच्यता व्यावर्त्यते। इ
ति भावस्तत्राह लक्षणेति भाष्योक्तं चोपस्थापनं वक्ष्यमाणानि विषयमानानीत्यर्थः शब्द इति लक्ष्यमित्यर्थः अत्रापरेषशब्दा
शब्दाप्रतिपत्तिरिति नहि व्याख्यानरहितं सूत्रं श्रवणाच्छब्दाः प्रतीयन्ते समुदितमिति समुदायादेवार्थावग
शब्दाप्रतिपत्तिः शब्दानां चाप्रतिपत्तिः प्रसज्यति व्याकरणाद्धि शब्दान्प्रतिपद्यामह इति नहि सूत्रत एव शब्दा
न्प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्च न च तत्स्वसूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति न केवलानि चर्चापदानि व्या
ख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाहरणं वाक्याध्याहार इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति ए
वं तर्हि शब्दः शब्दे सूत्रं यदि शब्दो व्याकरणं स्युडर्थो नोपपद्यते व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्
नहि शब्देन किंचिद्व्याक्रियते केन तर्हि सूत्रेण भव भवच तद्धितो नोपपद्यते व्याकरणभवा योगा वैया
करणा इति नहि शब्दे भवो योगः क्व तर्हि सूत्रे प्रोक्तादयश्च तद्धिताः प्रोक्तादयश्च तद्धिता नोपपद्यन्ते पा
णिनिना प्रोक्तं पाणिनीयमापिशलं काशकृत्स्नमिति नहि पाणिनिना शब्दाः प्रोक्ताः किं तर्हि सूत्रम् कि
मर्थमिदमुभयमुच्यते भवे प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति नप्रोक्तादयश्च तद्धिता इत्येव भवेपि तद्धितप्राप्तिः स्या
त् पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं भवे इति तत्पठितम् तत उत्तरकालमिदं दृष्टं प्रोक्तादयश्च तद्धिता इति तदपि पठि
तो व्याख्यानादित्यर्थः शब्द इति करणस्युट्दोषेन शब्दस्य व्याक्रियमाणत्वात्कर्मन तु करणमिति भावः भवे चेति शब्देश्रव्या
ख्यापकत्वेन भवो योग इति च तन्नमीमांसादियोगव्याप्तिः शब्दप्रतिविचारकत्वाद्व्याकरणत्वप्रसङ्गः ॥ एमः ॥ ॥
र्थं उपपद्यते शब्दाप्रतिपत्तिरेवमानन्तरस्वबाधा वाक्याध्याहार इति वाक्यैकदेशपदानां सूत्रान्तरस्थानानां स्थितित्वप्रति एम
द्या अध्याहारः कल्पनमित्यर्थः यद्वा वाक्याध्याहार इत्यनेन वार्त्तिकरूपवाक्यानां सूत्रतामर्थं विषयिताया वाक्यैकदेशस्यान्या २८
येन सूचितौ न तु उदनभोजनादि इति व्याक्रियमाणस्तुतिरेषा तस्माह करण इति कर्मणि सत्त्वदशादित्र इति भावः ॥ ॥

लक्षणप्रपंचाभ्यामिति यथाक्रमेणोपायस्य करणेनाल्पस्य प्रकरणेन च विजिगीषुकृत्यायांहि अभिहितमभिधानमयाकि स्वक
ल्पाहेयाय इह नत्वनुमारनार्यं त्वान्नदोषकृ दितिभाव: एवं सामान्यतन्त्र पश्चाद्विशेषकथनेन प्रपंचार्थमितिप्रयुज्यते अत्र च
विपरीतमिति ननन्वाप्यामिमय प्रतीयत इति एवञ्च विपरीत
नवेदानीमिति लक्षणप्रपंचाभ्यामुत्सर्गापवादाभ्यां वकारादीनां तथागुपपद्यते त्युपपन्नो भावः प्रस्कन्दनमिति यद्यप्ययं भीमादि
लक्ष्यादिकृत्यल्युटो बहुलमित्यस्यैव भीमादयोऽपादाने स्ययप्रपञ्च इतिभावः गोमित्येतेनेति साहचर्यमतिश
हाकं विमतमयंगोस्तियत्नेन तल्लनवाचकानां गुणनिवृत्तिः कृता भवति एवमेकस्मिन्नुदाहरणे उपन्यस्त ॥ एम
नवेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति अयं तावद्दोषः यदुच्यते शब्दे ऽप्रत्यय इति नावश्यं करणाधिक
रणयोरेव स्युर्डुपीयते किं तर्हि अन्येष्वपि कारकेषु कृत्यल्युटो बहुलमिति तद्यथा प्रस्कन्दनं प्रपतनमिति
अपवादाश्च ते विषये ह्यारभ्यन्ते तद्यथा गौर्न्नयुक्तः सर्वेभ्यो दीयतामिति नास्थानगरे भव इति अयं तर्हि दोषः
मवेयाक्तारयेषु नहितेनाइति एवं तर्हि लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् लक्ष्यलक्षणं चैतत्समुदितं व्याकरणं भव
ति किं पुनर्लक्ष्यं किं लक्षणम् शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणम् एवमप्ययं दोषः समुदाये व्याकरणशब्दः प्रवृ
त्तोऽवयवे नोपपद्यते सूत्राणि चाप्यधीयान इष्यते वैयाकरण इति नैष दोषः समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अ
वयवेष्वपि वर्तन्ते तद्यथा पूर्वे पञ्चालाः उत्तरे पञ्चालाः तैलं भुक्तं घृतं भुक्तम् ॥ एम ॥ ॥
सर्वाणि नस्य रूपाणि शब्दान्तराणि प्रतीयन्ते पूर्वे पञ्चाला इति जनपदान्तरनिवृत्तिविवक्षायामेकदेशेऽपि समुदायरू
पारोपान्न्ययोगः तैलमिति यदेषु पसस्कृतादिघृतं तैलमात्रा भवति तैरनुदाहरणम् श्याकृतिवाचित्वान्तुहूतं तैलश
ब्दयोः सस्थानप्रमाणनिरपेक्षा सर्वत्र प्रवृत्त्याहृतिः ॥ एम ॥ व्याहृतिः सहशसंग्रहस्याकृतिरितिभावः एतेन
शब्दाप्रतिपत्तिरपत्रपदेऽनुहृता व्यावर्त्यं व्यावर्त्येकदेश लक्ष्यलक्षणव्यातिप्रसक्तत्वात्सच्चकृतिभाष्ये किंपुनरिति जनपद
शान्तरनिभावप्रधानानिर्देश: यदेति मात्रा पविञ्चित्राणः सौषपसंस्कृतेनत्रसमुदायवृत्तादिशास्त्रसहदितिभावः

वा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
३॰
30

अत्यङ्गेष्ववयवेष्विति प्रयोगाङ्गत्वेनाभ्नोति आरोपादिति समुदायस्याङ्गत्वेनाङ्गावयवे प्रयोगे च हेतुः तत्र समुदायेष्व।
ङ्गत्वारोपे हेतुरवयवान्तरसंस्पर्शाङ्गत्वादिति एवं नैकदेशस्य शास्त्रविषयत्वमिति विरुद्धदेशानामङ्गे अङ्गः परस्परं तिसव्यवहार इति बाध्य
म शास्त्रार्थमसारतिरिति अनेकावयवस्याङ्गस्य शिरोराङ्गशास्त्रार्थः यत्किंचिदेकावयवस्याङ्गत्वं नाङ्गिरः शास्त्रार्थः नाहं शिरोङ्गस्य शा।
स्त्रार्थस्य नाहं शाशिरः परार्थावयव इति षष्ठ्यर्थोपपन्नमिति भावः तत्र शास्त्रेन तत्समुदायत्वे रूपेणेति अनेकावयवस्याङ्ग।
मङ्गमिति अत्यङ्गेष्ववयवेषु अवयवान्तरसंस्पर्शात्समुदायस्याङ्गत्वे समारोपात् प्रयोगः अपदेशिवद्भावेनेति ।
यथा राहोः शिर इत्येकस्मिन्नपि वस्तुनि शास्त्रार्थभेदाङ्गवत्व्यवहारः एवमिहापि व्याकरणशास्त्रेण शास्त्रस्याकृति ।
शुक्लो नीलः कृष्ण इति एवमयं समुदायस्याकरणेन? शुक्लोवयवेऽपि वर्तते अत्यवायपन्नसत्वसत्रम नन्वेवोक्ते।
सत्रे व्याकरणे षष्ठ्यर्थोनुपपन्न इति नैष दोषः अपदेशिवद्भावेन भविष्यति यस्य पुनः शास्त्राप्रतिपन्निरि।
ति न हि सूत्रत एव शास्त्रात् प्रतिपद्यन्ते किं तर्हि व्याख्यानतश्चेति परिहृतमेतत् तदेवं सूत्रं विगृह्यैतद्व्याख्या
नं भवतीति ननु चोक्तं न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानं वृद्धिः आत् ऐजिति किं तर्हि उदाहरणं प्रत्युदाह
रणं व्याख्याध्याहार इत्येतत् समुदितं व्याख्यानं भवति अविजानत एतद्भवति सूत्रत एव शास्त्राप्रतिपद्य
ते आनन्त्यसूत्रत एव बाह्य तत्र कथयेत्रारोपसिद्धेन ॥ राम ॥
क्रियायां करणरूपत्वमुच्यते सूत्रं शास्त्रेण तत्समुदायरूपेणेति भेदव्यवहारोपपद्यते सूत्रत एवेति परस्केदारिभिः
सत्रार्थस्यैवाभिधेयत्वात् आत इति निपातः अनन्यहेतोरित्यर्थः नाद इति नैतदित्यर्थः अध्यवसायोऽनहितत्वाहो।

कृत्स्नस्याकृति क्रियाकरणवस्थाविशिष्टमवयवइत्यतिरूपावयवस्यायं समुदाय इत्यर्थः ईदृशा इत्यले विकल्प
साकल्यादेव तत्त्वस्वरूपमेव अपदेशिवद्भावविषये एवमेव शास्त्राणामनुपातो वस्तुस्वरूपमविकल्प इति योगसूत्रपठे
न सूत्रकैरित्यन्ये आषोः अविजानत इति मेरवृहद्वित्यर्थः सूत्रत एवेति एतन्मूलकमेव पठन्ति सूत्रेषु वहितत्स।
र्वेयहत्रीयपद्मवार्त्तिक इति ॥ राम ॥ राम ॥

राम॰
३॰

ननु लोकप्रसिद्धमातृकापाठेनैव वर्णज्ञानसंभवान्नाहेश्वरवर्णसमाम्नायः किमर्थमित्याशङ्कते आम्नायः किमर्थ इति ज्ञापि ।
नेयं महाभाष्यकृतः स्पष्टार्थः ननु साधुत्वानां वाग्योगे न फलमत आह नहीति उक्तम् वृत्तिसमवायार्थ इति वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिः नड
वर्णानां समवायो वर्णगतः क्रमविशेषः स्ववाच्यत्वेनार्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः सति ह्यस्य समाम्नाये आदिरन्त्येनेत्यादि लाघ
घवेन शास्त्रप्रवृत्तिः स्यादित्यादिरस्यासन्नप्रवृत्तिः सिध्यति भावः अन्येनाप्यशास्त्रवदिदं न न स्यादित्यत आह एवं च मङ्गलार्थ
महतः शास्त्रौघस्यादिरितो हृद्यपरं पठनीयमिव स्यात् अन्यकर्तृकत्वं चिन्तयाचिन्ति शास्त्रप्रवृत्त्यर्थे उपदेशः गुरुकर्तृकतायाः उपदेशइत्युक्तेः
स्मृतेः प्रतीतेः सिद्धस्योच्चारणमेवोपदेश इत्याह उपदेशव्यवहारात् अनुबन्धकरणार्थश्च अनुबन्धकरणपदेनेत्याह सिद्धत्वस्य चनात्
किमर्थ इति नहि वर्णोपदेशेन कस्यचित्साधुशब्दस्यानुशासनमिति भावः वृत्तिसमवायार्थ इति लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्य
र्थः समर्थः षष्ठीनियमवत्समासः वृत्त्यर्थ इति शास्त्रप्रवृत्तिप्रत्यासन्नत्वं समवायस्य दर्शयति अयणादि एत्यादि हि यथा
अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः वृत्तिसमवायार्थ उपदेशः वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः किमिदं
वृत्तिसमवायार्थ इति वृत्तये समवायो वृत्तिसमवायः वृत्त्यर्थो वा समवायो वृत्तिसमवायः वृत्तिप्रयोजनो वा समवा
यो वृत्तिसमवायः का पुनर्वृत्तिः शास्त्रप्रवृत्तिः अथ कः समवायः वर्णानामानुपूर्व्येण सन्निवेशः अथ क उपदेशः
उच्चारणम् कुत एतत् दिशिरुच्चारणक्रियः उच्चार्य हि वर्णानाहुः उपदिष्टा इमे वर्णा इति अनुबन्धकरणार्थश्च अनुब
न्धकरणार्थश्च वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः अनुबन्धानासङ्क्ष्यामीति नह्यनुपदिश्य वर्णाननुबन्धाः शक्या आसङ्क्तुम् स
एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च वृत्तिसमवायश्चानुबन्धकरणञ्च प्रत्याहारार्थम् ॥
शास्त्रे वर्णसन्निवेशमात्रोपदेशावतिष्ठते वृत्तिप्रयोजनमिति पारार्थ्येण शास्त्रप्रवृत्त्यावस्थानमत्र सन्निहितसमवाय इत्यस्यानन
आदिरन्त्येनेति ननु लाघवस्यादि शास्त्रप्रवृत्तिः प्रत्याहारार्थमिति प्रत्याहारग्रहणेन अणादिकाः संज्ञा उच्यन्ते ॥ राम ।
न्कारणं वोपदेशकर्तृकत्वकमेव प्रत्यासन्नेरित्याह भाष्ये किमिदमिति कोऽयं समास इति प्रश्नः षष्ठीनियमवदिति षष्ठीसमासः ।
पक्षत्रयमेव उपपादयति शास्त्रेति आघनार्थपरं लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थ इति ननु नैरर्थक्योच्चारणमस्यानादित्वात् ननु कथ
मुपदेशव्यवहारोऽत आह भाष्ये उच्चारणमिति उच्चन्तिनाऽस्याभिव्यक्तिरित्यर्थः फलान्तरमाह अनुबन्धकारणार्थश्चेति ।
अनुबन्धबाधनार्थ इत्यर्थः वैनाकारस्य विवृतत्वं लब्धम् एवं सत्यन्वा अनुबन्धेन समुदायान्ते सति नान्यथेति नाम
र्थम् ननु प्रत्याहारप्रयोजनेन संबन्धेनारम्भमनुबन्धानामनुपपन्नमत आह प्रत्याहारग्रहणेनेति अपि करणान्तरस्य समाम्नायस्यास्याद्यावे

मा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
३१
31

भाष्येऽतत्सर्थ इति । लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः । एतेन प्रत्याहारग्रहणसमर्थायसूत्रस्यार्थं मात्रार्थिना भोक्तव्यमिति ।
अन्तर्भावितण्यर्थः बोधयिष्याम इत्यर्थः । एवञ्च ज्ञानमित्यस्य ज्ञानमर्थिनमित्यर्थः । सतिह्युपदेश इति एवं व्या
करणाध्ययनमलाससमाम्नायेनैवावर्णोपकेनेष्ववर्णज्ञाने सिद्धे नतत्स्वर्णमातृकापाठनीयेतिभावः । एकस्मिन्निति ।
वैसर्वेण पाठेनद्वयोरेवकर्तव्यतानावरेरित्यर्थः । तेषां लाकृतः सिद्धान्तेऽपि भेदरहितानामपिनन एवासिद्धे ह्युपदेशावे
इहेष्वनुपर्येष्वेति सतिह्युपदेशे कलादिभेदरहिताय वर्णानिर्दिष्टास्तेन स्वेष्वप्रयोजकत्वात् तदुक्तं भवति एकस्मा
स्त्वर्णपाठात्सर्वेषामुदात्तादीनामुपदेशः कर्तव्य इत्याह

प्रत्याहारेष्वित्यर्थः । इहेष्वनुपर्येष्व इहेष्वनुपर्येष्ववर्णानामुपदेशः इष्टा वर्णाभ्यो न्यायमहे इति
न इत्यनुपदिष्टवर्णानिष्टावर्णाः शाकटायनमतम् इहेष्वनुपर्येष्वति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानु ।
नासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः इहेष्वनुपर्येष्वति चेदुदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घप्लु ।
तानामप्युपदेशः कर्तव्यः एवं गुणाश्रयाऽपि हि वर्णा इष्यन्ते आकृत्युपदेशात्सिद्धम् अवर्णाकृ ।
तिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः ॥ राम ॥

इहेष्वनुपर्येष्वेरिति आकृत्युपदेशादिति उपात्तोऽपि विशेषो नान्तरीयकत्वाज्जातिप्राधान्यविवक्षायां न वि
वक्षित इत्यर्थः ॥

पर्याप्तिरिति भावः सर्वेण पाठेऽपि अन्यतमपाठे न्यस्य कर्तव्यताभिप्रायेण सर्वेषां ग्रहणमित्यतो आकृत्युप
देशः किमिति अकारादिषु व्यक्तिविशेषोपादानं तदुपादाने ह्यस्यान्तरग्रहणानापत्तिरित्यत आह उपात्तोऽपीति ।
नान्तरीयकत्वं तद्विनानासेरुच्चारयितुमशक्यत्वात् ॥

राम॰
३१

संदष्टादीनामिति भाष्यतात्पर्यदोषसहितानामाकृतिगणत्वात्तस्य ग्रहणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः तत्र ह एणकादीनां संदष्ट
नमिति अविशिष्ट इति संश्लिष्टः संहित इति यावत् हस्त इवेति तद्धन्कालसंकोचेनोच्चारित इत्यर्थः निकृष्ट इति न्यस्त इत्यस्य मा
त्रालीति स्वरदोषजातय इत्यर्थः भाष्ये गर्गादिविदादिपाठादिति संदष्टादिदोषरहितानामेव तत्र पाठादिति भावः साधुत्वमिति
संदष्टादीनामिति एकारादीनां संदष्टत्वं दोषानन्वकारस्य संदष्टगुणत्वात् तत्र संध्यक्षरेषु विवृततमेषु ह्रस्वेषु संदष्टत्वं दोषः
कलः स्थानान्तरनिष्पन्नः काकलिकत्वेन प्रसिद्धः ध्मातः श्वासभूयिष्ठतया ह्रस्वोऽपि दीर्घवल्लक्ष्यते एणीकृतो विशिष्टः किं
प्रथमाकारः अथ ओकार इति संदेहः अम्बूकृतो यो व्याप्तास्ये कण्ठेन मुखमिव श्रूयते अर्धकोऽदीर्घोऽपि ह्रस्व एव ग्रस्तो जिह्वा
मूलेनिगृहीतः अव्यक्त इत्यपरे निरस्तो निष्ठुरः प्रगीतः सामवदुच्चारितः उपगीतः समीपवर्णान्तरेणोपगीतोऽनुरक्तः क्ष्विण्णः कंप
ओष्ठकृत उपदेशात्सिद्धमिति वेत्संदष्टादीनां प्रतिषेधः ओष्ठकृत उपदेशात्सिद्धमिति च संदष्टादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः केच
नः संदष्टस्य ... संदष्टः कलो ध्मातः एणीकृतोऽम्बूकृतोऽर्धको ग्रस्तो निरस्तः प्रगीत उपगीत क्ष्विण्णो रोमश इति अपर आह
ग्रस्तं निरस्तमवलम्बितं निर्हतमम्बूकृतं ध्मातमथो विकम्पितम् संदष्टमेणीकृतमर्धकं द्रुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावना
इति एतेऽन्येऽपि तत्र दोषाः नैव दोषः गर्गादिविदादिपाठात्संदष्टादीनामिति निर्भविष्यति अस्त्यन्यत्र गर्गादिविदादि
पाठप्रयोजनम् किम् समुदाया नासाधुत्वयथा स्युरिति ॥ राम: ॥
मानस्वरो मग्नो गंभीरः अवलंबितो वर्णान्तरसंभिन्नः निर्हतो रूक्षः संश्लिष्टो वर्धित एव विकीर्णो वर्णान्तरे प्रसृतः एकोऽपने
कनिर्भासी इत्यपरे स्वरदोषभावना इति स्वरदोषगोत्राणि एतेऽन्येऽपि दोषाः अप्राप्तिप्रसङ्गः कृताः ग्रस्तत्वादिरिति गर्गाद
यादिनैव संनिवेशेन गर्गादीनां साधुत्वं यथा स्यात् गार्ग्यादयः स्युः पादीनामभूत ततश्च तद्वृत्तानामेवाकारादीनां दोषनिवृत्तिः
कृता स्यात् न च समुदायान्तरस्थानां यद्यपि प्रमयविप्रकर्षाणां गर्गादीनां पाठः तथापि प्रसङ्गात्समुदायसाधुत्वमपि भवति
निवृत्तकलादिदोषवत्त्वमित्यपरे गार्ग्यादीनामिति तत्रस्थानां कलादिदोषनिवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः तदाह तत्रेति परेत
समुदायानामेतत्प्रकृतिकयञन्तसमुदाया नासाधुत्वयथा स्यादित्यर्थं पाठस्य वितार्थानं कलादिदोषनिवर्तनं यदि एव भा
ष्यार्थः पाठस्यैव विशेषतः इत्यग्रिमभाष्यस्य सारादिरायुः ॥ राम ॥

भा० वै० वि० प्र० ३२ 32

निर्देशनार्थत्वादिति नत्रावर्णस्याप्रश्लिष्टत्वेनैव तत्सिद्धेस्तं तत्र प्रयोजनाभावादिति भावः एतेनावर्णप्रतिपत्ते: कृतत्वात्‌ हस्वा
दीनामनुपपन्नमिति परास्तम्‌ भाष्ये सान्तर्हि वक्तव्यमिति तथाच प्रत्यापत्त्याश्रयणे गौरवमिति भावः लिङ्गार्थानिति अनुबन्ध
स्थानीयतत्कृतादीनां तादिगतककारादिलिङ्गानि तत्प्रयोजनार्थः नाकृतिनिर्देश इत्युक्तदोषपरिहारमात्रप्रयोजनतया प्रत्यापत्ति: किन्त्व
नेनानुबन्धस्तत्राणान्तरप्रकारणकलिकादीति तयोरेवमिति भावः नैरवविहन्यतेति तत्रहीन्यादिना धात्वादिगतककारादिलिङ्गि
तमित्यर्थः अप्रथत्वेन हीनस्य तस्यापीत्यर्थः अनेकमनुबन्धशतमिति एकैकस्यानुबन्धस्य प्रत्येकमुच्चारणात्‌ तदपेक्षयानेकउच्चा
नितत्त्वकत्वादिकामिति अकारस्य सहतत्वात्रिकत्वसहतत्वादिकामिति सोऽत्रम्‌ अकारस्य निर्देशनार्थत्वात्‌ सर्ववर्णानेषा
त्वात्ते प्रत्यापत्तिरिति भावः परानुबन्धीति यथा सन्निविष्टमधिकारार्थमेवमात्मनेपदार्थं ककारादिकं प्रतिज्ञायकला

एवं तर्हि स्थानत्वाभिज्ञानितत्त्वककारादिकामवर्णस्य प्रत्यापत्तिर्वक्ष्यामि सान्तर्हि वक्तव्या लिङ्गार्थातु प्रत्यापत्ति: ।
लिङ्गार्थासान्तर्हि भवति नतर्हि वक्तव्यम्‌ यद्यप्येतदुच्यते अथवैतर्हि अनेकमनुबन्धशतं नोच्चार्यमित्संज्ञा च न
वक्तव्या लोपश्च न वक्तव्यः परानुबन्धे: क्रियतेतत्ककारादिभि:करिष्यते सिध्यत्येवम्‌ अपाणिनीयन्तु भवति ।
यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तमाकृतोपदेशात्सिद्धमितिचेत्सहतादीनामप्रतिषेध इति परिहृतमेतत्‌ तमादिषु वि
स्वरितपाठात्सहतादीनां निवृत्तिर्भविष्यति ॥ राम ॥

तात्मनेपदमित्यादिकरिष्यते नततु राज्ञः ङिनत्यादि नतु वानुबन्धाभावेकृतमणादिकाः संज्ञाउपपद्यन्ते आदिरन्त्येनेत्यत्र ।
आदि: कलै: सहेत्युक्ता अणादिका: संज्ञा: करिष्यन्ते स्वसन्निधास्तन्देहाय नकरिष्यते हस्वदोष: ॥ राम: ॥ ॥
चारणीतीयाइत्यर्थ: यथेति एषमात्यपोनुरात्मङि तः कलदोषयुक्ता: पाठा: स्मितजिनसहमाना: तत्ककारादात्मनेपदं स्थाना
कत्तेनामिति क्रियाफलेइतिसूत्रेकार्यं एवंस्थिते नोकलक्ष्यनापठिताव्यलोकलक्ष्याणानामिति पाठम्‌ एवंस्थितेहेकदोषयुक्तान्य
ठिता अर्थेकाङ्क्षिति हिंतस्य प्रस्तावपठितादन्यसतादेशुच इत्यादिबाधाम्‌ एतेनककारस्य: प्रक्रियारूपाणामेव प्रयोगतश्च
हापत्वष्णत्वात्ते प्रत्यापत्तिकरणात्‌ आदि:कलै: सहेतिपाठ: भाष्येऽपाणिनीयमिति वर्णसमाम्नायसमर्थनाय प्रवृत्तस्य ।
करोदोषपरिहारायसकलशास्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षगुरुप्रकारेणतथाकरणेऽभिकथियेत्यादिन्याय: आपतन्तीति भावः । राम ३२

नन्वपठितेषु दोषनिवृत्तिर्नेत्कृता स्यादत आह यथाप्रकृतादिति गर्गाद्यकारादिष्वेकवचनेऽपठितेषु तत्स्थानीया एवं ते सर्वत्र
साधवः स्यात्तु मात्रेण कान्तिभावः भाष्यपाठस्यैवेति विशेषणेनायं नन्वप्येवं विशेषणेनेवाध्यानः स्पष्टः हि सानी
समस्तयोरर्थयोस्तित्वनीयार्थं स्यादाह प्राप्तस्यापीति नत्वकः कीदृशो भावनीति प्रश्नः

उभयमिति यथाभूता गर्गादिस्था अकारादयस्तथाभूता एव सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति प्रतिपादयत इत्यर्थः हि ग

ननु चासङ्गर्गादिविदादिपाठप्रयोजनमुक्तम् किम् समुदायानां साधुत्वं यथा स्यादि
ति एवं तर्हि उभयमनेन न क्रियते पाठस्यैव विशेषणेन कस्मात् स्य निवर्ष्यं तु कथं तु न
केन यत्नेनोभयं लभ्यम् लभ्यमित्याह हि गता अपि हेतवो भवन्ति तथा आग्रा
सिकाः पितरस्य प्रीणीता इति तथा वाक्यान्यपि हि सानि भवन्ति स्वेतायावतिस्यलंबुसा
नायानेति ॥ एम ॥

तादिति द्वावर्णागता प्रयोजनद्वयस्य संपादकत्वमित्यर्थः तथा वाक्यान्यपीति प्राप्तस्यार्थं वहितानमित्यर्थः
स्वेत इति उक्तम् स्यादेतदिति केचेनकत्वस्य सोऽन्तं स्वेत इति केचेन कीदृशोऽत्वस्य सोऽन्तमिदम् एवं केषां जनपदानां ग
तोकाविसमर्थ इति प्रश्ने उक्तम् अलमित्यादि अलंबुसादेरपि विशेषः बुसाना पलालचूर्णा नापाला प्रतिमानं स
लेसमर्थ इति वार्थः पानेति ह्यविपाठः पालनादस्य स्वरूपम् ॥

भा.कै. वि.प्र. ३३

33

केवलानामिति एवं च कृत्स्नादेशाणां नऋत्वातिप्रसक्तिरिति भावः याद्यानि तर्हि ग्रहणानीति कार्यं विधावनुकरणा-
नुकार्यादीनामित्यर्थः उपदेशादित्ति ग्राह्यप्रातिपदिकादित्वादावनुकार्ये ग्रहणमित्यर्थः एते[illegible]प्रातिपदि-
कानामुपदेशमात्रेणादेव इति मत्वस्य भाष्यविरोधश्च स्पष्टत्वम् ॥

अथ चेति केवलानां वर्णानां लोके प्रयोगाभावाल्लृकारादीनां च शुद्धानां पाठान्तरस्यनान्यवर्णानां न कश्चिद्दोषः ।
यानि तर्हीति डित्थादीनि एतेषामपीति शिष्टप्रयुक्तत्वेनैकारादीनां हेषादादीनां च साधुत्वाभ्युपगमात्सर्वे

अथवा इदं तावदयं प्रष्टव्यः क्वेमे संवृतादयः श्रूयेरन्निति आगमेषु आगमाः शुद्धाः पठ्यन्ते विकारेषु त-
र्हि विकाराः शुद्धाः पठ्यन्ते प्रत्ययेषु तर्हि प्रत्ययाः शुद्धाः पठ्यन्ते धातुषु तर्हि धातवोऽपि शुद्धाः पठ्यन्ते
प्रातिपदिकेषु तर्हि प्रातिपदिकान्यपि शुद्धानि पठ्यन्ते यानि तर्हि ग्रहणानि प्रातिपदिकानि एते-
षामपि स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्तव्यः शशः षष इति मा भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत्
मञ्चको मञ्जक इति मा भूत् आगमाश्च विकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः उच्चार्यन्ते ततस्तेषु ने-
मे प्राप्ताः कलादयः इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथम

षामेवं संग्रहः सिद्धः इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्नि-

नन्वेवमतिप्रसङ्गः स्यादत आह शिष्टेति एवं संवृतादीनां प्रतिषेधपरत्वास्मिन्व्याख्याने इहत्तु ध्येयम् इत्यपि प्रत्या-
ख्यानप्रायमेवेत्यलम् इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भसम्भवनागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य राम.
पादे प्रथममाह्निकम् ॥ राम ॥ राम ॥ ३३

श्रीः अ इ उ ण् । ननु वर्तरेतस्याः प्रयोजनमनुक्रमेव न किं प्रत्ययनङ्करणेनेत्याशंक्याह सर्वेति विशेषेण तद्रूपेण प्रत्येकं व
र्णस्योऽविभक्तिमात्रकाराह स्वरूपेणेति शास्त्रनस्यानविषयादिति शाब्दस्यार्थः एवं च स्वरूपमपि संजनयबोधविषयत्वेनार्थः
अनुकार्यमर्थद्वतित्वस्याशेषमेव एवं विद्यमानस्यापृथग्वस्य सा विवृत्तिमतारर्थं वस्त्वत्रेः ग्रहणादित्यर्थः स्वरूपस्यान्योऽन्यगर्ही
नस्येवशास्त्रप्रधानेनापत्ते ननु च शक्तिः कस्मात् अनुकार्यं च शास्त्रप्रयोजनापत्त्याप्यवतीतिननत्राप्तिवृत्तिः स्वार्थबोधकत्वे वाच्य
वत्वमर्थवत्त्वेऽतिविशिष्टमितिभावः अनुकरणमपारार्थविभक्तिरिति न लुप् सौत्रत्वादा कारप्रश्लेषोऽपि वा कुलकात्र स्वरसपि
त्विति सौत्रत्वात्संहितायामविवक्षणादितिभावः अजादिसंज्ञानामनिष्पादादितिनवित्त्वं वर्णोपदेशकाले संहितायामपरित्याहा
रेव निष्पन्नत्वं वर्णमानानामयणादीनां स्वरूपायस्वरूपादीनं स्यान्नरेहसमनावच्छेदकाकाग्रवर्णोपदेशादावपि प्रवृत्तेर्वर्णानां
श्रीः अ इ उ ण् सर्ववर्णानविशेषणादिवाच्यविशेषणात्प्रविचारः क्रियते अकारस्येति अकाराकारादीनां स्वरूपेणानुकार्येण
वासनोऽर्थवत्त्वस्याविवृत्तिनत्वादिभक्त्यनुत्पत्तिः स्वरसपि स्वनेह प्रवर्तने वर्णोपदेशकाले ज्ञातिसंज्ञानामनिष्पाद।
न तत्राकारस्य संवृतत्वादीर्घप्लुतयोर्विवृतत्वान्मायत्नभेदात्सवर्णसंज्ञाया अप्रसक्तावाह संवृतकारोऽणादीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं।
श्रीरामः अ इ उ ण् अकारस्य विवृतोपदेशः अकारग्रहणार्थः अकारस्य विवृतोपदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनम् अका
रग्रहणार्थः अकारः सवर्णग्रहणेनाकारमपि यथा गृह्णीयात् ॥ राम ॥
तथा सोमातीति विवृतत्वमस्यापरिष्यन्ने विवृतस्य गुणस्योपदेशादिविवृतोपदेशः तत्र गुणस्य निरूपमापेक्षत्वात्स्वकार्यापेक्षितं पिस
मासः यथा स्वरूपस्य गुरुकुलमिति आकारग्रहणार्थ इति विवृतोपदेशः आकारग्रहणार्थमिति सामानाधिकरण्येनेति
ईदृशात्स्वकारग्रहणं विवृतोपदेशस्य प्रयोजनमिति सामर्थ्यात्स्वगम्यत्वादाद्यानुरूपश्रुत्वेन भवतीति बोद्धव्यम् सवर्णग्रह
णेनेति येन सम्बन्धस्य अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यनेन सवर्णग्रहणेनेति कारणेनेत्यर्थः ॥ राम ॥ राम ॥
न अस्माच्चानुसारस्य प्रयत्नमिदं सावर्ण्यं दीर्घादिकस्यात् अत्र सूत्रे नत्रेति पाठे प्रायमेवार्थः वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनेह ग्रहणं।
कथमत्र प्रवृत्तेः सावर्ण्यं नापि नात्र तत् ग्रहणमिति शास्त्रे विवृतोपदेशात्स्माह प्रक्रियायामिति अकः सवर्णे दीर्घ इत्यादौ तत्राप्यकारः संवृत
एवेति भावः ननु विवृतपरस्य गुणिपरत्वे सति विशेषणानां समासात्तस्मात्तस्मादाह विवृतगुणस्येति भाष्यकारैरुक्तिः प्रयोजनेऽपि इष्टा।
र्थः एतेन तस्योच्चारणमात्रमकारस्य विवृतपाठम् भाष्ये किं प्रयोजनमिति अत्रादि प्रपंचत्याहारः कर्तव्यः प्रत्येकंश्च नत्वाकारग्रहणं।

पा. वै. नन्वाकृतिभेदात्कथं न तत्तदेवाकारेणाकारग्रहणमत आह आकारस्याप्रीति केवलं कं अन्येषु सति सादृश्ये न भवन्ताति
वि. प्र. षंनकामिति दीर्घलनयोरपि सेति भावः गतिपरिकार्थमत्र प्रथमायाः प्रथमायाश्चैतन्यानन्तरायतेनत आह अत्रैव
२४ ति एत्नेऽपि न हि प्रयमाकृतौ नेनमत आह प्रयोगाभावादिति निमित्तादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि तद्धर्थंगम्यमानत्वा

34

किन्त्वकारणमिति आकृतिपदादृष्ये णाग्रहणकस्माद्धन्त्यपमात्वानाराकारस्याप्यनन्तातिसद्भावा
त्सिद्धं ग्रहणमिति भावः अत्रच निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति प्रथमाकृतानेन तृतीया
त्कारणादिसमर्थः संपद्यते विकारभेदादित्यत्र तु कारणशब्दप्रयोगाभावात्पायग्रहणादसंवत्ता।

किन्त्वकारणं न गृह्णीयात् विकारभेदात् किमुच्यते विकारभेदादिति नञ्च नः
कालभेदादपि यथैव वस्थपविकारभिन्नः एवं कालभिन्नोऽपि स्यमेव न तत् ॥

ञो वा प्रथमा हि नीयपोरभावाद्विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति पंचमी विहिता विकारयति विकारस्य
ना स्यामिति विकारः प्रयत्नः व्यक्तिरूपत्वे ग्रहणकयणाद्धारमाहोषापत्तिः व्यक्तिपदभेदान्तरसद्भा
वादाह किमुच्यत इति ॥ एमः ॥

देवत्रिभक्तिरत आह प्रायग्रहणादिति विभाषा गुणेऽस्त्रियामिति निमित्तेन्नादिशब्दादिके सर्वासामित्येतत्तु पंचमी त
मी या विधायकं किन्तु हेतावितिविभाषा गुणे ति सिद्धये स्तयोरत्यापि रवाधापातुवारक मेवेति भावः वि एम.
कारयतीति सचाप्येतरप्रयत्नः दोषापत्तिरिति र्स्वैं कमिण्याहोदीर्घानापत्तिरीवरसर्थः नतु प्रयत्नभे २४
देऽपि नातिसद्भावादेवग्रहणमत उक्तं व्यक्तिपदत्वादिति ॥

ननु कालस्याप्यापकत्वाद्ध्रस्वत्वेन समाधानमयुक्तम् किं च कालो न प्रयत्न इति न द्वेदे कथं सवर्णत्वाप्राप्तिरत आह प्रयत्ना
भीति बाह्यत्वं स्फुटयति प्रसिद्धेति प्रसिद्धपरिमाणपदहस्तनराचतपरिच्छेदकक्रियान्तरपरिच्छेद्यक्रियायां तयामव
नरपेक्षणादिसमर्थः एवं च बाह्यपरिच्छेदकक्रियायां तथा बाह्यत्वात्क्रियारूतिभावः क्रियैव कालो नातिरिक्त इति मतेनेदम्
अतिरिक्तः क्षणसमूहः काल इति मतेन परिहरति अथवेति ग्रन्थभावः ॥

बाह्यत्वेति प्रयत्नाभिनिर्वृत्तत्वात्कालस्य प्रयत्नत्वमभ्युपगम्य बाह्यत्वेन परिहारः प्रसिद्धपरिमाणवत्त्वेन रागत
परिच्छेदकक्रियान्तरापेक्षणात् कालव्यवहारस्य बाह्यत्वं कालस्य यथा व्रीहिः प्रस्थादिव्यवहारः परिमाणव्यवच्छे
दः एवं मात्रादिव्यपदेशानिमेषादिक्रियाकृतः ॥

वस्तुतस्तु नित्यस्य प्रयत्ने सवर्णाभिव्यक्त्यस्य ग्रहणस्य प्रयोजनम् आस्येयेषां तुल्यो देशः प्रयत्नश्च ते
सवर्णसंज्ञा भवन्तीति बाह्यस्य त्वन्यस्यान्कालः तेन स्वरैककालभिन्नस्य ग्रहणं न तु न विवारभिन्नस्य ।

अथवा नाभिप्रदेशे एवं विशिष्टप्रयत्नात् आहीर्घादिविषयमात्रा नाभेश्चास्या ह्रस्वत्वात्कालस्य बाह्यत्वे विहन्तत्वा
दीनां वा सवर्णे प्रयत्नभिन्नाद्यनारम्भत्वात्स्वम् इत्यादिहत्वयत्वयथा न भेदिकालत्वयानपरस्त्वे वस्तुति ॥ ॥

नाभिप्रदेशावच्छिन्नप्रयत्नेन प्रेरितो वायुस्तन्नस्यानाभिघातेनाङ्गं वर्णाभिव्यञ्जक इति मिश्ना देशस्य हेम वायोरत्र ।
नाभिकानि च ह्रस्वदीर्घप्लुतादिरूपकालव्यञ्जकानीति ननु ह्रस्वदीर्घयोः कालभेदस्तेनाभिसंश्लेषस्य ह्रस्वादीर्घाग्र ।
हणवन् विलम्बितद्रुतमध्यादिनस्यापि ह्रस्वाकारस्यापि द्रुतमध्याद्यपेक्षया कालाधिक्यात् एवं सभाविविधायके ग्रहण
नापत्तिरत आह द्रुतादीति ॥ राम ॥

प्रा॰ के॰
वि॰ प्र॰
३५

35

उपदिश्यमानस्यापवर्गावाप्तिकफलत्वात् कर्तव्यत्वेनोपदिष्टयोर्भेदेनाप्यवतरन्नाह सत्रकारोऽपीति सत्रकारो महेश्वरः येरुद्दहथैवा येनाद्य
समाम्नायमिमाद्यैतिद्यानरूपात्तुः नन्वस्य प्रतत्र प्रकारेष्वनेनन्नुगुणस्यापि विज्ञानत्वान्समाम्नायमस्यगतेनेत्याह उरवधारत्वा
दिति विघ्नतादीनां श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाभावादिति भावः अन्यथा संहृतत्वे स्वरूपप्रच्यवहितत्वेनः संहृतविधानस्यादिति भा
किं पुनरिति किं सत्रकारेणैव विघ्नोपदेशः कृतो वाप्तिककारेणानन्तरप्रयोजनमनुकृतम् अथ्याः कृतएव विघ्नोपदे
शो वाप्तिककृताव्याख्यानेनापवर्गत इति प्रश्नः उरवधारत्वादुपदिष्टोऽपि विघ्नो व्याख्यानेन विना न ग्राह्य इत्यनुमिति
प्रश्नस्य व्याकारणाख्यायनाय समनन्तरः न त्रयस्यापवर्गाप्तिपदस्याश्रित्यः अन्यथा व्याख्याने प्रत्यापत्तिवचनमनर्थकं स्यात् ।
न स्वरूपप्रच्यवाभावात् अस्ति सन्ध्यपदिति यथागएव प्राप्ते विघ्नत्वे संहृतप्रत्यापत्तिः स्यादित्याशापकमनर्थकमित्यर्थः ।
किं पुनरिदं विघ्नस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते अत्रोक्तं संहृतस्योपदिश्यमानस्य विघ्नोपदेशप्रयो
जने विघ्नस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायते कथं ज्ञायते यस्यायमस्य इत्यकारस्य विघ्नस्य संहृतत्वात् प्रत्याप
त्तिशास्ति नैतदस्ति ज्ञापकम् अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् किम् अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्र ह्रस्वत्वेनावि
हृतस्य विहृतः प्राप्नोति संहृतः स्यादित्येवमर्थाप्रत्यापत्तिः नैतदस्ति नेदं लोके न च वेदे अकारो विहृतोऽस्ति कस्त
र्हि संहृतः योऽस्ति सोऽभविष्यति तस्य प्रत्यापत्तिवचनं ज्ञापकमेव भविष्यति विघ्नस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनम् ।
ननु ह्रस्वत्वे विहृतोपदेशो सावर्ण्याभावादकारेणाकारस्याग्रहणात्संवृताभावात्कथमतिखट्व इति ह्रस्वः नैष दोषः ।
उदीच्यमानस्यानन्तरमिति ज्ञापकाद्भविष्यति आकारस्य ह्रस्वः नेवलोक इति प्रयुज्यमानानामनुप्रयोगनाम्प्रयोगे च विहृ
तस्याकारस्याभावात्संहृतएव भविष्यतीति प्रत्यापत्तिर्ज्ञापकैव ॥ राम ॥
वः प्रयोगएवेति अतिखट्व इत्यादिप्रयोगे ह्रस्वेनाकारेण तस्याहितूहृतोकारः प्राप्तः संहृत एव भवतीत्यर्थं प्रत्यापत्तिवचनमितिभावः
नन्विति अवश्यमत्र ह्रस्वत्वेन भाव्यमिति भावः नोऽस्त्रियामिति त्वेन ह्रस्वत्वप्रमेवोपस्थितिः स्यादिति तात्पर्यम् उदीच्यमान इति
नचापान्यतरस्यामिति ह्रस्वविधितात्पर्यमिदं न चात्र अग्निभावोपनिषत्वेन फलाभावादिति वाच्यम् ग्रामस्यात्यविषयत्वापत्तेः ।
गोशाह्वसाद्रवर्णोऽपि ह्रस्वोऽप्यवस्थानस्याप्रहेत्रस्य नदंशो हि फलाभावात्प्रवर्तते इति दिक् ॥ राम ॥ ॥ ॥

राम॰
३५
२

न्वाख्यपदेशप्रयोजनमन्वाख्यानमात्रपरत्वं द्वितीये विवृतोपदेशस्यापत्तुपपीति विशेषस्य स्पष्टत्वात्तस्मात् विवृतोपदेश इति आहोपुरुषि
केत्यत्र वृत्तः भाष्यमस्यत्र ख्यानसकारितान्मुमासः अहोरिति अहमिमर्थः तत्र प्रयोजनमन्वाख्यानमित्येतस्माय प्रमापद्यते तत्कर्तव्यं तेनापार
नामावात्तुमात्रः प्रमापद्यमात्रस्याप्यत्रैव प्रक्रियाप्रदर्शनार्थमेवं प्राकारो विवृतः प्रतिज्ञातं तस्य ज्ञानं तत्र शङ्कते भाष्यतस्य विवृतोपदे
कः पुनरिति विवृतोपदेशस्य तत्र कृतमतिवाक्यं नेमः इति वाचाकास्याध्याहारेण कश्चिद्विशेष इत्यर्थः आ हो पुरुषिकेति अहोस्य
हे पुरुष स्वमहं कारवानहो पुरुषत्वस्य भावः इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् अहंकारवत्त्वमित्यर्थः तस्येति यदा प्रमाहात्रे विवृतोऽकार उपदिष्टः ।
तदा प्रयत्नभेदान्नैव संवृतस्याकारस्य ग्रहणं भवतीति च कार्यं तस्मादिति तन्निवृत्त्यर्थं संवृतस्याकारस्य विवृतत्वं कर्तव्यमित्यर्थः तेन
कः पुनरत्र विशेषः विवृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यानस्य संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशस्याख्यानेनेति न
त्वत्र कश्चिद्विशेषः आहोपुरुषिकामात्रं तु भवानाह संवृतस्योपदिश्यमानस्य विवृतोपदेशस्याख्यानमिति अयन्तु विशेषो वि
वृतस्योपदिश्यमानस्य प्रयोजनमन्वाख्यायनमिति तस्य विवृतोपदेशस्यास्यापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थः ।
तस्येनस्यात्सर्वसमाम्नायिकस्य विवृतोपदेशस्यापि विवृतोपदेशः कर्तव्यः कृतं भवत्र धात्वादिपरिसमाप्तिकं प्रमयः ।
निपातनस्यापि किं प्रयोजनम् सवर्णग्रहणार्थः आत्मसमाम्नायिकेनास्य ग्रहणं यथा स्यात् किन्तु कारणं तस्या
न विवारभेदादेव आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्यात्मसमाम्नायिकेन धात्वादिस्थस्य ग्रहणमिति ॥ ६ ॥
श्रामपत्नीत्याद्यौदीरिशिस्वयति ननु सर्वेषामकारस्य प्रामाण्येनत्र कारणमत्राकारः तस्य तु विवृतत्वे प्रतिज्ञाय ।
मानसर्वेषामप्रतिज्ञानं भवतीति किं पुनरनेन विवृतोपदेशेनेति एवं तर्हि यदा कस्यचिद्विवृताकारस्य संवृतक ।
रणस्य रूपपदार्थकोऽकारः तदर्थं च तत्रापि दोषः ॥

शादिति तस्यात्मसवर्णसमाम्नायस्थस्येत्यर्थः संवृतस्येति धात्वादिस्थस्येत्यर्थः ननु अस्तु इति तथा लोकस्यानुकरणमित्य
त्र विवृतमकाभावादाह स्वरूपपरेति स्वरूपपदार्थकत्वे प्रधानत्वात्क्रम भाष्यविवारभेदादिति प्रयत्नभेदादित्यर्थः
ग्राहकस्य विवृतत्वात् ग्राह्यस्य संविवृतत्वादिति भावः ॥

भा. कै.
वि. प्र.
२९

30

प्रत्याहारेष्विति संग्रहके प्रत्याहारस्यार्थः वक्ष्यामीति एवं वर्णसमाम्नायभेदेनास्य वर्णस्यात्र ग्रहणमस्मात्कंनस्य विवृतेनाकारेण ग्रहणं ज्ञा
पनत्वस्यार्थः यद्ययमेकारमीति अस्योच्चारणवर्णानामान्त्रा अक्षरसमाम्नायिकस्य प्रयोगाभावादिति भावः अक्षरेष्वनेनस्यत्रा
भ्यासेऽप्यानसंहोच्चार्यमाण अक्षि संहृतं तस्याद्यर्थः तत्र ककारादि विवृतानामादि शब्दस्य संवृतात्वाहितत एव साहचर्य
वद्यत्रि भेदे सति सर्वे धर्म साम्य प्रयुक्तं ग्रहणं तस्य च प्रयोगस्यानुवृत्त्यनेन तत्कृतेन ज्ञापनमिति नास्य यम कश्चिन्न दोषः।
तत्र नास्तिदृश्यारे प्रत्याहारलिङ्गेनेकस्माक्षरसमाम्नायिकास्तिनत्वं भाष्यकृत्यारिप्सक्रमिमाहुः भाष्यस्य गतप्रसवस्यात्।
ग्रहणमिति अत्र हि ककारेण विवृतेन प्रत्याहारस्थाविवृतानिर्दिष्टः तेन संवृतस्याग्रहणे दृकः सवर्णानिति वक्तव्यम् न
हि दृष्यारिति यद्यप्येकारपि विवृतानास्ति तथापि दीर्घप्लुतनाक्षरकारस्य हृद्यारिप्सक्रम तेनेति यत्करणम्।
कारेण विवृतेन दीर्घस्य विवृतस्य ग्रहणं ज्ञापकमन्तरितमर्थः कण्ठप्रयत्न इति
यस्यापकः सवर्णे दीर्घ इति प्रत्याहारे काग्रहणं करोति कस्य कृता ज्ञापकम् न हि दृष्यान्तरसमाम्नायिकयो।
र्युगपत्समवस्थानमस्ति तेन तत्त्विज्ञापकम् अस्तियस्यरेत्तत्त्वचनेप्रयोजनम् किम् यस्मादक्षरसमाम्नायि
केन ग्रहणमस्तित्वर्थमनस्यात् लाद्रादिकमात्राद्रकमिति सतिप्रयोजने न ज्ञापकं भवति तस्माद्विवृतोप
देशः कर्तव्यः कण्ठप्रयत्नश्चायं तेन विवृतोपदेशेनानाम विवृतस्योपदिश्यतेनसंवृतोनाकारोत्र विशेषः सण्ठ।
सर्वेण्वमर्थीयत्नः यान्येतानि प्रातिपदिकानि ग्रहणानि तेषामनेनाभ्युपायेनापदेशश्चायतेनसंवृतं भवतिन
धात्वादयः पठिताः तथाकारो विवृतः पठ्यते नानाहि किं विवृतात्वं भवति तत्किमुच्यते सत्रापि विवृतोपदेशः कर्तव्य इति ग
स्रः यानीति प्रातिपदिकपाठस्याकारस्य विवृतोपदेशादिन तेन सर्वस्याकारस्य विवृतोपदेशः कार्यं तत्र यो

यिनस्य प्रयोगेऽस्यादि एवमर्थ इति हस्तवेवंशास्त्रः प्रकायत्वनिर्देनेति बहुव्रीहिः प्रातिपदिकानीति धातुप्रत्ययो
रप्युपलक्षणार्थम् सर्वाण्यग्रहणानि प्रातिपदिकादीनि विवृताकारयुक्तानि पठनीयानीत्यर्थः तत्कृतं भवतितस्मा
दिति यतः सर्वोच्चारणे गुरुः अत्र तात्पर्यमस्य इति वाच्यमित्यर्थः ॥ राम ॥ ॥

राम.
२९

२

ननु धात्वन्तेनावृत्तुपाठात्ताल्वादीनामुक्तमत आह अग्रहणेति प्रातिपदिकेभ्यः पृथग्ग्रहणम् ताल्वादिस्थानस्यापीति पठितस्ता
ल्वादिस्थानस्यापीत्यर्थः एतेनाग्रहणे ताल्वादीति वक्तव्ये विनिर्मितावाच्यम् संहतस्यैवेति एवं ताल्वादिस्थानं विहितकार्ये ल-
भत इत्यतिदेशतायुक्तमिति भावः अन्यथेति गुणोच्चारणाद्देशोच्चारणात्प्रयत्नाधिकामिति भावः ननु संहतस्थानप्रयत्नभावे
पि संहतस्य विहितेन स्थानानामेवाभ्यन्तरस्याभावात् नैककार्याणामप्युच्चरणमिवानन्तरं तस्माद्विप्रतिषेधतः सामर्थ्येनानन्त
ताल्वादिस्थ इति अग्रहणप्रातिपदिकार्थे विहितत्वेऽप्युच्चारणीये ताल्वादिस्थानस्यापि संहतस्यैव पठितस्य कार्यार्थे
विहितत्वं प्रतिज्ञेयम् अन्यथा देशोच्चारणविहितानुच्चारणे प्रयत्नस्य गौरवस्यात् विहितत्वप्रतिज्ञानप्रयासेनानन्तरमाह
ताल्वादिस्थानविहितमिति दीर्घप्लुतवचनेन च संहतनिर्देशार्थः दीर्घप्लुतवचनेन च संहतनिर्देशार्थो विहितोपदेशः
कर्तव्यः दीर्घप्लुतौ संहतौ भावनामिति तुल्यास्यप्रयत्न इति नैव लोके न वेदे … दीर्घप्लुतौ संहतौ तः कौन
हि विहितौ यौ तस्योभयविषयतः स्थानी प्रकल्पयेदेतानवर्णान्गतौ पाठायुक्तम् संहतः स्थानी संहतो दीर्घप्लु
तौ प्रकल्पयेत् अनुनासिकाप्यायम् तथा यथा … पञ्चोकलोकमिति अनुनासिकः स्थानी याणमनु-
नासिकं प्रकल्पयति ॥ गम ॥
दीर्घप्लुत इति असति विहितत्वप्रतिज्ञाने संहतस्याकारस्य स्थाने सावर्ण्यात् संहतयोरेव दीर्घप्लुतयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः ।
नैव लोक इति असत्यपि सावर्ण्ये लिङ्गादकारस्य संहतस्य विहितौ दीर्घप्लुतौ भविष्यतः परयमतो दीर्घादयस्तिस्रो
… दीर्घप्लुतौ … इति भावः ॥ गम ॥
तथाऽङ्गीकारेऽपि … सर्वेषामिकारे विषये तथा … अत आह अमन्यपीति ॥
सावर्ण्य इति आन्तरतम्य इत्यर्थः एवं चातो दीर्घ इति … विशेषणं च समानाप्यायेऽपि सकमिति-
भावः संहतदीर्घादिस्त्वि … नासिकयवलानामपि वेदलोकयोः … स्थानी प्रकल्पयेदिति ॥

भा. कै. वि. प्र. ३७

37

नहह्रस्वौदीर्घौह्रस्वनावपिकुतोनन्नसंज्ञाविधानतत्राह अप्रकारान्तादिति केचित्तुकिंचिदसंमतत्वान्नेसंतः इमौवननन्यथेतिभावः।
इत्याहुः सन्निहितयोरितिभाष्येयत्नइतिवाहुल्याभिप्रायेणरेफस्यानुनासिकत्वाभावादितिवाच्यम् ननु कारोकारयोः
कथंसंहतत्वमतआह सृतः संहृता इति उऋवर्णरेफयोरित्यर्थः केचित्तुसृतइतिपाठः इकारोकारऋकाराणामित्यर्थः एवंचाथम

सतः नवेति अप्रकारान्ताद्दीर्घह्रस्वयोः संहृतयोस्त्रवर्णोसेत्यर्थः एवमपीति असतिविवृततत्वप्रतिज्ञानेसंहृताकार
स्यसंहृतानेवइकारोकारयोराभ्यन्तः सृतः संहृतत्वप्रयत्नभेदात्सावर्ण्यमितिकैश्चिदीकारोकारयोः संहृतत्वस्याभ्युपगमात् ना
त्रानुवृत्तिनिर्देशइति अकः सवर्णेदीर्घ

विषमउपन्यासः गुणं यत्नसत्त्वप्रकृतिभेदविषयति सन्निहितयोः सानुनासिकानिरनुनासिकाश्च दीर्घह्रस्वौ
उननैवलोके नचवदसंहृतौलः कौ नहिविवृतौ यौ सत्त्वाभवविष्यतः एवमपि ऋनएतत्तुल्यस्थानौ प्रयत्न।
भिन्नौभविष्यतः नचनसत्त्वप्रयत्नौस्थानभिन्नौस्थानानाम् ईकारऊकारौवेति वरतिस्थानेत्रानमइत्य।
स्थानइतिवर्णमाने उनस्थानग्रहणस्यप्रयोजनप्रयत्नेनकविषयमानयेनत्रस्थानतएवानयेवलोयोभवती।
ति नत्वानुवृत्तिनिर्देशेसवर्णग्रहणमनर्थकत्वात् नत्वानुवृत्तिनिर्देशसवर्णानांग्रहणंनप्राप्नोति अस्यद्वौ।
यस्मिंश्चकिंकारणम् अनण्त्वात् नह्येनेणः येनवृत्तौकेनहिंपरसमाम्नायेउपदिश्यन्ते ॥ राम ॥

इत्याहएवयमेवाकारोनुवृत्तइति ककारादिनाविच्छेदेनजायते नतस्याणत्वात्तस्यग्राहकत्वमस्ति अस्यद्वाविंशत्याद्यैव
कारस्यानण्त्वात्ग्राहकत्वंनप्राप्नोतीत्यर्थः वृत्तिः शास्त्रस्य लक्षसमृद्धिः नत्वनुगतोनिर्देशोवृत्तिनिर्देशः ॥

योजनार्थमेवसर्वत्राकारस्यविवृतत्वंप्रतिज्ञेयमितिशंकते भाष्येतत्रानुवृत्तीति एतद्विशेषणोपादानस्यफलमाह आ।
कः सवर्णइति अनण्त्वादिति अतः समाम्नायेः पठितत्वादाकारस्यवानण्त्वमित्यर्थः समग्राणांवर्णभेदेपिग्रहकर राम. ३७
त्वादेककारेणविच्छेदेनतदनुकरणत्वानुमानमितिभावः नत्वनुगतइति शास्त्रलक्षणसंस्कारकबोधजनकइत्यर्थः ॥

४

ननु सत्त्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः स्यात्तत्राह ध्वान्तादीति प्रतिबिम्बप्रतिभासभेदाद्वर्तत इति भिन्नभिन्नाकारप्रतिबिम्बप्रतिभा
सवदित्यर्थः इकारादीनामपीति सर्वध्वनिभिः कस्य स्फारस्यैव तन्त्र इत्येणामिव्यञ्जनानन्तरूपाभिव्यक्तिक्रमस्य परस्पराभेद
व्यवहारोऽपीति भावः भाष्यानुवेधसंकर इत्यस्यानुवेधकार्यसङ्कर इत्यर्थः

एकत्वादकारस्येति एकैवाकारव्यक्तिः ध्वान्तादिभेदप्रतिभासत्वेन कथं निह्नूता एवम् नैलाद्यवर्णादिभेदे प्रतिबिम्बप्रति
भासभेदवत् अकारस्यानिर्देशात्तथात्वनादिरिकारादीनामप्येकत्वाद्वाह्यत्वम् अनुवेधसंकर इति एकत्वकारणे इकारादीनामभेदा
भावाद्ध्रस्वदीर्घादिभेदाः प्राप्नोति किमिति ॥

एकत्वादकारस्येत्युक्तम् एकोऽयमकारोऽयमस्मात्समभ्यासोऽयमस्मात्तुल्योऽयमपावादिस्थः अनुवेधसंकरस्त्व अ
नुवेधसंकरस्त्वप्राप्नोतिकर्मणएवाप्यात्मोपसर्गे करतिकपिपिल्लुकेप्राप्नोति एकानेकान्तग्रहणेषु चानु
पपत्तिः एकानेकान्यग्रहणेषु चानुपपत्तिर्भवति नत्वकारादेः किमिति स्यादित्येकाक्षरत्वमन्त्रादावन्नत्वम
प्नोति इत्युच्चत्वे नलभिव्यक्तिकर इति हल्भ्रस्वत्वग्रहणप्राप्नोति इत्यवच्छेदोपचारात् इत्यवच्छेदोपचारः प्राप्नुवन्ति नः
ह्रस्वादिभेदेनैकेन नहेत्वानेकायुगपत्कार्यं करोति एवमिममकारैनानेकायुगपदुच्चारयेत् ॥ राम ॥ ॥

नत्वस्वत्वादवर्णेति प्रतिषेधादकारोनाद्यस्ततः तद्देशति एकएवाकारो हि हस्वादिरपि तेऽप्रतिद्वन्द्वाभावः ठत्वशब्दात्कारिषु हक
ारार्थः इत्यवदिति उपचारो व्यवहारः यथैकेन चूडेनादेकहरणक्रियायुगपदनेकानकरोति तथैवैकमकारं युगपदनेका
नोच्चारयेदित्यर्थः ॥ राम ॥

ऊष्मादीति दिङ्मात्रेणेत्यादिना उपादिनोपात्तमप्युक्तश्च ऊहापोहाय प्रत्यक्षरि ... किन्नणित्प्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोध इति भावः भाष्येऽनुप
पत्तिरिति हस्वत्वस्या याद इतिभावः अन्याप्यतिव्याप्ती प्रसङ्गादिति तात्पर्यम् प्रतिषेधादिति सावकाश इति प्रास्य
र्थः ठत्विति नोद्यचस्थत्रितिविहितः ॥ राम ॥

करणत्वेनेति अधिकरणस्य करणत्वविवक्षयेत्यर्थः सामान्यरूपतयेति विषयत्वरूपेणेत्यर्थः भाष्यकारोक्तिरिति एकविषये नानालिङ्गकरणदर्शनाद्धि विषयभेदेन तद्दर्शितं तन्नात्यर्थम् गुणाश्रयत्वात्स्यादिति ग्रन्थव्याख्यानेयुरिति गुणाश्रयत्वव्याप्तिरिति नेषाश्र
त्वमुपपादयति कार्याश्रयेति आश्रियते विषयत्वेन गृह्यत इत्यर्थः

विषयेणेति वार्त्तिककारेण करणत्वेन सामान्यरूपतया च भेदेन विषयाणि निर्दिष्टानि भाष्यकारस्तु अधिकरणत्वं विवक्षित्वा भेदृष्टीप्रधान्यप्रतिपादयति विषयविषय इति सर्वेगुणानामिति गुणाश्रयत्वेनाः कार्याश्रित्य तत्राउपकारकत्वान्नाङ्गकमेतिलक्षणमिति ब्रूयादित्यर्थः शास्त्रकवदिति शास्त्रकः प्राणिविशेषः स यथा कष्टकत्वे नैवसः पदे आपाने नैव सर्वोत्र बन्धप्रक्राकारः शास्त्रोक्तानिर्देशम् आयतनयोर्वेस्त्रसज्ञाविधानान्नस्थपाति नाश्रवणप्रसङ्गादिस्ते वायचक्रने आश्रि

विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्सिद्धम् यस्यं विषये विषये नानालिङ्गमकार्षं करोति कर्मणपण आनेत्रपसर्गेक इति तेन ज्ञाप्यते नात्र बन्धसङ्करोस्तीति यदि हि स्यात् नानालिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् एकमेवायं सर्वगुणाश्रु ग्रात्मयेत् तेनदर्शितज्ञापकम् इत्संज्ञाप्रसङ्गमर्थमतस्यात्रदायमत्रबन्धेः शास्त्रकवच्चकुश्रपचेन्नन इत्संज्ञायात्र दोषः स्यात् अथस्य हि हूयादित्संज्ञा स्यात् कथं आयतयोः एवं तर्हि विषयेण तु नलिङ्गकरणात्सिद्धम् यद् यं विषये विषये तु नलिङ्गमकार्षं करोति प्रागेवतत्रण श्विवादिभ्योणीति तेन ज्ञाप्यते नात्र बन्धसङ्करोस्तीति।
यदि हि स्यात् पुनर्लिङ्गकरणमनर्थकं स्यात् ॥

यत्र स्थेऽकर्त्रेकनाशयम्प्रत्ययम् एवं तर्हीति विषयेणेत्येतदस्यप्रयाख्यावष्टेनानाशत्वमपनीयपुनः शाङ्खपाद्विनायद त्रबन्धसंकरः स्यात् अकारमेव शिवादिभ्योविरध्यात् अणोऽस्मेन णिच्कनमेवयथा स्यात् जिच्कनं माभूदिति नियमा।
र्थमेतत्स्यात्तत्र नियमाद्धि येदसीयस्तात् ॥ राम॰ ॥

एककर्त्रेकनादिति स्यादिभ्यनेनेत्संज्ञारूपेककर्त्रेकनादित्यर्थः नानेतिसिस्यितेकपमनयथाख्यानमतआह ना॰ नाशत्वमिति नियमादिति ज्ञापकत्वे हि विपर्यनमितिभावः अत्रवाकाश्रयोपितत्पाहः शत्रुपदस्याहतो।

यथा लोके इति प्रभावान्ययाग्रहणमाहरितिशेषः एवं च लोकव्यवहारदृष्टान्तेनेत्यसंकरः सिद्ध इत्यर्थः यत्र देशे काले वा न तु
लभ्यते इति भाष्यापि नलिङ्गसंख्ये इति सामर्थ्यार्णवाख्येयमिति भावः यथा विकृतिर्यागादिरिति नन्वहिंसामसामिधेन्यनुवादेन
समस्तस्य न विहितं नन्वत आह प्रथमाभिर्यावादिभाक्तावोधितया प्रथमान्तमयानि हेतुत्वात् भवति भावः त्रिलिङ्गत्वमिति आह त्रिः पुन
ग्रहवेति नन्ववमः एवं तु लाघवज्ञापयतीति किं तथा लोके हर्षज्ञोऽभवज्जनादि लाभवहस्तग्गोभवेति यद्वा एकोयज्ञात्य
तेन हुत्वा कण्ठतत्रभवति एवमिहापि याभ्यः प्रकृतिभ्यो यस्तु वचविशिष्टा विधीयते न तासां न स्तुवं प्रतिपन्नं भव
कार्यं सम्पादयति आह तिसंख्यानादीति यथा विकृतियागे यागस्य सामिधेन्यः प्रथमान्तमयाः त्रिलिङ्गत्वमासम
स्यासम्पद्यते तथावृतेन त्रेतालिङ्गस्नवत्प्रभवति न तु शुक्लविषयपृक्तनार्थं नाहुतं न स्यागोणत्वं ह्युक्तं कण्ठ
मथवा पुनरत्र विषयेण तु नानालिङ्गमत्वं सिद्धमिति एव न तु वाक्यमित्थं त्वाप्रकृत्यर्थं मनन्यानरति नेष
दोषः लोकतन्त्रेतसिद्धम तथा लोके कश्चिद्देवदत्तमाहर शुक्लाभवद्दत्तशिलाभवद्दत्तशिलो भवति यदि
भावयाच्यतेन लिङ्गान्तरापनिष्पत्ते एवमत्र प्रकारापलिङ्गाभयाच्यतेन लिङ्गान्तरापस्यात्स्याने यत्र शुक्लानेक
नेकान्तवहुत्वशुक्लानुपपन्निरिति एकानेकान्तवहुत्वशुक्लाहृतिसंख्यानानेकानेकान्तवहुत्वशुक्लत्वग्राहृतेः संख्या
नास्तेकान्तं प्रविष्यति तथा समस्तसामिधेन्यामवतीति त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामित्याहृतिनः समस्तस्यान
भवति एवमिहाप्याहृतितो नेकान्तं प्रविष्यति प्रवेशाहृतिनः कार्यं परिहृतम् रहत्नु वलुकिरणामितिरित्यनेकान्त
त्वप्रवेशाद्यत्र सामान्य एतदपि सिद्धम् कथम् लोकतः तथा ॥
कार्यनिमित्तमुच्यते गोत्ववत्स्यात्ययुगाहृत्यर्थनिषयालिङ्गराहृत्रभेदनाभिमराक्षयकार्यं प्रवृत्तिः भवेदिति लिलितेत्यारावत्
त्रिभेदपि मुख्यमेकान्तं न निवर्तेत इति भावः एतदपीति लोकश्चौसंख्यासंख्यानरणमुख्यानगोत्वानवबाध्यत इत्यर्थः ॥ ॥
हत्वाणाम न त्वस्य संख्यायाः समस्तानवस्थानेकान्तमिति भावः भाष्ये आहतेः संख्यानातगणनादित्यर्थः भवेदाहृतिनः कार्यं परिहृ
तमिति आहस्मा कार्येऽसिद्धमिति हृत्वा हृषणपरिहृतं भवेदित्यर्थः लिङ्गादिति अनेन लिङ्गेन पश्यति स्म तिसिद्धत्वात्स्य व्यवहारः
स्यागोणत्वं भवतनित्यत्वानतरनिभावः मुख्यमिति आहतिकृतत्यजेन स्यागानेकान्तस्य वाधायोगादिति भावः ॥ रामः ॥ ॥

मा॰ टी॰
वि॰ प्र॰
३९
39

नन्वस्य प्रतिग्रहीतृत्वासंभवादेकस्यैवानानावप्रत्वर्थेनं रक्षस्य स्यात् सत्वान्नानतयाप्रत्यर्थेनासंभवात् तस्माह विग्रहेणेति नन्वषष्ठी
समासे सहस्रसंख्यायानिष्पत्त्यालक्षणयात्वेनेन संबंधः कथं वा संपन्ना इति बहुवचनान्तेन सामानाधिकरण्यमत आह सह।
स्रमृषय इति अत एव सर्वेषां त्वं नेन सामानाधिकरण्यं वा निपातेनाभाष्यप्रामाण्यात् एकैकश इत्यत्र उभयोरपि द्योतकत्वे
नद्योतकस्य गुच्छ्वयस्य बहुत्वोदृष्टत्वेन हि द्वेन प्रासो यौगपद्यम् यथा यथा नानीयकेनागर्गा यलीसादौ नत्र च यथा वृक्ष।
सर्वे समुच्चिन द्योतकस्याभावमानाति डीपेच नप्राप्न कृतेपि प्रासो नैकलिकता मन्ते पकैक भिन्नपि द्यारिषाहु विष।
येननसमुच्चिन द्योतकत्वानर्थाभिधानात् एकस्मात्तु समुच्चित्य यमर्थकं च द्योतकत्वानभिधान स्वभावात् यत्र तु हि
तेनानुक्रमवीप्सानयहि द्विर्वचनं भवत्येव यथैकैकस्मा इहीति भाष्यस्याभिप्रायः यत्र तु हि तमात्रेणालोके वीप्सा नभिधा
ऋषिसहस्रमिति विग्रहेणकीलाकीलाप्रत्येकं स्त्रास हस्रदत्तिणऋषयः संपन्ना इत्यर्थः सहस्रमृषयः ऋषिसहस्रमि
तिकर्मधारये सपन्ना इत्यस्य
ऋषिसहस्रमेकोकपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वोदत्वानयाः सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः संपन्नाः एवमिहाप्य
नेकात्वमविधाति यस्तु चयने इष्टकाव्याप्यचाराः प्राप्नुवन्ति प्रत्येकं सपृष्टविकार्यं तत्रानेकोयुगपत्कृ
र्यात् यत्तु लत्तसंभवि कार्यमनेकोपियुगपत्करोति नद्याद्यास्पर्शेन स्पर्शेनवा ॥ राम ॥
सालाहृषिभिः संबंधः षष्ठीसमासेन सामर्थ्यलक्षणः संबंधः यथा ब्राह्मणश्चतेभोज्यता मिति भुंजेर्ब्राह्मणैः सह
नेतत्र द्विर्वचनमपि यत्र माषप्रत्यादौ तावत्तेवदीप्साभिधानं तत्र नकरापिनयोः समुच्चय इति रिक्त सामर्थ्यलक्षण।
इति सामर्थ्यकृत्तोगुणाभूतैः ऋषिभिः संबंध इत्यर्थः सर्वेन रत्नत्रचच्छहेन गुणभूतस्यापि पुरासर्थो त्रपतेयोग्यः।
अत एव दत्वेति समानकर्तृकेत्वेनिरिक्त सहस्रदक्षिणा इति सहस्रदक्षिणागोत्वपायषोडाहृणानेइत्यर्थः तेन गोस।
हस्रदानफलायवत्तेन त्वेकगोदानमात्रफला इति व्यवहारे यथा स्त्रत्तेनप्यास्कृतेपीति भावः भुंजेर्ब्राह्मणैरिति
संख्यायामाकृतानुपपत्तेर्गुणभूतब्राह्मणैरेव भुजेः संबन्ध इतिभावः भाष्येनकात्वमिति तन्मात्रमित्यर्थः ॥ राम ॥ राम॰ ३९

६

एकस्यैवेति व्यापकस्यापि बोध्यम् अकारस्येत्युपलक्षणमित्युक्तम् यावदुच्चारणं नामेत्युत्तरमत इति शेषः अन्यभावमित्यस्या
यत्नमित्यर्थोऽनन्यादिह अन्यस्येति अन्यथैवेति भावप्रत्ययः कर्तृसाधन इति भावः एवं च प्रतिप्रयोगमकारस्यान्यत्वमित्यर्थः यद्येति
एवं चाग्रस्यापि घकारादेरेकस्यकाराद्भिन्नः ऐरेग्रमग्नमित्यादौ कालव्यवधानात् ऐरेहेति प्रयोगे एकारवन्नयादरेकस्य माद्याकारे
ऽकाराद्भिन्नः शब्दव्यवायात् क्वचिदित्यादौ नकारद्वयवहितनकारवत् इत्यनुमानैर्भेदसिद्धेरुदात्तादिविरुद्धधर्मप्रत्ययोऽपि
संभवीति एकस्यैवाकारस्य युगपत्स्थानकरणनिषेधवृत्तिधर्मयोगित्वात् सर्वेषां इत्यर्थः एवं परिहृतेऽप्यपि दोषे तत्र न्यायेनाका
रस्य भेदं साधयति अन्यभावमिति अन्यस्य भावोऽन्यभावः ततो ग्राह्यग्राहिणि स्थार्थो विधानार्थान्याठतार्थेषत्र अ
यवस्थाभावात् स्वहस्तत्तत्स्वभाव इति भावप्रत्ययः इह कालशब्दाभ्यां व्यवधानेन भिन्नानाहृष्टयथा असंहितायाम इह
संभवति वेदकार्यमकारस्योच्चारणं नाम नेकोऽपि न युगपत्करोति अन्यभावं तत्कालशब्दव्यवायात् अन्यभा
वं तकारस्य उक्तः कालशब्दव्यवायात् कालव्यवायाच्छब्दव्यवायाच्च कालव्यवायात् ऐरेग्रम् शब्दव्यवाया
त् हेतुः न चैकस्यान्यतो व्यवायेन भवितव्यं भवति चेद्युक्ताऽन्यभावो मकारस्य युगपच्चानेकदेशेषूपलब्धेर्दर्शनात्
युगपच्चानेकदेशेषूपलब्धेर्दर्शनात् मन्यामहे अन्यभावो मकारस्येति यदयं युगपच्चानेकदेशेषूपलभ्यते गर्गः सर्गः
अद्यादीनां कालव्यवायः ह्रस्वादौ शब्दव्यवायस्तकारेण अकारेकारयोर्व्यवधानात् एकत्वे तव्यवधानेन दृष्टं यथा अद
नि केवलोऽकारउच्चार्यते न तस्मादुदात्तादिभेदात् कालशब्दव्यवायाच्च नानात्वमकारस्य प्रत्यभिज्ञानं तु अन्वादि सामान्यानि
बन्धनम् यद्यपि शब्दव्यवायेऽपि कालव्यवायोऽस्ति तथापि कालव्यवाय एव हि धातुर्दर्शितः शब्दस्य तु शब्दवाच्य ॥ १

स्मार्थिक एवेत्याशयेन तद्भेदस्यापि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह उदात्तादीति नानात्वमकारस्येति युक्तमिति शेषः ननु य एवो
दात्तः कारः स एव देवदत्तेनानुदात्तः कृत इति प्रत्यभिज्ञाविरोधात्तस्माह प्रत्यभिज्ञानं चेति विभुत्वं निराचष्टे आदौ युगप
च्चानेकेति अकारादिग्राह्याणां एकदेशपदेनोच्यते देशपदं पर्यन्तं इति देशशान्तपदं कर्षु भेदेषु सत्त्वमित्यर्थः ॥ एषः ॥

पा॰ के॰
वि॰ प्र॰
४०

एवं च वर्णानामनेकत्वे परोक्तसाधितेवर्णैकत्ववादी एकत्वं स्थापयितुं तद्दूषणोद्धारमाह भाष्ये यदि पुनरिति तत्र गकारादिवदि-
ति दृष्टान्तस्य न दृष्टान्तत्वं किं त्वनन्तानामर्थानामनेन तस्य विभुत्वादिति धुनयन्नाह कालशाखाभ्यामिति व्यक्तिस्फोटवादिन इति
व्यक्तेर्नित्यत्वे एकत्ववादिनः एकैव शाखा व्यक्तिरिति वादिनः स्वपक्षः अनेनानयोर्दूषणं परिहृतम् द्वितीयं परिहरति यथेति एवमि-
ति अर्थानेकदेशाद्युगपदुपलम्भो व्यञ्जकवर्णादिति भावः पूर्वं दूषयत्यपत्र्याद्दर्शनेपि तस्य खवयानेपि नमेदस्पेन तन्मात्र-
ता दृष्टान्त इति भावः ननु वर्णविभुत्वे नित्यत्वे च सर्वत्र सर्वदोपलम्भापत्तिरत आह व्यञ्जकेत्यादि जातिस्फोटेति जातिरेव

यदि पुनरिति कालशाखाभ्यां व्यञ्जकानामेव ध्वनीनां व्यवायान्न व्यापत्ति व्यक्तिस्फोटवादिनो भावः यथा गकारादिः पं-
क्तौ तत्रैव स्थितस्य संचारोदयत्तद्भवति एवं व्यञ्जकध्वनिसंनिधानासंनिधानाभ्यामकारस्योपलम्भो विति जातिस्फोट-
वादी व्यक्तिस्फोटवादिनं प्रत्युक्ते अनित्यत्वमिति भवतानाजातित्वाव्राप्य

न च कोरेव द्वाद्युगपदद्वेषु भवति मध्यगोयाय यदि पुनरिमे वर्णाः शकुनिवत्तुः न यथा शकुनयश्चाशुगामि-
त्वात्पुरस्तादुत्पतिताः पश्चाद्दृश्यन्ते एवमकारो दृष्टस्तत्र दृष्टोऽकारो यत्र दृष्यते नैव शकारो अनित्यत्वमेवं स्यात नि-
त्यास्त्र शब्दा नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः यदि चायं दृष्टत्र दृष्टे

पायत आक्रेरेकत्वनित्यत्वमनित्यतात्रद्वैकत्वं नित्यत्वं च नोपपद्यते दृष्टस्तु शाखान्तरान्तभेदेन भिन्नत्वात्कस्ये वा-
दात्मत्वपरित्यागेनान्तरान्तरं युक्तं रूपान्तरपरिग्रहादनित्यत्वप्रसङ्गात् तस्माद्विज्ञायते नित्यो एवाकारः प्रत्यभिज्ञानाद्-
तिनिरूपनेतिजातिस्फोटपक्षोत्र स्थितः ॥ राम ॥

कालानुवादेन यस्त्वन्यत्राङ्गस्वपक्षः भाष्ये अनित्यत्वमेवं स्यादिति व्यक्तेरेकत्ववादीन स्यानित्यत्वे मन्यते इति भावः ननु विभो-
रेकस्यापि व्यञ्जकवर्णादनेकत्रोपलम्भो कथमनित्यत्वमत आह भवतेति भाष्ये नित्याश्च शब्दा इत्यस्य तत्त्वपादिः भा-
ष्यान्तः कूटस्थत्वाभावमुपपादयति रूपान्तरेति तस्माद्विज्ञायते नित्यो एवाकार इति पाठः नित्यो एवेति पाठस्तु युक्तः
अनेन वर्णवादे न तदनित्यत्वं स्यादेवेत्यादि निराकृतम् यद्यप्यन्तरान्तरानादिना ध्वनिनिष्ठत्वादुकारादेरपि स्फटिक-
स्येवास्यापि तत्तत्संनिधानेन तद्रूपपरिग्रहः संभवति तथापि तत्त्वविरोधि कूटस्थत्वाभाव इति भावः ॥ राम ॥ राम ॥

न्युपलम्भात्

राम॰
४॰
८

पुनरणेकत्वमिमत्वे साधयति नाप्येयदि पुनरित्यादिना एकस्यैवाकारस्यानेकदेशेषु युगपदुपलब्धिरादित्यस्येव संभवतीति न ना
वयवाद्भेदः सिध्यति अन्यथा आदित्यस्यानेकत्वापत्तिरिति न्यायापत्तिरिति नन्वेकदेशास्सर्गाणाम् प्रकाशत्वाधिकप्रकाशत्वा
दिगुणसंसर्गादिति भावः विषम इति आदित्यदृष्टान्तेनानेकदेशोपलभ्यमानाकारादिपक्षैक्यसाधकः प्रत्यभिज्ञायमान
त्वेऽनेकदेशकालानेकदेशोपलब्धिविषयत्वेनाधिकयुक्तमिति न तेन भेदसाधकः शब्दस्य व्यापकत्वात् सत्यनिपतनात् युक्तमिति भावः अकार
पुनरुपलभन्त इत्यस्यैकोऽदृष्टानेकाधिकरणस्यामिति भावः शब्दस्याकाशगुणत्वादेकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वमयुक्तमित्याशयेना
ह नाप्येवमकारमपि नोपलभन्त इति अकारमपि अनेकाधिकरणस्यैवोपलभन्त इत्यर्थः श्रोत्रोपलब्धिरिति श्रोत्र एवोपलब्धिर्यस्य
र्थः करणत्रिन्ते नेन समानाधिकरणबहुव्रीहिर्वा एतद्विशेषणफलं दर्शयति श्रोत्र इति ननु दिशामेवं श्रोत्रत्वात्कथं तत्रोपलब्ध्याकाश
देशत्वसिद्धिरित्याह आकाशेति कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रम् वक्तारादिवच्छ्रोत्रस्यापि भिन्नत्वमावश्यकमिति भावः दिशा
देशत्वसिद्धिरित्याह आकाशेति श्रोत्रोपलब्धिरिति श्रोत्रोपलब्ध्याकाशदेशत्वं शब्दस्य प्रतिपादयति आकाशप्रदेशावि
च्छिन्नोऽस्य वाचाह अकारमपीति

नायं दृष्टान्तः स्यात् यदि पुनरिमे वर्णा आदित्यवत्स्युः न तथा एकस्यादित्यस्यानेकाधिकरणस्यायुगपद्देशपृथक्त्वेनोपलभ्यते।
विषमउपन्यासः नैकोऽदृष्ट आदित्यमनेकाधिकरणस्य युगपद्देशपृथक्त्वेनोपलभन्ते अकारं पुनरुपलभन्ते अकारमपि
नोपलभन्ते किं कारणम् श्रोत्रोपलब्धिः ॥ ११ ॥

शेषस्य श्रोत्रत्वादिन्द्रियाणामसंबद्धविषयाग्रहणाच्छ्रोत्रस्य ध्वनिःक्रियत्वाद्गमनाभावादाकाशदेशत्वं शब्दस्याभ्युपेयम् ॥

नतिरिक्तमेवाकाशमितितत्त्वम् ननु तथाप्यनेकानामागतानां दारिद्र्यस्य नेत्रसंबद्धग्रहणत्वदूरत्वेनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशा
त्मकश्रोत्रग्रहणत्वं किं तस्यादित्याशङ्क्य किमसंबद्धेन न ग्राहकं संबद्धं वा नाद्य इत्याह असंबद्ध इति अन्यथा गमस्थादिप्रदेशावच्छि
न्नस्य शब्दस्यापि श्रवणप्रसंगः द्वितीये किं श्रोत्रस्य विषयदेशागमनात् संबद्धत्वं शब्दस्य श्रोत्रदेशागमनाद्वा भवमपि ग्राह गमना
भावादिति श्रोत्रस्येति वेत्ति न शब्दपरिग्रहः उभयोरपि गमनाभावहेतुं निष्क्रियत्वे हेतुं देशस्य शब्दाग्रहणं तद्दूरत्वादेतद्विषयस्य प्र
तिबंधकत्वाच्छ्रोत्रदेशानभिव्यक्तेः आकाशत्वेन तद्देशस्यापि व्यापकत्वेन श्रोत्रदेशाभिव्यक्तस्य तेन ग्रहणमिति भावः आकाशत्वा
दिकार्याणीन्द्रियाणीति सांख्यमतेऽपि इन्द्रियाणां स्वाधिष्ठानभूतद्रव्यगुणग्राहकत्वनियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्या शब्दस्य

वा. कै. वि. प्र. ४२ 41

श्रोत्रोपलब्धिर्नियतबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्योक्तत्वान्न क्रमाकांक्षामाह शब्दस्वेति एवं वा श्रुतिरेषा वर्णमानानेकवर्णवतस्तक
नस्तारिशान्त्र अहतासमभवर्तताय्यत इक्रमिति नपानक्रम प्राप्तपरिपाकेति तस्य हेतुत्वेनार्थः अस्य बुद्धिः नवर्णबु
द्धिः एवं वनाहत संस्कारविशिष्टान्तः करणसंयुक्तनाहत संस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणान्तवर्णसंबद्धेन वर्णसमुदाया
प्रतिबिम्बवत्खंडस्फोटरूपपरार्थिरूपसमितिभावः नन्वेवमस्य रापणापलम्भः स्यात्तत्राभाष्यश्रवणे गतामिन्ननि
नस्तेति ध्वनिरिति वर्णेत्यर्थः भाष्य एकंचपुनराकांक्षामिति एवं चैकस्मिन्नाश्रफलेण एकत्व एव यथाश्रूपस्य गतत्वाद्धि।

बुद्धिनिर्ग्राह्य इति शब्दस्वेध्वनुसारादिनाभिव्यक्तिजनितसंस्कारपरंपराप्राप्तपरिपाकायां बुद्धौ निर्ग्राह्य इत्यर्थः प्र
योगेणेति प्रयुज्यते इति प्रयोगः

बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाभिज्वलितआका
रोऽयः शब्दः एकत्वापुनराकाङ्क्षाम् ॥

ध्वनिः तेनाभिव्यक्तोऽर्थभेदेन तु प्रतिभासो भिन्नरूपत्वस्येन तु हश्चो दीरिनाभिव्यञ्जकध्वनिकृतः ॥ गम ॥

तथा तस्य स्यैकत्वान्न तु शब्दो एक एव न नैव तस्योपलम्भ एवासिद्ध इति भावः नन्वेकत्वे पूर्वपूर्वापरोत्पत्तेर्वृ
हेर्यत्रागत्य इति भेदप्रतिभासः कथमत आह देशभेदेन तिति श्रोत्रापि वा भेदस्तत्राकारस्येव शब्दस्यापक।
त्वेवापक एव संसर्गोतिमता प्रतिसम्बन्धास्यापि वापिका तस्यापि तीलतम दस्यादि संसर्गाति स्पतामसीते दिस्याप्रा
यः अत्रशब्दरूपस्यैकवचनेन स्फोटस्यैकत्वमत्रेत्वं तत्र ध्वनितम् ॥ गम ॥ गम. ४२ ८

ननु निरवयवस्य कृत्स्नप्रदेशाभावात् कृत्स्नमनन्तग्राहयेदिति एवं चौपाधिकभेदेऽङ्गीकारः सर्वत्र भेदे औपाधिक एव स एव च व्यवहारोपयो
गीत्याशयः अत्र संवृतस्य प्रदेशान्तरेऽत्र प्रत्याहारस्याविवृतत्वे तत्र गणपाठे न कस्य च प्रकृत्यस्यापि अनन्तानुनासिकत्वादिनेव न
जातिपक्षेऽस्य चाविवक्षायां दोषो न स्यादाह भाष्ये आकृतिग्रहणमिति तदाह अकारजातिमिति सर्वप्रदेशाश्रितेति प्रत्याहारस्य हा
विवक्षायां च अकारशब्दस्य नामानन्तरमात्रिकत्वादाकृतावर्णसमाम्नायस्य स्वविवृतत्वे विधानात् दीर्घस्यापि विवृतोपदे
शाददोषः भाष्योक्तानां प्रयोगस्याप्रत्याहारस्य ग्रहणाय तत्र जातिनिर्देशे अवर्णके जातेर्विवृतत्वप्रतिज्ञानेनैव
सर्वसिद्धेः सन्देहाभावात् अस्य चाविवक्षायां संवृतस्यापि विवृतत्वेन तत्रास्य वर्णग्रहणे तस्यादिस्यापि जातिनिर्देशेनैव परिहृतम्
[भेद] भेदाभावादाह आकारप्रश्लेषादिति यथा शिष्यव्यापकत्वे यथा गुणादिदेशे व्यवहार एव माकाशस्यापि संयोगी ग्रहणादिपदा
व र्थोऽवच्छेदकत्वे व्यवहारकृत्यर्थः एवं व्यक्तिस्फोटपक्षनिराकृतेन जातिस्फोटपक्षाश्रीयते आकृतिग्रहणादिति अकारजातिः
सर्वप्रदेशेषु निर्दिश्यते जातीयकस्तु व्यक्तिनिर्देशः तत्र प्रत्याहारे अकारजातेर्निर्देशात् तस्याश्च विवृतत्वप्रतिज्ञानाच्छा

आकारप्रश्लेषोऽपि बहवः यावन्तो बहवः तस्मात् भाष्यमकारस्य
आकृतिग्रहणात्सिद्धम् अवर्णाकृतिरुपदिष्टा सर्वमवर्णकुलं
ग्रहीष्यति तथेवर्णाकृतिस्तथोवर्णाकृतिः

स्त्रान्ते च तस्या एव प्रत्यापत्तिविधानेन तदेवं जातिनिर्देशात्तु व्यक्तिनिर्देशस्य नाकारेण ग्रहणमाकारस्य सिद्धम् अत एवाविष
ज्ञातवितत्वस्यापि जातिनिर्देशाद्दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्ध्रस्वस्य ग्रहणं न भवति अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेत् स्ततस्य विषयस्तत
एवं वा एतदिति तेन ग्रहणं न कार्यमित्याशयः तस्मादेवेति स्त्राश्रयव्यक्तिद्वारेत्यर्थः तत्र प्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्देशात्तस्यैक
स्यैव निर्देशाद्ध्रस्वस्य संवृतत्वं नोपायम् ननु जातिनिर्देशेति प्रसङ्गादाह अत एव न स्यादिति अन्यथा ह्रस्वमेवेति न च तत्र निर्देशेऽत्र तम
परिभाषया दीर्घेन स्यादिति दीर्घविधानम् दीर्घनिर्देशे तत्सामर्थ्यात्तस्यापि विधाने जातिग्रहणे ह्रस्वस्यापि वक्तव्यमिति वाच्यम् दी
र्घनिर्देशसामर्थ्यनान्तरत्वमपि भाष्यबाधकस्य तत्रापि तथाह स्वानुपस्थितेरेव कस्तेन तत्र सिद्धमित्याशयात् ननु दीर्घोच्चारणसाम
र्थ्यात्मा भवत्वस्तु ह्रस्वस्य तस्मादाह स्त्रतस्मादिति विषये ह्रस्वग्रहणाद्दीर्घ अतेनापि तद्विधाने अणुदित्सवर्णस्येति भावः ॥

वृद्धि=२

मा.कै.
वि.प्र.
४२

सर्वेत्राकृतिनिर्दिष्टेयत्रज्ञापकमाह आद्येतद्वेति साहृत्येपठतिश्च संख्यावर्ज्येयति सद्इति अपवादावयवत्रमेनदिति नदनहरि
तस्यासवर्णानिव्यासदिर्घः नदाहनवत्रस्यायेनेति नत्रास्य सावित्र्यादौ आकृतिग्रहणप्रयुक्तानिप्रसंगनिवारणार्थमेवहिनवनवन
पाकरणम् जातिपक्षेपिविहितनत्वप्रतिरूपकः सवर्णस्यादेईत्रानतिरिक्तादौ दीर्घार्थमावश्यकेव एवमस्यापत्तिर्वचोव्यावश्यक
मेववत्वस्याव्याज्ञातिग्रहणप्रयुक्तातिप्रसंगनिवारणाय्तनपरत्वबहिपयस्यरादीनामहत्वादौनहारणायप्रनयहरेणनदिति बोधि
तम् अत्रपक्षेणुग्रहणप्रत्याख्यानपिअस्त्वर्णयोः सावर्ण्यनसमानजातिव्यातिरेकात्रसोपइतिभावः आवाज्ञामिति वसेर्लङ्
नसस्यासिचसः सीतितत्वेवरत्रजेतिवृद्धिः ऊलोऊलीतिसलोपः नत्ववचनसामर्थ्यानऊलसहरूपापिभविष्यतीत्यतआह अ
नहस्वेति सत्याकृतिपक्षेपत्वास्तिनदूत अप्ययावयमन्नमेनत नत्वस्यायेनाकृतिपक्षस्यस्थापितत्वातनपरेष्वपिसपठपसंस्थितत्व
र्थः हलग्रहणेषुचेति अवस्थाप्ययली यत्वमाकृतिपक्षस्परस्यैयति व्यक्तिपक्षेएकस्येवनकारस्यानुकरणात्वफक्रूटस्यत्वनकार
नदव्यनपाकरणम् एवंवृत्त्वानपराः क्रियंतेआकृतिग्रहणेनातिप्रसक्तमिति नत्वसवर्णग्रहणेनातिप्रसक्तमितिकृत्वात
यतः क्रियतन यत्याख्यायतेनत्वसवर्णाणुग्रहणमपरिभाषामाकृतिग्रहणसिद्धत्वाच्चेति हलन्वहणेषुचकिम् आकृतिग्र
हणात्रिहुमितिमेव ऊलोऊलि अवाज्ञाम अवानम अवाज्ञ यत्रैतत्रास्तिमणुसवर्णान्गृह्णातीति रूपसामान्याहा रूपसा
मान्याद्वासिद्धमेतत्रद्यपानानेवसाटकानाच्छादयामायमपुरणयांनानेवशालीनभुज्महेयमगापरेषांपुनरेवदेवंभव
न:कार्षापणंयन्मपुरणयांगहीतम अन्यस्मिन्नन्यस्मिन्नपरूपसामान्यान्नरेवदृष्टिनिभवति एवमिहापिरूपसामान्यात्सि
दति हेयालकार्योऊलत्वंतन्नस्यात अपितेकस्यैवशवाज्ञामित्यत्रसिन्नोपोनस्यात अपिस्यादस्यादेववस्यात रूपसामान्यादिति ॥
व्यक्तिनिर्देशेपिभदापरामर्शेनलोकवदभेदव्यवहारणीतिसिद्धमिदम व्यक्तिव्यतिरिक्तसामान्येभवत्वमावाभृत्सर्वव्यालोकरव
भिन्मरति भिदेर्लुङि सिविरूपम् आकृत्यनापङ्गुपर्णव्याह भाष्यानृपसामान्यादिति नव्याचष्टे व्यक्तीति अभेदव्यवहारइति रूपसा
दृश्यनिबंधनमसत्यभिन्नाकृतानाभेदव्यवहारइत्यर्थः अल्पमहत्स्थूलकृशह्रस्वदीर्घगोत्वादिषुगोर्गौरित्यादिव्यवहारवदितिभा
वः एवंव्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोपिव्यर्थएवेत्याशयेनाह व्यक्तिव्यतिरिक्तेति भावेति अनुगतप्रतीतिव्य
वहारयोः सादृश्येनैवोपपन्नेरितिभावः सादृश्यचात्रसमानधर्मिकृतम् ॥ राम ॥ रामः ॥

मा.
४२

६

ऋलृक् ।। भाष्ये अथ ऌकारेति यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्री विवृता नन्दीश्वरकृतकाशिकायामनेकधा मह्यौ णं नानाविधार्था निःसार्या
स्तथाप्यत्र सर्वं नियतस्थानितत्तद्गुणोपदेशात्तत्स्थानिकारेण प्रकाशितमस्त्येव मितीदमनुपपन्नं तथापि पाणिनिसूत्रोपदेशफलमत्र त्विन वेति एतन्।
स्मरणीयम अक्षवर्णचतुर्दशसूत्रपाणिनिसूत्रे ह्येनैवापरिष्टमित्यपि नवैवमस्त्यम प्रयोगविषयत्वनिकर्मे पारयः प्रयोगा स्त्यत्रान।
मित्यत्र मानतया प्रयोगो विषयः स्मृतः अस्येति यथा गुणवृद्धिरितिस्मारे: नन्वत्र ऋकारे कार्यं प्रवृत्तावपि ऌकारे कथं तत्कार्यं स्या
न्नाशीनां दर्शनमत आह नेत्रेति स्थानेऽन्तरतम इति यद्यपि ऋणो ऋलृ रपरे फलकायोः स्थान्यादेशभाव स्तथापि तद्वारा ऋ
ऋलृक् अस्तीयानिति ऋकारोपदेशः प्रकर्षः ऋकारस्यास्य प्रयोगस्ततो षष्ठ्यास्त्वनर्थः त्यर्थः अस्य प्रयोगस्यापि कार्यार्थ
उपदेशः कथं अस्मार्थस्त्याह यद्यपीति नन्वत्र ऋकारस्य स्थानी भवो दृष्टादिरिति ततः स्थानेऽन्तरतम इति स्थानिसदृशो ऌ।
ऋलृक् अथ ऌकारोपदेशः किमर्थः किं विशेषेण ऌकारोपदेश आश्रीयते न पुनरन्येषामपि वर्णानामुपदेश आश्रीय।
ते यदि किंचिदन्येषामपि वर्णानामुपदेशे प्रयोजनमस्ति ऌकारोपदेशस्यापि तद्भवितुमर्हतीति को वा विशेषः अय
मस्ति विशेषः अन्यद्धि ऌकारस्य प्रत्याख्यानमप्रयोगविषयः यस्यापि प्रयोगविषयः सोऽपि कॢपिस्थस्य कॢप्तस्य
त्वमसिद्धम् तस्यासिद्धत्वादृकारस्यैवात्र कार्याणि भविष्यन्ति नार्थ ऌकारोपदेशेन अत उत्तरं पठति ऌकारोपदे
शो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुत्याद्यर्थः ऌकारोपदेशः क्रियते ।। राम ।।
कारोऽप्रविष्टानि यदृच्छेति अर्थगतं प्रवृत्तिनिमित्तमनपेक्ष्य शब्दः प्रयोक्तुमभिप्रायेणैव प्रवर्तते स यदृच्छाशब्दो डित्।
थादिः ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिर्नित्यस्य वार्त्तिककारवाक्यात्तत्र ऋकारेऌनाम्नि नत्वान ।। राम: ।। ।।
कारऌकारयोरपि सवर्णभावः अर्थगतमिति शब्दानीतिक्रमपञ्चरूपमित्यर्थः यदृच्छाशब्दे देवदत्तादावन्ये नानास्यो च प्रकारता विशे
षता च विषयतादृश्यायागीकारच्छक्तिग्रहोपपत्तिस्तत इति भावः प्रयोक्तुमभिप्रायेणैवेति शक्तिबोधने प्रयोक्त्रधीन मि
तिभावः अन्यथा शास्त्रार्थसंबन्धायत्त्यानियमापत्तिः एवं च सच्छक्यैकसाध्यक्रोशकेत्यमानः शब्दो यदृच्छाशब्द इति बो।
ध्यम् नन्वत्र ऋकारस्योच्चैस्तरऋऌवर्णयोः सावर्ण्यात् ऋकारेण ऌकारस्यापि ग्रहणात् तच्च कार्यसिद्धौ किं ऌकारोपदेशेन।
त्यत आह ऋकारेति ।। राम ।। राम ।।

सविकल्पकोपपत्ति४५

भा॰ कै॰
वि॰ प॰
४३

43

उपदेशः कृत इति पाणिनेयेति विवेनेति दोषः वस्तुतो त्वतस्यानुपदेशेः प्रामाणिकत्वमेकया सवर्णविधिरपि नयोर्वैकमणः
कृत इति तदुपदेशः सवर्णविधिद्वारकं फलमपि स्यलत्वयपदेवेति नैव प्रयोजनोपन्यासस्मृतिवाख्यम नत्तु संतमसंतं वा क्रिया
योगमर्थगतमणीकृत्य डित्थादीनामपि युज्यते रथगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्दसत्ते किं मानमत आह अर्थवदिति
विप्रमिदं वृद्धत्ववैवीतार्थान एतदर्थं न हि तु न पदं न हि तिष्ठपरमप्रमपरस्त्रेत्र्यपचतकीत्यादेर्न दोषः प्रत्ययस्त्र न हि तत्पि
त्र एव वृद्धपदत्वलिङ्गनीत्यादेर्यस्मुत्यायमिति न्यायेन न दोषः इति केचिदाहुस्तत्र नतु लतकस्यासाधुत्वात्कथं प्रातिपदिकत्वं विष
यतेमतस्त्वाह गाव्यादीनामिति अतः केन लतकादिवृत्तौ हेत्वर्थाश्रयेलेति सुगतक्रियानुपात्याश्रयलेमर्थः अर्थवतः सुजाती
यस्यैव नियतप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सति गन्वाद्यानमनोद्यानस्य नियतं कमिति भावः नन्वेवं तत्राह भाष्ये च तदर्थे पीति शाहा
अथ लतकोपदेशः कृतः अर्थवत्सूत्रं भाष्ये चाशुक्तायपदकाराहाः सन्नीत्यवगम्यते गाव्यादीनां तगवादिसि ॥ ॥
यदृच्छाशब्दार्थोः शक्तिमानुकरणार्थः स्तुत्यार्थस्य यदृच्छाशब्दार्थस्तावत् यदृच्छया कश्चित्
लतकानामतस्मिन्नकार्यात्पयास्तु दधुतकायदेहिमधुतकापदेहि उदुतकोगमत्स
कृतकोगमत चनयीशब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दाः गुणशब्दाः क्रियाशब्दाः यदृच्छाशब्दाश्चेति
वृत्तिनत्वात्साधुत्वम् अनुकरणशब्दस्त्वर्थाश्रयेणैव विनियुक्त इति लतकशब्दस्यानिवर्तकः ॥ रामः ॥ राम
नामधेयं यादृच्छिकः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्यकारत्वं तद्धयवतीत्यर्थः न च यदृच्छाशब्दो नाम कश्चित्सेच्छया संनिवेशितः सच्चानेकवि
धः एकव्यक्तिसन्निवेशितो डित्थादिरेकलत्रनविकिचिदनिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तमानेनव्यभिचारयोरसावाकिन्तु शक्यस्यैवार्थस्य
विषयताद्रूपेनभानेन तदुन्नतादेः प्रकारत्वावच्छिन्नः सएवार्थः यद्वा शब्दरूपशब्दावर्थ्यएवनादिः एवंनादिपदानाकारीनाप्रेक
त्वमतेन शुक्लिः नतो डित्थादिपदादिवृत्तकार्थएवनादिः कृतमिति कृदिति च पर्यायो श्वेतकृतमतेनतज्ज्ञानात्सुपलति तेसा
दिक्भादी नान नच्छकानामानेस्यात्तस्यामेव प्रवृत्तिनिमित्तं नेदवचनतद्भावाख्यार्थः भत्वादिपदे भोदिसंसेवोध्याते श्वेनएवदृष्टि सेव
वसानिकृत्वकस्यान्नभवति चोक्तः पदस्येति भत्वात् कथं भसंज्ञेति श्वेनतमाष्येण कृत्वपदयोः भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वस्पष्ट

[illegible]

रामः
४३

ननु वर्णविशेषानुकरणशब्दः कान्नामं भवतीत्यत आह अपाणिनिजेति यस्मादिति अनुक्रियमाणशब्दवत्कार्येष्टः यतोभिन्नानजा
तिनिबन्धनानुप्रसाहरणनिबन्धनाचेति भावः एतेनिपदसंज्ञाशब्दाः संज्ञकयोर्वर्णसंज्ञाशब्दानुपालयाप्रयोगानन्तरं यस्मात् सुप्तादिकं वत्
तरन्तरतिसृतः अवश्चेतिहितम् प्रवर्णात्कपरतभोवितरणपालकमेणिकेनतिरनेनसृतिश्चैवपरप्रकृतिसंयतुर्जमानस
रेणशिष्टस्पानुराञ्जनेतरञ्जारस्तुराञ्जस्पतिस्पतिनतम् अन्तरतिनिषेधस्तुनअरिति रितिष्यगनुबंधकरणनकृचि

अपाणिनिजेति अपाणिनिजानुकरणस्य जातिशब्दत्वमिच्छन्ति यस्मादनुक्रियमाणशब्दजातिः समवेतानन्तं बहुमनु
कार्यमनुकरणे प्रत्याययतीति न्यायभावादिति अनुकरणशब्दात्प्राप्यः इत्येतनामकार्यादिति स्वतान्तुत्वात अतिः सात्रा।
यातः ननस्माणाह्निकः कृतशिलि संज्ञयोरश्चैवस्पापीति कृत्रमयः संज्ञादिष्विति ॥

अपाणिनिजानुकरणार्थः अणकाकयाचिह्नासणमनुकरतिप्रयोकमेस्तकश्रतिप्रयुक्तं तस्यानुकरणम् अराद्य
नकस्याहकमात्रेनकेत्याहेति सुप्तादर्थस्य लकारेणपरस्पः कर्मणः केषुतः सुप्तास्यः सुतिद्विर्वचनस्वरितः कृम
शिवः कृमः मकृमः सुप्तादिषु च कार्येषु कृपर्तनेसिद्धम् तस्यासिद्धत्वात्कार्याणिन सिध्यन्तिनस्मादुकारपरस्पः
क्रियते नैतानिसंतिप्रयोजनानि न्यायभावात्कस्यनेसंज्ञादिषु न्यायस्यअनकशब्दस्याभावात्कस्यनेसंज्ञादिषुसाधुम
यन्न अनुकरणाश्रमेनस्तनकृति ॥ राम ॥
आदिशब्देनैतरर्थंयतिजातिगुणक्रियानिमित्ताअपिशब्दान्विताएवप्रयोक्तव्याइति सर्वशब्दस्वरूपान्तिपदेकिमर्थंच।
स्वत्रेणनिवेन शिष्टप्रयुक्तानामेवायुत्वन्निपदेप्राप्तीनिज्ञापनायार्थवत्सत्रोपादानम् अनुकरणशब्दानामप्युत्पन्नत्वा
त्सास्पराग्रहणज्ञापनात् न्याय्यइति संज्ञानेनकस्यपिनुमितिशेषः तत्रहेतुमाह इत्यंतमिति प्रकृतिप्रत्ययादिविभागे।
नान्वाख्यानत्वमेवनाप्यत्वमितिमाध्यस्थेनशक्यते सर्वशब्देति शिष्टप्रयुक्तत्वमपिन्याय्यत्वमितिपरिहृतः नचनस्यैवप्रयोग।
त्वनकरणशब्दानांबाधकोपिनस्यादितिवाच्यम् बाधकत्वेप्यसाधुत्वात्प्रयोगत्वकार्यनिमित्तत्वमिप्यमाणत्वात् नद्धनितंमाच्य
साधुमर्त्येनेरतिग्रंथेन अनुकरणानामितिअनुकरणशब्दप्रतिपादयत्वासोनस्तनकरणशब्दप्रतिपादयस्तार्थः ॥ राम ॥

अनुदात्तपदमेकवर्जमिति

मा. कै. इदानीमिति भाष्ये कस्यचिन्नष्टत्वमविनियुक्तत्वेन चेत्यर्थः साधुत्वेन कथं नाम स्तेन न कृतो न ऌतकः अशक्त्यानुकरणे
वि. प्र. ब्राह्मणमिश्रणप्रशस्तानुकरणत्वेऽपि विषय इति भावः अशक्तिजानुकरणादिति निष्ठान्तरत्वेनाभिप्रायः एवं वा साधुत्वेनेति भा-
८८ वः ऌतकाद्युक्तिः किं वेत्यसाधुत्वमपि ऋतकशब्द इति ऌतकशब्दस्येति अनुकरणान्तरस्याद्यादिः फिड्डफिड्डुयादृच्छिकाः
५५ ऋफिडादयः इत्यादयः इति ब्राह्मणमिश्रानुकरणादिति अर्थः अशक्तिप्रवृत्तिश्चैवेति तथा च फिड्डफिड्डुयाः एवं प्रकृतिरेव ऌतक-
निपातनेन ऌतकस्य सत्यानुपातात्मकत्वेऽपि तत्र प्रयोगप्राप्त्यभावेऽपि च नत्वाधुनिकक्रियमाणस्य सत्तानुग्राहकः

अपरस्माह इति इदं चोक्तं ऋतक एव माध्यमिनाप्तियोगतः नन्वऌतकशब्द इति इदानीं ऋतकशब्दस्यैवायमप-
भ्रंशोऽशक्तिजत्वात् ऌतकशब्दस्य प्रयुज्यते प्रयुनक्तीति ऋतकशब्दोनाख्यानत्वादुच्यते ऌतकशब्दस्य नि-

अपरस्माह भाष्ये ऋतकशब्दः शास्त्रान्तिकेनोक्तिः कस्यचिन्नष्टः साधुः संज्ञादिषु ऋतक एवासौ न ऌतकः अपि त-
र्हि यदृच्छाशब्दाः एवेत्यर्थः लृफिडः लृफिड्डुः एवमपि ऋफिडः ऋफिड्डुश्च कथम् अशक्तिप्रवृत्तिश्चैवहि ला-
कलत्वेन फिडफिड्डुवाचकत्वेन शिक्षा प्रथमयो यदृच्छाशब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति ॥
वृद्धकः ऋफिड ऋफिड्डुः इत्येतेनान्यत्वात्वाख्यानाभिनिकथं लृफिड लृफिड्डु इत्येतयोर्निर्वर्तकोऽस्यानामिति भावः एषा अ-
पीति उत्तरस्याबहुलमिश्रणाद्वचनाख्यानादिति भावः अशक्तिप्रवृत्तिरिति अशक्तैः फिडफिड्डुप्रकृतित्वेन प्रवृत्तिरि- दि

ति भावः एवं चेदेवमाभाषानुसारेण क्रियमाणं कुर्वीमहीत्यादि साधुशास्त्रविषयमेवानुक्रम अयोग्यमिति यतः स्मृते लोके प्र-
वृत्तिर्लृफिडस्य ऋफिडादिप्रकृतित्वेनापि तन्मते प्रवृत्तिरित्यर्थः एवं च यदृच्छाशब्दानामपि शास्त्रान्विताना विकिर्षु
प्रयुक्तानामेव यत्र कुत्र चित्प्रयोगेन न विनियोगो नामेषामिमेव ऌतक लृफिडादीनां शास्त्रविषयता भावान्न तु इत्यो-
लकारोपदेशस्यानुक्रम इदानीं न समेव यदृच्छाशब्दाः इति पत्ता वक्ष्यमाणं न तु इत्यर्थः प्रमाणाचेष्टा भाष्यवर्णीयति चेदेवं राम.
नितम ॥ राम ॥ ८८

नन्वेवं डित्थादीनां द्रव्यान्तर्भावो न स्यादत आह अदन्तेपीति एवं च सर्वेपि खलु शब्दाः क्रियाशब्दा एवेति भावः प्रयासरूपेति अ
स्पन्दप्रयासयोगादित्यर्थः एवं च यथा गुणक्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं नैयायिकाद्याचार्यैर्गुणत्वेनोपकल्पितमिति तत्त्वार्थम
पदार्थद्वैविध्ये डित्थादिनाम प्रयासत्वगुणक्रियारूपगुणान्यप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं डित्थादिशब्दस्याबाधः आद्ये डित्थेत्यन्नद्य
त्रैरूप्यविषयनाद्यन्तभानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति न स्यभावः इति सूत्रभाष्ये उपपादयिष्यते अत एवेति
संज्ञाशब्दानामप्यसंज्ञाद्वित्वपक्षाश्रयणमर्थः आचार्यमतेति दिवाकरगुरुशाखाब्राह्मणार्थः एवं च पदकाराणामसंज्ञावा
अपेक्षप्रयोजने अन्तेन त्वनाश्रयणेन प्रयोजननिराकरणमयुक्तमिति भावः अनेकशब्दानेकशब्दस्यापि
न संतीति अदन्तेपि पदानामक्रियत्वेन प्रयासरूपक्रियागुणविशिष्टत्वमिति भावः अन्यथाकृतेति अनु
पपत्तिपक्षाश्रयणेनाचार्येणापरिहृतत्वकारः वार्त्तिककारस्त्वनुपपत्तिपक्षाश्रयणप्रमाणेष्टं समानेवेति ॥ राम
न संतीति पदकाराणां शब्दाः अन्यथाकृता प्रयोजनमयुक्तमन्यथाकृतापरिहारः संतीति पदकाराणामाह इति
कृता प्रयोजनमयुक्तं न सत्त्वमिति परिहारः समानेवार्थशास्त्राद्विना शास्त्राद्यनिनस्य निवृत्तेः कोऽभ
वति न यथा देवदत्तशाब्दार्थविशिष्टस्य शाब्दनिवृत्तेः प्रतिनियमाः इति ॥ राम ॥
इहैव भिन्नार्थत्वे अनेकशब्दाद्विपदसंज्ञानेव विविधयुक्तानेकशब्दादिनेकानेकरूपसरूपाणामाह अनेकेत्विपर्य
भावकत्वकरणाद्देवषणामप्ययुक्तमित्याह भाष्यसमानेति नचार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्रायः स्यादत इहैवेति नक
रूपस्वरूपस्याक्रियारूपस्यार्थप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यासइत्यर्थः विपर्ययइति क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः भिन्नस्वरूप
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता यदि अनेकोपि शाब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं ताभिन्नस्वरूपतादेव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः यावे
देवप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति पदे संकेतविषयत्वे अनेकसंकेतविषयत्वाक्रियमित्येवेति नहि पर्यायासेवेति बाध्यम

शिक्षितेति स्वर्वपर्येति स्वरवपर्येति ॥ ७२ ॥

भा. कै.
वि. प्र.
८५
45

यवनैरपीति जातिपदेनेति यवनस्य रिता नार्थो नामैकदेशात् यवनस्येत्या व्यपदेशः किमिति नानुजातिगतजातिः
म्लेच्छात्वात् परिहृतम् यवनैरपि परिहारो भवति नो निवार्त्तिकस्तेनैव प्रक्रम वक्तव्यमत्र हुपये पवेऽपि दोषपरिहारः स
कः यज्ञ मन्त्रकारनस्तत्र निबद्धे कर्तिमात्र तस्य निबद्धे कर्वेशिष्टप्रयोगाभावान्न तत्र हृतिः स्यादनर्थपि वार्त्ति
के शिष्टप्रयुक्तत्वमेवत्वमभिधाय भगवतानुक्तमपि स्वयं परिवृत्त्यनुग्रहार्थमुक्तं स्मात् अप्रयुज्यन्त इति पारंपर्यायानाः
म्लेच्छाः एवंचशिष्टप्रयुक्तायदुक्तात्वाह्यासाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्यत्वात्पर्यम् यत्नवत्रहुपयीति पदे

यवनैरपीति यथाऽस्य पदेस्यन्तरणमिन्यस्मात् भो जातिपदेन प्रत्याख्यानम् एवमस्यापीमर्थः

नैष दोषः यवनैरपि
परिहारा भवन्ति ॥ एष

अप्रयुज्यन्ते संज्ञा शब्दपदेऽपि पारंपर्यायानाः शिष्टप्रयुक्ता एव संज्ञाः कर्त्तव्याः प्रयोजनान्तरमपि वार्त्तिककारः प्र
माचष्ट ॥

स्तत्कारीतेऽतिदिष्टमातिरिक्तात्तत्र विषयत्वमेव स्यात् प्रत्यारब्धमनेऽन्तिन्त्र यदभेदेनैकस्य शास्त्रविषयत्वं तदविषय
त्वाभीकारेणैवेति प्रत्यक्षमाभावात् दिष्टमात्रेणापातित्वात् शिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वं यत्रेषां न हि =
वयत्वेमानाभावाच्च किंच साधुसाधुत्वहिर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे साधुत्वसाधनत्वेऽस्मिन्न शास्त्रे इति तत्र भाष्या श्रु
त्रासंगतिः किंच शास्त्रविषयत्वमप्यनवत्त्वे साधुत्वाभावः स्यात् स्वामिनि निरिक्त अत्र कारणं शिष्टस्यशिष्टस्यति हि
शिष्टप्रयुक्ता भवति तत्रायं साधु अप्रयुक्तदोषाय नाप्यनुशासन इति भाष्ये नयः अपांशुमतिबिंदु तत्कारणं स्यादुहते ग्रं. ८५

नन्वशिष्टानुकरणेनासाधुरशिष्टाप्रतिषिद्धस्यवानासाधु आगमस्याभूस्यपन्ननकृत्वात् अंत्यस्याभूस्यपन्ननकेनपिसोषा।
ननकृत्वात् एवं चयत्कृतेति किमाख्यानमनग्राह्यानुकार्यस्य दुष्टत्वादिति अर्थं लक्ष्मन रारायमकृतौ पैयागात्स्वर्थः अतएव
भाष्यानदृष्टानेनोपपादयिष्यति यस्तु तद्विति एवं च साधनुकारणस्य साधुत्वाकृत्यान्विषयतानिम्नरपानास्का।
अनुकरणमिति अनुकार्यस्य दुष्टत्वादनुकरणस्यापि दुष्टत्वं यस्मिन्नेनलक्षणानानुकरणं वत भाष्यकारस्त्वत्र
करणे यत्नेसमर्थ्यायते विषमइति नयत्र कार्यस्य दोषं तनुकरणस्य दुष्टत्वं विहितं कारणाद्धि यमीमांसि:।
अनुकरणेपि ह्यशिष्टाप्रतिषिद्धेषु यथा लौकिकेषु वैदिकेषु अनुकरणं हि शिष्टस्य साधु भवति अशिष्टा
प्रतिषिद्धस्यवानेनदोषाय भवति नाभूस्याय यथा लौकिकेषु वैदिकेषु यथा लौकिकेषु वैदिकेषु कृतान्ते
व षु लोके तावत् य एवमसौ हसति य एवमसौ पठति य एवमसावधीते इति तस्यानुकुर्वन्नहसत्याद्यपठनेनचाधीयी
नच माभूस्य यत्नयुक्तं वेदेपि य एवं विश्वसृजः सत्राण्यासत इति तेषामनुकुर्वन्नहः सत्राण्यासीनं सा
यं भूस्यत्नयुक्तं अशिष्टाप्रतिषिद्धं य एवमसौ हिक्कति य एवमसौ हसति य एवमसौ कंडूयतीति तस्या
नुकुर्वन् हिक्कन्हसन्कंडूयन्नेवतेनदोषाय स्यान्नाभूस्याय यस्तु तद्विवमसौ ब्राह्मणान् हंति एवमसा।
सुरां पिबतीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात् सुरां वापि पिबेत् सोपि मन्येपतितः स्यात् विषमउपन्यासः यश्चै
वं हंति यश्चानुहंति उभौ तौ हतः यश्चापि पिबति यश्चानुपिबति उभौ तौ पिबतः ॥ राम ॥

प्रतिषिद्धाचरणाद्धाय मीमांसितं ननु माने न यमायमेयोर्थं श्यति मन्यते लक्षणानादौ नन तस्या एव क्रियायाश्च
नुष्ठानात्साहस्पणाभावाद्धा त्वनुकरणत्वम लक्षणानादौ तास्यान्नाराह्यौकिकत्व नत्त्वत ॥
नेपरे हसनयुक्तं न हरतिभावः भाष्यपठनवेति यागाद्यस्याङ्गोपायः सादृश्याभावादिति नचैकजातीयत्वादपि व्यक्तिभे
देनैव सादृश्यसंभवः लक्षणानन्तादौ च तादृश्यास्यत्सादृश्यं न नत इति विक्रं सादृश्याभावादित्याशयात् नराहृ नास्ते
ति लक्षणानादौनाकृष्यलौकिकत्वेनोपमानाभावात्साहस्यानैनाहिति ॥ राम ॥

पा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
४९

48

अस्रक्षेनेति अप्रातिकूल्येनानुपपत्तीति भावः मात्रगुणलोकंठ इति मात्राणामिगुणानैर्गुह्योगुणाः कंठयस्येत्यर्थः अ
कार्यहीति इहेत्यानुभीतितस्यार्थः भाष्यप्रयोजनप्रमाणाख्यानमारीषाकन एवमपिहापीति प्रयोजनवादीसमापने
अयंतत्पश इति अयंभेदेनसाधुनेदूषात्रमाह अस्रेति अस्रहीति एवंचनन्नरव्यंथाकरणानतुगतनमपशब्दत्व
मितिभावः भाष्यतत्त्वतदुगेनयायेनसाधुत्वकारणार्थनेनरकारापदेशस्याह अयंतत्वपीति यद्यप्ययंसन्म

त्वानानुलिमइतिसम्यग्विनितंइयंयदि अस्रक्षेनहिविनिनाकार्यंकियेत मात्रगुणलोकंठ इति लोकेमध्ये प्रका
शानइत्यर्थः अकार्यंदृश्यप्रकाशकिं यन्ननवल्लनकपण्डापियदस्मिनकार्यप्रयुज्यतेनतदापशब्दः यदानतुका

यल्लतलेनवमसौब्राह्मणहन्तिएवमसौ हन्तापिवनीतिनसानुकुर्वन्नालानावलिमो मात्रगुणलोकंठः क
हलोलंभंकियान एवमापिवेननसमस्येपतितःस्यात एवमिहापियदेवमसावपशब्दंप्रयुंक्ते इतिनस्या
नुकुर्वन्नपशब्दंप्रयुंजीत सोप्यपशब्दभाक्स्यात अयंतत्त्वापशब्दपदार्थकः शाब्दोपदेशःपदेशःकर्त
व्यः नवापशब्दपदार्थकः शाब्दोपशाब्दोभवति अवश्यंचैतदेवंविज्ञेयम यो हि मन्यतेऽपशब्दपदार्थकः शब्दोप
शब्दोभवति अपशब्दस्त्वेवतस्यापशब्दः स्यात नचैषापशब्दः अयंतत्वपिप्रयोगानुकरणमशक्यापरिहार्यः परं
धीउपदेशःकर्तव्यः साधुऌकारमधीतेनमऌकारमधीतेइतितदुक्तस्यानुकरणम ऌपिस्यापि ऌपिस्य
पेक्षलतमसिद्धम नस्यासिद्धत्वादकारएवाचकार्याणि भविष्यन्ति भवत्नरर्थेननार्थः ॥ राम ॥ ॥
यंप्रयायनितस्यासाधुत्वाद्यभेदात अस्रुगगणपारिवन अपशब्दस्त्रेवेति अस्य हिगाव्याद्यपपशब्दगावीगोणीगोपोतलिकेत्युत्तराः
अस्वाधोरनुकरणमित्येनद्रष्टव्यमनास्तीतिभावः भवेदिति प्रयोगस्यास्यानुकरणम ॥

वर्णानांनसाधुत्वंनचापिवर्णान्तारविधानेननेषांसाधुत्वमितिभावः भाष्यभवेन्नदर्थेनेति नदर्थेनऌपिस्यऌकारार्थः
नऌकारस्योपदेशेनप्रयोजनेननभवतिएवंयद्यपिभवेन्नथापितदनुकरणार्थंनार्थ इत्यर्थः नचऌपिस्यासिद्धत्वात्कथं

तदनुकरणमनन्वाह प्रयोगस्यास्येति ॥

एम॰
४९

प्रयोगे अनुकरणप्रयोगे शास्त्रेत्वनदीयकाकार्यं वा असिद्धत्वं पौर्वापर्यं यस्य नैव सम्भवतीत्येवं प्रकृतेरिति भावः अत्कारादय
रेणेति अस्कारावुच्चारणार्थः भाष्ये हिः पचतीति पचतीति हिरादेशेऽन्वयः असत्यतिदेशे ति ङ्सत्त्वाभावे हेतुमाह प
नचेति द्वयोरपि पचतेरर्थे सव द्विवचनमित्यत्वर्थसंज्ञाकारणम् नचेति एवं त्वपाठाभावे सत्यसंज्ञायाश्चतत्त्वाभावा
त्परस्यानुकरणेऽनुकार्यमिति तत्स्वरूपोपदेशमगृहीत्वा स एव कर इति भावः अनुमीयत इति इहेति विक्षम आनुमानिकव
प्रयोगे च नास्तित्वं च असिद्धमिति भावः प्रकृतिवदिति नत्र यथा प्रकृतेर्लत्वस्यासिद्धत्वादहकारादिहोरेणाल्कारस्या
न्यायेन यथानुकरणस्यापीत्यर्थः हि इति पचत पचत इति कन विट् के हि पचतेः अस्यानुकरणम् एतच्च क्रियासा
अपवत्त्वम् अनुपिस्यापरार्थकः शब्दः यस्योपदेशः कर्त्तव्यः नकर्त्तव्यः इत्यम्वयपदकर्त्तव्यम् प्रकृतिव
दनुकरणं भवतीति किं प्रयोजनम् हि पचतीत्याह तिङ्तिङ इति निघातो यथा स्यात् अग्नी इत्याह ईदू
देद्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीति प्रगृह्यसंज्ञा यथा स्यात् यदि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीत्युच्यते अपच इ
त्यत्रापि भवति कुमार्यादेत्रकरत्वात् ब्राह्मणादेत्रकरत्वात् अपच इत्याह्रस्य प्रकृतिः ॥ तम ॥
पदावधानाभिधानाद्वितीयं न भवति एवमग्नी इत्यनुकरणस्य यथानभिधानाद्विद्विवचनानाम् नचाप्यसत्यस्यादि
त्यस्य यदानुकरणेन तत्र प्रकृतिवद्भावः घृतादिरितीति इत्कारेण रेफो यणादेशः कारणादिसंज्ञानुवादा
न्यायेनानुवत्तस्यालकारस्यानुकार्यानुकूलीयत्वेऽननुकरणस्यापि सिद्धिः प्रकृतिवद्भावः ।
नहि तल्लादेशस्य स्वाभावान्तल्कारस्य ऋकारः प्रकृति इति तत्र यथा आद्यन्तविकाय एकदेशः कार्यानुकार्ये न्यायवत्के तु राधाय
वतेनकृतस्य वर्णस्य प्रमाणत्वात्तात्यायात् तस्माद्धत्रस्यादिस्यानुकारः पर्यालोचनकत्वात् साधु इति तिवद्धं प्रकृत
एवं चायाति नानुकरणे तिवात्रिके अशक्तिज्ञापक मनष्यो कथितिकेऽप्यस्त्वासर्थेन एवं साध्वनुकरणस्यां तत्कर
लवट्स्य प्रकृतिवद्भावादयामित्यनेनैवात्र शक्तिज्ञानानुकरणाचं न भवतीत्यपतिमिष्टं विपत्ती भाष्ये प्रकृति
कररग = वदिति ॥ तम ॥

भा·कै·
वि·प्र·
९७
५७

ननु भाष्ये स्वरूपशास्त्रोपदेशः प्रकृतिलिङ्गं कथं नेष्यत इत्याह प्रकारान्तरमिति अनिर्देशस्यापि शास्त्रीयत्वं प्रमाणेन दर्शयति नन्वेवम्
न्यायसिद्धा शास्त्रीयप्रकृत्यादेशेन प्रवृत्तिस्तु विनिगमनाभावः उपलक्षणं भाष्यमित्याह शास्त्रनिर्बन्धनेनेति नापि न
निर्देशस्याभावादिति चिन्त्यम् शास्त्रेणासम्भवाच्छास्त्रेण नापि निर्देशात् न सम्भवादिति कश्चित् एवमिति अशास्त्रीयत्वे शास्त्री
यप्रकृतिलिङ्गाभावान्न तत्र कार्ये निर्देशप्रवृत्तिरिति स्वरूपशास्त्राभावात् तत्र कार्यसिद्ध्यर्थं लकारोपदेशस्यार्थः इत्य
न्यायशास्त्ररिति सिद्धान्तवादी प्रकारान्तरमिति शास्त्रीयप्रकृतिनिर्देशे शास्त्रनिर्बन्धनेन कार्यं सन्निहितं पदे अप
कृष्टस्य न शास्त्रीयप्रकृतिरुपदिष्टत्वात् न चापशब्दत्वं शास्त्रीयकार्यं नापि निरर्थकनिर्देशः स्यान्नहि साधारणम्

न चापशब्दः प्रकृतिः नत्वपशब्दस्योपदिष्टत्वेन चानुपदिष्टप्रकृतिरस्ति एकदेशविकृतमनन्यवत्
स्यादयः एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायस्यापि सविषयत्वं यत्एकदेशविकृतमनन्यवद्
भवतीत्युक्तत्वे तन्नः कश्च एतत्कोपम प्रत्याख्यानं न लिङ्गापत्तिरिति एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ एम ॥

पुनातिर्देशोपयुक्तिमान् एवं च भाष्यकारोक्तशास्त्रीयत्वेन कृतार्थत्वे लकारोपदेशस्य स्थापितम् एकदेश
विकृतस्येति अकारादेशभागस्य लक्षणेन सम्पन्नत्वे लकारः इति प्रत्यभिज्ञानादिति भावः ॥ एमः ॥ ॥

नीं प्रत्यर्थत्वेन सम्प्रतिहृतिति भाष्ये एकदेशेनेति रेफभागस्येति वर्णैकदेशत्वं वर्णग्रहणेन ग्रहणं नेति एतदर्थः प्र
त्यभिज्ञानादिति एवं च लिङ्गं प्रकृत्यन्तरं लोकन्यायसिद्धं सम्पूर्णत्वमित्यर्थः आख्यानभाष्ये न स्यादिति
साधकत्वार्थः अन्यस्यार्थस्यानिर्देशपितत्वेन हीकृतम् ॥ एम ॥ एम·
८७

सिद्धे स्येकदेशे षष्ठीवत्त्विर्दिष्टस्य स्थानित्वमस्त्वेवमनेनोपपन्नत्वमतस्त्वाह षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नन्वेवं च्येकदेशविकृतमादेशात्रूप
मित्यर्थः नन्वेवं लोपो न स्यादिति निरस्य स्थानमपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यनस्त्वाह तस्मादिति येन विकारोऽस्य विकृतस्य स्वरूप
मेकदेशविकृतन्यायेन प्राप्यते न तद्रूपावच्छिन्नस्यानेन तु न तु लोपे न हि कार्यविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्यानिनर्थक इति भावः
माद्यन्तवत्त्वेन ग्रहणमिति द्विवचनादेशा घुपवन्धनात्सलोप कलहि रेफ इति कृपश्च इति तवर्ग षष्ठीति भावः कृपो रो ल इति कृप

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तस्मात्कर्त्तव्ये तिश्रयमाणेन न पाद्युः षष्ठीनिर्दिष्टः नन्वेवं रूपेति लोपाभावः यद्येवं कृपो रो लस्य स्वास्था

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्ष्यामि यदि षष्ठीनिर्दिष्टस्यानुष्ठितेन प्रत्याहारेति सूत्रेण ग्राह्यमिति न सर्वत्र रकारः ष
ष्ठीनिर्दिष्टः कलहि रेफः रकारस्यापि षष्ठीनिर्दिष्टः कथम् अविभक्तिकोऽनिर्देशः कृपो रो लः कृ
पो रो ल इति अथवा पुनरस्याविशेषेण ननु चाकृताः कथं तज्जातीयस्य अलोपान इति प्राप्नोतीति नेष
दोषः वक्ष्यमाणेन स्थानिनामसम्प्रसारणेन कारणग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति तत्स्थानत्वमनु
स्थानुवर्त्तिष्यते अलोपानः ॥

पिअरकारः न षष्ठीनिर्दिष्टस्यानमनं न प्राप्नोतीत्याह यदीति अथवेति षष्ठीनिर्दिष्टस्येति नापेक्ष्यते ॥ ।

लोरेफस्य लस्य रश्वा यया वरकारस्य च लकाराद्यादिति स्यादेश इत्यर्थः स्थानिनिर्देशेन एव नाहत्यादेशः कलाक इति भावः
एतेन तस्यावयवषष्ठ्यन्तत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टताभावादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् ननु स्थानिवत्त्वे हि न यथा प्रकृतेन वचनेनेति
देशान्त्यानि किं वक्ति न पृच्छ स्वर्हत्वान्नेनप्रत्ययमित्यत आह नयोन पृथक्त्वेन न षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वचनमेवापराकारस्याप्रापणेनाहत्याह

भा. कै.
४८
वि. प.

48

नतुकारेशेभ्य नस्मिन्नैकदेशविकृतन्यायेन नकारान्तत्वमपि ऊनोतेन्नवनसाहनवान्नविति एकदेशावदेशसंबंधिकत्वयो
र्वस्मिन्नावयवयविपक्षेण्वविकाराविशिष्टस्यार्शप्यन्ने नवयवएवसोऽकस्यवहारादिति भावः पाक्षुरहन्त्रीति एकदेश
विकृतन्यायेनकारनाटिनि भावः एण्यालीति इत्विकृतम यवयवादावनवमनवर्यानानतनरारावितिवर्नैकरम्याद्वे।
ववसोपपारयित्लमशक्तावानातनिमयोगपर्यन्तपावनमफलमिति पाक्षसप्पवइति सूत्रायपर्यविद्यमानात्ल।
कारादेशाः रवेनाहस्मातिगुहन्यासस्तूपपत्रमेदेन प्रमाख्यायनइतिपत्नस्युक्तमित्यर्थः कुतइत्याह सेषति।

नकारान्तस्येति नचणत्वनसाहः कारेशाहूलेनकाराल्लोभवति स्ववउक्तेकिंत्वेनपुक्तवानितिभावः स्रवतइ।
ति एण्यास्तितिस्यमितितिम्नयोगेमतपत्नेनत्रकारएवरवानननवर्णैकरस्यादावकारः नरवानरवानितिस।

नकारान्तस्येति इहतर्हिंक्तमपिशिवःमन्तनइतिप्रतिषेधःप्राप्नोति रवतप्रतिषेधात्व रवतप्रतिषेधाच्चेन
त्सिध्यति गुणारवनइतिवक्ष्यामि यद्यरवनइत्युच्यते हातस्तकारः होलहकारः अत्रनप्राप्नोतिगुणार
रवनः हृस्वस्येतिवक्ष्यामि सएषसत्रमेदेनल्लकारादेशाः सूत्रायर्थः सत्रन्याख्यायनेसेषामहनोवंश

लवालङ्घानुकृष्यते ॥ रामं ॥

मासःलिम्पयोगप्रतिपादनायबहुव्रीहिनेकृतः गुणारवस्येति हूस्वस्येति तेनद्वस्वस्येवरवनःस्तनिषेधोनरी
दंस वार्त्तिककारस्यल्लकारमन्याख्यातुनिःप्रयोजनमित्याह सेषति ॥ रामं ॥ ॥

यतःसेषान्याख्यानात्मिकाउक्तिः महनोवंशस्तवालङ्घानुकर्षोमित्रपक्षे यथामहनोवंशस्तवालङ्घानुकर्ष।
तामयुक्तएवल्लकारप्रन्याख्यानमितिगम्यते नेत्याह निष्प्रयोजनमिति सूत्रमेदपक्षेल्पनेतिनाङ्गमपिशिवे
सुतसाधनस्यापशक्तानात्रिप्रयोजनमित्यर्थः वंशस्तवादिति साङ्गोपपञ्चमी तमवलंबत्यर्थः नेह्यापत्ति।
विशेषःफलविशेषावाभनयथावह्व्यायसाध्यमस्यफलेनयुक्तंनयाल्लकारादेशप्रन्याख्यानमपीत्यर्थः।

राम.
४८

पश्योः पश्योश्च विचार्यत इति कलाविज्ञानार्थेनायं विचार इति बोध्यम् इदं परार्थमाह नयोरिति समस्तभूतेति एवंवे
इत्यादिना समर्थोऽनुपपन्न इति भावः गुणापगमश्चेति उपदेशपरार्थे यत्नेऽस्मार्थः कर्मभावमिति इदं परवाक्यसंबन्धेनि
भावः यथेति इदं चिन्त्यम् कर्तृकर्मणोरकारकाभावत्वात्संबन्धसमन्वयपरार्थत्वात् पतद्‍पदस्य रूपं वेलक्षणस्यानुभव
सिद्धत्वेन न तद्विषयः पश्यन्तु विज्ञानस्याह कार्येति भेदाभावादुद्देश्यविधेयभावोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्य परिहरति यः

पश्योः पश्योश्च इदं विचार्यत इति नयतनयासम्बन्धेऽपदेश्यो विचार्यत इत्यर्थः नन्वेवं परिशेषणत्वमिदमासमत
भूतायदापि क्रियाभिधीयतेन यथापि गुणापगमश्चासमनन्तरमापारिताविचारा क्रियायाः कर्मभावमनुभव
ति यथापदस्पमस्तोऽपावतीति सर्वत्र स्थेन कल्पायेति कार्यकोविशेष

पश्योः पश्योश्च इदं विचार्यते इत्यादिसम्बन्धतत्त्वानयतानिवेदपरिशेषणत्वं पतश्चानः पतश्चोनत्वइति स्य
नयतानिवादयथान्यासमिति कथ्यात्रविशेषः सम्बन्धरूपनयनापदेश्यस्वन्नपरोच्चारणम् सम्बन्धरूपन
वेद्यदेशस्वन्नपरोच्चारणेकर्मेयम् सुप्तादिष्वन्विधिः सुप्तादिष्वस्माप्यथाविधिरेवसिद्ध्यति लोऽन्यत
नोऽन्यानन्तरमानविचनपदत्वस्पपदाहृमवतन्तिति हिर्वचनेनयामाति इहवचनादुः तिकापनाऽस्कृपपा
इतिप्रश्नः नयतापदेश्यास्त्रेरिति यद्यपुपदेश्यान्योच्चारणं नयापिनयतापदेशफलं वेदलितनत्वपरोच्चारणेकर्मेयमिदमा
र्थः सम्बन्धतामेव नयारमेवार्यसन्नासर्वीयमानावयववत्वात् सुप्तादिष्विति सुनमनुपमन्यामुकार्यातिनसिद्ध

यापीत्यादि फलं चेदिति संप्रदानेयजिनिभावः फलस्यैववकारणानविवरणकारलेपजन्तदस्ये सन्नीयमानावयव
वादिति सरक्षितिविषयान्यासहस्यावयव सम्प्रानेनान्यनिषद्धनादित्यर्थः भोक्तृत्वनग्रहणविमात्रपरम्
श्रादिनावचनमात्रग्रहणम् ॥ एम ॥

४९

ननोमस्यारानेदन्तादीनांनानमवतिभाष्यासंस्कानेनेवच्छपलुनविधानास्त्रन्हवपिनेषांसुतसंज्ञामविधास्तीत्यतआह नैवे
त्यामिति नाम्नामपिनेषांयथाकथंचिदात्ननस्प्रसक्तारितिभावः भाष्येऽहदेएकारइति मात्रिकत्वेनाईत्वं समाधाय वा
चिनाप्नुतत्वमेतदाशयप्रमाणाप्यान भाष्येनेनाप्येतदुक्तप्राप्तिरपत्रएतच्छहननियामकं सन्त्रयपरामर्शनेन सन्त्रत्वा
समर्थेपिगुरुलाघवनाविशेषाणनास्तीत्याह सन्त्रारंभसनीति विश्लिष्टेति पृथग्लभ्यमानेन्यर्थः संश्लिष्टेति समाहम

सुतएवतप्राप्नोतीतिदर्शयितुमाह सुतसंज्ञाचेति त्रिमात्रस्यचःसुतसंज्ञाविधीयते तपरत्वेचत्रिमात्रस्याग्रह
णात्सुतत्वाभावः नत्रैवासुतोविधीयमानः इकारोकाराभ्यामहीनईकारउकारस्थानस्यात अतपरइति अप्रसक्तीहत
परत्वेएकारोकाराभ्यांमात्रिकयोरइकाराहीकारयोर्ग्रहणादचुत्वात्हस्वत्वाद्विधानंस्यादितिसन्त्रंकर्तव्यम

सुतसंज्ञाच सुतसंज्ञाचनसिध्यति ए३तिकायनस्याः पगवइकालोकुलवदीर्घसुतसंज्ञाभवतीतिसुतसं
ज्ञानप्राप्नोति संतनत्वेतपरत्वेन अतपरएवइत्यग्रुसादेशो यथैतपरत्वेनएवइत्युसादेशेइतिवक्तव्यम
किंप्रयोजनम एचाद्रुसादेशप्राप्तमनेष्ठप्रहेएकारोअहेओकारोवाभाम्यत नत्वचयस्यापितपरत्वेना
पत्नरुक्तम इमावेचोसमाहारवर्णौ मात्रावर्णस्यमात्रेवर्णस्यवर्णयोः तयोः हस्वादेशशासनेभुकस्य
चिदवर्णः स्यात्कस्यचिदिवर्णोवर्णोमाकदाचिदवर्णोभूदितिप्रत्याख्यायतएवतत ॥
तपरत्वेनतयोरग्रहणात्प्राप्त्यभावः ननुचेति सन्त्रारंभप्रतिनकुत्रिदिष्टशब्दस्यार्थः अतपरत्वएवइतिवक्तव्येतपरे
नैचइति एचोर्विश्लिष्टावर्णत्वात्संश्लिष्टावर्णावईकारोकारोनभवतः ॥ राम ॥
उपलभ्यमानेन्यर्थः एवंचेइकविषयेनावर्णप्राप्तिः अइदेङ्गुतननपरानिर्देशः नचत्वात्हस्वत्वमेवनेतिभावः एङ्के
ग्रहतालव्यत्वमेवेतिनतयोःस्थानेऽवर्णप्राप्तिरितिनिजन्नम संश्लिष्टावर्णविवितिकेयाटस्याप्येवनात्पर्यम भाष्य
प्रत्याख्यायतएवेतिति एतत्पृ‍ात्रिविषयमेवइतितिसङ्गम वर्त्तमानसामीप्यलङ् ॥ राम ॥

तपरत्वेपदेभाष्यकृतोमेङोऽविष
येऽवर्णनापादने बीजं
अतपरत्वपक्षेएङ्मा
त्रविषयेऽइकाराद्यो
कारप्राप्तिरितिवृत्तसि
तिर्थ्यं सूत्रेपतिते चोरि
ति = ४

भूयसामेवेति तद्भावश्च भूयः स्थानसाम्यादित्यर्थः भाष्येऽप्यस्य पीति एवं विषयमपोत्यर्थः सस्थानत्वादिति इकारोकाराभ्यां।
समानस्थानत्वादित्यर्थः तवर्गस्तालव्योऽस्तीति तालव्यएवेत्यर्थः इत्येवमनमष्टमेपि भाष्ये सप्तमम् प्रागपरविप्रतिषेधेनात्र
इभागसहस्राङ्कितिविवरणाङ्कितविग्रमम् अत्रराणोनमर्थवेसहर्षासेवापत्रः सुप्रवेरंतिनः पर्यणम्भेरात्मादिनाच: परसि।
त्रिपत्रभाष्य भाष्यतावेवेति लघुवादिति भावः ग्रहणमिति प्रदेशाभ्विति भावः नन्वेवं मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञास्यादत आ

एवोऽस्त्विति अर्द्धमात्रावर्णस्य ग्रहणमर्द्धमात्रेव वर्णाववर्णयोः भूयसा सवर्णपरेणोमलग्रामवदितिर इकारोकारावेव भविष्यतः।
सिद्धमङ्इति अर्द्धेकारार्द्धोकारौ न स्तः तत्र तालव्य एकार ओष्ठ्य ओकार इति तयोः स्थाने इकारोकारावेव भविष्यतः ॥

एवोऽप्येतन्मयस्त्वादिति परिग्रहाव्याख्यानपरः इत्यमपि प्रत्याख्यापने सिद्धमेङः सस्थानत्वादिति ननु एङः स
स्थानतरौ अर्द्ध एकारो अर्द्ध ओकारः नतास्तः परिहितौ स्यातां तावेव वा गुणपरिहारात् ननु भाः कन्वाणानां सात्यमु
विवृततमतीया अर्द्धमकारमर्द्धमाकारं वाधीयते सत्यानेएष्वसन्न ते अधुर्योमोत्रिर्मि: सतम अर्द्धं तेएप्र
ग्राजे तनेएवपादिति पारिषदकृतिरेषा तत्रभवतांनेव लोके नामस्मिन्वेदे अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्ति एकारे।
ओकारौ दीर्घौ ग्रहणम् एकारोकारौ दीर्घौ ग्रहणकरत्वम् आकृतौ दीर्घौ प्लुतौ विदीर्घौ इति किंप्रयोजनम ॥ एम।

तावेवेति ताभ्यामुपरिष्टात् तयोर्दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणमिष्यते इति भावः गुणसंज्ञायां दीर्घो एकारोकारौ निर्दिष्टौ मु
नात इति अत्र परस्य सा अणपरत्वे कारस्यार्द्धमकारमर्द्धमाकारं च विवस्यति पार्षदकृतिरिति सोतिवस्यान्नेयोच्चारणमि द

ह गुणोति एवमप्यत्र ह्रस्वपाठे अर्द्धमात्रा लाघवं भवति अकारस्यार्द्धमिति सत्यानेएष्वसंज्ञेति अकारलेलवस्य आमासिकः शास्त्र।
विरुद्धाध्यायिनां समवायः परिषद्पार्षद्ग्रन्थ तत्र भवान्कृतिरित्यर्थः इत्येवमनपरत्वादिमत साधारणेनेवइति सत्रस्य क
लेषतां उपपाद्यानपरत्वादिमतेः साधारणत्वहग्रणमाह भाष्य एकादेशइति एकः पूर्वपरयोर्दीर्घ इति सूत्रकार्यमित्यर्थः ॥

स

भा.कै.
वि.प्र.
५०

50

अन्यस्यासंभवादिति अयं भावः यथा स्याद्योरिति ज्ञानपरत्वे स्याद्योरीर्घं स्थाने युगपदादेशो भवति दीर्घं सिद्धं पुनर्वचनं।
नमदीर्घार्थमित्यविशेषाद्गुणवृद्ध्योः प्रसंगे तदर्थं गुणस्य विषये गुण इति एवं वृद्धेर्वृद्धिः विषये वृद्धिरेव।
यत्नेन पुनरुच्चारदोषः तदर्थं गुणवृद्धी मा भूतामिति खट्वारूढ इत्यादि

स्वान्तर्यतः इति अन्यस्यासंभवादित्यत्र गणन्ति गुणस्य विषये गुण इति अयमेक इति प्रथममयोगिति सिद्धे पुनर
सान्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भवन्निति खट्वारूढः खट्वेन्द्रः।
खट्वारूकः खट्वारोहणम् खट्वेषा खट्वेषा खट्वोढा खट्वोढा खट्वाणकः खट्वैडका खट्वौदनः
खट्वौदनः खट्वैतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वौपगवः खट्वौपगवः इति नन्वत्र हि दीर्घग्रहणं
नैवास्य न कर्तव्यम् उपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते अकः सवर्णे एको भवति ततो दीर्घः दीर्घश्च
समवतिथः एकः पूर्वपरयोरिति मवतिष्ठतं इति इहापि तर्हि प्राप्नोति पञ्चविंशत्यवृद्धीति नैष दोषः।
इहतावत्सूत्रमिति अयमुक्तः नीयत्वासिद्धम् सामान्यवासिद्धमतियत्सर्वं ग्रहणं कृतानि तत्समस्तमपायान्त
नम यथाजातीयकः पूर्वः तथाजातीयकमुभयोर्यथा स्यादिति विद्धमिति पूर्वरूपेणाप्तवन्नेन ॥ ।
विकिमर्थमुच्यते इति चेत वाकुरसीमपाप्तुमर्थं तत्समर्थं करोति पूर्वरूपार्था सैवाडत्राप्तवन्नेनइति विद्धमिति
पूर्वरूपम विष्यतीति ॥ एम ॥

विषयं कृतां तथैव पर्थ्यमेवत्यन्तुवादरोषः सोऽत्र्याप एवेति वैष्णम्यमिति वस्तुतो ऽविद्ध्याभावादेन हि विषये सत्ता प्रवृ।
नेष्यस्यमेव दमिति स्याद्यादि तिसत्रेति रूपविषयामः माषासमभवतियः सति प्रसिद्ध्यर्थकम वाकुरसीमपाप्ता
तदुभयार्थमित्यर्थः पूर्वरूपार्थेति पूर्वसवर्णात्मकपूर्वरूपार्थं मर्थः ॥ एमः ॥ राम. ५०

माषेपरस्तीयेनेति इत्यनादिरूपमितिभावः सिद्धान्तेरूपग्रहणं स्पष्टार्थमेव अन्यथा अस्य स्थानेपदस्तु त्रित्वात् अकारो
नेति एतत्त्वं विहितमात्रत्वत्वरूपदीर्घत्वात् समवरूपत्र विग्रहेन स्यात् दीर्घत्वं त्रिपदि माषद्योः विशेषणम् जातिपदेस्य अक्षिपते
वा तद्विषयकलक्षणानुपपत्तिवारितेति भावः ननु गुणवृद्धिसंज्ञयोः अल्पपरत्वाभावात् अस्त्वेव क्रमेणोभयोः परिहारः तस्मात् माषमा

अथवेति विधिनियमसंभवे विधिरेव बलीयानिति बलीयस्त्वात् नियमो न भवति इत्यवश्य ॥

अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन संप्रसारणस्य दीर्घो भवतीति यदयं हल इत्यत्र संप्रसारणस्य
दीर्घत्वं शास्ति एवं तर्हि तन्मात्रगुणपरत्वात् निषिद्धम् सामान्यसिद्धमस्ति यद्रूपग्रहणं करोति तस्य तत्प्रया
जनयथाजातीयकं परस्मैरूपं तथाजातीयकमेव यथा स्यादिति इह तर्हि तद्धर्मपामालयपद्रतिदीर्घवचना
इकारेण अनान्तर्यादेकारौकारेण नत्वक्रोदोषः विग्रहेन स्पष्टत्वस्य प्रसङ्गात् नत्वमोपत्रक्रियमाणेऽदो
षत्वत्रकर्त्तव्यमिति किं तर्हि पत्रक्रियमाणेन दोषत्वत्रकर्त्तव्यमिति क्वचित्क्रियमाणेन दोषः सत्वाविधो
वृद्धिरादैच् दीर्घः अदेङ् गुणः दीर्घ इति तत्तर्हि दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यम् न कर्त्तव्यम् कस्मादेवान्तर्यतस्त्रिमात्रचतु
र्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति तपरोगुणवृद्धी ननु च तः परो यस्मात्सोयं तपरः नेत्याह

दीर्घत्वं यथा स्यात् उत इत्यादेशमा भूत् तपरे इति तपरं संज्ञि इत्यवधेरिति गुणवृद्धिसंज्ञे इत्यर्थः ॥ एत ।

शङ्कमिन्याशङ्क्याह तपरसंज्ञीति तपरकं तद्भिरिष्टसंज्ञितिगुणवृद्धिसंज्ञेप्रवर्त्तेते इत्यर्थः एवं च त्रिमात्रादीनां तत्र सं
ज्ञितया अतिदेशान्नान्तरदोषः इति भावः माषान्तरवचनं ति एवं चेडुचानन्तपराविति भावः नेत्याहेति सपक्तपरस्त्विनत्या

अर्थभेदेन शब्दभेदस्तेन तन्न्यायेनात्र न दोष इत्यपि ग्राह्ये इत्यत आह एकस्यैव द्विः शक्तित्वादिति एकशेषेति समाहारद्वंद्वविषये
एकशेषाभावेनैकवचनानुपपत्तेरुचितमेव ऋलृवर्णयोरिति पाठमप्राप्य सवर्णादित्वात् समासः ननु ऋॢ इति संज्ञा
यास्तामर्थ्येपि संज्ञिनामेकादशीनां किमागतमिति चेत्र नपरत्वाह्वानापि वर्णलत्वाल्लस्यैव संज्ञे सवर्णाज्जदोषः उ
नाप्नोति तन्न्यायाश्रयणादेकस्यैव द्विः शक्तिकत्वादेकशेषाश्रयणाद्वा अनेकार्थाभिधानमिति भावः बहु
व्रीहिवादी चाह्यति किंस्कार इति समासद्वयवादी न प्रसाह अथ किं तकार इति नवकेवलबहुव्रीहिवादि
नो निष्प्रयोजनं तत्परत्वम् सकारस्याप्युल्लत्वाद्विकालानां ग्रहणप्रसङ्गात् गुणानां चाभेदकत्वानतप्राप्त्य
नामभावात् अथ तवासंदेहार्था ऋलृवर्णयोरर्थावानकारएवं समदकार इत्यर्थः तिन्त्वानि तमित्यस्य भाष्येण ।
स्यविरोधः तत्र हि तिरिति प्रत्ययग्रहणं चादितहमाभूत् दिवउतत्स्याम्भामिति तत्रादिग्राह्यग्रहणप्रसङ्गाद्वा
नादीर्घाणामाप्नुयादिति यदितारपि पारलप्राप्त्यप्राप्तिवीहिव्यामतपवलत्वः सवः पवरस्यवनस्यात् नैषतकारः कस्तर्हि ।
रकारः किंरकारप्रयोजनम् अथ किंतकारे यद्यसंदेहार्थस्तकारो रकारोपि अथ मुखसुखार्थस्तकारस्तर्हि ह
कारोऽप्यनुबध्येत इति विचार्य्येत यद्येवं वर्णेषु वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयः एतेषामवयवग्रहणेन ग्रहणं स्याद्वा ने
नम् तपरत्वे रकारस्यैवं भूतो निर्देशस्तेनैनवत्कालस्य ग्राहकोऽरकार इत्यर्थः रश्च रकारोऽप्युपगमेन तद्वानिरिषु दोषः
परिहृतः अ...द्र यकारस्थानिको यकारस्थानिको रकारो विवक्षितः कस्तर्हि रकार इति वर्णान्तरसमानाकृतय इति आ
कारादिषु अकारसदृशावयवो अकारऋकारलकारयोरेकलकारसदृशावयवौ संध्यक्षरेष्वकारोकारेकारसदृशाः तत्र केवलवर्ण
कार्यमवयवेषु भवति न वेति विचारः ।

[illegible]

णानां चेति अवर्णग्रहणानां तत्राभावेपि अनत्त्वादेव दीर्घादिविषये तत्तत्स्विति भावः ननु दिवि उदिति तत्कालग्रह
णेन स्यादेतत्स्याह तपरसूत्रे चेति रकेति तपरसूत्रे रकारेणाश्रयणेन नचेन्नापि बाधम् यकारस्थानिक इति तथा चैतद
ध्याप्यसिद्धत्वात्तत्र तपरत्वमपहतिरिति भावः अवयवग्रहणेनावयवसदृशग्रहणं स्यान्नवेति भाष्यार्थः तत्फलितमाह तत्रकेवल
मिति ।

नन्वकारेणएकावयवग्रहणे संदेहश्च न अकारादीनामेकनादिसंज्ञा प्राप्नोतीति इति निवृत्तिः कारणपिकुतो नेत्याह तत्र समुदायेति ।
अत एव त्राहती त्यादौ नपरत्वम् तत्र हेतुमाह अवयवपरत्वेति यथा वयवपरनिर्देशः समुदायानसंज्ञाभाक् एवं समुदा
यपरनिर्देशः वयवाननतभाजस्तर्थः नतु पणादयति यथेति अन्वेति सर्वेषामवयवानामत्र हयक् निर्देशः समुदा।
यनिर्देशस्यैव सर्वेषामत्र निर्देशात् समुदाय निर्देशः निर्दिष्टावयवैः पर इति विवेकः नन्वेजादिसंज्ञानामवय।
इह समुदायाश्रयीति अवलपणोऐऔत्सि अवयवाश्रयीति अइउण् इत्यादौ लणीति नत्र समुदायपरनिर्देशसन्निहिता
अपि अवयवानां तदीयकत्वादेजादिसंज्ञां न लभन्ते अवयवपरनिर्देशः समुदायान संज्ञाभाक् यथाहयवरेफादयोवन
कारस्य हलादुःखे नोच्चार्यत्वात् निर्दिष्टापकारोऽनत्र प्रायान्येन निर्देशादृहलादिसंज्ञां न प्रतिपद्यत इति स्पष्टमेवादयः।
नन्वेकस्य यणादेशाः प्रवर्त्तन्ते तत्रासमासमेषजादिसंज्ञायामयादयः समुदायादेशा अपि तादतीयकत्वादवयवावि
वर्त्तयति एवं स्थिते अयरेऽप्रत्याहारो यत्रावयवकार्यं प्राप्नोति समुदायकार्यं च न तत्रांतरगतान्वे सामान्यादिति न्यायेन
तत्र च
इह समुदायाश्रयपरिणमन्ने अवयवाश्रयपि ॥ एम ॥
त्वाच्च अवयवकार्यप्रसङ्गः अवयवानामनिर्दिष्टत्वाद्धि समुदायानुगमस्य समुदायकार्यं वहिरंगम् अयादीनां।
वावकाशः अग्रग्राह्याहीति ननु त्रापियणादेशोऽवयवस्य प्राप्नोति यन्नाप्राप्तमिति यामध्यपठाद्इति गायणए।
वायादयो बाधकाः स्युः तत्र यथा दधीन्दुः इत्यत्र इकारस्य यणत्पूर्वं स्य इकारः सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते एवमेकारस्यापि
प्रतिपद्येत प्रत्याहारेण अग्रु ऐ औच् इत्यत्रावयवानां प्राधान्येनानिर्देशादित्येवं ग्रहणपक्षः काबीजमण्यस्तम्
याहन्नि नैकस्यमेवो निवर्त्तते नायादिनान स्ववयवस्य निहन्ति रित्याह नत्रासतामपीति तन्निहन्ति विना समुदाय निहन्तेः कर्त्तेम।
त्वकान्नादिति भावः अवयवकार्यं दीर्घः समुदायकार्यम् नतु वसान्तादिति दीर्घं अयादिकार्यं हि समुदायव्यवधाने नावयवानां
हिंसनसत्त्वादिति भावः सामान्यादितन्त्रप्रयत्नत्वे हेतुः ननु यादिरन्तवकारेण तन्याह अयादीनामिति नवीति नतस्यविषयमाश्रर्वेका
त्प्रत्ययतच्चा

पा॰ वै॰
वि॰ प्र॰
५२

52

भाष्येऽर्थेनरस्येति नउच्चारणं विना समुदायोच्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थः नयाहनद्यथावृत्तरति नडुपपादयति तिरोहितत्वादि
त्यादिना समुदायकार्येणापहृतत्वादिति समुदायस्यापहृतत्वे रूपेकार्येणापहृतत्वादित्यर्थः स्वकार्यस्याप्रयोजनकत्वादिति स्वका
र्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुः नासिद्धत्वदिति तस्यावयवेनरत्वाद्यभाववदेतरस्यावयवेत्य
त्वाद्यभावइतिभावः वचनादिति अआइईउऊऋॠऌलृएषामानाइतिसर्वेआकरणवचनादित्यर्थः समानकार्यम्

इदानीमग्रहणपक्षे काशीजपत्पमपसने अर्थेनरस्येति तिरोहितत्वादवयवानांसमुदायकार्येणापहृतत्वात्स्वकार्यस्याप्र
योजकत्वान्नसिद्धत्वज्ज्ञात्पनरयोगाहृत्येनरसारूप्यमात्रेणानन्त्कार्यं

अर्थेनरस्यसमुदायेवयव: नद्यथाहृत:प्रचलन्तस्तावयवे:प्रचलति नत्वसमुदायस्यस्वावयवस्यावयवग्रहणेनग्रहणं
स्याहानवतिजायतेविज्ञानम् कस्मात्रविशेषः वर्णेकदेशावर्णग्रहणेनचेत्सध्यन्तेसमानानात्तरविधिप्रतिषेधः वर्णे
कदेशावर्णग्रहणेनचेत्सध्यन्तेसमानानात्तराश्रयाविधिः प्राप्नोतिसप्रतिषेध्यः अग्रइन्द्रवायुइ्हकम् अकःसवर्णेदी
र्घइतिप्राप्नोति दीर्घह्रस्वविधिप्रतिषेधः दीर्घह्रस्वाश्रयाविधिः प्राप्नोतिसप्रतिषेध्यः ग्रामणीःप्रालयप्रलयृह्रस्वस्या
पितिकृतितुग्भवतीतितत्कृप्राप्नोति नैषदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनदीर्घह्रस्वाश्रयाविधिर्भवतीतियदयंदीर्घाच्छे
तुकंशास्ति नैतदस्तिज्ञापकम् अस्तिह्यन्यदेतस्यावचनेप्रयोजनम् किम् पदान्ताद्वेतिविभाषांवक्ष्यामि पदन्ताद्धियाग।
विभागंकरोति इत्यवधाहिदीर्घाद्यानपदान्ताद्वेत्युक्तंस्यात् इहतर्हि ह्रीतुवाभिःमालाभिः अतोभिसऐसित्यैसुभावःप्रा
प्नोति नपरकरणसामर्थ्यादत्रभविष्यति इहतर्हियानावानाः नातोपशर्दयानकरणंकारलोपःप्राप्नोति नत्ववात्रा
पिनपरकरणसामर्थ्यादेवनभविष्यति अस्तिह्यन्यत्तपरकरणप्रयोजनम् किम् सवर्णस्यलोपोमाभूदिति ॥ राम
सवर्णेनात्यर्थः समानात्सेति समानशब्देनश्रवोवाचार्यनिर्देशात्स्वकोभिधीयते इत्याससमानाइतिवचनात् तेनसमानकार्यंप्राप्
अग्रूपसमानात्सकार्यमित्यर्थः सवर्णकार्यमितिपाठसवर्णदीर्घत्वपकार्यमित्यर्थः भाष्येदीर्घाच्छेइति दीर्घसच्छेतुगितिनि
तरर्थः नतुह्रस्वस्यात्राचस्वेवसिद्धेह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेवनग्नेतिचत्रपरत्वाद्यवाभावादित्याशयात् अस्तिहीति नत्वदी
र्घादिस्याभावकुउच्छायाइत्यादावपिविकल्पःस्यादितिभावः ॥ राम ॥ राम ॥

राम
५२

असिद्धवदिति विशेषेणवक्तव्यत्वेनेतिभावः भाष्येऽत्रार्थमेवेत्युक्तमिति इहहेतिविशेषयोरितिन्यायसत्त्वन्नाश्रितः अत्रकेवलाकारोच्चार॰
णेऽत्रत्रकककारात्परस्याकारस्योच्चारणगौरवादितिभावः नवदीर्घेसम्भवतिविस्तरतः दीर्घविधानेजातिसंबंधसत्वेनतद्यासन्निपातलक्षणेति:
लोपेनतस्यापित्वेहितलाहिरोधस्यहत्वादितिभावः परेणजातिपरेणतस्यसत्वाणुजातिनिर्देशस्यबोधकमिति यत्तुनिमि
त्तसंनिपातस्यदीर्घत्वेनिहत्ति [illegible] संनिपातनिमित्तादीर्घोनस्यसंनिपातविघा
असिद्धत्वाच्चेति असिद्धवदत्राभादित्यनेन यदिहेति नन्वसतिकिं नेत्याकारस्यस्याकारस्यलोपेकृतेहयोरकारयोःपररूपस्य
धातेप्रम [illegible] धातोरित्याकारलोपप्रसङ्गः नेषदोषः संनिपातपरिभाषयालोपाभावात्
अथक्रियमाणेनपरस्यलोपेकृतेपूर्वस्यकस्मान्नभवति परलोपस्यस्थानिवद्भावादसिद्धत्वाच्च एवंतर्ह्याचार्यप्रवृत्तिः
ज्ञापयति नत्राकारस्यस्याकारस्यलोपोभवतीति यदयमातोनुपसर्गेकइतिककारमनुबन्धंकरोति कथंकृत्वाज्ञापक
म् किंकारणमेतस्यप्रयोजनंकिंनोत्याकारलोपायथास्यात् यद्याकारस्यस्यकेऽकारस्यलोपःस्यात्किंककरणमनर्थक
स्यात् परस्याकारस्यलोपेकृतेहयोरकारयोःपररूपत्वे हि सिद्धरूपस्यात् [illegible] केवलस्यइति पश्यतित्वाचार्यः ना॰
कारस्यस्याकारस्यलोपःस्यादिति अतःककारमनुबन्धंकरोति नैतदस्तिज्ञापकम् उत्तरार्थमेतत्स्यात् तदपरेणाक
योःपरिस्थलोपत्वं [illegible] यत्तर्हिगापोष्टगिति अन्नस्यार्थेककारमनुबन्धंकरोति एकवर्णोपत्त्वं एकवर्णोनदीर्घोभ
वतीतिवक्तव्यम् किंप्रयोजनम् [illegible] इहैवाद्योनिमित्तस्यनिमित्तस्यधातोर्गामाता॰
अकारेयाम्निप्तयः [illegible] कृतेलोपस्यानिमित्तेदीर्घत्वेनकथापयेतिनिपातनाद्भवति एकवर्णावदिति अवपदसंख्याश्रये॰
णवाकृ [illegible] निमित्तकार्यप्राप्तावतिएकवर्णवदित्यतिदेशःक्रियते ॥ राम ॥ राम ॥ ॥

तकलोपनिमित्तसंनिपातपरिभाषायाअस्यप्रवृत्तेः प्राकस्यनिमित्तभूतोयादृशः संनिपातः स्यात्तादृशस्त [illegible] स्व
यमनिमित्तमित्यर्थः मात्राकालिकत्वसामानाधिकरण्यापकजातिनिर्देशोपगसंज्ञातत्संनिमित्तंस्यादितिहस्तेजनस्त
वस्यमाणदीर्घायादेशानिमित्तसंनिपातस्यनलोपोनोपिसंज्ञनिवर्तते प्रातर्गतेनतल्काराद्यस्यादेशोतोलीलितनापादितम् तस्मा

अग्रहणेऽस्मादोऽसवर्णो दीर्घो ग्राहकस्तत्र येनाह समानेति गोह्यचोसंख्येति णोग्रहणं नोच्यवछत्रिनिनोग्रहणम्‌ वर्णावयवाश्र
यकार्याभावस्येति वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णाश्रयकार्याभावस्येत्यर्थः तेन मात्र वर्णा भिन्नाक्षरणानाहिसि
द्धिः भेदेनाप्रतिभासात्‌ सामान्यापेक्षया ज्ञापकं विनान्याय्यस्य निर्वाहमाह भाष्ये अर्थवदिति अभिन्नबुद्धिविषयस्य समुदा
यस्यैकत्वावलम्बनज्ञानग्राह्यस्येति समुदायस्यावयवइति वर्णसमुदायस्येत्यर्थः अधिकरणेइति समानाधिकरणे
नान्वयः अपकृष्टस्येति यथा सर्वस्यावयवस्यावयविनाऽपकृष्टत्वादितिभावः भाष्ये अवयवाश्रयः अवयवस
गोनोग्रहणं ज्ञापकमिति सामान्येन ज्ञापकम्‌ वर्णावयवाश्रयकार्याभावस्येति अग्रणहीन्यादोवेऽः पदाज्ञादनीया।
यपि न भवति नाप्यपकृष्टस्येति अपवर्गो अपकृष्टभेदः तेनापकृष्टस्याभिन्नबुद्धिविषयस्यैकत्वालम्बनज्ञानग्रा
ह्यस्य समुदायस्यावयवत्वमिति तद्विधिः प्रत्ययस्तत्र वर्णविधिर्न भवतीत्यर्थः अपकृष्टस्यावयवस्येति अधिकरणे
अत्रापि गोनोग्रहणं ज्ञापकं दीर्घाद्युच्चारणे विधिर्न भवतीति अयं तु सर्वेषामेव परिहारः नाप्यपकृष्टस्याव।
यवस्य तद्विधिर्यथाद्रुत्येषु नाप्यपकृष्टस्यावयवाश्रयो विधिर्भवति यथाद्रुत्येषु न यथाद्रुत्येषु समस्तमास
मिधेयो भवतीति न समस्तावृत्तिमात्रं काष्ठमग्राव प्यापीयते ॥ राम: ॥
षष्ठेयमत्र अपकृष्टस्य समुदायस्यैकावयवत्वस्येत्यर्थः नहि संभवमात्रेण कार्याणि क्रियन्ते अपि तु यत्र तद्बुद्धिः स्थिता तत्रै
वेत्यर्थः प्राधानभोक्तृत्वाद्इति निषेधस्तु भिक्षेष्वपि प्रवर्तते तत्र तद्बुद्धिर्न दृश्यते न संभवात्‌ समस्तेति सामिधेनी।
शब्दस्यैवावाचकः साहचर्यात्काष्ठेषु वर्तते न तत्र समस्त ह ले काष्ठसमस्तकाष्ठानीति बुद्ध्यभावात्तत्त्वस्याभ्याधानम्‌ ॥

इत्याशङ्क्य तत्र वर्णाश्रयः उक्तेऽर्थे युक्तिमाह नहीति ननु सामिधेनीशब्दस्य शक्त्या ज्ञातेन काष्ठमग्राव पीयत इति भाष्य
मयुक्तमत आह साहचर्यादिति न शक्त्येत्यनेनेतिभावः न तत्र समस्तेति यथाप्येकैकास्ति सामिधेन्या वृत्तिमात्रमिति समि
नाना समस्तानां सामिधेन्या समस्तावृत्तिमात्रत्वं भवति एकस्यापि तावत्त्वमस्तित्वं नाप्यपकृष्टसमुदायावयवत्वात्‌ राम: ५३
नाप्यपकृष्टाश्रयकार्यप्रसंग इति भावः ॥ राम ॥

तत्रापवादत्वमात्रनिबन्धनेन तस्य प्राधान्ये किं त्वसंभवनिबन्धनमित्याह भाष्ये निषेधस्त्विति प्रत्याहारग्रहणस्य निषिद्धत्वा-
देकस्य कार्यस्य प्रसक्तत्वमात्रे च न संभवतीति भावः। पूर्वत्र तर्ह्याह तत्रापवादः स्यादिति अर्हे चेत्तर्हीत्यस्तीति अर्हे न चेत्तर्हि स्तेतित्स्तनी-
यात्तत्पुरुषः समित्यादिभिर्विशेषितैर्भावनिषेधाद्यसंभव इति भावः। अव्ययपदत्वमिति अर्थाभावेऽव्ययीभावः तत्राह अपवर्ग-
स्येति वस्तुतस्तु तत्पुरुषस्याव्ययपदत्वमित्रतेन समासस्य पाणावः सर्वथाप्यसंभवोऽर्थः नञाव्ययीभावस्याभावादित्यग्रवस्थाने

असंभव इति अर्हे चेत्तर्हि स्तोत्रादिवृत्तिः यद्यात्तर्हीति ग्रन्थप्रमाणान्तात्स्यासंभव इति भावः। अव्ययपदत्वमिति अपवर्ग-
स्याभावेनार्थः यदन्तर्हीति ऐऔङ्ग्रहस्फुटाकारप्रतिभासाक्ति विवृतत्वादिति अकारस्य विवृततापरत्वाच्च

विषमउपन्यासः प्रत्यक्षेचैव हि तत्कर्मचोद्यते असंभवस्याग्रेविद्यात्व यद्यात्तर्हि समरणाप्रादेशमात्रीरम्यस्त्रीः सा-
मित्यादयः ईतेति तत्समरणाप्रादेशमात्रेकाष्ठमयीयते अत्रापि प्रतिपदं चैव तत्कर्मचोद्यते त्वस्यासंभवा-
ग्रेविद्यात्व यद्यात्तर्हि तेन तन्विक्रेतव्यं मांसं न विक्रेतव्यमिति अपवृत्तेचन विक्रीयते अव्ययपदत्वाभावः सर्वथा
अविक्रीयते तथा लोमनखस्पृष्टाशौचं कर्तव्यमिति नियोगतः शौचकर्तव्यम अव्ययपदत्वेकामचारः यत्र
तर्हि अपवर्गोऽस्ति क्वचव्यपवर्गोऽस्ति संध्यक्षरेषु संध्यक्षरेषु विवृततरत्वात् संध्यक्षरेषु परत्रावर्णं विवृततरं तत्स्यास्या
एवर्णाद्युपीवर्णोवर्णो विवृततरे तेऽन्याभ्यामिवर्णोवर्णाभ्याम् ॥ राम ॥

कथं विवृततरत्वमाह विवृततरमिति तत्प्रयत्नभेदात्सावर्ण्याद्ककारेण संध्यक्षरावयवस्य ग्रहणं नास्तीत्यर्थः ता-
देवमाकारादिस्य स्यावयवस्य भेदेनाग्रहणात्स्य ग्रहणं संध्यक्षरस्य स्यात्तस्मादवर्णात् अकारस्य परस्परेफाभेदेन प्रतिभासा-
माध्येकामचार इति अर्थेकामचारस्तेनशौचाभावस्यार्थः एङः संश्लिष्टावर्णत्वेन अपवर्गस्यास्पष्टत्वासंध्यक्षरग्रहणमेङ-
मित्रावमित्याह ऐऔइति अकारस्येति यदायेचोविवृततमात्स्यापि विवृततरत्वमस्येवेति भावः प्रयत्नभेदास्तेवएङु-
तेः परस्परं सावर्ण्याभावः एङो विवृततरत्वादैचो विवृततमत्वादिति बोध्यम् तदाहेति आन्तरेतरत्र उत्स्यादिनाचक्र-
परत्वात्तत्त्वं माहणामित्याहणान्तवतिबोध्यम् ॥ राम ॥

पा.कै.
वि.प्र.
५८
54

साहचर्याच्चेति चशब्दार्थे समुदायेषु प्रवृत्तस्य समतापि गोसाहचर्येण गवयगोत्वस्येव संबन्धप्रवृत्तावयवेषु सन्ताहिज्ञानेरभावात्
अकारादिग्रहणेन ग्रहणं नेति भावः एकारादीनामेकैकशः समुदायत्वे न न्यूनत्वे नैकत्वमेवाकारादिवत् अत एवैषां पदवद्वर्ण
समूहत्वेन प्रतिभासः इत्यनेनैवाह समुदायवाचकत्वे भ्रान्तिवशादिति भ्रान्तिग्रहीतावयवसद्भावाश्रयणेनान्वयः एवं

अथवेति नृसिंहवद्वर्णानामेवोत्तरसाहचर्याच्चसमतामित्यादीनां भिन्नाहचर्यगुणपरत्वमात्रावर्णानां समु
दायेनास्ति सत्त्वं समुदायवाचकत्वायुक्तिः एवं न च वर्णेनैतेनान्वीक्षीभ्रान्तिवशात् अवयवसद्भावाश्रयणं ॥

अथवा पुनर्नेदं वक्ष्यते अग्रहणे चेन्नुह्निपिलाद्दृशविनामेषु ऋकारग्रहणम् अग्रहणे चेन्नुह्निपिलाद्दृशविनामेषु ऋकार
स्य ग्रहणं कर्तव्यम् तस्मान्नुह्निः हलः ऋकारोऽचेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् आनृधुः आनृधुरिति यथा पुनर्नेदं वक्ष्यते
नेह्नि हलः स्मृतवतस्य सिद्धं यत्स्यापि तत्स्यैनेनस्यावधनं देवः ह्निहलग्रहणं न करिष्यते तस्मान्नुड्डु वर्तेतैव यदि
न क्रियते आह आनृहतुरिति ज्ञापि यासोभाति अज्झीनि ग्रहणानि यमार्थं भविष्यति अज्झीनेरवावर्णोपधस्य नान्यस्या
वर्णोपधस्येति लादेश्चैव ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् कृपो रो लः ऋकारस्य चेति वक्तव्यम् इहापि यथा स्यात् कृप्तः
कृप्तवानिति यथा पुनर्नेदं वक्ष्यते रेफस्यैवं तत्स्य सिद्धम् यथापि न वक्ष्यते तत्स्यावधनं देवः ऋकारोपात्र निर्देश्यते कथं।

अह्नाप्रत्यासत्तेरिति सामान्येनावर्णोपधयोनिर्दिष्टेतेन तत्प्रत्यासत्तेरेव सामान्यापेक्षत्वात् नियमज्ञापकस्य
अविभक्तिकशब्दे तत्र ऋकारनिर्देशसामर्थ्याद्विभागप्रकल्पनादेशो विधीयते ॥ रम ॥

वर्ध्रातिरेव ग्रहणापदेऽवीजमिति भावः अत एव गौणो ग्रहणं च चरितार्थम् विनामोऽणत्वम् न तु विकरणविशेषनिर्देशो
तस्माद्विकरणेनिरूप्यसूत्रं स्यादत आह नत्वन्तरेवेति तथाहि सतिस्यातन्त्रस्योवर्धेरिति भावः नियमज्ञापकस्य
नियमबाधकस्य न तावदेवं वर्णोपदे ऋकारस्यैषपि कथं सिध्यतीत्यत आह तत्र ऋकारेति एवं चोरेफवदेनत्तस्य
दृष्टा आरोपितरेफत्ववानपि रश्यतइति फलितम् ॥ रमः ॥

रम.
५८

दे

मात्रपक्षः सामान्याभिप्रायस्स्यात् जातीति जातिस्फोटपक्षानवयवस्फोटपक्षेनाह ननन्वेति एवंविधाचरत्वलनजाति
रेवस्वतिप्रसंगेन व्याप्यावश्यम्भावस्समानेनैर्थाक्तिहाक्याबाधः वस्तुतः स्फोट एव सोत्र ग्राह्यः वायुनिष्ठत्वादिनाचत्वस्य।
भिव्यक्तिः एवं च स्फोटाइत्वत्वेनाभावेन कत्वात रत्वत्वाभ्यप्रहणानां सर्वेषां व्याप्तिः एवं चरेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसंगेन।
कारावभासः स्फोटइत्यर्थः एवं च क्रमपाविपितत्यक्तिः संभवस्येव तत्रापिरेफावभासस्त्वात् आकारादेतनेवक्ष्याघव।
भासइति ननत्राकाराभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः नइत्यत्राहतेरित्यादि यत्तत्संज्ञासवत्रसाधारणजातिपरत्वेनइाख्याख्या

स्फोटमात्रमिति जातिस्फोटइत्यर्थः ननस्मात्रर्थनानेनर्थेतेरेफलकाराणां सामान्यं व्याप्यावश्यभावेनाश्रीयते य

कृपउरंलःकृपोगेलः प्रयवाउभयतः स्फोटमात्रं निर्दिश्यते एकतेत्संस्कृतिर्भवतीति विनाप्रसक्ताग्रह
णकर्त्तव्यम् रषाभ्यां नोणः समानपदे प्रकारान्नेत्वेतिवक्तव्यम् इत्यापिवृथास्यात् मातृणामपिनृणामिति।
यस्यपुनर्दर्शनेनरषाभ्यामित्येवतत्सासिद्धम् नासिध्यतिवचनइत्फामरभक्तेः नेत्यव्रक्षूतिवातिप्रायोगति।
मामृरेवम् प्रयवायरत्येवसिद्धम् नसिध्यतिवर्णैकदेशानः कुवर्णग्रहणेनरहारनेयपत्यपदृक्ताम्पि।
वर्णाभवन्तिपूर्वापरिरेफानरभक्तेः नतन्मुविदपिक्षात्पश्चात्कृदृश्यते ॥

त्रीति रेफाइक्तेरिति समानाधिकरणपंचम्या प्रस्यवायइति स्वकार्यणाणवार्त्तिकेनमूहत्वनएवसंस्कारभागोपीतिभा।
वः नसिध्यतीति तस्यभागस्स्फुटप्रतिभासाविषयत्वाव्याप्तिवाक्तिरत्नाभावाच्चेतिभावः ॥ एम ॥ एम ॥
व्योर्नत्वनाहत्वजातीसमानाभावात् नरसिंहइत्यत्रानुपपन्नेश्च साहश्यात्पृत्वविधिनेत्यादिसाक्षिविरोधापन्नेश्च किंचैवं स
तित्वजातिरिप्येवभगवान्वरेन किंचताहशजातिस्तेवर्णैकदेशानामपितत्त्वातिप्रसंगेनवर्णग्रहणेनग्रहणयहृस्येवसिद्धाग्र
हणपहत्यक्ताः यावानयइलेवेइतिपदेनतत्समाधानपराभाष्यासंगतेः अतएवाचाइप्रख्याख्यानमितिसत्रपाणानरसिंहावपवाना।
नात्वसिद्धत्वजातियोगाभावान्नृरुषमगारजाभ्यांमकाकृतियोगाभावः एवंवर्णैवर्णैकदेशाधारपीतिके पस्मात्नितिवदेति।
अकारेणेति अकारावयवस्यरेफस्येवतस्यागमस्यापिकेनचिड्वाकारादिनाग्रहणादइत्वमितिमन्यते गारपमित्यक्तीति अलादि।

मा॰ वै॰
वि॰ प्र॰
५५

55

नन्वाकारादिभिर्व्यवायेन स्यादन्तरङ्गसमासाश्रयिकत्वाभावात्तत्राह आकारादयोऽपीति भक्तिरिति असवर्णत्वादचूपदेशादेवे
तिभावः भाष्यवृत्त्यन्तमतशब्दं प्रसिद्धमिति स्वतःप्रसिद्धत्वमभिप्रायः तत्पर्यवसानसिद्धिमाहोस्वित्समासे शेषसमासेऽपि तत्त्ववादप्रत्ययान्तत्वात्तदुप
देशत्वसमानपदस्थत्वस्यार्थबोधकस्यैवग्रहणात्तस्य चान्तरङ्गत्वात्प्राप्तभावादिति बाध्यत्वं कुदसूदितत्।
सन्ततात्रप्राप्तिः ईदृशविषयग्रहणाभावादित्याङ्कः बहिरङ्गाह्वीङीति त्रिपादीमपि बहिरङ्गपरिभाषाप्रवर्तनादित्यवादि

एतैरेवेति आकारादयोऽपकारादिभिः प्रमापितत्वादान्तरसमासाश्रयिकाः भक्तित्वनप्रमाण्यानव प्रमापिकेतितित्।

एवञ्चाहियोगविभागः कृतिष्ठतेराभ्यां नेलणः समानपदे तत्रोऽवयेयथवायुवराभ्यां नोणो भवतीति तत्रोऽ
कुभाङ्नुम्भिरिति इत्यत्र संज्ञीकिमर्थम् नियमार्थम् एतैरेवान्तसमासाश्रयिकैर्व्यवायेनात्मेतीति यस्यापि तन्
श्रुत्वात्तस्याप्यषत्वदोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवत्प्रकारप्राप्तात्तमिति यस्य त्वभ्यासिद्धत्वमतशाद्धपठ
ति नेन संख्यायकं ह्रस्वार्थमेतत्स्यात्तानेमतिः यत्रहितत्र प्रातिशाख्यपठति नतुचेत्रह्रस्वार्थमेतत्स्यात् ॥
बहिरङ्गाह्वीङ्‍ः अन्तरङ्गाणान्तम् असिद्धबहिरङ्गमन्तरङ्गे अथवायपरिशिष्टाद्योगविभागः क्रियतेन अस्तः।
नोणोभवति ततःकुदसवग्रहात् अतत्त्वे एव सूत्रावैवङ्डपत्वञ्चवक्रस्वम् यस्य पुनर्यदयसानेगुणोपहरि।
मोवसूत्मानस्यसिद्धम् यस्यापि तन्ग्रहस्त्रैतस्याप्यषत्वदोषः ॥

यमेतत्ततिवर्ग्मते गुणोऽपीति ऐकारोगुरुत्वसवर्णेतिसिद्धम् तत्रमायाव्यपणात्वगुणोऽपिस्यात्त्वेनभवति देवदङ्
नैति।
कमतेनैनत् भाष्यमतेनतत्त्वेऽतिशान्तपाठस्यैवज्ञापकत्वाबोध्या अतोनोणदति मात्रणामित्याहोरीन्द्रस्य बहिरङ्गा।
सिद्धत्वाणत्वम् यद्वाप्रणात्तणामिति निर्देशात्सत्वम् अत्रतत्परात्वञ्चबलसङ्ग्रहार्थमेवात्रत्राप्युवमेव फलाभावात्।
धनिनैवेदहन्नो ननुगुर्वेवपवर्टहिमर्पणी गौकारगुरुत्वपदेः सूत्रेतानस्यात्तत्राहनेवेति स्यानषष्ठ्यात्तावयववषष्ठ्यन्तयो।
गृहणत्वापारिमर्णः गुर्वेयवदिर्घवपववसंभवति नान्यस्याकारादेःनदवयवस्यापदत्वात्ताभावादितिभावः ॥ ॥

राम॰
५५

अचुत्वाभावादिति नन्वत्र लत्वे हित्वाभावाच्चुत्वमपि नोध्यम् संयोगाइति संयोगसंज्ञा इह स्वर्थः नत्वेकवर्णत्वमिति एवं च सं-
योगसंज्ञानस्यादित्यर्थः संयोगइति भाष्ये तु संयोगा इह स्वर्थ्यपरमिति तात्पर्यम् शिष्टसमाचारः भाष्ये मात्राकालात्रे-
ति बहुव्रीहिः संयोगान्तपरार्थः मात्रिकव्यंजनताभावे नुपरिष्टत्वे हेतुः कुक्कुटइत्याद्यक्षराणां तन्नुपदेशः अनुपरि-
ष्टत्वेनाम अत्र तत्समाम्नाये पठितत्वे ग्राहकत्वाभावेन ग्रहणाग्रहीतत्वं च अनुपरिष्टम् सत सत्वेन कथं शक्यविज्ञानमित्यर्थः

क्रियते न्यास एवेति अवयवकर्त्तृत्वं दर्शयति अपहृत्के विभागयोर्विहितत्वात् यत्तु भेदादि कारणकारणस्या।
मग्रहणात् चुत्वाभावात् लस्य रूपइति लस्य रूपावयवत्वात् संयोगत्वे लस्य रूपः नत्वेकवर्णत्वं एवं पदे सिद्धम्।

क्रियत एव न्यास एव लस्य रूपे संयोगे द्वित्वं न तद्विधिः लस्य रूपे संयोगे द्वित्वं न तत्र व्यापि विधिर्न सिध्यति।
कुक्कुटः पिप्पलः पित्तमिति यत्तु पुनर्गृह्यन्ते न तत्र द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ यत्रापि न गृह्यन्ते तत्रा-
पि द्वौ ककारौ द्वौ पकारौ द्वौ तकारौ कथं मात्राकालात्र गम्यते न च मात्रिकं व्यंजनमस्ति अनुपरिष्टत्वं कथं।
शक्यविज्ञानम् असत्त्वं कथं शक्यप्रतिपत्तुम् यद्यपि तावदत्रैतत् ककारेण वकारं यत्रेत्यास्याग्रहः सवर्णानि गृ-
ह्णातीति इहत्वं कथं संयत्ता सवत्सरः यल्लोकं तल्लोकमिति यत्रेत्यस्याग्रहः सवर्णानि गृह्णातीति अत्रापि मा-
त्राकालो गम्यते न च मात्रिकं व्यंजनमस्ति अनुपरिष्टत्वं कथं शक्यविज्ञानम् असत्त्वं कथं शक्यप्रतिज्ञातुम्।
तेनत्वं वर्णद्वयरूपतास्त्वेवं ग्रहणात् द्वित्वं न मे कत्वज्ञानमिति शिष्टसमाचारः अत्रापीति सानुनासिकनिरनुनासिकौ द्वावत्र
एवं चानुपरिष्टास्याः सत्वात् तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह असत्त्वेति क्वचिदसत्त्वे ग्याहि ग्रहणे न तद्गृह्यते अनेन तकारपाठे
तस्यासवर्णं कथा न तयोः सावर्ण्यविधिरप्रामाण्यादिति सूचितम् यत्रेत्यस्तीति भाष्ये इह लोके न तत्र इत्यत्र यकारादि हि
रस्य ग्रहणे हल्त्व द्वयाभाव इति भावः ॥ सानुनासिकेन अनुदित्त्वात् हि विद्यमानस्य लोक

सिद्धस्य स वर्णग्रहणेनैकमेव तत्त्वं सिद्धस्य वर्णैकत्वमिति भावः

पा॰ कौ॰ वि॰ प्र॰ ९९

हयवरट् ननु यथेह ककारस्ततो नैनेकतं हकारस्यास्य चिन्तमिति कथं न हि हकारे शर्वं स्थानाहितो मे दाक्ष्यगणमनस्या र शर्वेपरेति ।
एतज्ज्ञात्वा सेकत्ववर्णानामिति सवर्णलोभावतः समत्वनिरासाय न भाष्यरहितत्वमिति ननु हकारस्याभावे लकारस्याणा
येननेत्राद्याश्रयणेन हलग्रहणमिति स्यान्याश्रयपरिहाराय वर्णसमाम्नायविरुध्यनेनिवार्यम् रञ्जहीति न्यासेन लन्तं हलन्त ।
निन्यासेन वा तत्परिहारान् लाघवाभावेऽप्येवं कर्तुं शक्यं न चैवमपि विचारणामर्थात् यद्वा हकारग्रहणमिति स्यैवाहग्रहणे चैव
कसत्त्रसमुदायग्रहणमिति सिध्यर्थः परत्वहकाराभावेऽपि लत्वस्यैव हस्ते कार्यम् शान्तिशाद्यादि प्रसिद्ध हलादि प्रमाणाद्यासि

हयवरट् शर्वेऽस्मिन् शर्वपरोच्चारणक्रियाभेदाद् एकस्यैव हकारस्य शर्वपरत्वपरेस्मः ॥

हयवरट् सर्वे वर्णाः सकृदुपदिष्टाः अयं हकारो हि द्विरुपदिश्यते शर्वस्यैव पाश्च
परिग्रहः शर्वएवोपदिश्यते पाणिनिवाक्यस्यात्र विशेषः हकारस्योपदेशे
हलग्रहणम् हकारस्योपदेशेऽन्त्यहलग्रहणं कर्तव्यम् शान्तेरिति
न्यायात्कारि दीर्घादिरिति समानपारे हकारो निवर्तव्यम् रहापि यद्यस्यान्न म
हाहिसः उतेव उतेव हकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ राम ॥

शाक्टोरीति हकारपरस्य शकारस्याभावान्न संयोगाद्यादि तमेतत् ॥ गोपालायनमः ॥

अर्थं नरत्यं रात्रं स्यादि शाक्रि कस्यनेनोरवाहलमिति स्यान्मा हल प्रमादाह मवापक सत्त्र समुदायमिति सिद्धार्थं स्यैव
हल्याहः शकृल्लघिति शकृल्ल्यानेयरुलत्रप्रितर्थः शाक्टोरीनव्यानाहरणादानवीजमाहहकारस्योपस्येति नवनतन ।
शाहिमाहेत्वराहरण सम्भवः शाक्टोऽपि तेऽसौ ग्रवविहायहलान्तस्योच्चारणार्था च विनोच्चारणस्यासाधुत्वेन ततो हस्तग्रह
णाभावस्मात्यान सम्ब्रच भाष्ये एतदुदाहरणदानमेवमानम् शान्ते हिरी द्यादि दीर्घभयोरहस्य हरणमहाहिसरति ।

राम॰ ९९

अपूर्वमिति इहसिंपत्वस्याप्युपलक्षणम् तेनलिलिहिढेढ्मासैविभाषेढ्इतिहत्वविकल्पसिद्धिरितिकेचित् भाष्येहस्यैवेति
सिद्धान्तरीत्यानिर्देशः इदानींद्व्यपिचेतिसूत्रम् अहकारालिलुस्विति अतस्तत्रहकारग्रहणंकर्तव्यमितिभावः अनुदा-
त्ययमिति यत्नस्यासिद्धत्वादितिभावः स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थएवायमक्षरसमाम्नायइतिभ्रमवारणायेति भाष्यपरिकिञ्चिदि-
ति तेनतत्राचष्ट प्रयोजनार्थमिति शास्त्रीयप्रयोजनार्थमित्यर्थः एवंचायहकारस्यापिविशेषप्रयोजनेसूचितम् अ

उत्वेचेति ॱअपत्वमपिनप्राप्नोतीतिवक्तव्यम् मोहस्तीतिरोर्यत्वार्थम् परिकिंचिदिति प्रयोजनार्थोहिवर्णानामुपदेश ५॥
अतोरोरप्लुतादप्लुतेहशिचहकारेचेतिवक्तव्यम् इहापियथास्यात् पुरुषोहसतिब्राह्मणोहसतीति अत्वपूर्वो
पदेशः पूर्वोपदेशःकिंनकृतेहि यथाफलग्रहणानिच परिश्रवोपदेशःकिंप्रयोजनम् लिहिदुहिलिहिता ।
सिसिक्षिषतिसिस्निहिषति रलोव्युपधाद्धलादेःसंश्चेतिकित्वंनप्राप्नोति कत्वविधिः कत्वविधयः अधुक्षत् अ
लिक्षत् शलइगुपधादनिटःक्सइतिनप्राप्नोति ढत्वविधिः ढत्वविधयः हरिढि स्वपिढि बलाढिलक्षणइत्यत्र ।
प्राप्नोति झलग्रहणानिच किम् अहकाराणिस्युः तत्रकोदोषः फलाफलीतिहिनस्यात् अप्राप्ताम् अ
स्वपम् तस्मात्पूर्वेषुश्रेवोपदेष्टव्याः पराश्च परिकिंचिदित्यत्राप्युपदेशप्रयोजनमस्तितत्राप्युपदेशः कर्त्त ।
व्यः इहविचार्यते अयंरेफाद्यकारवकाराभ्यापूर्वोपदिश्यत हयवरडितिपरएवायपाठ्यमस्मिन्निति क ।
श्चात्रविशेषः रेफस्याप्युपदेशेःअनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः रेफस्यापरोपदेशेऽननुनासिकद्विर्वचनप

नसवरूपप्रतिपत्त्यर्थः इहमिति ॥ अयमत्रापिशेषप्रयोजनसद्भावातप्रश्नः ॥

नएवमभ्युहसतीतिपुंयोगादितिसूत्रेभाष्यप्रयोगःसंगच्छते एतेनपूर्वहकारोपदेशप्रयोजनवार्त्तिकेसूत्रनतापरिहृ
ता कर्त्तव्यइत्यस्यस्थानेइतिविशेषः उपदेशोच्चारणमात्रम् अन्यत्रापि प्रत्याहारादौ सर्वेषांहकारस्यद्विरुपदेशःकर्त्त ।
व्यइत्यत्रास्यनामर्थम् शेषप्रयोजनेनेति अन्यानरपठनीयशेषएवान्यतरपठितप्रयोजनमितिबोध्यम् ॥ राम ॥ ॥

भा. कै.
वि. म.
५७

57

णकारेऽनेति स्थानेऽन्तरतमत्वादिति भावः नन्वत्र रेफस्य सवर्णाभावात्कथमत्रानुनासिको नेत्याह नरहेत्रेति नन्वहि।
नेपिर्नरीतिहलो यमामिति लोपात्रदोषो नेत्याह द्विर्वचनइति भाष्यःस्नुपधादिति

स्वर्नयतीति णकारोऽत्रप्राप्नोति नरात्रसवर्णग्रहणमस्ति मद्रहृदइति द्विर्वचनेकृतेनतस्यासिद्धत्वाड्रोरीतिरे
फलोपोनास्ति हलोयमामिति लोपस्तुपाक्षिकइतिपक्षेरेफद्वयश्रवणप्रसंगः ॥

अनुनासिकस्यस्वर्नयतिप्रातर्नयतीति यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवेत्यनुनासिकःप्राप्नोति द्विर्वचनस्य
मद्रहृदस्यमद्रहृदस्य इतिद्विर्वचनमप्राप्नोति परसवर्णस्यऊणंरेखेन वर्नरेखेन अनुस्वारस्ययीतिपर।
सवर्णःप्राप्नोति अस्तुतर्हिशर्परेरणः शर्परेरणःकिन्त्वप्रतिषेधाव्यलोपवचनञ्च यरिशर्परेरणः
किन्त्वप्रतिषेधाम् रेविता सेविता रिरेविषति र्लोप्स्नुपधादितिकिन्त्वप्राप्नोति नेषदोषः नेवविता
यते र्लोप्स्नुपधादिति किन्तर्हि रलः अस्नुपधादिति किमिरमस्नुपधादिति अवकाशान्नात स्नुपधादि
ति यलोपवचनञ्च भाष्यलोपावकाशः गोधरः पचेरन् जीवेर
दानुक् जीरदानुः वलीति लोपान्नप्राप्नोति नेषदोषः।
रेफोप्यत्रनिर्दिश्यते लोपोव्योर्वलीति रेफचवलिचेति

कुंडंरथेनेति अनुनासिकेनैवपरसवर्णेनभाव्यमिति नियमाभावाद्रेफःप्राप्नोति नस्यचा
सिद्धत्वाड्रोरीतिरेफलोपोनास्ति ॥ एम ॥

अचइति स्त्रमपंचमीकम् नन्वशर्परेरशोरम्यणाद्रस्मादेपयथासंख्यंनिर्वाहः कथमितिचेन्न संज्ञाविधानसाम- एम. ५७
र्थ्यानतन्त्रतज्ज्ञापितपलाभ्यपाणात्रदोषः ॥ एम ॥

भाष्ये रेफोष्मणामिति विजातीया इति शेषः तेन सजातीयेषु सत्त्वेऽपि न दोषः ननु भाष्ये रेफस्य विजातीयः सवर्णोऽस्त
थाप्यनुनासिकविधौ सवर्णग्रहणाभावादनुनासिकः स्यादेवेत्यत आह अनुनासिकपर इति नहि रेफस्येति ननु रे-
फस्य णकारः स्थानेऽन्तरतमो भवत्येवेति वाच्यम् स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठे स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमः स्पर्शो वि
न्मात्रमित्यादौ चरितार्थोऽनुनासिकविधिः प्रयत्नासहत्वे रेफेन प्रवर्त्तत इति भावात् नापीति यद्यप्यन्तरतमानन्तरत-
मयोः प्राप्तावन्तरतम एवेति स्थानेऽन्तरतम इत्यनेन नियमः कुर्वत्येन तस्यादौ चानन्तरतमस्यैव प्राप्तिरितीदमयुक्तं तथा-
पि संभवदन्तरतमान्तरतमके अङ्ङि तस्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधिरेफेन प्रवर्त्तत इति भावः इदं जातिपक्ष इति के

रेफोष्मणामिति अनुनासिकपरसवर्णविधाने हि स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाया नाहो

अथवा पुनरस्तु परोपदेशः ननु चोक्तं रेफस्य परोपदेशोऽनुनासिकद्विर्वचनपरसवर्णप्रतिषेधः इति
अनुनासिकपरसवर्णयोस्तावन्न निषेधो न वक्तव्यः रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति ॥ राम ।

षाभावः नहि रेफस्य णकारोऽन्तरतमः ॥ नाप्यनुस्वारस्य रेफः ॥ राम ॥ राम ॥ ॥

चिन्त्य वस्तुतो व्याख्यानपक्षेऽपि नाहृत्य अण्क्षौ चरितार्थो स्यां व्यक्तो न प्रवर्त्तत इति वक्तुं शक्यं तदुक्तमनीकोऽयमणचीत्यत्र कै-
यटः इद्धक्षिपरार्थे उन्मां गुवादेरभावः संरब्धव्यक्ष्यते स्वेवति केचित्तु स्थानेऽन्तरतम इति सप्तम्यन्तपाठपक्षे व्याख्यानप-
रिभाषाविरोधमापद्युक्तेः सम्भवदङ्क्षितत्वम् किञ्चैवं सति झयग्रहणं भाष्येऽव्यर्थं स्यात् तस्मादनुनासिकविधौ
सवर्णपदापकर्षपरं भाष्यम् रेफोष्मणामित्यस्य चानुनासिकोऽनुस्वारान्तरतमस्य सवर्णोऽनास्तीत्यर्थः अत एव महि
म्नानिनादौ हकारी स्थानप्रयत्नाभ्यामन्तरतमस्य ङकारः सम्भवेऽपि नानुनासिकः नाज्झलाविति निषेधेन सवर्णत्वाभावा-
दिति भाष्याशय इत्याहुः ॥ राम ॥

अराणो ग्रहणसेत्यत अनुनासिक
इत्यनुवर्त्य सवर्णस्यानुनासिका
स्यविधानात् रेफस्य सवर्णस्यानु
नुनासिकस्याप्रसिद्धेः कुर्वइत्ये
त्यादौ न दोषः

ननु पर्वतोऽस्य सन्नद्धिनस्य हस्य ग्रहणमयुक्तमत आह हकारादिवदिति न चैकवर्णहकारयोर्ऽनयोर्विशेषणयोर्युगपद्
संभवात् अस्तु नत्र बाधः प्रकृते तु सत्यभेदेन भिन्नवाक्यावगतनिमित्तकार्यिभावः किन्न स्यात् यथावगतकार्यित्वस्यापि
हकारो निमित्तं न रधुहकारादिवदत आह नैवमिति सत्यभेदेन कार्यिनिमित्तत्वं संभवतीत्यर्थः सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्य
तायामित्यन्वयः शब्दो वाक्यात्मा अर्थस्तदर्थः सम्बन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः तेषां परिज्ञानेन यद्यपि लोकव्यवहारे एव
तयोर्बाध्यबाधकभावः संभवेऽपि भवतीत्येतत्तथापि लोकव्यवहारे एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यादि ह
पारवगत इत्यर्थः विशेषसंनिधाने सामान्यशब्दस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वम् परिज्ञानवदिति पाठः एवञ्च ब्राह्मणाय दधि
त्रसामान्यविशेषविधित्वाभावेऽपि तत्र बाधो यद्दीनेनत्प्रकृतेनाप्यस्त्वत आह अपवदतीति अविलम्बितप्रतीतिकत्वं प्रसज्येत वि
नैमौ हाविति हकारवद्रेफोऽपि न कार्यीत्यर्थः न चैकवाक्यतायां सामान्यविशेषविध्योर्लोकव्यवहारे एव शास्त्रार्थसंबन्ध
नव परिज्ञानं सामान्यविधिर्विशेषविधिर्बाधकः अपवदत्यविशेषविधिः सामान्यविधिस्तत्त्वनुभयरतिरेफस्य कार्यित्वं निमि
द्विर्वचनेऽपि नैमौ हाविति कार्यिणो द्विर्वचनस्य किन्तर्हि निमित्तमिमौ हौ द्विर्वचनस्य न यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि
माठरकौण्डिन्याय परिवेविषत्यामिति नेदानीं तौ भुञ्जाते ॥ राम ॥
नैतेन बाध्यते रधुहकारौ तु स्यातां तेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादिह्वरस्य परिवेषकान्न बाध्यते तदाशिषमपेक्षणाद्धा
बाध्यबाधकभावेन कश्चिदपेक्षा नास्ति यथा विवीषतीति दीर्घत्वद्विर्वचनयोः ॥ राम ॥
लेविन तत्कृतं चानुमेयत्वम् तदेति तापकालस्यानुरोधाद्धासस्यापि सामान्यविशेषभावेऽकृचिद्धापकत्वे विशेषविधेर्नाश्रीयते
नास्ति व्याक्षिपत्वेयारम्भयोरपीति भावः क्वचिदपि तदानास्तीति बाध्यबाधकभावस्यातिशयः यद्येति बाध्यबाधकभावाभा
वेऽन्यहेतोनायम् ननु कार्यित्वनिमित्तयोः समावेशानुपपत्तिबाधाम् केचित्तु तक्रकौण्डिन्यायोऽपि सामान्यविधुयानाकान्तविष
याभावत्वप्रयानवकाशत्वम् सकृदेव प्रवृत्तिश्च प्रकृतेऽनन्तदृष्टं तद्धापानि निमित्तत्वे सामान्यस्य तत्प्रयुक्तकार्यित्वानाक्रान्तं कृवि
रव्यास्ति सर्वेत्राकृ परत्वादनवीत्यस्य प्राप्तस्तावत्कालस्यानुरोधात्सामान्यस्य कार्यित्ववाधः न चैवमिकोयणचीत्यादेरनवकाश
त्वादेः सामान्यप्राप्तनिमित्ताभावेन कार्यित्वस्य चारितार्थ्यादिति भाष्याभिप्रायमाहुः ॥ राम॰ ५८

व

नतु कार्यार्थं ह्यस्य तु कार्यं साधुत्वं चेत्तद्वर्णसमाम्नाययोरिष्यादिनासिद्धमतआह विधानादिति उपदिष्टस्यत्वस्मिन्पाठे भाष्येवर्णसमाम्नानस्मा
मीत्यत्र इह उपदिष्टा इत्यस्यार्थः प्रवृत्तिनिमित्तेति प्रवृत्तेर्भाष्ये समाम्नानेवशिष्यप्रतियोगिरूपः प्रकारस्य मर्थ इतिभावः केनप्र
वृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्दवाच्यतातेषामित्यत्रतात्पर्यम् ननतुपदिष्टास्तेनिचकारस्य वर्णत्वस्त्वादिनप्रयोगवा
हत्वं तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादपरिभाषाभाति नत्वयुक्तम् अनुपदेशप्रत्यार्थस्यानुच्चारणस्य नत्वाभावान् प्रयोगवाहत्वमितिवा
न नचप्रत्याहारास्तत्रानुच्चारितत्वं तथा यदयुक्ता इत्यनेनैवतदर्थलाभेनपौनरुक्त्यापत्तेरत आह अयुक्ता इत्यस्यैवेदं
रूपमिति विधानादेषांसाधुत्वं प्रत्याहारप्रतिबद्धं कार्यं न प्राप्नोतीति केचनेति नन्वत्र प्रश्नः कथमिति प्र
वृत्तिनिमित्तप्रश्नः अयुक्ता इत्यस्यैवेदं कथनम् अनुपदिष्टाश्चेति अयुक्ताः प्रत्याहारलक्षणेन पाठाभावादसं

इदं विचार्यते इमेऽयोगवाहाः कचिदुपदिश्यन्ते न वा यद्यन्नेव नैषां कार्यार्थ उपदेशः कर्तव्यः के पुनरयोगवा
हाः विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारानुनासिक्ययमाः कथं पुनरयोगवाहाः यदयुक्ता वह
न्ति अनुपदिष्टाश्च श्रूयन्ते कथं तेषामुपदेशः कर्तव्यः अयोगवाहानामट्सु णत्वम् अयोगवाहानाम
ट्सूपदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनम् णत्वम् उरःकेण उरःकेण उरःपेण उरःपेण अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति णत्वं सिद्धं

वह्यादयोऽर्थः उपदेशो द्विविधः पाठो ग्रहणकशास्त्रेण समाम्नायेन च सहितविधेयत्वं नास्तीत्यर्थः वर्णाद्देशे यतो नु
कथनमिति प्रत्याहारबोधकलक्षणेनायुक्ता इत्यस्यार्थः नद्यावष्टे पाठाभावादिति ग्रहणकशास्त्रेण अपरे त्वेवमर्थं
मानेनयोवर्णस्तेषां ग्राहकलक्षणपाठाभावादित्यर्थः पक्षान्नास्तीति अतो अयुक्ता इत्यर्थः एवं वर्णसमाम्नायेऽयु
क्ताः सन्तो वहन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्ती अयोगवाहपदस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता अपठनादिति नन्वयतस्तत्प्रत्याहार्यमिति भावः भा
ष्ये उरःकेणेति उरःकाय तौ ति स्तुवन्ति इः एवं समासे पिशोपदशाविविभिन्न सन्तं पाशाकलाककाम्प्येषु तत्समाहृतेः ॥ ॥

[illegible]

भा. कौ. वि. प्र. ५९ नतु शरां जशो भवन्तीति सवर्णाभावात् शर्षु पाठः सन्नजशभावः प्रयोजनमतस्त्राह शर्षु पाठे इति यदीति ह्रस्वे द्विर्वच-
नेऽनवनय: नतु शर्वे द्विर्त जश्त्वात् ईर्षे मय्वद्ध्लादि शषकुयशुपुध्मानीयस्याभ्यासे जश्त्वफशशरत्वाभावात् अभ्यासे च-
र्तैःमनेन तानरत्वम्याम्प्रकृतिचरणचरएवेतिउपध्मानीयएवस्या

59

पाशिति शर्षु पाठे अलत्वमिति फलं फषप्फपीति जश्त्वे सिध्यति उपध्मानीयादेरिति यदि द्विर्वचने ह्र-

शर्षु जश्भावषत्वे शर्षु परेषु: कर्तव्य: किंप्रयोजनम् जश्भावषत्वे अयसुब्रिहप
ध्मानीयोपध: पठते नशाजस्थोक्तेउब्जिनाउब्जिवमिप्यत इप्पयध्मास्यात् यद्युपध्मा
नीयोपध: पठतेउबुजिजिषतीत्युपध्मानीयादेरेव द्विर्वचनं प्राप्नोति दकारोपधेपुन
नेत्रा: संयोगादयरतिप्रतिषेध: सिद्धो भवतीति यदिदकारोपध: पठ्यते का रूपसि-
द्धि: उब्जिनाउब्जिवमिति असिद्धे भउब्र: इत्यसन्निलोपस्तु नास्त्विति नो वक्ष्यामि
भउब्ज: उब्जस्तुनासन्निपातेभो भवतीति नत्र द्विर्वकृयम् नवक्तव्यम् ॥ राम ॥

वेत्रजश्त्वमसिद्धम् अप्यापि शर्वेत्रासिद्धमद्विर्वचन इति सिद्धं सर्वथा बिब्रिषतीति प्राप्नोति ॥ ॥

रितिचेद्विशसमेवैतत् उपध्मानीयस्य त्वणापाठेनापिभाषासांजस्यात् अन्येतु द्वित्वे कृतेपि द्वित्वाश्रयस्याकार्ये क- राम. ५९
त्वेभ्य: सिद्धत्वेनेष्यपि शर्वेत्रासिद्धीयमित्यस्यार्थ इति परत्वाज्जश्त्वे कृते एव हलादिशेषइत्याशयात्रदोष: ॥ राम ॥

द्विर्वचनं कथमिति वकारात्परस्येति शेषः ननु निपातनाल्लक्षणमात्रं स्यात्तेन यदेषा विशेषो बाधकः किं तमत आह अथापी
ति ननु षड्ढः षण्मासैः रकारोच्चारणसार्थकम् नैतड्ढत्वरूपमिति भाष्यान्नासादेशाभावात् उपनिपातनिति कविषयः स्याद्धत्र
नानविधानादिति तत्राशयः अकृतविषयनिपातनमिति पक्षान्तरेणाद्यमेव समाधानम्

निपातनादिति द्विर्वचनं कथम् निपातनाद्बाधकेनोऽनुमीयतेऽसिद्धप्रकरणेनास्तु नाश्रुतिमयोऽर्भ इति तत्र
तत्राह इति रकारस्य द्विर्वचननिषेधः कर्तव्यो न तु द्विर्वचनमिति एवं चासिद्धमद्विर्वचनं रस्य प्राप्तं यासिद्धत्वा
दिष्टद्विर्वचनसिद्धेः अथापि नवा कश्चानुमानेन निपातनमेव प्रतिपादकं

निपातनादेव सिद्धम् किं निपातनेन धुरस्तु द्वौ पादावुपनायोरिति इहापि न हि प्राप्नोति अप्सुड्ढः सप्तड्ढ इति
अकृतविषये निपातनम् अथवा नैतड्ढत्वरूपम् गमेरुरस्तु पपत्या ... विधीयते अप्सुड्ढः अप्सुड्ढनः सप्तड्ढः
सप्तड्ढन इति षत्वं च प्रयोजनम् सर्पिःषु धनुःषु प्राक्षेवायस्तिषत्वं सिद्धं भवति तथा विसर्जनीय ग्राह्यवाय
वीति विसर्जनीयग्रहणं न कर्तव्यं भवति तथाप्यापि नहि ग्रहणमकारमकरोम् कर्तव्यं सर्पींषि धनूंषि अ
नुस्वारे कृते न शर्व्यवाये नैव सिद्धम् अथवा तथा ग्रहणं कर्तव्यम् अनुस्वारविशेषणं तथा न ग्रहणं तथापि अनुस्वा

तथापि रकारोपदेशसामर्थ्याद्द्विर्वचने कृते रकारस्यैव तत्र यतते अकृतविषय इति विशिष्टविषयमनुमानमि
त्यर्थः अथवा रूपमिति अनुस्वारस्य शर्व्यवायेनैव सिद्धे तु मग्रहणम् नियमार्थम् तथापि नानुस्वारस्यैव स्यादन
[...]मामभूदिति ॥ ॥

अनुस्वारस्य शर्व्यवाय इति यद्यपीणः कवर्गस्य शुद्धेनैवानुमानं वर्हितः सकारः स्वाहितस्यागमेऽपि
भवति तथापि तत्रानभिधानमिति भावः शुक्ल इत्यत्र संयुक्तानामिति व्याख्यानाधिकरणे विवरणं ग्रहणं च विज्ञायते न सम
मः समरिषमः शेषाप्येकानामसिद्धे नैतिसन्त्रयमात्रविषयत्वात् ॥ एम ॥

[illegible]

ननु सत्त्वविशेषाणामप्रयोगेन न्यूनतामाहात्म्यसन्निवेशात्कथं न तन्निबन्धनकार्यमत्र हि निरन्तमाह प्रयोजनविशेषमिति अविशेषे-
णेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशाविनिमर्षश्चेतिभावः यत्र यत्रेत्यादि यद्यत्प्रयोजनसिद्धिरहष्णात्तत्तद्विषयसकलप्र-
योजनोद्देशेनेत्यर्थः नञ्बहुत्वे संयोगसंज्ञायामिति कार्यकालपक्षे इत्यम् भाष्ये इदुदुपधस्येति विसर्गस्याल्वक्षुपधान

अविशेषेणेति प्रयोजनविशेषानपेक्षः सकलप्रयोजनोद्देशेन यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनसिद्धिस्तत्र तत्रोपदेशः कार्यस्य
अथवा अविशेषेणोपदेशः कर्तव्यः किं प्रयोजनम् अविशेषेण संयोगोपधासंज्ञालोपद्विर्वचनस्यानिवङ्गाद्यप्रति-
षेधः अविशेषेण संयोगसंज्ञा प्रयोजनम् उब्जकः उब्जितः उब्जितम् हलोऽनन्तराः संयोग इति संयोगसंज्ञा संयोगे गु-
रुरिति गुरुसंज्ञा गुरोरिति प्लुतो भवति उपधासंज्ञा च प्रयोजनम् उब्धृतम् निष्कृतम् निष्पीतम् इदुदुपधस्य चाप्र-
त्ययस्येति षत्वं सिद्धं भवति नैतदस्ति प्रयोजनम् न इदुदुपधग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्यते किं तर्हि सकारो वि-
शेष्यते इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीय इति अथवा उपधाग्रहणं न करिष्यते इदुद्भ्यामुत्तरं विसर्जनीयं वि-
शेषयिष्यामः इदुद्भ्यामुत्तरस्य विसर्जनीयस्येति अल्लोपविधिश्च प्रयोजनम् वृक्षस्तरति प्लक्षस्तरति अल्लोपः
स्थानिवद्भावो भवतीत्यल्लोपस्य सत्त्वं सिद्धं भवति एतदपि नास्ति प्रयोजनम् निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वि-
सर्जनीयस्यैव भविष्यति द्विर्वचने प्रयोजनम् उरः कः उरः पः अनचि च अच उत्तरस्य यरो द्वे भवत इति द्विर्वचनं सिद्धं

ध्यः उब्जक इति उपध्मानीयस्य जश्त्वे कृते संयोगसंज्ञायां तस्यासिद्धत्वात् संयोगाभावाद्गुरुत्वाभावान्न प्लुतेन ॥ ॥

यितिभावः इदुदुपधस्य सकारस्येति विसर्गस्याप्युपलक्षणमेतत् अत एव निरोऽपि निष्कृतमिति सिध्यति अत एव वस्य
मात्रानुवृत्तावेतेन विरोधः निष्कृतमित्यादौ सम्प्रयुक्ताः इत्येवं समासेऽपि इणः षः इति न पाशकल्पककाम्येष्वित्यत्र ह्यु हृतेः
द्विर्वचनप्रयोजनमिति विसर्गजिह्वामूलीयादेर्हि उच्चारणे विशेषस्याग्रहादुच्चारणस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च श्रुतौ
सुप्रापि मात्रेण तत्प्रयोजनकथनमिति सन्तोष्टव्यम् ॥ राम ॥

ननु लोपस्यादावित्यनेन स्थानिवत्त्वं पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधात्रैवमत आह ॥ पूर्वत्रेति ॥ इयमिदानीमेव नन्वयं बाहुल्यस्य स्यादेव ।
न स्यात् किं तु वर्णमात्रमित्याह ॥ इदानीमिति ॥ अर्थवन्त इति साधयन् वर्णा इति पक्षः पक्षान्तरं बुद्धौ कृत्वैकमवधेहि तः धातु ।
प्रातिपदिकत्वादि लब्ध्वा इष्टाद्धः अत्र त्वनिष्टानम अत्र समस्थापायस्थानम आदेशानवस्थादि प्रक्रियाऽप्रयप्रकृतिप्र
महोरस्केनेति पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोऽत्र परस्मिन्पूर्वविधाविति स्थानिवद्भावेऽशास्त्रस्य इदानीं
स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्य प्रयोजनम् यथेह भवति उरः केणः उरः पेण त्यस्य वा यस्येति णत्वम् एवमिहापि स्था
निवद्भावात्प्राप्नोति व्यूढोरस्केन महोरस्केन तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधः सिद्धो भवति किं पुनरिमे वर्णा
अर्थवन्तः आहोस्विदनर्थकाः अर्थवन्तो वर्णा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शना
त् धातव एकवर्णा अर्थवन्तो दृश्यन्ते एति अध्येति अधीत इति प्रातिपदिकान्येकवर्णान्यर्थवन्ति आभ्या
म् एभिः एषु प्रत्यया एकवर्णा अर्थवन्तः औपगवः कापटवः निपाता एकवर्णा अर्थवन्तः अ अपेहि
इ इन्द्रं पश्य उ उत्तिष्ठ अस्य पद्काम धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामेकवर्णानामर्थदर्शनान्मन्या
महे अर्थवन्तो वर्णा इति वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनात् वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनान्मन्यामहे अर्थवन्तो
वर्णा इति कूपः सूपो यूप इति कूप इति सककारेण कश्चिदर्थो गम्यते सूप इति ककारापाये सकारोपजने च

अर्थान्तरं गम्यते ॥ राम ॥

अन्यदपि वर्णगतं वस्तु विचार्यते किं पुनरिति यस्त्वत्रापि प्रतिवर्णं विभक्त्यनुत्पत्तिस्ततेन विचारस्य प्रयोजनं वर्णोत्प
त्यय इति एकवर्णस्याभ्युपगमो न स्यात् पराभ्युपगमोऽयमयः ॥

यथा नान्तो वाचकत्वमित्येवं इत्यवर्णस्फोटात्प्रयोगे अयं च शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी एतद्धासनानुप्रवेशाच्च लोक
व्यवहारेऽपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरन्ति धर्मश्चैव विपरीतान्न सोऽपयोग इति बोध्यम् ॥ हेत्वन्तरमाह वर्णव्यत्यये चेति
ननु कूपादौ न सिद्धादाविव वर्णव्यत्यये न स्यादाह एकदेशेति ॥

ना॰ ३

वा·वै·
वि·प्र·
९१
61

नस्यैवानयेति रूपशब्दस्यानर्थकत्वे सूत्रे हापकत्वरूपं धेनकत्वं प्रामित्यत अनएवनेवामितेपामविप्रानिपदिकसंज्ञापादने
नंकरिष्यति तृतीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धौचेति अनर्थगतेरित्यस्य तद्वर्णसंघातात्मकपदस्यार्थवत्त्वं नदृश्यते नवागतेरित्यर्थं इत्या।
ह अर्थान्तरेति प्रयुज्यमानसुपपादयति भाष्यनसाधीयइति न जिज्ञासुः परमतापेक्षयेति परोक्तानर्थगतेरित्युक्तत्वादिहा।

सकारस्येति नस्यैवान्वयव्यतिरेकाविव्रविधे अर्थावसायइति भावः वर्णानुपलब्धौचेति अर्थान्तरगमकत्वमुक्तम्।
नोर्थान्तरगम्यतइति विवक्षितम् इत्यस्यर्थावगम्यभावमात्रमनेनोक्तमिति मनसापृच्छति किन्नहीति साधीयइति।

यूपइति सकारककारापायेयकारोपजनेनार्थान्तरं गम्यते नेन मन्यामहे यः कूपेकूपार्थः सकारस्य यःस्व
पेयूपार्थः ससकारस्य योयूपेयूपार्थः सयकारस्येति वर्णानुपलब्धौचानर्थगतेः वर्णानुपलब्धौचानर्थगते
नेमन्यामहे अर्थवन्तोवर्णाइति हृदः स्तद काड़ीरः शाड़ीरः इत्यत्र सवकारेणाकश्चिदर्थोगम्यते स्तदइ
ति वकारापायेसोर्थोनगम्यते काड़ीरइति सककारेणकश्चिदर्थोगम्यते शाड़ीरइति ककारापायेसो
र्थोनगम्यते किन्नहेतुर्यते अनर्थगतेरिति नसाधीयो ह्यत्रार्थस्यागतिर्भवति एवंतर्हीदंपठितव्यं स्यात् व
र्णानुपलब्धौचानर्थगतेरिति किमिदमनर्थगतेरिति नसार्थः नदर्थः नदर्थस्यगतिःनदर्थगतिः।
ननदर्थगतिः अनदर्थगतिः अनदर्थगतेरिति ॥

परमतापेक्षयाप्रकर्षआरोप्यते यथान किञ्चिदर्थमनयकारेणोक्तं कश्चिदाह स्तनरामपंकरोतीति एवंतर्हीति प्रक
नोर्थोनगम्यते अर्थान्तरंतुगम्यतइत्यर्थः नसार्थइति वर्णस्य ॥

र्थावगतिरस्तीत्यभ्युपगम्यपरमतेकदाचित्पूर्णस्यसत्तीयार्थगत्यपेक्षयात्वातिशयेनार्थगतिरस्तीतिविवक्षितेतिभावः
नञ्चकृत्यार्थमाह वर्णस्येति परेतत्वनञ्चकृते नतद्वर्णघटितपरामर्शेनकश्चिद्दोषः अनएवसूत्रेभाष्यसककारेणकश्चि
दर्थोगम्यतइत्युक्तमित्याहुः ॥ राम ॥ राम·
९१

त्वाद्वेत्तनकर्मधारयमाह भाष्ये सोऽर्थ इति प्रकृतोऽर्थः तस्मिन्नुपलब्धे सतीत्यर्थः प्रतीयते स इत्यर्थः ननु हसाद्वे समस्तप
मानत्वेऽर्थे त्रिवचने नाव्ययपरलोपोऽपि प्रकृते तत्कथं हलोपः केनचित्तत्र कृत्स्नउत्तरपदस्य लोपेन तत्कृत्स्नेन नञः समासाभावा

त्पं प्रति वर्णानामर्थवत्त्वमसिद्धमिति कथं तत्स्यैतिवर्णः परास्यष्टत्वाह सोऽर्थ इति प्रकृतोऽर्थः इत्यर्थः उपल
ब्धे इति गतार्थत्वादप्रयोगादेव द्वितीयस्य तुल्यवाहस्य लोपोऽभिधीयते अत्र हि उपलब्धौ तुल्यमस्यैवं विग्रहः तव

अथवा सोऽर्थस्तत्स्वः तदर्थस्य गतिः तदर्थगतिः अतदर्थगतिः अतदर्थगतेरिति सतीति त
थाऽतिदेशः कर्तव्यः उत्तरपदलोपश्च दृष्टव्यः तद्यथा उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य उष्ट्रमुखः खरमुखः एवं
मतदर्थगतेस्तदर्थगतेरिति संघातार्थवत्त्वाच्च संघातार्थवत्त्वाच्च मन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति येषां संघा
तानामर्थवत्त्वं अवयवा अपि तेषामर्थवन्तः येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः
तद्यथा एकश्चक्षुष्मान् दर्शने समर्थः तत्समुदायश्च शतमपि समर्थम् एकश्च तिलः तैलदाने समर्थः
तत्समुदायश्च खारी अपि समर्था येषां पुनरवयवा अनर्थकाः समुदाया अपि तेषामनर्थकाः तद्यथा
एकोऽन्धो दर्शनेऽसमर्थः तत्समुदायश्च शतमप्यसमर्थम् एका च सिकता तैलदाने असमर्था तत्समु
दायश्च खारीशतमप्यसमर्थम् ॥ गम ॥

अर्थोऽप्यणुत्वस्य समुदायेऽभवतीति विशिष्टावयवत्वनिरूप्यमाह साहस्यानुमाने विशिष्टं न हि एवमिहाप्यनर्थ
गतेरित्यत्रार्थग्रहणेन प्रक्रान्तार्थोऽन्यतेनार्थमात्रमित्यर्थः ॥

तस्याह गतार्थत्वादिति तथाच न हृदयमपि लक्ष्यतीति भावः वक्तव्यहेतुमाह भाष्ये सङ्ख्यानार्थत्वाच्चेति एकासि
कतेति भाष्यप्रयोगाद्वैयाकरणाश्रितैकवचनान्तत्वमपि ॥

तकर्तव्यः

त

भा॰ कै॰
वि॰ प॰
६२
62

तस्त्रांततत्वादिति इदं चिन्त्यम् दण्डं धनतलवणादितित्रदण्डस्यग्रथविशेषात् तत्र हि संज्ञाप्रहणसूत्रकालमानविभक्तेः।
त्तत्मध्यपतितत्वपितरवतेनेत्युक्तम् तस्मात्स्वरादुःत्वात्स्वयवप्रातिपदिकत्वेनत्रिभित्रत्वपितरनन्नां कृत्स्नं निमित्त
कप्रातिपदिकत्वेस्तेलोपरतिवक्तं युक्तं यततीमात्रत्वततरापत्तिः पालप्रमयपाल्यपूर्वेयात्तर वयवपात्वततत्रतर।
प्राप्तेः पात्वादेस्तत्स्वयवतत्त्वप्रापेरपिवज्ञावेनबोध्यम् वस्तुतस्तुदण्डं धनतस्तत्रस्य केवलं यदाक्रियायुक्तेतितत्रैवतिरूप

नलोपादीनीति अन्यत्रापि विभक्तेर्नभवति यतोयदेवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्ते
तेन देवसमुदायस्यापि तत्र तत्स्वार्थं ततत्वाद्विभक्तेर्लुकाभवितव्यम् समासग्रहणेनचवचस्य।

यदितर्हीमवर्णा अर्थवन्तः अर्थवन्तत्वानिप्राप्नुवन्ति कानि अर्थवत
प्रातिपदिकमितिप्रातिपदिकसंज्ञा प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः।
सुबन्तपरमितिपरसंज्ञा तत्रकारोषः परस्यातितलोपादीनिप्राप्नुव
न्ति यतम् वतमिति ॥ राम: ॥

जातीयस्यास्तुबन्तावयवसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा निवार्यते तत्वर्थवत्समुदायमात्रस्येय
नैवचार्थेन समुदायार्थवत्तम् तेनैवततस्वयवानामपीति विभक्त्यादिनिषेधाय ते ॥

यदिप्रामरतितरोषः यकारोजन्मपादिपदार्थः सुबन्तावयवसमुदायस्येति सुबन्तावयवेतिबहुव्रीहिस्ततः कर्मधार।
यः दण्डमुपलक्षणम् भेदेसतियदर्थयोः संसर्गस्तद्वारकार्थवत्समुदायस्येतेन निरुक्तसमुदायस्याहृत्तिः प्रकृतेन भेदरस्य

एम॰
६२

नन्वेकमिति संघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य संघातस्यापेक्षकत्वमर्थः एवं च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः नन्वसमुदायादुत्प
द्यमाना विभक्तिः सर्ववर्णेषु स्थिता नीत्वेकत्वमिति वर्णपदत्वप्रसङ्गात्तत्राह एतत्संज्ञानमिति यत एवार्थबोधनाय विभक्त्युत्पत्तिः
तस्य संज्ञा प्रत्येकं तेनेन तेषामिति भावः कथं च विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिस्वार्थसंख्यायोगात् किं संख्या च समुदायस्य वा
र्थो न प्रत्येकं वर्णानामिति तेनैषः स्यादुत्पत्तिः एकत्वं संघातस्यार्थ इति भाष्यस्यार्थात् प्रकृत्यर्थगतसंख्याप्रतिपादनाय या ।
संख्यान्तरानुपजननात्समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः नत्वाश्रयमप्येकवचनं द्विवारसंख्यान्तरहितार्थप्रतिपादकं भवत्या ।
अत्रपरिहारमाह संघातस्येति एकत्वमेकत्वं विभक्त्यर्थः नन्वेकमित्येकैव विभक्तिः प्रत्ययेनैव बहुत्वादूषणः एके
नैव प्रतीयत इत्यर्थमपृथक्त्वं सा चानुपदमानासमुदायादेवत्वे सर्वान्प्राहि एतत्प्रत्ययेन समुदायाद्विवचनादय
संघातस्यैकार्थ्यात्स्वभावो वर्णानां संघातस्यैकत्वमर्थः तेन वर्णान्तर्भूतसंख्याविषयमिति अनर्थकास्तु प्रति
वर्णमर्थानुपलब्धेः अनर्थकास्तु वर्णाः कुतः प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेः नहि प्रतिवर्णमर्था उपलभ्यन्ते ॥
संख्या च समुदायस्यैव भवति नप्रत्येकम् अनर्थकत्वात् प्रत्ययविधिश्चानुवर्तनात् अनर्थकास्त्विति ।
धात्वादिष्वनिरिक्ताः वर्णाः परीक्ष्यन्ते अन्यथापत्तिरविरोधः प्राभाति ॥ राम ॥
स्वीकारेऽपि वस्तुतः संख्या च समर्थसंख्यानभिधायप्रसाधकत्वान्नाम्नाभावात् एवं चैषां प्रकृतित्वमेव नेति नकेवला ।
प्रकृतिमित्यस्यापि न विषयः एतेन प्रत्येकं पदसंज्ञा समुदायद्विवचनवैषम्यात्तस्यैव प्रत्येकं समुत्पत्तिरिति पाठमित्या
हः अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरोधनदूषयति अनर्थकास्त्विति सर्ववर्णानां पदत्वेनार्थभासिद्धत्वं स्या ।
दित्याह धात्वादीति विपक्षबाधकमाह अन्यथेति वर्णानामर्थवत्वे प्रतिवर्णमर्थानुपलब्धेरिति धात्वादि धातीति
विषयत्वं च समानेति निबाध्यम् ॥

असमासाशंकयेति नञ्यावचीप्सान समीपेत्वेतिभावः नेनैवेति वीप्सायां न स्यविधानादितिभावः नन्वर्णव्यत्यया॰
दिष्वर्थदर्शनेनार्थवत्त्वाभावसाधकमनआह यदुक्तमिति एवं चार्थवत्त्वसाधकहेतोर्व्यभिचारप्रदर्शनद्वारेणानर्थ॰

किमिदमिति असमासाशंकया प्रश्नः समासेन त्वलक्षणम् तेनैव वीप्साद्योतितेनेति द्विर्वचनं न भवति वर्णव्यत्ययेति
यदुक्तं वर्णव्यत्यये चार्थान्तरगमनादिहर्णानुपलब्धौ चानर्थगतेरिति

किमिदं प्रतिवर्णमिति वर्णं वर्णं प्रति प्रतिवर्णम् वर्णव्यत्ययापायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनात् वर्णव्यत्यया
पायोपजनविकारेष्वर्थदर्शनान्मन्यामहे अनर्थका वर्णा इति वर्णव्यत्यये कृतेस्तर्कः कसेः सिकता हिंसेः
सिंहः वर्णव्यत्ययो नार्थव्यत्ययः अपायो लोपः घ्नन्ति घ्नन्तु अघ्नन् वर्णापायो नार्थापायः उपजन आगमः लवि
ता लवितुम् वर्णोपजनो नार्थोपजनः विकार आदेशः घातयति घातकः वर्णविकारो नार्थविकारः यथैव व
र्णव्यत्ययापायोपजनविकारा भवन्ति न तद्वदर्थव्यत्ययापायोपजनविकारैर्भवितव्यम् न चेह तद्वत् अतो मन्यामहे अ
नर्थका वर्णा इति उभयमिदं वर्णेषूक्तम् अर्थवन्तोऽनर्थकाश्चेति किमत्र न्याय्यम् उभयमित्याह कुतः स्वभावतः
तद्यथा समानमीहमानानां चाधीयानानां च केचिदर्थैर्युज्यन्तेऽपरे न न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थव
द्भिः शक्यं भवितुम् कश्चिद्वानर्थक इति सर्वैरनर्थकैः तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम् यत्प्राक्प्रत्ययप्रातिपदि॰
कनिपाताः एकवर्णा अर्थवन्तः अतोऽन्येऽनर्थका इति स्वाभाविकमेतत् ॥ राम ॥

नस्यानैकान्तिकत्वमुद्भावयन् उभयमित्याहेति यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ताध्यवसायस्तत्रैकस्यापि तत्रैव वर्णस्योपपत्तेः

कसाधकत्वमस्य भावादर्थदर्शनादित्यस्य वर्णव्यत्ययाद्यभावेऽप्यर्थस्य तस्यैव दर्शनादित्यर्थः नार्थव्यत्यय इत्यस्य॰
नार्थान्तरप्रतीतिरित्यर्थः उभयसम्ब्याय्यत्वे विषयभेदेनेत्याह यत्रान्वयेति यथाण्तिङ्माद्यैर्न सर्वत्र कूपादावि॰
त्यर्थः

नकूपसूपेति वर्णानामर्थवत्त्वेकूपयूपसूपेष्वनर्थान्तरंस्यात् नचेष्टापत्तेः नतः समुदायान्तरत्वप्रयुक्तमेवार्थान्तरत्वे
नरूर्थान्तरगतिश्चनत्वर्णान्तरयाद्रिरूपत्वमित्यर्थः नचसकारककारयकाराणामेवार्थवत्त्वमस्त्वितिशङ्कयाहदोषकण्ठेनिकस्या
र्थस्यसङ्घातगतत्वात्प्रत्येकमनर्थकत्वेऽपि नहिभगवानेववर्णानामर्थवत्त्वम् नचैवकारेरूपयार्थाभावात् किंवसंख्यासमुदायस्यैवाऽ
संघातानामनर्थकानीति नइष्टम् नकूपसूपयूपानामन्वयोऽर्थस्यविद्यते नतोऽर्थोद्वारणाद्विशेषसंघातस्य ॥ एम ॥
कथंपुनरुभयवतावर्णानामर्थवत्त्वंन्यायोहेतुरूपदिष्टः अर्थवन्तोवर्णाधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानामे
कवर्णानामर्थदर्शनात्द्वर्णव्यत्ययेचार्थान्तरगमनाद्वर्णानुपलब्धौचानर्थगतेः संघातार्थवत्त्वाच्चेति
संघातानामर्थवत्त्वेनासंजातीयकानि अर्थान्तराणि प्रयुञ्जते कूपः सूपोयूपइति यदिहिवर्णव्यत्ययकृतमर्थान्तर
गमनंस्यात् भूयिष्ठः कूपार्थः सूपेस्यात् सूपार्थश्चकूपे कूपार्थश्चयूपे यूपार्थश्चकूपे सूपार्थश्चयूपे यूपा
र्थश्चसूपे यतस्तुखलुनकश्चित्कूपस्यवासूपे सूपस्यवाकूपे कूपस्यवायूपे यूपस्यवाकूपे सूपस्यवायूपे
यूपस्यवासूपे अतोमन्यामहेसंघातान्तराण्येवजातीयकान्यर्थान्तराणिप्रयुञ्जतइति इहेदानीमपिभवतावर्णा
नामर्थवत्त्वमनुवदतासाधीयाननर्थकत्वेयोऽनिष्टम् योहिमन्यतेयः कूपेकूपार्थः सककारस्य यः सूपेसूपा
र्थः ससकारस्य योयूपेयूपार्थः सयकारस्येति रूपसाहचर्यान्नैयायिकः स्यात् नचैवसपदिहत्तम् संघाता
र्थवत्त्वाच्चेति एतस्यापिप्रातिपदिकसंज्ञायाः परिहारोवक्ष्यति ॥
वर्णान्तरइति एतस्यापीति इहेदानींतर्हिनपुंसकेनगुणिनोऽर्थभावः ह्रस्वादीनाबद्धेति ॥ राम ॥
र्थसत्त्वापिनिर्धनमप्यास्यांकूपगतैकत्वस्ययूपादिभिःप्रतीत्यासंख्याव्यापिकारिभिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वाद्धिएवमनेन
वैयाकरणमार्गक्रमेवतत्स्मात्समुदायस्यैवार्थवत्त्वंनतेरेतत्तुनयत्रापिमाध्यस्थ्यरेखलपीत्याद्रिहृष्टाहीति अतस्तेनरा
धाणामगुणिनोरथस्यथा एवज्ञानतयाप्रकृतेऽपीतिभावः ॥

भाष्येऽनवग्रहणेष्विति प्रत्याहारोऽन्त्यसमासाश्रयेऽनवग्रहणेषु अप्रत्याहारग्राहकेषु पठितानामनुबन्धानां प्रत्यासत्त्यावग्र
हणं कृतं तेनेत्यर्थः। ननु लिङ्गमाहुः य एते इति अत्र न हो धुकस्त्रेषु प्रत्यङ्गेषु प्रत्याहारार्था नेडुपकारकाः। अनवग्रहणे
न अच्छकृत्रेन अणणादिप्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावमनसि निधाय अनवग्रहणेषु नेत्युक्तम्। नवग्रहणादेरग्रहणे।
स्याप्तिः हलश्चार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनहलो हलत्वादिन प्रत्याहारग्रहणभावस्यवक्तुं शक्यत्वात्।

आचारादिति आचारो व्यवहारः तथिसृषिहृक्षेत्रिति यएलकृतः अप्रधानत्वादिति प्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधान एव कार्य
योगमप्रयोजकमिति पदार्थानामनुबन्धानामच संज्ञान प्रवर्तनेत्यर्थः। वेलीति एवो सेमधा प्रैली समाधानपूर्वि।

अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमनवग्रहणेषु न यएते अत्र प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रि
यन्ते एतेषामनवग्रहणे न ग्रहणे कस्मान्न भवति किं च स्यात् दधिणकारीयति मधुणकारीयति इकोयणचीति।
यणादेशः प्रसज्येत आचारात् किमिदमाचारादिति आचार्याणामुपचारात् नैनेषामाचार्याश्चकार्यो णित्कृत
वन्तः अप्रधानत्वात् अप्रधानत्वाच्च न खल्वप्येतेषां मत्वप्राधान्येनापदेशः क्रियते कतर्हि हल्षु कृतमेतत्
एषामाचार्यस्यैतल्लीलया ते यन्न स्याज्जातीयान् हलजातीयेषूपदिशति अचः अज्हलो हल्षु ॥ राम ॥

कामवृत्तिः यथा लोके ब्राह्मणाः सह ब्राह्मणभोज्यन्ते क्षत्रियैः सह क्षत्रियास्तद्वदिहापि वर्णा आचार्येण निर्दिष्टाः

प्राधान्येन प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थं तेन पदार्थेति अज्झलादिस्वरूपबोधनार्थं तेन पदार्थत्वम्। यथाः कार्हियः संज्ञिविशेष
समर्पणाद्योपाद्वानानत्याणस्थरहल्यर्थः अप्रधानम्प्याचार्याचारेण साधयतीति भाष्ये आचार्यस्येति आचार्यमाहे।
नानादिः शाहृश्वहृष्कः एवं चान्यत्र संज्ञिविशेषसमर्पणयोपादानत्वमसंज्ञित्वमेवेति भावः ॥ रामायणायनमः।

पाल्वादिभ्याद्युत्रंगतोपलक्षणम् एवं च प्रत्येमनुबन्धलोपात्पूर्वं तेनेति संज्ञाविधानकाले संनिधानादित्यन्वयः
एवञ्चानुबन्धसहितस्यैव मिश्रानामेव मप्ययानां सहितानां ग्रहणात्तेनाद्ययतीति भावः भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति सर्वेः
नः प्रथममित्यर्थः यत्तु एवमपि लिङ्गानां कार्ये सहलःषुग्रहणं पदेनोच्चारणादित्येव समापि यत्तु युक्तमिति तन्न प्रत्येला
त्रसेतिसे त्वकारोच्चारणे लक्षणस्य यस्यानुनासिकताभावरूपं नात् एवञ्च तस्यानुबन्धत्वमेव न किन्तूच्चार

लोपश्चेति पाल्वात्रिपनाद्याश्रादित्रिमेन सहैतेनैनेनस्य चु संज्ञाविधानकालेऽनुबन्धानां लोपात्संनिधानाद्
वृ संज्ञानप्रवर्त्तेत अनुबन्धस्यह्युच्चारणएव सत्रि इत्संज्ञायां निवृत्तेच कार्यं मप्यत्र एवप्रतिपादयन्ति सेतत्वनकि

लोपश्च बलवत्तरः लोपः खल्वपि तावद्भवति ऊकालोऽजिति वा योगः तत्कालानां च ।
प्याभवेत् अचां ग्रहणमचु कार्यं तेनैषां न भविष्यति अथवा योगविभागः करिष्यते ।
ते ऊकालोच् उऊऊ३ इत्येवंकालोऽच् भवति ततो ह्रस्वदीर्घप्लुत संज्ञश्च भवति ऊकालोच्

ह्रस्वदीर्घप्लुतः

त्रिन्का[illegible]प्रतिपद्यते ऊकालोजिति सिद्धे तु तेयोगविभागेन कालविशेषावच्छिन्नस्याज्ञ्वनियमने तेषा
नुबन्धानामकालत्वाभावादच्त्वाभावः

णार्थत्वमेव अत एव भाष्ये अ इ उ णित्यादिसूत्रे च वत्प्रयोपादानैनैव न हि वा अग्रहणं द्विः कृता श्लोके चाज्ग्रहणे षित्येवो
क्तम् उ ऋ एव परसूत्रे च लपरत्वमोपसंख्यानमेव कार्यमिति तत्स्यापि सूत्रे वस्ते भाष्ये तत्कालानामचां ग्रहणमचुपरे
तयथा स्यादिति योगविभागः कार्य इत्यन्वयः सिद्धे तु तेरिति अकारादीनां अणपरेणात्सवर्णग्रहणं चेति भावः ॥

भा· कै·
वि· प्र·
६९

नन्वककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथमेकस्यैव ह्रस्वत्वाज्ञोपदेशादत आह ककाराकृतेरिति नच वर्णद्वयेनेति जातिर्
पि स्वपर्यायस्य धिकारणत्वं प्रत्येकं न हि द्वाभ्यामेव कार्यं भाणितिभावः भाष्ये एवं वार्यं इति अपर आह स्यादित्यादिना वार्त्तिकं कृतेत्यादि स्य
र्थः ह्रस्वादीनामिति ह्रस्वदीर्घप्लुतेष्वतः सम्भाव ह्रकालानिति नावह्रस्वात्वट्पष्ठसमृन्नद्यम फलं दर्शयति अच्च निमित्त
कार्याणि तत्कालेषु वत्त्वकल्पे महाणि यथास्तु रित्यनयः अणः सुष्ठ परेशु अत्र परेश अणसत्यहो ह्वाणां तत्र तस्या

एवमपीति ककाराकृतेरुपदेशान्मात्रिकस्याचूत्वमत्याते अत्र च यद्यप्यणपरिहारो नास्ति हावे तो ककारेण च वर्णद्व
येनैक जातित्वेन नेति तथापि दीर्घमेव मात्राकालो ग्राममते न च मात्रिकं व्यञ्जनमस्ति ह्रस्वस्ता तत्र तु निहितोक्तः

एवमपि कुक्कुटस्तत्रापि प्राप्नोति तस्मात्सर्वोऽत्र एवं परिहारः एष एवार्थः अपर आह ह्रस्वादीनां वचना
त्प्राप्यावज्ञा वदेवयोगो तत्र अच्च कार्याणि यथास्युः तत्कालेषु तत्त्वकार्याणि अथ किमर्थमनुस्वारनाम
तदुपदेशः क्रियते इह सर्व्यन्ता सद्धन्तः यल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वादनुस्वारस्यैव हिर्यच
नं तत्र परस्य परसवर्णो कृतेनस्य यय ग्रहणेन ग्रहणात्सर्वस्यापि परसवर्णो यथा स्यात् ॥ राम ॥

अथ किमर्थमिति अनुदित्सवर्णस्येति कस्मान्न कृतमिति प्रश्नः इण्ग्रहणेन ग्रहणार्थं स्तत्र स्यानामत्रा[illegible]वर्ष्ण
कल्पेऽत्र उपदेशः गीर्ध्विं मारेम ह्रस्वो यथा स्यात् ॥

तं बोधकम् अण् उदित्सत्र किमर्थं क्रियते इत्यर्थो भाष्यस्येत्याह अनुदिति अणग्रहणमध्येते नात्र स्यानं किमर्थं उपदेशात्
तित्वनार्थं इत्याह इण्ग्रहणेनेति इह संयन्ते त्यादिभाष्यगुणाभेदकाइति पदे भेदकम्पदे चेदमेवाणग्रहणमानमि
तिभावः यथास्थितस्तत्र न्यासे इहम् जातिपदेणाण्ग्रहणमत्राख्यानेन तत्रकश्चिद्विचारः एवं गुणात्र भेदकाइति।
न्यायपरे तेपि न विचार इति बोध्यम् ॥ राम ॥

राम·
६९

भाषोवस्लमेनेति सिद्धवचनं ग्रावणकम् अन्यथा परमानुस्वारस्य वा परसवर्णस्येति परसवर्णेन सा सिद्धता नवर्णस्यानुस्वारस्य यथोक्तस्य नापत्रोरुपासिद्धापत्रेः नहि हि द्विर्वचनसिद्धिरेव फलं नमित्याह परसवर्णेन हीति ननु न भेदोनुपलब्धेरत आह कृतिकृतनइति यदि नित्यो लोपः स्यादिति नत्वभेदेन स्यादित्यर्थः विभाषा चेति चस्त्वर्थे ।

ननु च भेदस्तर्हि कृतिकृतोस्त्येव ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् वत्समेनेन द्विर्वचनेन परसवर्णे ते सिद्धं वक्तव्यमिति यावता सिद्धं न सवचनेन परसवर्णेन वना वक्तव्यमिति परसवर्णे न हि कृतेनेन स्य य ग्रहणेन ग्रहणं द्विर्वचने यथा स्यात् मा भूद् द्विर्वचनम् ननु च भेदो भवति। भवति द्विर्वचने त्रियकारमस्ति द्वियकारं नास्ति भेदः सत्यपि द्विर्वचने द्वियकारमेव कथम् हलो यमां यमि। लोपश्चेत्येव मेकस्य लोपेन भवितव्यम् एवमपि भेदः सति द्विर्वचने कदाचित् त्रियकारम् असति द्वियकारं। मेव स्यात् कथं भेदो न स्यात् यदि नित्यो लोपः स्यात् विभाषा च स लोपः यदा भेदस्तदा तस्य अनुवृत्तेने वि भाषा प्रोक्तेति यदा यस्य यदीह तम् यस्य परो व्यञ्जनेति द्विर्वचनेन भवितव्यं लोपश्चायमाचार्यः अनुवर्तते विभा षेति कथं कृते लोपके नित्ये हि लोप प्रतिषेधार्थं न कश्चित् स्यात् यदि नित्यो लोपः स्यात् प्रतिषेधवचन मनर्थकं स्यात् अस्तु त्र द्विर्वचनं झरो झरि सवर्णे इति लोपो मा विधायि तत्र पतितत्वाच्चायः विभाषा स लोपः ८

भेदः सत्यप्यत्र उर्जस्तः ॥

एकदेशमाह यथा भेद इति यथा द्विर्वचनं प्रसङ्गा प्रसङ्गो भेदो न भवतीति तथैवास्त्वमात्रादह्नं द्विभाषाग्रहणमिति भावः। तृतीयो लोपकस्य प्रवृत्त्यस्येति अत्र वर्ततेऽन्यादिना झरो झरीति लोपः इत्यर्थः मध्यस्थेन यदि हलो यमां यमि लोपे विकल्पि क

भा.कै.
वि.प्र.
९९

66

लोपापवाद इति यद्यपि ह्यर्थं तु भवद्भ्यामित्यादौ तूदाहरणे लोपः प्राप्तोपि द्विर्वचनमारभते तथापि कृते द्वित्वे पश्चाल्लोपे द्विर्वचनं व्यर्थमित्याशयेनापवादत्वोक्तिरिति भावः तथाकेशयोः लोपविधायकयोः प्रवृत्तमित्यादौ हयादीनां तत्कार्ये च उपसर्गादित्वेन न आदिश्यत आदिमाङ्गवाद्यर्थत्वेन्त्रा सप्रत्ययः तथा च ष्टं ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति सर्वं

तदेतदिति ज्ञापकत्वमस्य विघटयति आचार्यो परेशायपां पर्यायानुज्ञापयते अनुवर्तनेन विभाषेति ॥

ततो द्विर्वचनप्रतिषेधेऽस्ति नेतदस्ति ज्ञापकम् नित्येपि तस्य लोपे सप्रतिषेधो वक्तव्यः यदेतदचा हाभ्यामिति द्विर्वचनं लोपापवादः स विज्ञायेत कथम् यदस्तु उच्यते एतावन्मात्रः यदन्तः एवाय मो वाय रिवात्र नित्यो लोपः स्याद्द्विर्वचनमनर्थकं स्यात् किं तर्हि तयोर्योगयोरुदाहरणम् यत्कृते द्विर्वचने त्रित्वं तनः संयोगः प्रत्नम् अवत्नम् आदित्य इति रहेदानीं क्रियाः इति द्विर्वचनसामर्थ्याल्लोपो न भवति एवमिहापि लोपो न स्यात् कर्षति वर्षतीति तस्मान्नित्येपि लोपः वक्तव्यः सप्रतिषेधो वक्तव्यः नेदम् स्पष्टमस्तीति माचार्याणां विभाषानुवर्तनेन वेति ॥ राम ॥ राम ॥

तस्माद्भ्रियंजनसंयोगस्य व णावाणि इति णकारेण प्रत्याहारः कृतेन वकारेण निर्दिष्टम् ॥

र्यां संभवीत्युपसंहरतीत्यर्थः ज्ञापकेन नतरन्तुहृद्भिः साधयतः तत्र लिडने तु हृद्भिः सरित्येव वेति भावः तत्स्यत्रेव विभाषा स लोपश्चत्रुक्रेराह आचार्येति अण्ग्रहणान् ज्ञापकादिस्यपि कश्चित् तत्र वार्तिककृता णग्रहणप्रत्याख्यानाज्ञातम् राम.
९९

तत्र किमिति कृष्यमाणसन्निःकृष्यासिद्धिरितिसन्देहरूपार्थः भाषेकतमस्मिन्निति यस्मात्पाणिनीयासर्वत्रनिर्णायकसत्ता
सम्भः कतरस्मिन्निति पाठेऽनन्तरादिविधौ उपाधिप्रसङ्गाख्यानाद्धलोपइत्नित्वात्प्रथम् नहिद्विलोपइति गर्हस्यारेगुणेन
सिद्धइतिभावः दीर्घाविस्यैव मात्रालाघवाभावेपि सन्ग्राह्यलाघवायासन्देहायचेतिभावः नत्रापीत्यादि ॥ ॥

तत्र संदेहोभवतीति किंप्रत्यासत्तिरत्रोपयतेःऽसिद्धिरितिसंदेहः नहिकेपइति ननुलोपानन्तरेपानन्तर्के
निष्ठतकरोतेऽनहोपदर्शनस्यासिद्धत्वात्स्निकेपरतोहकारः

तत्र अयंतत्कोहिरनुवर्तते ढ्रलोपेपरस्य तत्रापि अहणेवित्यत्रहणेपुनः संदेहोभवति ढ्रलोपेवास्तुःप
रत्वेति कतरस्मिन्तावत्तत्र अहणेसंदेहः ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणइति असंदिग्धपूर्वेणानपरेण कुतएतत् एत
भावात् नहिढ्रलोपपरेणःसति नत्वयमस्तिसारस्थानहरति एवंनहिसामर्थ्यान्सर्वेणानपरेण यदिहि
परेणस्यात्तत्र अहणमनर्थकंस्यात् ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोऽचइत्येवब्रूयात् अणपवेनरहितेनब्रूयात् अचोहोनढ्
वतिढ्रलोपेदीर्घेनुतनरति अस्मिन्नर्थेतत्र अहणेसंदेहः केणइति असंदिग्धपूर्वेणानपरेण कुतएतत् एतमा
वात् नहिकेपरेणःसत्ति नत्वयमस्तिमाकानेका एवंनहिसामर्थ्यान्पूर्वेणानपरेण यदिहिपरेणस्यात् ।
अणग्रहणमनर्थकंस्यात् केचइत्येवब्रूयात् अणपवेनरहितेनब्रूयात् अचोहोनढ्रवति ढ्रलोपेदीर्घस्तुनरति
अस्मिन्नर्थे अणग्रहणेसन्देहः अणाप्रत्ययस्यादुनासिकइति असंदिग्धपूर्वेणानपरेण कुतएतत् एतमावा ९८
नत्रापीत्यादौरेफः अयाद्रुः नपुनरितियोगविभागेनयत्वादीनामसिद्धत्वाभावान्नेष्ठुचवक्तनेष्ठुहकारादीनामभावः

विसर्गस्यासिद्धत्वादितिभावः नेष्ठवक्तनेष्वितिपरत्वादितिभावः योगविभागस्याभाष्यानात् हत्वाङ्गाकेत्यादिभाष्य
केपरेइति भाष्यात्तुनेषामनभिधानेवक्तुंयुक्तम् भाष्येअचोहीति अचश्चेतिपरिभाषणादितिभावः ॥ राम ॥

भा·कै·
वि·प्र·
६७

67

नहिपरसंज्ञाइति परसन्नामेवानुनासिकोःवसानेत्यायतस्त्यास्येरमुक्तम् नतनत्रपुसंतापिकारोऽस्ति लोपइति अप्राप्तहलोविशेषणत्वा
त्तिभावः पर्युदासेनेति क्रियमाणत्वात्पग्रहणस्यार्थः भाष्येपितस्मिंस्तेनिर्दिष्टेनकिंचकार्यंतस्मैवेत्याह कार्यभाजइति एवंचानुना
सिकप्राप्तियोग्याः परसंज्ञानसंतीत्यर्थः वत्सेतास्याप्रगृहिद्याप्युक्तित्वेनतस्यानेनेवपूर्ववृद्धस्यापिस्मेनेवभाष्यआ‍स्यानमनुचितंपूर्वप
तस्यसंदेहस्यचानुत्थानात् तस्मात्पृथगाभाव्यस्यभाष्यमकरस्थक्तिरियमवाचितेत्याख्यानवतत्रोपाध्यायैरित्थमेव भाष्यकर्तेहशिति
अवाद्युपलक्षणम् अतएवादोप्रवर्तप्राप्तमनयाकोप्यरस्यापितिवरेत निषेधात्संप्रसारणप्रसंगइति विरुपमिदम् लोपरेतस्त्वाप्रक्र
तिभूतयासिपदिकस्यहिलोपविधानेनहस्मेनःस्यानितेमानाभावेनवकारएकदेशविकृतिन्यायेनहस्मतिलस्यदुर्लभत्वात् अहोधि
नहिपरसंज्ञाइति ननुचभोभवेतारस्यग्रामरग्रहणस्यप्रयोजनंवसानेहलकुक्षेतीत्यत्रहलिसर्वेषामितिलोपाभावहितिनलक्ष्यमुच्य
तेनहिपरसंज्ञाइति अधनेअसन्नस्यसलिपर्युदासेनाचपत्रानुनासिकस्याध्यनतहस्तस्यमुक्तम् नहिपरसंज्ञाइतिकार्यभाजइत्यर्थः
अवोअसदस्यस्यापि हलादितिभाष्यमिस्यग्रात्मग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणतिष्ठितम् नत्रहलेहस्मतीतिकिंतुविकृतेहलहस्मावेह
नहिपरसंज्ञाः परेणःसंति ननुचायमस्तिकर्तेहरे एवंनहिसामर्थ्यात्पूर्वेणनपरेण यदिहितोरेणस्यादस्यग्रहणमनर्थकंस्यात् अत्रोप्रगृह्यस्यानुना
सिकस्यवदुर्यात् अपवेनसपिनदुर्यात् अचएवग्रहणाभवंति अस्मिन्लक्ष्येणग्रहणमिदेहः उरणरपरइति असन्नित्यपूर्वेणनपरेण कृतएतन
पराभावात् नसः स्थानेपरेणःसंति ननुचायमस्ति कर्त्रेयम् हर्त्रेयमिति किंचस्यात् यद्यत्ररपरत्वेस्यात् हयोरेफयाः अवर्णप्रसज्येत हलोप
मायमिलोपस्यैवमकस्यात्रलोपाभविष्यतीति विभाषासलोपः विभाषाग्रयणप्रसज्येत ॥ राम ॥ ॥ ॥
ति लिविहिलोपचक्रतेहलवयतेविचिकृतेहलवद्भवतिभवति क्विपितद्धोविधिप्रतितस्याभिवहितिनिषेधात्संप्रसारणप्रसंगः
लोपोअवेलीतिलोपप्रसंगश्च विविनस्यानिवद्धावाहस्वनिमित्तोलोपोनभवति हलिसर्वेषामित्यनेनतलोपक्रियमाणेपूर्व
त्रासिद्धेनस्यानिवदितिस्थानिवत्त्वनिषेधाद्धलोपःप्राप्नोति अचग्रहणानुवृत्त्यानिवर्तते ॥ राम ॥
कविकारेणात्रस्यसिद्धाभावाच्च अतएवग्लानकीयमित्यादैसलोपोन हस्वस्थहिलोपस्यानितेत्वप्रकृतिभावापत्तिः एतेनविविएक
देशविकृतिन्यायेनहस्मतिलाभत्वापत्तिः नचतिलोपस्यस्यानित्वानतस्वेपूर्वत्रासिद्धीयेतत्रिषेधादितिपुनस्तत्वम् नचहस्मतिस
त्रपरादिकारेणहस्मान्नतमेकदेशविकृतिन्यायेनस्तत्वमपितिवाच्यम् स्थानितिसत्रादेतेग्रहणमनुवर्त्यवैयधिकरण्येनेवान्व
यास्त्रयणेनादोषात् अतएवात्रग्रहणंचरितार्थम् अर्थाधिकविकारत्वं एवंवहस्मत्राणितेनात्किंतु पिहस्मस्यादोषत्वेनेत्याहुः राम
६७

भाष्येणैवेति त्रिपाद्यां बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादिति भावः पक्षान्तरे एकादेशो वृद्धिरूपस्तेनेनद्वहेत्यकारादृतिरूपं नेत्येतन्निवर्तनं
तिस्यापस्याधिकरणषष्ठीति भावः इत्थम् इत्युक्तेनेन भाष्यस्य इहापि नहीत्यस्य सत्त्वान्निरिति शेषः नन्वधातुग्रहणे
नकारकार्यस्य दीर्घो न स्यात् इति ज्ञापनार्थम् नतिरीर्घस्यापि परत्वात्

अजन्तोऽरीति पक्षे ऽर्थे कृत्वकिरणागमेष्वाद्यनुकृतेनेत्वादिति विशिष्टत्वकिरणपरत्वमिष्टं लोपपक्षभावनवृष्टिः मालो
अयं तर्हि निमित्तस्य लोपः इतीति परत्वे स्थेयः न पक्षान्तरे परत्वे स्थेयं विश्वात्तम् इहापि लोपोनस्यात् तद्वर्
धेलंशत्रु नर्हो: पाप्मर्ह: अप्साप्तेति इहापि तर्हि मा वर्णानां पिनह्णमिति परत्वं प्रसज्येत आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति
नात्र परत्वं भवतीति यदयमृतः इद्धातोरिति धातुग्रहणं करोति कथं कृत्वा ज्ञापकम् धातुग्रहणस्यैतत्प्रयो
जनम् इह मा भूत् मातॄणां पितॄणामिति यदि चात्र परत्वं स्यात् धातुग्रहणमनर्थकं स्यात् परत्वेऽकृतेऽ
नन्त्यत्वादित्वं न भविष्यति पश्यति त्वाचार्यः नात्र परत्वं भवतीति ततो धातुग्रहणं करोति इहापि तर्हि न
प्राप्नोति चिकीर्षति जिहीर्षति मा भूदेवम् उपधायाश्चेत्वं भविष्यति ॥

परीहंतेष्वरूपं इहापि तर्हीति धातुग्रहणेन लिङ्गेन धातोरेव परत्वं निवर्तितम् धातोस्तु परत्वे सत्यनन्त्यत्वान्न प्रा
प्नोतीति प्रश्नः ॥

भावात् कथमत्रेत्वाप्राप्तिस्तस्मात् धातुग्रहणेनेति भाष्ये तस्मान्नत्वेति नचेह किंचिद्विशेषोऽस्तीति न्यायेन ज्ञापकत्वम
स्तीति वाच्यम् ग्रहणस्यैतत्त्वकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति स्याभावे प्रयत्नेनायातत्वादिना भावार्थमिहापि तदाव
ज्ञापकत्वादुत्सन्नाभावएवनञ्ञायेन ज्ञापकता स्फुटैव ॥

नत्वाह तस्मादिति एवं वर्णस्यापि मात्रत्वमित्याशयेनोपधायाश्चेतीत्वाद्यणा ग्रहणस्याकारितात्वान्नोपपत्तेर्निवृत्तो ज्ञापक
त्वमर्थः भाष्यसामर्थ्यात्तद्वदेवेति नत्वाग्रेभाष्ये प्रत्याहारेण तपरत्वार्थमेवपठ्यतां ग्रहणस्यादिति सामर्थ्यं कथम् अका
रेफोहलनरूपाणि रेफीति ग्रहणस्य फलाभावेन तत्साहचर्यात् लकारांशेपि हलनरूपाणि अग्रहणेत्रिति ल्वाधायात् लृतोः स
मानस्कन्तत्वेनतद्ग्रापि रेफी तस्य ग्रहणेत्रिति तस्य लकारस्यत्ववृत्तिप्रयोजनाभिधानमेवैतज्ज्ञापकमात्वमित्याशयेन भाष्ये
ग्रहणादीति तस्माद्ग्रहणस्य प्रयोजनत्वाज्ज्ञापकत्वमित्यर्थः सवर्णानीति अचीकृतदिति अकारस्य अकारएवस्य
थास्यात् अकारोमात्र इत्येवमर्थं तपरत्वं क्रियते यदि हल्वेणकारेणाणग्रहणस्यात्
ग्रहणादिति इत्याशंक्याह एणपित्वमिति तस्मादणग्रहणं कर्तव्यम् एवं तर्हि सामर्थ्यात्स्वेनरूपेणयदि
पठ्यतेस्य अस्यग्रहणमनर्थकं स्यात् अत्रपरिमेव ब्रूयात् अस्मिन्नर्थेणग्रहणेसन्देहः अणो हि सवर्णस्य चा
प्रत्ययइति अयमस्थितिप्रयोगेणनदृष्टं कृतनत्वं सवर्णानतपरत्वं कृतं यस्यगुणत्वात् इति अकारेणप्रकरणं
करोतितत्ज्ञापयत्याचार्यः परेणनदृष्टं वेति इणग्रहणेषुनहि सन्देहः अयमस्थितिप्रयोगेणनदृष्टं कृतपत्वं
ग्राह्यम् अत्रपरेणणस्यात् यत्रैक्कृतितदृष्टं समस्येग्रहणेनत्रकरोतिदीर्घादिति नच्वगुणभवति कथं कृतत्वात्ज्ञापकम्
अकारेणत्वं ताहिग्लकारस्य ग्राहकत्वं नभवतीति अकारेणैव स्थानीताणादेशः प्रसज्यतीति किंतपरत्वेन कृतेचनतज्ज्ञापकं
ΓΓ सवर्णेनतपरमिति यदुक्तं तत्रेतनपरत्वं कस्मिन्नितिज्ज्ञापकं सवर्णेनग्रहणं परणकारकमिति वार्तिकात्त्वर्थः अयमेवमर्थं इति ह॰
सैयथास्याही भाव्यमात्र इत्येवमर्थं इत्यर्थः अकारइति एहस्यसमर्पकरत्यर्थः नच भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्रहणमसत्वे
हैयर्थ्यं तपरभावेगास्पेतातरनिहृतमर्थं तेनसरूपाणमनुत्वा नार्थैत्वेनार्थं वाच्याभावेनचाविधेयत्वात् कृतेनत्वं तपरत्वे भाष्य
मानतापीत्यत् भाष्यंसत्येति अवरैरेष्ठतेनो नियमेस्यर्थः ॥ एम॰
९८

अर्द्धं च वर्णयोरिति वक्तुमुचितमत आह अर्द्धेनेति भाषेति तिस्रो मात्रा इति एतच्च निपरस्ते इत्यभिप्रायेणोक्तं तदुक्तं विभक्ति
निर्देशादिति संहितायां तु मात्राद्वयमेवेति बोध्यम् अण्णादिग्रहणं तु उक्तेः स्वहद्वियतेः सन्देहपरिहारार्थं निपतितमि
त्यभिनिलाघवाय वर्णान्तरमेव किं नात्र बध्नन् इत्याशयेनाह भाष्ये किं पुनरिति एतेन वक्ष्यमाणम् आचार्यः स्मि

अर्द्धं च नश्यति अर्द्धेन च नश्यः च नष्टो हि मात्रान्तराद्धमिति किं पुनरिति वर्णान्तरनिर्देशोक्तेः वर्णान्तरमत्र च

नत्र विभक्तिनिर्देशे सम्प्रत्यग्रहणे अर्द्धं च तस्य मात्राः प्रत्याहाराग्रहणेऽपि पुनः तिस्रो मात्राः सोऽयमे
मेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धमतियङ्गीयांसं प्रयत्नमारभते तेन ज्ञापयत्याचार्यः परेणानर्द्धेणेति
किं पुनर्वर्णान्तराविवक्षयैणकारोऽहि निबध्नाने एतज्ज्ञापयत्याचार्यः भवत्येषा परिभाषा व्या
ख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमिति अण्वदित्सवर्णे परिहायपूर्वेणाणग्रहणं
परेणैतद्ग्रहणमिति व्याख्यास्यामः ॥

यः किं न क्रियत इत्यर्थः व्याख्यानत इति न्यायादागमाद्वाश्रयुक्तिरनुसरणीयेत्यर्थः ॥

वः ननु तापितेऽपि प्रवर्त्तकनिवर्त्तकतया वानाप्रवानितार्थमत आह न्यायादिति आगमप्रपदेशपरंपरागतसिद्धपवा
यमर्थाणकारान्तबन्धनरूपसव्यवहारेणाबोध्यत इत्यर्थः एवं च व्याख्यानेनैव पूर्वणकारेणके वित्परणकारेण तिति
येज्ञापकानुसरणक्लेशो नाश्रयणीय इति सूचितम् ॥

भा·कै·
वि·प्र·
६५

ङमञ्च भाष्येन ङकारेणापि अनुदितं ह्रस्वाद्यन्तकालेन तस्मादत्र नास्तीति हयवरट्सूत्रेऽपि चिन्त्यम् ङकारमकारयोरा
विहितपदान्तयोरिति पदान्तयोस्तयोः समीपे स्थितात् परस्य ङमौ स्यातामित्यर्थः एवमपि पञ्चागमा इति लक्ष्यसं

ङमञ्च ङङकारेति ङकारस्य पदान्तस्य नञ्शेन भाष्यमिति न स्याभावः अन्ते ङकारः संयोगान्तस्येति लुप्यत इति तस्या

ङमङुण्नम् ङमञ्च किमर्थमिमौ सुत्वनासिकावचनेनैव वर्णानुभावप्रत्ययेन ननकारप्रवानुवर्त्यते क
थं यानि मकारेण ग्रहणानि ह्रस्वायमा यमिलाप इति सत्यं मकारेण ह्रस्वायत्रो यञि लोप इति नैवं ङका
म् ङकारमकारयोरपि ङकारमकारयोर्लोपः प्रसज्येत न ङकारमकारौ ङकारमकारपरौ स्तः कथं पुनः
त्वय्यमार इति एतदप्यस्त्वमकारेण पुनः त्वय्यम्भारे इति नैवं शक्यम् ङकारमकारपरोऽपि हि त्वयि हि: प्र
सज्येत न ङकारमकारपरः त्वयि हि कथं ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति एतदप्यस्त्वमकारेण ङमो ह्र
स्वादचि ङमुण्नित्यमिति नैवं शक्यम् ङकारमकारयोरपि हि पदान्तयोर्ङकारमकारागमौ स्यातामिति न
ङकारमकारौ पदान्तौ स्तः एवमपि पञ्चागमा आगमिनः तेषामादेशत्वान्नोद्देशान्न प्राप्नोति सत्यं ता
देशोपासागमामानामागमिनः सन्ति ङकारमकारौ पदान्तौ न स्त इति ... अपि न भविष्यतः ॥ राम ॥

भावः सत्यं न स्त इति उद्देश्यानुद्देश्ययोः संख्यासाम्याद्यथासंख्यं ... विघटते ... ना
मित्यर्थः ॥

...कालिकं संख्यासाम्यं यथासंख्यप्रवृत्तौ निमित्तमिति मन्यते सिद्धान्ती तु प्रतिपत्तिकालिकमेव संख्यासाम्यं तत्प्रवृत्तौ निमित्त
मित्याह सन्तीति येषामागमा नामागमिनः सन्ति तेषां भवन्त्वित्यर्थः अन्तदेशाः प्रतिनिर्देशाः ॥ राम ॥ राम·
६५

69

इतिव्यवहारादिति अइउण्सूत्रेऽयं व्यवहारो भाष्ये प्रदर्शित इति ननु स्वकीभूताक्षरपरत्वे वर्णमात्रे इति भावः भाष्ये अ
रमित्यस्य न क्षरमिति विग्रहप्रदर्शनेन सिद्धेति अक्षरं वेत्यर्थः अवयवावयविनोर्हेतुगर्भविशेषणमाह परमार्थतो नि
त्यमिति यत्तत्प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वविरहोऽर्थः ननेवं घटादेरपि किमप्यागमनस्याह
व्यवहारनित्यतया चेति सर्वेषां शब्दानामाकाशवत्स्थायित्वाभ्युपगमः प्रलये च नाशः इत्यर्थः एवं च व्यवहारनित्यतयाऽक्ष

किमिदमिति अक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारानुयोगावार्थं अक्षरशब्दार्थ इति चोदकस्याशयः अक्षरं न क्षरमिति
क्रियापदाध्याहारेण नित्यस्यार्थस्य वाचक इति दर्शयति अश्नोतिर्व्याप्तिः सरतेर्वा विनाशार्थस्य नञ्पूर्वस्य रूपम् नञ्ग्रहणे

अथ किमिदमक्षरमिति अक्षरं न क्षरं विद्यात् न क्षीयते न क्षर
तीति वा अक्षरम् अश्नोतेर्वा सरोऽक्षरम् अश्नोतेर्वा पुनरयमौ
णादिकः सरन्प्रत्ययः अश्नुतेऽक्षरम् ॥

नेपरमार्थतो नित्यम् व्यवहारनित्यतया न वर्णपरत्वात् स्फोटात्मना नित्यत्वम् जातिस्फोटस्य वा अश्नोतेर्वे
ति सरन्प्रत्ययस्यानुबन्धलोपः कृते अनुकरणं सर इति न अर्थमस्कन्देऽयाश्नातीत्य वर्णपदवाक्यान्य
व्याप्य वर्तन्ते तेषां परस्पराणि रूपाणि अयं वर्णसमाम्नायः शास्त्रप्रवृत्तिद्वारा बोधक इत्यक्षरसमाम्नाय इति वक्तव्ये
शास्त्रीविषयव्यवहारोपपत्तिः एवं च भाष्ये औपचारिकोऽक्षरपदप्रयोग इति भावः व्याप्यादिरूपमाह जातिस्फोटस्य
वेति भाष्ये अश्नोतेर्वेति तत्राचष्टे अर्थमस्कन्देऽनेन वर्णानामनर्थकत्वेन चिन्त्यमिदम् नानारूपेषु गुणपदेषु एकस्यैव शब्द
स्याभिव्यक्तिदर्शनेन स्फोटस्यापि व्यापकत्वमिति भाष्यार्थ इत्यन्ये ॥ एम ॥

भा. वै.
वि. प्र.
७.
70

नन्वक्षरसमाम्नायस्य दिनये: व्याख्यातृभिः कथं न व्यवहारो न तस्मादाह वर्णवाक्येति वृत्तिः पाठः समवायः सांनिपातिकः व्याख्यानं भाष्ये
ष वेत्तुकैः नन्वक्षरोपदेशाभावात्कथं वेत्तु प्रयोगो न तस्मादाह हलादीति तदुक्तं भाष्ये हलमिति संज्ञेति व्याकरणनो
क्ति पूर्वसूत्रमाहुर्यश्चीनसूत्रं हृषद्इति भावः एवं चाक्षरसमाम्नाय इत्यस्य चतुष्कमित्येणवर्णसमानपूत्यत्र तात्पर्यम् भा
ष्योपदिश्यतइति अक्षरसमाम्नायोपदेशः किमर्थं क्रियत इत्यर्थः पूर्वेषां नान्यथाविचारः कश्चिदिदं दोषवदुच्यते:

वर्णवाक्येति वृत्तिरियं वर्णस्यार्थः पूर्वसूत्रइति व्याकरणान्तरे वर्णास्त्वरणीतिवचनात् किमर्थमिति
वर्णानां साधुत्वसम्प्रतिपादनात्परस्यैव साधुत्वान्वाख्यानात्प्रश्नः वर्णज्ञानमिति वर्णयेन शास्त्रेण ज्ञा
यन्ते तदवाचो विषयः शास्त्रेणवाग्विधीयते श्रावयते शास्त्रेण

वर्णवाक्यः पूर्वसूत्रे अथवा पूर्वसूत्रे वर्णस्यात्स्वमिति संज्ञा क्रियते किमर्थमुपदिश्यते
अथ किमर्थमुपदिश्यते वर्णज्ञानं वाग्विषयो यत्र च ब्रह्म वर्तते तदर्थमिष्टबुद्ध्यर्थम्।

तस्याः परिज्ञानादित्यर्थः यत्र चेति ब्रह्मवेदः प्रवर्तते तस्य शास्त्रं विषयः लौकिकानां वैदिकानां च शास्त्रं विष
य इत्यर्थः तदर्थमिति शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः इष्टबुद्ध्यर्थमिति कलादिदोषरहितवर्णज्ञानार्थमित्यर्थः।

क्रियते येन शास्त्रेणेति च वर्णशास्त्रात्मकेन तत्स्थलरूपाणीति व्याकरणेन चेत्यर्थः तत शास्त्रम् वाचो विषयः।
ब्रूयते प्रातिपदिकमित्यर्थः भाष्ये यत्र चेत्यनेन वाक्यरूपमुपदिश्यते इत्याह प्रवर्तते इत्यादिना शास्त्रं विषय इति प्रा
तिपदिकमित्यर्थः वर्णज्ञानं शास्त्रं वाचो विषयः कारणं वाग्यत्र ब्रह्म सं वर्तते वाक्स्वरूपाणि दिक्षुति भाष्यात् तात्पर्यः तदर्थ
मित्येतद्व्याचष्टे शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति कलादीति इदं प्रयोजनं परस्परापान्नाह्विषितम् ॥ एम ॥

एम.
७.

च४

अत्र बन्धकारणार्थमिति लघ्वर्थमित्यक्षराणां सर्वार्थस्मारसंक्षिप्तम् अत्र वंधकारणमूलकमित्याहाराहारावाग्लाघवेन षा
स्त्रमप्रधानमर्थमित्यर्थो वा वाक् समाम्नायः वाक्यसंग्रहो वा यस्त्वर्थः नत्वाह एतावद्भिर्वेति दृष्टफलेनाश्रयेन वा पु
ष्पितः अदृष्टफलेन तु फलितः अयमेव वा फलितः वाक्यव्यवहारस्येति ननु संग्राहकस्य च वर्णेरस्य स्त्री रूपस्येत्यर्थः यथा
अनेन हि भाष्ये अक्षरसमाम्नायो हि येन सहसा विशेषणानामस्य परतया योजनेन भाष्यविरोधः

लघ्वर्थमिति अत्र बन्धकारणार्थमित्यर्थः वाक्समाम्नाय इति एतावद्भिरेव वर्णैर्वाग्व्य
वहारस्येत्यर्थः पुष्पितः फलित इति दृष्टादृष्टाभ्यामभ्युदयनिःश्रेयसाभ्यां वा चन्द्रता

लघ्वर्थं चोपदिश्यते सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक् ॥
समाम्नायः पुष्पितः फलितः चन्द्रतारकवत्प्रति ।
मण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः ॥

रकवदिति अनादित्वाद्भिन्नत्वं वाग्व्यवहारस्य सूचयति ब्रह्मराशिरिति
ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दरूपतया प्रतिभातीत्यर्थः ॥

अत एवैतन्नातीकरूपारायहरिणा स्यात्तरसमाम्नायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्ता स्य च वमेव वेदपारं पर्यण ।
सर्थमाणमिति व्याख्यानम् ब्रह्मतत्त्वमेवेति तदुक्तं तन्त्रिकेश्वरेण अकारः सर्ववर्णाग्र्यः प्रकाशः परमेश्वरः ।
इति सर्ववर्णानां मायेश्वरत्वरूपतावर्णप्रपञ्चमहदादिसृष्टिरित्यर्थः परतया च वर्णराशिः संज्ञोपयोजना ॥ राम ॥ ॥

भा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
७१

71

नन्वत्र सर्ववेदेत्यादि ग्रन्थेन तु पूर्णोज्ञानेवचनं दृश्यते स्यात्मकं ज्ञानं ह्यबोधो वेदस्याध्ययनफलम्
यत्र च वर्णसमाम्नाये ब्रह्मबोधनया वर्णानां व्याख्यानाद्यपि वक्तुं शक्यते ब्रह्मपरतया नन्विति केश्वरेण तदर्थं सकलवाङ्मयविषयोऽबोधनम्।
कृतानार्थं ब्रह्मबोधनार्थं च ग्रन्थेन सकलवेदाध्ययनस्य फलं तत्तत्र समाम्नाय ज्ञानेन सूचितम्। तदत्र सकलवा।
ग्यादि सोऽयमित्यादि भाष्यग्रन्थेन चक्राकश्चांशं हि सर्वव्याख्यान परत्वं च वर्णज्ञानमिमस्य व्याख्यासायमत्र समाम्ना।
यइति वाग्विषयस्य सम्यग्ज्ञानात्मकं समाम्नायइति सर्ववाग्रूपत्वात् तदध्ययनं तन्मूलकव्याकरणाध्ययनात्मकाप्येष।
नः फलितः तदर्थं मावनयाजनितत्त्वज्ञान रूपफलः वक्तारमेकवचनं नित्यमिति तदर्थेनेनास्मात्तादृशं स्तवयति नाह।

सर्ववेदेति सर्ववेदाध्ययनकृत स्य पुण्यस्य यत्फलं तन्नाप्नोतीत्यर्थः मातापितरावितिमाहात्म्यान्निश्चयः शास्त्र
स्यमन्त्राहारफलाख्यानद्वारेण व्याख्याने महीयेत इति भूतांशास्तुत इत्यर्थः

सर्ववेदपुण्यफलावाप्तिश्चास्य ज्ञानेन भवति मातापितरौ चास्य स्वर्गे लोके महीयेते इति।
इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वि

महीयस्वाह्नः केशरियाह्नः इति श्रीमदुपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमा

धेयं ब्रह्मरार्शोच्यते तिव्यः बोध्यबोधकयोरभेदात् सर्ववेदेति सर्ववेदाध्ययनजन्य पुण्यफलस्य चित्तशुद्धिरूपस्य।
प्राप्तिरस्य ज्ञानेनाध्ययनमात्रं भवति इदमेव पश्यं पुष्पितं तस्य नाह ज्ञ पुत्रवक्रेनच मातापित्रोः स्वर्गभुजा भवति यथाकृत
राजसूयपुर्धिष्ठिरपुत्रेणपाण्डुः स्वर्गभुजेति इदं तु ध्यर्थमित्याहित्व प्राख्याख्यानत्वान्न व्याख्यानमिमाहुः इतिकालो।
पनामकशिवभट्टसुतनागोजिभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ एम।

एम॰
७१

वृद्धिरादैच् इति परंसूत्रं कृतमनयोः साधुत्वमिति भाष्यदर्शनात् अन्यथोद्देश्यानेकत्वाद्वृद्धिशब्दस्याद्वित्रिवर्णकार्यबोधायकार्यासा
व इह तु समाहारस्यैकस्य सूत्रत्वात् सामर्थ्यात् तो विनापि सिध्यति नेव समाहारे द्वन्द्वसंज्ञः समासान्तविधेरनित्यत्वात् एतेनैष्या
स्यइति सूत्रेऽस्यारित्येणागर्जनशब्दपाठत्वनिगात् अन्यथाऽरजाहः सतिम्यइतिरूवासिद्धेः किं तेन यद्वापरत्रयपसशब्दायामाष्येवृद्धिः
अात् एजिनिपरविभागदर्शनात् वृद्धिशब्दस्त्वानुमायाज्ञः अत्रपतेः नयोरिति भाष्यात् तद्रूपयोरिसन्धेऽक अन्साधुशब्दोच्चारणपापि
नेत्र इह यत्नापत्यातडक्रपरानांसाधुत्वविचारयति भाष्यकृत्वमिमादि ननु एकवृद्धस्यादिरिमेनकृत्रिमत्वयालौकिकवैदिकवहि
र्भूतत्वेनकथं तद्बोधिरेण शब्दप्राप्तिः लौकिकत्वं च लोके र्थबोधनाय प्रयुक्तशब्दत्वमतआह अनेकेति नियतत्वाद्वेति वाऽर्थो यतः
वं शब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वात्सङ्केतानांनियतत्वमतोलौकिकत्वाच्छाब्दप्राप्तिरिदमत्रयः लोके येतेऽशक्तिहानामपिसङ्केतानांनियतत्वमिति
बोधयितुं सर्वशब्दः ननु वृद्धिरादैचृत्यत्र सीसादैयुत्थमतआह पाक्रीति शक्त्यावच्छेदः नसंकोचः इति विनियोगः विशेषविद
म्नः अभिमतानिति क्रोपण्यान्तरखुदसायवसः परिसत्वायावाव्रश्नात् प्रायत्ननियमव्यवहार इति बोध्यं यद्वाशक्त्यावच्छेदः शक्तिरिति
वृद्धिरादैच् एवैकस्मात्रभवतीति अनेकशब्दः शब्दस्यशक्त्यावच्छेदेनसत्रिनिविनियोगात्रिनयनाच्च ॥ रम १

अथः शब्दार्थस्यावच्छेदेऽस्नाताववच्छेदशब्दस्यतदर्थकत्वदर्शनात् फलरूपहेतोन्तरीया विनियोगउपदेशः शक्तिनिश्चय
फलकोपदेशादिरर्थः एवं च तत्सङ्केतकारणानुपपत्तिकारणदर्शनेनगम्यतेतिविवेचनम् इदमेवयुक्तं सर्वार्थवाचकत्वेपिसंके
तरूपत्वनाज्ञानशक्तिबोधकत्वाविधिसम्भवेनपक्षानियमार्थत्वासम्भवात् ननु वैलौकिकार्थबोधानस्यारत उक्तमनेकशक्ति
रिति सम्भवेनप्रकारान्तरस्यार्थबोधइतिभावः अनेकस्मिन्ननेकावाशक्तिरस्येति विग्रहः येषां सर्वेषां शब्दानां मात्रइति एवं च नकापुन
प्रतिषेधेन वृद्धित्वप्रकरणाद्याविद्यादित्येवं वनम् आश्रयभेदादेवशक्तिभेदस्वीकारमतेनाप्याह निरूपकभेदात्रैतृतीयः निमित्तशब्दार्थस
बंधप्रकृष्टव्यापारान्तरगत्यादिवक्तृकत्वेन सगतपारेतावाचकताभ्यपगमेन सर्वसर्वार्थवाचकताप्यभ्युपगमादनेकशक्तितावत्सा
यः तावतांमेवद्वपाक्षार्थयाः शक्तिः अत्रपक्षेणेषुद्धाविभागः प्रसिद्धाप्रसिद्धफलः अन्यायेनैकार्थत्वमिति तत्र इदयमवेति
नित्यपि मन्यायांश्च लौकिकशब्दत्वसाध्यं शक्तीयसंज्ञानसमानाधिकरणनिमित्तदूरत्वानवैदिके तु व्यभिचारः सर्वसंज्ञानामि
तिवस्तासूचितमिर

कां॰ वै॰
वि॰ प॰
७२

अथवा लोकसंज्ञा: क्रियन्ते इति पक्षेऽपि लौकिकत्वं साधयति अनुकरणेति अथवापि लौकिकत्वे हेतुः आदिरन्तेनेनेन संज्ञानेन विनियुक्त
मोघु शब्दस्यानुकरणे सर्वत्र वर्णपाठेनैवोपस्थापितया संज्ञया लोकाद्यात्तमर्थं वृत्तावक्कादृष्टवारयन्निषयनेनिवोद्यम अनुकरणेव
सर्वशब्दानां साधुत्वेन शास्त्रे विवृषितेति भावः यत्रानिमायन्त्राववर्णशस्त्रारास्मगुरायानुकारणसिति नत्र नयासस्यादिरन्तेनेति स
र्वे वर्णापत्ते: हदि शब्दस्य शास्त्रविषयतायां वमण्य गुणपासम्बन्न नन्वनुकरणत्वान्न भवः किंचरम्यो शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे
गत्वे हेतु रूपस्यान भावान आहत्वानीति वैयाकरणव्यवहाराच्च नास्ति छिनिति भावः अत्र पक्षे जातिवाचार्थमेव संज्ञा स्वत्रालीति बा
धम अत्रापि पक्षे लौकिकत्वसंज्ञा पक्षे वरं च बाध्यम् हरन्नस्त्र हृदि शब्दाहृप भावविकल्पः अभिधानवाचकहृदि गुकारस्य हृदि:
लक्षणयेव सिद्धस्तलियमार्थं हदि गुकारस्य नत्रीर्थेका नासेनाबोधामामृरिति नवीनपक्षस्तार्थमाहत्रत्र अनुकरणस्य मात्रवम
वान नत्वकुत्वमित्यत्र संज्ञापक्षे ककारादिपञ्चकगत प्रवृत्तिनिमित्ताभावाद् ज्ञावप्रसंगो यानुपपत्तिः किं चास्य ककारे ऽपि प्राप्तिर्वेत्यतुः

सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वात् स्वैरकृ हस्यानुकरणशब्दत्वान् नानिशब्दत्वाच्छास्त्रे प्राप्तिरस्तीति प्रश्नः तत्र कुशब्दः पंचस्ववर्णे

हदिगणे च कुत्वं कस्मान्न भवति को:कुः परस्येति भवान् कथं भसंज्ञा अथवस्यादिरिति कुरसीति कुरसीत्युच्यते न
चेत् कुरः कुत्वो वत्सत्राणि भवन्ति यदि भसंज्ञा हृदिगणे जहु: पुनः रतिनत्तु भवति प्राप्नोति ३॥ यसंज्ञानापिकृत्वामि
हत्यत्र नयथा सह कुभासमर्धकृतगणेन परत्वात्कुत्वम् भवान्नत्वं नभवति एवमिहापि परत्वान्नत्वम् भवान् कुत्वं

कुप्रासङ्गस्वरूपो वाचकत्वेन विनियुक्त इति शब्दस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ते भावप्रत्ययः कुत्वोव इति नवेष्योषिकादिस्त्राणि अ
पितन्नगतात्याकरणमत्रालपव इद्धिप्रेयं कृत्वा व इति ॥ २८ ॥

हृदिपर्यन्ते इति कुत्वमिति संज्ञा न भवत्याहतत्रेति अप्रसङ्गस्वरूप: सर्वहस्वरूप: एवंचकुशब्द: कुशब्दवत्ककारादिष्वप्रसङ्गस्येवंश:
क्रियतां कुशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन सर्वपुरुषानादिव्यवहारसिद्धत्वात् नास्त्यत्र कुशब्दे प्रवृत्तिनिमित्तं कलं प्राङ्निवन्तस्य अ
हेवापकाभावात् कैश्चित्तु शब्दस्य स्वरूपं कुशब्दत्व सामान्यं तत्कादिष्वास्पिति प्रवृत्तिनिमित्तं नत्वक्लिष्टवाचिकत्वमाहुः तेन च कु
त्वशब्देन स्वार्थो अस्य: ककारोऽलस्यते इति ककार: कस्मान्न निर्वाणपर्यवसाने वक्तव्य: कुत्वं कुपरस्याभिनवसंज्ञापरस्याश्रवणे प्रा
प्तेनेति सत्त्वकृत्वे निरूपितमिति न कश्चिद्दोषः अगत्या अरुपरार्थं कथनद्वारा वेराणकारकृत्वात् गुरवे आकारणमित्यादिना
गतनिरूपितत्वाच्च प्रधानेव हुत्वगोत्र आकारमिति पत्तस्मायामाण्यानेत्रत्र अस्मानिरोनार्थ न प्रयासेवं नेवशिष्टात्तिकृत्वावल
वप:कुर्वन्तीति एरूपाख्यातिरित्यपि तत्र भाषाद्धे:तस्मात्गतमेव प्रयोजनकमिति भावः नत्वकेऽरसि विहितस्त्ररत्वेकत्र प्रवृत्तिनित्त्याह इदि

सप॰
७२

नतर्ह्याकारस्यैजाद्यग्रहणं कर्तव्यं प्रतीयत इति प्रश्नात्पूर्वमिति तत्राह उभयथेति तत्रास्मिन्नाहितसंज्ञाविधानपक्ष एव तोपसंख्यानाभावपक्षेण न
मात्रस्येति भावः नन्वृदितः आदित्संज्ञा सतसंज्ञां विना नाममात्रग्रहणं कृत्वा तत इति सोपि पूर्वः शंकितुं शक्यत इति चेत्तत्र तत्र हि तत्संज्ञां विना
संभवात्तत्संज्ञां विना नाममात्रग्रहणं वचनं यथा प्रकृत इत्युभयथापि भवतु के वृद्धिपाठे तत्रागीकारे तत्संज्ञाविनाग्रहणं वृद्धिरादैचित्येकत्वे द्वितीयः
पक्ष इति भावः भाष्ये वृद्धिलक्षणो मयट्चेति निर्देश इत्यादिस्मृ इति असमाहृत्संज्ञा ह्याद्गुणवृद्धिलक्षणं न बाध्यम हेतुलक्षण
इति पाठे एषां वृद्धिनामाभावेन समुदायानां वृद्धिनामाभावादित्यर्थः क्ङितीति उभौ चाद्यवृद्धायोज्ञा इति न च भाष्यकामवृद्धावितिनिर्देश

क्ङितिचेति उभयथा भाष्यकारस्य

किं पुनरिदं तद्भावितग्रहणं वृद्धिरित्येवं ये आकारैकारौकारा भाव्यन्ते तेषां ग्रहणमाहोस्विदाकारैजमात्रस्य किं चातः यदि तद्भा-
वितग्रहणं शालीयो मालीय इति वृद्धलक्षणश्छो न प्राप्नोति आम्रमयं शालमयं वृद्धिलक्षणो मयड् न प्राप्नोति आम्रगुप्ता-
यनिः शालगुप्तायनिः वृद्धिलक्षणः फिञ् न प्राप्नोति अथाकारैजमात्रस्य ग्रहणम् सर्वो भासः सर्वभासः इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं
चैतेन विधिः प्राप्नोति इहतावन्नैमाथीय सत्तावज्ज्ञार्थः यावज्ज्ञार्थः वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधः प्राप्नोति अस्तु तर्हि
आकारैजमात्रस्य ग्रहणम् ननु चोक्तं सर्वो भासः सर्वभासः इत्युत्तरपदवृद्धौ सर्वं चैतस्य विधिः प्राप्नोतीति नैष दोषः नैवं विज्ञायते उ-
त्तरपदस्य वृद्धिरुत्तरपदवृद्धिरुत्तरपदे वृद्धाविति नाप्यत्र वृद्धेयच दोषसंभवात्स्मृः ॥ एम ॥

भाष्ये तत्सिद्धं पुंवद्भावनिषेधोष्याम्रगुप्तायनौ भार्याया इत्यादौ नातेभ्य इति सिद्ध इति वाच्यम् आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवेत्यर्थे लोपण इति पाठे फि-
न इति तु किमाम्रगुप्तायनिरित्येवं रूपं विनाशि भवेत् विध्यते फिनित्यस्ति तः परत्वाभावान्निषेधोत न चाद्यारण गोत्रमात्राद्यन्तवमपस्या-
पसंख्यानमिति न सिद्धिः आत्मलक्षणात्रेतद्ध्रहृत्तेः भाष्यएव विधिरिति पर्वपत्तोद्दाततस्मिन्नर्थः तावज्ज्ञार्थे आसर्वनामग्रहणात्तस्य
वृद्धिनिमित्तमितिपुंवद्भावनिषेधप्राप्तिः यदिप्रथमपक्षेषांडहृद्धो स्त्वनर्हीत्यन्वयः ॥

पा· कै·
वि· प्र·
७३

73

तद्धितार्थपरे इति समासान्तिमोऽन्यपदस्य हेतोः सामानाधिकरण्याभावेऽन्यपदस्य हेतुरेवेति बहुव्रीहिरिति भावः तत्राधिकार
लक्षणाया वीजमाह तदसीति नचाप्यनुवृत्तिरस्या सर्वस्य सर्वार्थविमर्शे हेतुत्वेनान्यपदसंभवः नचैकादेशाद्यपवर्गाभावः ने
इष्यते तिनिषेधात् इदमेवान्यपदसंबंधिकार्यमेकादेशः प्राकृतहेतुरित्याकारणम् तथाच सर्वेषां हानमेव तत्त्वे शेषविधानेनोकार
स्यानुसारेण तत्र एकादेशस्य प्रवृत्तिमेवानुसरामेति निपातितः स्यादिति वाच्यम् नाहस्य तत्त्वाभिधाने हेतुत्वमन्यानामभावात्स्व
रितत्वाहाधिकारलाभ इति बाध्ये अन्यथा हेतुरिति हेत्वात्मकत्वहेत्वाभावाहेतुनिमित्तग्रहणम् अधिकरणबहुव्रीह्याश्रयण
अन्यपदस्यैवेति तत्र हेतुहेतौ सर्वेचेत्युच्यमाने हेतुमात्रस्यान्यपदत्वाभावात् सामर्थ्यात् हेतुमदन्यपदं गृह्येत इत्यति [illegible]
हियमानमन्यपदग्रहणसामर्थ्यादन्यपदस्याधिकारमवगमयति हेतुनिमित्तेत्यस्मिन्निति निमित्तशब्दोपादानसा
कथन्तर्हि अन्यपदस्यैवं प्रकृतयाहेतुलिङ्गमन्यपदेऽस्यैव विज्ञायते अयमर्थश्चैवमस्यैव विज्ञेयम् तद्भावितग्रहणे समासे
इहप्रसज्येत सर्वः कारकः सर्वकारक इति यस्तु च्यते इहत्वाव्यतीभावाभावस्य तावद्दार्यः यावद्दार्य इति हेतुनिमि
त्तस्यानिवृत्त्यावप्रतिषेधः प्राप्नोतीति नैषदोषः नैवविज्ञायते हेतुनिमित्ते हेतुनिमित्ते हेतुनिमित्तस्येति किन्तर्हि
हेतुनिमित्ते यस्मिन्सोऽयं हेतुनिमित्तः हेतुनिमित्तस्येति किं हेतुनिमित्तं यासौ ककारः ककारेण कारणं वा ॥ राम
सर्वाद्यधिकरणपरो बहुव्रीहिरन्यार्थपदे अन्यथा हेतुनिमित्त एवेत्यनुवृत्तात् हेतुनिमित्तत्वात् हेतुस्यतद्धितपदबहुहेतुः
हेतोरभिधायिष्यते अथवा हेतुः संबंधीयस्तद्धित इतिवैयधिकरण्येन समस्यार्थाप्रतिपद्यते यासौ ककार इति कल्पनेषु स
सामर्थ्यमेव वायपदेऽपि वक्तव्याप्रहृत्तिरिति भावः तेषामेवेति एवशब्दाप्रयोगेऽर्थविशिष्टस्य निमित्तत्वे विशेषणत्वानामपि तत्वमिति
भावः तत्र हृद्भावमेकैकत्वसंख्यावगतेर्बहुवचनमनेनविग्रहेणानुपपन्नमित्याह निमित्तेति तत्र कार्यप्रतिपत्तिकालिकेन स
केन समवायीनित्यपरिषद्यामा यस्मिन् च वैयाकरणभाष्येऽपि निषेधायात्रिरिष्टापत्तेः अतएवास्य मात्रस्येति पदेनान्वेषणानुप्राप्तं
नमस्यावितानामेवेति पदस्यापि तद्याभ्यामितिसूत्रे एतेनापि हेतुपरसंबंधेन निषेधप्रवृत्तिरयमस्यपाठः अतएव रे विकार्ये
प्राप्तेति सूत्रे भाष्यकृता तत्संबंधोऽर्थविकल्पः अतएव नावगृहणेऽस्यमात्रादीनां चेति सार्थके अन्यथा समाहारे
ताम्रस्यस्वतिमित्येव सिद्धे किंतेन ॥ राम ॥

राम·
७३

वार्त्तिकमिति सूत्रे ऽनुक्तदुरुक्तचिन्ताकरत्वं वार्त्तिकत्वं एतेन सूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य कात्यायनस्यानुक्तादुरुक्तचिन्तैतत्पाल
म प्रत्यवेति वार्त्तिकप्रकारप्रदर्शनपरः स इति भावः ह्रस्वादीनां संज्ञात्वादिह निर्वचनं षष्ठ्यन्तं पपठत्समतस्माह संप्रत्यय इति या
वत्संज्ञेयं षष्ठ्यन्तं महार्थसंज्ञानामितरेतराध्यासादि हि नानुपपन्नं भाष्यकारस्त्विति अधिकारविना संप्रत्यये हृष्टान्तस्य
लौकिकस्याभावादर्थापरिज्ञानेन दृष्टान्तानुपपत्तेर्द्वितीयो भावः वाक्याध्याहारेणेति इहमिदानीमिति वाक्याध्याहारेण
त्यर्थः नन्वहि गोत्वकारान्तेनान्यपदत्वात् ह्रस्वो न त्वं प्राप्तः तस्माह बहुव्रीहिरिति अन्यपदार्थ स्यापगत्वादह द्रीरि ईर्ष्यया
अथवेति निमित्तमहो पादानाद्वेवाथिनवडन्तं संख्यान्हद्विशाह समस्यते हृष्टीनां निमित्तमिति संज्ञाधिकार इति वा
र्त्तिकम् तस्य व्याख्यानं मध्य संज्ञेयमेवमिति अथयाह संज्ञाया प्रस्तावयान तदर्थः ह्रस्वादीनामिति संप्रत्यय इत्येत
दपेक्षया कर्मणि षष्ठी ह्रस्वादय संज्ञा तेन यथाप्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥ एवं ॥
अथवाय कल्पनायाह हृदि निमित्तम् कथमन्त्यायाह हृदि निमित्तं यद्याणमाकारेकारोकारान्तं संज्ञाधिकारः
संज्ञा संप्रत्ययार्थः अथ संज्ञेयं संप्रक्रम हृस्वादय सज्ञा पठितव्याः किं प्रयोजनम् संज्ञा संप्रत्ययार्थः हृस्वादी
नां ह्रस्वादीनां संज्ञेयेषु संप्रत्ययो यथा स्यात् इतरथा ह्यसंप्रत्ययो यथा लोके अक्रियमाणे हि संज्ञाधिकारे हृस्वादी
नां संज्ञेयेषु संप्रत्ययो न स्यात् इदमिदानीं बहुसूत्रमनर्थकं स्यात् अनर्थकमित्याह कथं यथा लोके लोके ह्यर्थवन्ति
चानर्थकानि च वाक्यानि दृश्यन्ते अर्थवन्ति तावत् देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेन देवदत्त गामभ्याज कृष्णामिति ॥
यथा लोक इति कात्यायनेनासंप्रत्यये लोको दृष्टान्तत्वेनोपात्तः भाष्यकारस्तु वाक्याध्याहारेणानर्थके लोके दृष्टान्तत्वेन
योजयति बहुसूत्रमिति बहुव्रीहिः प्रकरणवाक्यपदार्थः समाहारे द्विगुर्वा अर्थवन्ति चेति यथा लोकोऽर्थवन्ति प्रयुङ्क्ते ऽप
थमनर्थकान्यपीत्यर्थः यावदामलमाचार्यस्य न सावितेनानर्थकत्वप्रसङ्गः इति समन्वयान्वयमाह ॥ ॥
तस्माह समाहारेति पात्रादिस्वात्स्त्रीत्वाभावः अत एव त्रिसूत्रीत्यादि सिंगच्छते बहुसूत्रमाहृत्येव तत्रपाठादित्यभिमा
नः ननु नर्थकं दृश्यते ऽर्थवतीत्यादि अर्थमनस्याह यथेति यद्यप्यनितरायकपदसमूह एव वाक्यं तथापि भाष्य
दस्य पदसमूह एव वाक्यमाह प्रयुक्तेनानर्थकानि वाक्यानीति न तु दृष्टं इति विनावार्यावारादिज्ञानेन पदार्थानां ऽ
ऽसंज्ञादिन्नमित्यादीनां स्वपदकृतापदे स्वपदकृतः उपचारोनाममात्रीणि हृति निशितिप्रमवत्तुरस्येति ॥ एवं ॥

भा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
७८

यावत्सनादिति अनेन व्यवहाराद्भक्तिः ग्रहणात् सवर्णानां शास्त्रस्य शिरोमणिः आथर्वणे याज्ञिका इति यज्ञकाण्डे ह्यानमथर
र्थः वेदकर्मेलवतस्तस्मात्कर्मे ते नवा इहन्ध्य माधवे देवेति ह्यद्वितादैच इत्येवमर्थः अस्मात्शक्तेर्यो व्याख्यानेना मासपूर्व
मात्कालात् ह वृद्धिशब्दस्येति प्रत्यायनशक्तिः प्रत्यायने बोधजनने कालान्तरे मतात्शक्तिः आधुनिकानामेतीति वृद्धिशब्दे
जिति सत्यार्थकथनार्थं नेमे दृष्टा नेन सिद्धिवृद्धिः … आचार्याणां … एवं
दशदाडिमानीति पदार्थानां सम्बन्धाभावादत्रानर्थकाम आचार्याचारादिति आचार्याणां व्यवहारादित्यर्थः वृद्धि
शब्दस्येति वृद्धिशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिर्व्याख्यानेनैव प्रकाश्यते यथा देवा वर्णानामिति वर्णानाम अपर इति …
अनर्थकानि दशदाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डः अधरोरुकमेतत्कुमार्याः स्फैयकृतस्य पिता प्रति
शीन इति संज्ञासंज्ञिसंदेहस्य क्रियमाणोऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोः संदेहावकाशः कृतो … वृद्धिशब्दः
संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति … संज्ञाधिकारः … संज्ञासमन्वया
येति … आचार्याचारात्संज्ञासिद्धिः … किमिदमाचार्याचारादिति आचा
र्याणामुपचारात् यथा लौकिकेषु वैदिकेषु तथा लौकिकेषु वैदिकेषु कृतान्तेषु च लोके तावन्मातापितरौ पुत्रस्य जा
तस्य संवृतेऽवकाशे नाम कुर्वाते देवदत्तो यज्ञदत्त इति तयोरुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति वेदेऽपि याज्ञिकाः
संज्ञां कुर्वन्ति स्फ्यो यूपश्चषाल इति तत्र भवतामुपचारादन्येऽपि जानन्ति इयमस्य संज्ञेति एवमिहापि इहैव तावत्केचिद्व्याच
क्षाणा आहुः वृद्धिशब्दः संज्ञा आदैचः संज्ञिन इति अपरे पुनः सिचि वृद्धिः … आकारैकारौकारा … इति तेन मन्यामहे
हे यथा … प्रतीयन्ते ते संज्ञिन इति … क्रियमाणोऽपि संज्ञाधिकारे संज्ञासंज्ञिनोः संदेहावकाशः
संज्ञासंज्ञिसंदेहस्य संज्ञासंज्ञिनो … सिद्धः कृत आचार्याचारात् … आचार्याचारः अनाकृतिः अथवा अनाकृतिः
… संज्ञासंज्ञ्यर्थाः … इति भावः अनाकृतिरिति … तेनायमर्थः
… यथा सर्वादीनि सर्वनामानीति … संज्ञा क्रियते
… संज्ञा … अनेकस्य … संज्ञा …
… इति भावः … अनाकृतिरिति …
… इति भावः अनाकृतिरिति … अनेकस्य …
… संज्ञाः क्रियन्ते … प्रयोजनमिति … प्रयोजनाभावादिति भावः …

राम॰ ७८

स कृष्णेह त्रिकाण्डनिति न स्यैवेति भाष्यस्य तदीयस्यैव स्वार्थ इति भावः लिंगेन वेष्येन हिति लिंगासंयुक्तस्य लिंगासंज्ञेति वचनस्य स्वि
स्वार्थः उकारादिष्विति धात्वादिपठितेषु स्वार्थः ननु सत्यां लिंगहानौ पीन संज्ञाद्यभावे कथं तेषां निवृत्तिरित्याह भाष्यस्य स्व
वतः संज्ञेति नह्याचष्टे संज्ञास्वरितमिति भाष्ये पाणिनीयमिति अनेन तस्य लेशुरेष विप्रतिपत्तेर्नेयात्तु नासिकादि।
आकृतिमतमिति अथ वक्ष्यमाणे सूत्रे पिसन्ध्वायमिति प्रत्यभिज्ञाने मित्रे देवदत्तेनास्ति किं सामान्यमस्तीत्याकृतिमतस्य त
सु लिंगेन वेति कलासिनावस्यैव त्वोर्थः न सवेयापालभवति योविहि सवकास्यपालभवति ग्रामकेन सत्रमिति एक
वचने त्रिकाण्डा मालेणनान्यतरस्यार्थः अपरिष्ठुष्यादिति नयापि विहारे नन्दुवन्तव्यं आचार्याचार्येण प्रमाणत्वेनाङ्गि।
लाके पिस्याकृतिमतो मा सूपिं तुस्य देवदत्त इति संज्ञाक्रियते लिंगेन वा अथ वा किं विलिंगमात्रस्य वक्ष्यमाणोस्याति
मासंज्ञेति हविःशाहेय्वतलिंगं कशिष्यते नास्त्येह संज्ञानावश्यकं यदुच्यते आचार्याचार्यादिति किमर्थमाशुक्रम न
मेवोपालभ्यागमकं तेस्त्रमिति न स्यैवपुनः प्रमाणीकरणमिमेन स्वशुक्रम अपरिष्ठुष्यन्वलापि भवानेनेनपरि
हारेणमाकृतिर्लिंग नेवत्वाह नह्यापिवक्तव्यम यदुच्यते अथ वेतद्विहिस्त्संज्ञानवक्तव्या लापुष्ठनवक्तव्यः।
संज्ञालिंगमनुवन्धेषु कशिष्यते न च संज्ञाया निवृत्तिरुच्यते स भवतः संज्ञितं प्रमाणं संज्ञानिवन्धेने मेवानुवन्धाना।
मपि निवृत्तिः सिध्यति सिध्यते वम अपाणिनीयत्वं भवति यथान्यासमेवास्तु ननु वाक्ये संज्ञाधिकारः कर्तव्यः।
संज्ञासमयमर्थार्थः स्वरूपशास्त्रसमयो यथा लोक इति न च यथास्थकेनणाव्याकरणे प्रमाणमभूतमाचार्यः॥
तरस्यार्थः नह्यापीति लिंगेन वेष्येन तक्कव्यमिति यार्थः अनाकृतिः संज्ञेयेन आयमिहनावक्तव्यम अथ वेतदीति एवं सतीत्यर्थः।
उकारादिष्वनुवन्धेषु कलादिकं मासंज्ञाने ननलेशसंज्ञानं स्वरितं इतरानमेयमिति कशिष्यते संज्ञास्वरितं प्रमाणपालयेनिव
न्तेनरूतीसंज्ञालोपश्रवणमेयो भवतः स्वार्थः प्रमाणमतमिति प्रामाण्यप्रामः भूयसामावित्यस्यापृथाहि विनिगमनावसरित्तु
वम हविविषयेत्वप्रमाणत्वाहः प्रमाणपवन्नेने ॥ एम ॥
वत प्रधानात्वारणं च तुल्यत्वादि तिभावः ननु भवति जेस्यार्थे नेनायतनस्यावसतीमाद्दोस ति प्रमाणत्वे भूत इति स्यानतर वि
वक्षायोगप्रमाणमाचार्यः प्रकारेण तरणात इति अर्थः स्याद्‌नयाह प्रामाण्यमिति वृत्तिविषये इति मत्कृताधिगार्थ प्रमा।
रः पिशंगासिंधुः आगमः एमस्य प्रकृतभाष्याङ्गिवौ ॥ एम ॥

मायेनार्थकेनेति गोण्यार्थं स्ति तेनेमर्थः तेन प्रयोगे सर्वेषामहृष्टार्थे ते निहप्रयोजपनरहितमनूपमनर्थकत्वं वर्णा
परसञ्ज्ञाणामस्य वर्तिनवसमाणसूत्रा दिप्रत्याख्यानानामसंगतिः सञ्ज्ञासम्प्रत्ययार्थाय सञ्ज्ञानिर्देशाय भाष्ये किमतडति अ
नर्थकत्वान्न कृत्वा किं कथमर्थवत्त्वं यत्र यत्र तस्य तत्कानिर्वणमित्यत्राह्यः साधुत्वशासने तेन न साधुत्वप्रसङ्ग
कोऽर्थ इति सत्यं ह इत्वाद्रिति अनर्थकत्वमप्यर्थवत्त्वविशेषः परानामवसाधुत्वाव्याख्यानाहितिभावः भाष्ये वि
शेषयतीति प्रत्ययविशेषमनादायेत्यर्थः नन्ववर्णसमाम्नाये आकाराधपरे शाय्यादेकूहस्य किमागतमत आह ने
दर्शयति यतीति प्रत्याहारावर्णग्रहणं यति प्राङ्गाकारइति प्राग्यमभ्युत्यहेतत्वात् महतेति मनः प्रणिधानदर्शयति प
नन्वसर्वमागमाहाहत्यम एवमानर्थकापरिहृतसञ्ज्ञासम्प्रत्ययाय पदानराणामभ्युपगवेनमलिपति किमतड्ति
कृतमनयापीति आलेक्वहस्यहेहत्वात्तत्त्वयाणिलिहिवचनमनिर्देशः ॥ तथ ॥
दर्शयतिप्रयोगेणः शुद्धावयवकाणं प्राङ्गन्तुलोपविरूपमहत्वाप्रयत्नेन सञ्ज्ञप्रणयनिस्य तत्राणांकावर्णेनाप्यनर्थके
नभवितं किंपुनरीषुनासत्त्वं लाल किमताद्यरकाराम सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनावेव कृत्वानुवक्त्वेत सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनावेवेति
नपुनः साधुत्वशासनः स्मित्वशास्त्रसाधुत्वमनेनक्रियते कृतमनया साधुत्वम् कथमुपदेशस्यायविशेष
लोपरिष्टः प्रकृतिपाठेतस्मान्निरुच्यते आदेशेषप्यत्र समाम्नायउपदिष्टाः प्रयोगनियमार्थतदीदस्याग
हहिशमानाः आदेशः प्रयोगार्थाः नहप्रयोगनियमआख्यानेकिंतर्हि सम्भवसङ्ख्यापरार्थस्यते तेषा
यथासमभिसंबन्धोभवति तद्यथा आदेशपात्रेणात्रमाहेति आदेशास्तत्रैमसु इदिशाह्वस्याहेव आदेशः
आदेवइति तेषां च हृद्धुनिर्देशायमासेकृहस्यार्थः प्रयोगनियमार्थमिति आद्यद्धिहितिप्रयोगामासाहिता
यः नेहेति प्रयुज्यतइति प्रयोगस्तस्यतस्य परस्य प्रयुज्यमानस्यनियमानार्थप्यत्नः पिवृपदावयवस्य प्रकृतिप्र
त्ययोपसर्जनासमाहितपस्य लोकव्यवहारपदहितशाहः प्रयुज्यतेइतितस्यानेननियमः क्रियते लोके प्रयुक्तानां
शोवेति सञ्ज्ञाप्रकरणहारेणविशेषः तपरइति आदिरिमने तिचनेषां कृत्याप्याहे सम्मानयाहृद्धुनिर्देशानहेहृस्वावतायुक्तं साधुत्व
मित्यर्थः अनित्यत्वं समलकाहित्वेनेमनेननवोपिमिमाणासेनभाष्याः असमाम्नायप्रदिष्टावस्तत्कृ नत्वपसर्जनस्थेपर
श्चेत्याहित्यिः प्रयोगनियमार्थमप्यतद्वेतत्राह प्रयुज्यतइति तत्तत्रेति गत्युपसर्गानिरासः तोहिशानकत्वामात्रेऽ

ग्रमिसंबंधः पौर्वापर्यलक्षणः षष्ठ्यभावेपि नास्तिनममितिपरत्वादेशादर्शनादाह स्थानेति षष्ठीस्थानेइतिसञ्ज्ञगतइति शेषः ।
तत्रहि सत्रस्थानशब्दोधिकरणसाधनः सामर्थ्यवाचीभावसाधनः प्रसंगवाचीच तत्रयोगपठ्यते अन्यथाकेवलार्थशब्दमपि
शब्दवाचास्थीन एवंचयोगविभागषष्ठीसामसंगतिरूपितसंबंधापिकैवल्यमर्थः द्वितीयेन षष्ठी प्रोक्ता लक्षणास्था-
नेपरः स्थानेइतिसप्तमीवाच्यस्यार्थस्याधिकरणत्वविवक्षयावोध्यायागप्राप्तस्यप्रयुक्तइतिसूत्रस्यादेशवाचीततो-
र्थग्राह्यचतेनस्थानीसार्थाभिधानसमर्थादेशावानिमर्थइतिभावः भाष्यस्यतेषष्ठीनिर्दिष्टस्यस्थानिनोयार्थस्तस्यवाच

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति स्थानशब्दोर्थवाची निर्दिष्टमस्मिन्नुच्चारइतिस्थानंच नचहि निःसार्थमादेशोवक्तुं शक्यः तेनात्रष-
ष्ठ्यर्थाभावादितितात्पर्यम् नत्वादि षष्ठ्यभावेपि नस्थंसञ्ज्ञावाद्वचनेव स्थान्यादेशभावायथा नामिन भवतीत्यादौ

षष्ठीनिर्दिष्टस्यादेशउच्यन्ते नचात्रषष्ठ्युपलक्षणम् आगमास्तदीयमस्तु वृद्धिशब्दस्यादेश आगमाः आगमास्त्वपि
षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवोच्यन्ते लिंगेनच नचात्रषष्ठीनवत्त्वमागमलिंगोपलक्षणम् ॥

परस्यंचेति आगमास्त्वपीति अत्रापवर्गोपदेशने अनागमकानामर्थेसागमकाइत्यर्थः लिंगेनचेति देशविशेष
गतिपत्तयेटकारादिलिङ्गंनत्वक्रियतइत्यर्थः ॥

कार्यन्ते नचात्रादेशत्वषष्ठीनिर्दिष्टस्यानिनोर्थममिधेयतेनतदुपलक्षणमित्यर्थः षष्ठ्यर्थाभावादिति षष्ठीवाध्यस्यास्वर्थाभिधा-
नसामर्थ्याभावादितिभावः नस्थंसञ्ज्ञावादिति आदेशस्यस्यार्थवाधनसामर्थ्यसद्भावादित्यर्थः वलवत्तरत्वस्या-
न्तरङ्गत्वमेवसार्थवत्त्वम् अर्थग्रहणापनायशब्दप्रयोगात् एवंचार्थप्रयुक्तमेवस्थान्यादेशभावः संबंधइतिस्थाना-
र्थाभिधानसमर्थस्यादेशतेनिवृत्तेति अत्रापीति वलवत्पत्तयषष्ठ्या आगमाउच्यन्तेइत्यर्थः भाष्यस्य कृतादिलिङ्ग-
धर्मसाद्गुण्यगृह्येतेति देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थं यत्तत्साध्यागमसप्तमीनिर्देशत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ इति ॥ ॥

भा. वै.
वि. प्र.
७६

76

इदं त्वपीति भाष्यं सर्वोक्तपदार्थसंभवं प्रतिपादयति अत्र तत्र सामानाधिकरण्यमिति न च तत्र पुरोक्तसंज्ञासंज्ञित्वसंभावनेति भावः इत्युभयो
रिति विशेषणविशेष्यत्वं संज्ञासंज्ञित्वसंभावनास्थल प्रदर्शनायेत्यर्थः संज्ञासंज्ञिनोरपीति उभयत्रापि संज्ञा हि स्व रूपेणैव संज्ञि
जातीयावधारणात्मा हि सा यथाह्वोऽमात्रं व्यक्तिर्न तीति विशेषणं संज्ञीत्यवच्छेद्यः तत्र विशेष्यः विषयता विशेषरूपमपि तत्र या
रूपेणैवेति भावः प्रसिद्धीति द्वयोर्हि प्रतीतत्वाद्धि बाध्याबाधकत्वं यत्र तत्र समपि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावे संज्ञासंज्ञिनोर्विशेष्य
विशेषणत्वाभावात् लोके न प्रसिद्धमित्यर्थः ननु सामानाधिकरण्यनाम द्वयोः शब्दयोरेकाभिधेयसंबन्धस्तत्र युक्तं सामानाधिकर
ण्यं स्वशब्दार्थमात्रेण विशेषणत्वादेकार्थत्वमनेन न विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्यासंगतेः संज्ञासंज्ञिनो
रेकाभिधेयसंबन्धाभावेन संज्ञासंज्ञिनोर्वा सामानाधिकरण्यं भिन्नस्थापि संगतिरित्यत आह नैवेति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तेनेन पर्यायनिर
इदं त्वपीति विशेषणविशेष्यभावनिराकरणेन संज्ञापदं स्थापयति इदं तत्र पदानीत्यादि सामानाधिकरण्यं न त्वेक
विभक्तित्वम् गौरश्व इति प्रत्येकविभक्तित्वं न तु सामानाधिकरण्यमित्युभयापरिपाटनम् संज्ञासंज्ञिनोरप्यस्ति विशेषण
इदं तत्त्वपि भूयः सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च द्वयोश्चेन्न भवति कथं विशेषणविशेष्ययोर्वा संज्ञासंज्ञिनोर्वा
नैवेन स्याद्विशेषणं विशेष्यमिति न च न द्वयोर्हि प्रतीतत्वादर्थे कथं विशेषणविशेष्यभावः ॥ २८ ॥
विशेष्यत्वं प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिवशात्तु भेदेनोपादानम् ननु सामानाधिकरण्यं द्वयोरेव केचिदिच्छन्तीति द्वाभ्यां शब्दाभ्यामभि
न्नप्रवृत्तिनिमित्ताभ्यामेकस्याधिकरणस्याभिधेयस्य प्रतिपादनाद्धि विशेषणविशेष्यार्थं प्रतिपादनान्न विशेषणविशेष्य
त्वम् यथा नीलमुत्पलमिति प्रवृत्तिनिमित्तयोर्जातिगुणयोरेकमधिकरणमाश्रय इति सामानाधिकरण्यं विशेषणवि
शेः च तत्र इदं विशेष्यो विरोधे विशेषणमिति इदं काव्ये विशेष्यतानिर्देशे नामानां नामानां भिन्नेति समानाधिकरणेऽस्य सूत्रमाह नैवेत
त्र सामान्यवचनग्रहणमिति तत्र स्याभाष्यविरोधापत्तेः युगपदधिकरणवचनतापत्तेः पष्ठीसमासाविति समानाधिकरण्यं
तन्न युक्तं स्वभावप्रकारभाष्यविरोधापत्तेश्च विशेषणत्वादि केचापपद्यते इत्याह विशेषणेति भाष्यसंज्ञासंज्ञिनोर्भिन्नत्वे स
पदेन संज्ञि
त्रिंशत्पञ्चकः शब्दाभिधेयतः संज्ञाशब्दश्च स्वरूपः प्रवृत्तिनिमित्तं सच्चिन्तितं तत्र बन्धनात् संज्ञिबोधकशब्दे च संज्ञिगतं तत्र द्वयः प्रवृ
त्तिनिमित्तं एवं बहेद्धि शब्दद्वयस्य भिन्नार्थत्वादेव इति बोधः इद्धि शब्दद्वयं च लोकसिद्धतादात्म्येन भाष्यः अत एवेति संज्ञासंज्ञि
नोरत एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सामानाधिकरण्यमेकविभक्तिकत्वं च परस्परं द्वाभ्यां विभक्तिशब्देन शक्तिर्वा भाष्यस
रम.
७६

नन्वैयाकरणानामादैचः प्रतीतपदार्थकत्वेनसंज्ञात्वमस्त्विति हृद्धिशब्दार्थोऽत्र प्रयोगपदतिविशेषोऽत्र द्रष्टव्यः केचित्तु व्याकरणशास्त्रे
ष्वपि वृद्धिशब्दाभिधेयोऽस्त्येवेति बोधः तदुक्तं हरिणा वृद्धयादयो यथाशब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः आदैच्प्रत्यायितैः शब्दैः संबं
धं यान्ति संज्ञिभिरिति सामानाधिकरण्यं चैकविशेषकप्रतीतिजनकत्वमित्याहुः भाष्यप्रयोगोऽस्तीति प्रमाणमप्रतीतपरिमाणो लघ्वर्थ
मित्यस्यालघ्ववाधकमित्यर्थः नमात्रापि इति हस्वस्थानिनामानामात्रेणैतत्प्रामाण्यं हि प्रमवाहितिभावः सन्तो हीनाः हि नातः
भावरूपं विवरितं प्रभावसापि लोपादिसंज्ञात्वेनात्र नापि विद्यमानत्वं प्रमापतिविधोसंज्ञाविशिष्टस्यापि विधानात्सतं प्राह ।

नवाहैचकृदिति नयस्यकस्मिन्नलौकिकोऽर्थः प्रसिद्धस्यार्थः प्रावृत्तिमदिति रेवतृशब्दादिवृद्धिहेतुर्हिसंज्ञास्थिपानिपातनायप्रावर्तने
अप्यवेति सप्तसतिवासंज्ञितिवृद्ध्यादिविषयी ॥ सम ॥

नचादैचकृतः प्रतीतपदार्थकः नुप्रमाणसंज्ञासंज्ञिनाविव नत्रत्वेनानासंदेहः कः संज्ञीकासंज्ञेति संज्ञापि तु संदेहः यत्राधे
समानानां यत्रत्वमपतरलघुसामान्यं यद्धह्समसंज्ञी कृतमेतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणं तत्रापि यं नावयं गुरुलघु तामेवो
पदत्तयितुमर्हति किं तर्हि अनाकृतितामपि अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिनः लोकेपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य
देवदत्त इति संज्ञाक्रियते अथवा आवर्तिन्यः संज्ञा भवन्ति वृद्धिशब्दश्चावर्तते नादैचकृतः नयथा देवदत्तादिदेवदत्तशब्द
आवर्तते न मांसपिण्डः अथवा पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञा कृतमेतत् संज्ञा हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम
२ नयथा देवदत्तापि सन्तां मांसपिण्डः स देवदत्त इति संज्ञा क्रियते कथं वृद्धिरादैजिति यत्रैकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं संछुना
म माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपु
रुषकाणि आयुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्ति अध्येतारश्च वृद्धियुक्ताः यथा स्युरिति ॥ सम ॥

(कृतेनेवंशास्त्रेण सर्वं निर्दिष्टसंज्ञाप्रवर्तनेरूप्यर्थः ननु आदैचु गुणराजावयवत्वे प्रत्ययः संज्ञिनो गुणस्य संज्ञा इत्यत मङ्गलार्थोऽन्यथा)
वृद्धिरिति सतपवृत्तिर्भविता प्रवृत्तिमात्रेणदोषः पर्यवसत्कृतेन सर्वं वृद्ध्यादिविषयीकृतं तं विहितमित्यर्थः वृद्धिसंज्ञासमानविशेषणवकार्थः प्राह
तवोच्यत इति सिद्धान्तः नतुविहितत्वं वाचितं स्यात् यत्र तु नीपाह शब्दत्वेऽपिति भाष्यमाङ्गलिकोमङ्गलप्रयोजनः महतोपर्यन्तः एकैकस्य ग्रन्थस्य
विनिरुपाशास्त्रस्येतत् मङ्गलादीनो माहिमा स्मयोजनं प्राप्य याजनेवाक्यं नयतिविहन्तानि भवन्तितेन समाप्तिर्नास्तिमा ॥ ॥

वृद्धि २

मा·के·
वि·प·
११

सार्थकत्वमप्येति आदैजवृद्धिरित्याकारः आद्गुणैरीत्यनस्यासन्निविषयाद्वृत्त्यादिति भावः कथं न हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीति
रत आह अनादित्विति लाघवार्थस्य आदैचां वृद्धिसंज्ञामिच्छाद्ग्रहणे एवंचाद्गुणैरीत्यत्रासेन त्रिलेवेन वापजनकप्रदीर्घाणांम
नार्थकत्वमनानामिति विज्ञायते अत्रैकपदानुः प्रयमार्थकः प्रयामेतव्याकरणेसंज्ञानार्थमेव एवंचानयत्राप्येतयाकरणे उद्देश्यविधे
यभावेनानयेनाहृत्य सैवस्यापुनर्भवतीति प्रकारान्तरमित्याहुः परिभाषेति यत्रा हि यत्र सूत्रं पदं तत्रैककालिनमादाषुपतिष्ठत इ
त्यर्थान्यायसम्पुत्रमेवत्यर्थः वस्तुतस्तु हि सत्रापि हवचे किंचैवमसूत्रसत्ताया मिनावाक्ष्माक्षवाल्लिकेवव्यवहारानुपपत्तिः

सार्थकत्वमप्याक्रमः अत्रापि दिष्टेहेतववाभविष्यति अत्रैककालिनिनपरिभाषानसंज्ञायामिनास्तिव्यभिचारः अत्रैकवा
म वृद्धैव वृद्धिमाकरणेरब्दोच्चारितेः संज्ञापरोच्चारितासंज्ञा अरेड्गुणस्तियथा लघवानयत्रलपिसंज्ञाधिकारः अत्रैवमे
पिहि संज्ञाक्रियते नस्यापरमा प्रवृत्तिमिति न चापीसमतुंग्रस्यात् अथवायथास्यानेयथान् क्रियते नहीरेलाकांक्षिते
पदीरेलाकांक्षितनतोपलावहेस्यात तद्यथा [illegible] अगोत्ताप कश्चित्सम्पन्नतिकुलेवा रक्षीलापरिशतिस
येगतिति न वासेमाचक्षरयमस्यसेति भवति वास्य संप्रत्ययः तद्वेतस्यात्कृतः पूर्वेणाभिसंबंधइति इहापिकृ
तः पूर्वेणाभिसंबन्धः केः आचार्येः तद्वेतस्यात यस्मान हि संप्रत्ययपरिशति नस्याकृतनरइति लोकेपियस्मान हि संप्रत्ययप
रिशातिनस्याकृतः अथवा तत्कृतः इहापिकृतो द्रष्टव्यः [illegible]
हैनैकाकीकथानेरनयेवानियमेन ग्रहणेप्राप्ते नियमः क्रियते अस्यानइति अंतेलपि संज्ञायाम्प्रयोभालोकव्यवहारास्तु संज्ञासंज्ञिसंबं
केचित्तु परिभाषायानेपिपदार्थस्यपदेनाडुहेश्यतामक्रूपरवदेशस्यनेविधेयं पदपदार्थोनवापिलत्वणवृप्यकाले
न सामान्यपिकरणानयार्थनानवर्णानलत्वायाउचितत्वान परेज्ञया व्याहारेमित्याद्य एवंच परिभाषायानेपुहेस्यानेन
न स्यावृष्टवपाठायुक्तः आद्गुणैदीधस्यासाहायसत्वभयाः समस्तविवदति भाष्यानुसारीष्याहितिं न च्चासेवद्यद्वद्युव्याकार
णाकामिति भावः अस्यानेनयनवसरे मियुनेविलक्षणभवतीत्यर्थः अभिसंबन्धः संज्ञासंज्ञिभावः नतोज्ञातनराकारइति मा रम·
वः नस्याकृतनरस्यनेनाज्ञातनरस्यार्थः नपादेनकथमनिपदशकारइति भावः अपवतेति अनुमानाहिनाज्ञातनरस्यार्थः ११

नत्र संज्ञाविधानस्य

सतोऽप्याधिरिति सतो निपात्र स संज्ञासंबंधस्तन्नाश्रये संज्ञाश्रये संख्या संज्ञि विषयत्वे सत्यत्र मजे हि निमाशैत्रं याहिप रेणुष्टुतो नाश्रयता
द्यभिसिद्धिर्वा कार्यो प्रसिद्धिरित्यर्थः अविद्यमानस्य संबंधस्य वस्तुमस्य शाकान्तारिति भावः वस्तु क्रियाया पितते न तर्हि आश्रयताभावपि न फलं नीय
हनोऽस्ति सत्यसम्प्रतरेति कारणाने सर्वः सत्र कं की तारि नव समाप्त स्वतएवाय तथा विसकलविषयकत्वग्रहः संभवतस्य प्रस
यानन्तापि न तत्रेहोहवृद्धा व सन्निहितसकला कार विषयकशा क्रिग्रहासंभवेनानुगतरूपि तावः स्यात् सामान्यलक्षणानुगमीकारविषया क्रि
ग्रहवो यावरी नासमान प्रकारकत्वे नेव कार्य कारणभावग्रहणमात्रं तावदस्तित्वात्र जातिप्रकारकत्वक्रियाग्रहस्य सामग्रीभूतसकलय

सतो हृद्याधिरिति विधीयाचार्ये तावानात्र वारे हृद्यये समारोपितार्थत्वात् मजे हि दिशा हृद्येशा हृत्पवच्च्यास्त्राः प्रयोगाः
नत्रवाधारति नोष्टाकर्णामि मनोहरतां आभिमिलितरेत गृहस्य घोषम् सामग्रानानुप्रवेशानवोन्नम् ॥

सतोऽहृद्याधिषु संज्ञाभावान्नत्राश्रयेऽसतोऽपि नाश्रयत्वात्प्रसिद्धिः सतः संज्ञिनः संज्ञाभावान्नत्राश्रये संज्ञि निहृद्याधिरिति तेनाश्रयत्वात्
प्रसिद्धिः कारणत्वेनाश्रयता सत्तामृते वा संज्ञया भविनयेत संज्ञया च भावे गुणाभावेन नहि तत्र नाश्रयो भवति इतरे नाश्रयाति
तु कार्यानि नमकरूपत्वे तथा यानो नाविवृतानतः कालयपमवति ननु च भोः इतरेणाश्रयेऽपि कार्याणि सैरूपत्वे तथा या गौः
पाककरं वहति पाककरं च नाव वहति यज्ञ स्थापि न च किंचिद्भवति अनस्थानवा यानपकृ न च वहति सत्नौ गौः पाककरं वहति य
यात्रा हि विविधिष्यत्वकम न चायं ततः स्वकं भवति इतरेणानिते नाश्रयमेव सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात् सिद्धमेतत् कथम् नि
त्यशब्दत्वात् नित्याः शब्दाः नित्येषु शब्देषु सतां सतां संज्ञा क्रियते नासत्या शाब्दोऽप्याश्रये यदि तर्हि नित्याः शब्दाः कि
मर्थं शास्त्रम् किमर्थं शास्त्रमिति चेत् निवर्तकत्वात् सिद्धम् निवर्तकं शास्त्रम् कथम् यदि जसमविशेषणापरिहृत्तः सौ
त्रस्येसंत्र जि वृद्धिः प्रसक्ता न चाने न नितिवृत्तिः क्रियते मजेरहिः प्रसत्यधजिप्रसङ्गे मार्जिः साधुर्भवतीति ॥ नम
सिद्धिरिति नहि मजेरत्वं प्राप्तकालेऽभावेन किं तस्य जात्युपदिष्टस्य ऋधीकारी नाम साधुत्वहिः प्रयोगात्तिनेषां साधुत्वात्वाणो नैक्रि
क्रियोधकतेवाव्यपेक्षेनानाश्रयतः संबंधस्य वस्तुमपशाकानया भावित्र्यजे जोऽनाश्रयतानाभावात् नेहोपासंभवेन मजे हि दिनर
त्वामतिक्रमेः परस्याश्रयतेति भावात् हहि दशैत्रित्यस्य विद्यमानेषु वृद्धिस्त्वेषु वाधितार्थत्वमाविनाशुद्धेषत्वात्संभवतु नत्रह
द्विपरस्य क्रियाग्रहासंभवाच्च यद्यप्यासमस्त्रत्र प्राप्तकं च यत्र प्राप्ति वृभावि संज्ञाविज्ञानेन सिध्यति यथा चानुत्राप्यमनेन प्रह्ये
नत्र क्रिकत्वकरस्याहृत्यत्र प्राप्तकं परत्र क्रिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि सहवस्वविषयत्वकिंचित्रभावनत्यापप्रवानतत्वमेव पि।

मू. भा. कै.
वि. प्र.
७८
78

स्यायेति कस्मात्स्यायेत्यर्थः । ननु वृद्धिर्यस्य सा वा सेत्समुदायात्संभवात्प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह अन्यथेति एवं वृत्तमात्राप्यनयापि संभवः । इह
निर्देशात्समुदायस्यैव स्यादिति भावः । समुदायेति मात्रापि वृद्ध्यर्थेनेह नीति वृद्धायसाहित्यं न तु क्रियानिष्पत्ताविति भावः । उभयत्रेति समुदा
येवयवे चेत्यर्थः । उभयत्र तात्पर्याभावे हेतुर्गगयूरिति फलाभावादिति भावः । यद्यपि पर्यायाः प्राप्नोति तथापि समासविधिनियमाः ।
यत्प्रत्येकं त्वमिमतो लिङ्गादवकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यं भाष्यकारस्येति तेरकूटणीत्यर्थः । इह समूहमेव सिद्धमुभयग्रहणे स
हार्थकमिति भावः । नन्वाचार्यस्य किं न युक्तितापि प्रत्येकं समेत आह भाष्यप्रत्यवयवमिति प्रत्येकं वाक्यापरिसमाप्तिप्रयत्नमासप्र

प्रत्येकमिति यद्यपि नित्यशब्देनैतदपि भवति इतेनयापि न्यायसूत्रमासन्नायोपन्यासः । समुदायेन भूतामिति अन्यथा सञ्ज्ञेह
द्विरिमादेः समुदायग्रहणः प्राप्नोति समुदायावयवसन्निधौ भूततात्पर्यम् कस्य चनातीयकत्वमिति विचार्यते अन्यत्रेति ।
यत्र सार्थ्यसमुदायप्रतिपत्तिरितिपत्त्याभावेन भवतीत्यर्थः । ननु सहग्रहणे नियमार्थं स्यात्समुदायस्यैव समाससञ्ज्ञायथा ।
त्रावयवानामिति नैतदस्ति उभयत्र तात्पर्याभावात् युगपदुभयत्र प्रसङ्गाभावाल्लिङ्गेन सहग्रहणान्मात्रसमुदायतात्पर्यं ।

प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् समुदाये माभूतामिति अन्यत्र सहवचनात्समुदाये संप्रत्ययः
अन्यत्र सहवचनात्समुदाये वृद्धिगुणसंज्ञयोः प्रसङ्गः यत्रेच्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् तद्यथा स
हसुपा उभयोर्मध्यतस्त्वस्ति प्रत्यवयवं वाक्यापरिसमाप्तिः प्रत्यवयवं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तवि
ष्णुमित्रा भोज्यन्तामिति नचोच्यते प्रत्येकमिति प्रत्येकं च भुजिः परिसमाप्यते ॥ एम ॥

नास्तीत्यस्यार्थस्य उभयोरप्यन्तसहेत्यत्र सहग्रहणं वार्त्तिककारस्य कर्तव्यतेन स्थितम् भाष्यकारस्तु सहग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं ।
स्यादपि विष्णादि प्रत्यवयवं चेति अन्यत्र वाक्यापरिसमाप्त्या फलमुच्यते तत्र देवदत्तादीनां भोजनम् तत्र चैतदेवं रूपं प्रत्येकप
रिसमाप्त्या संपद्यते अत्राहरनादिरूपतात्पर्यमिफलतात्तु भोजनस्य तासु क्रियासु समुदायेन समाप्यते गौनादि क्रियासमुदाय रूपा ।
तत्रस्याः संयोगसमानेन यथा वा समुदायप्रवर्तनेन हादिसन्नातनस्य यथा गारेचारणानामसादीनां चेति लिङ्गाच्च प्रत्येकं भवति ।
कं भुजिसमाप्तुक्रियायुक्तानहि भुज्यर्थोऽयं वाक्यार्थः किं तु पुनर्नार्थानन्यत्राहस्येति वाक्यार्थस्तत्र प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविष ।
यत्वसंभवात्फलग्रहणं तच्च प्रयोज्यव्यापारस्य मित्याह तच्चेति तच्च विशिष्टपरिमाणस्यास्तीय सभोजनक्रियासमुदायपर्याप्तमपि
वकृणामभत्याह तमिफलत्वाच्चेति सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति प्रयोजनकार्यं स्याह तत्रेति गौनादीति आदिना नृत्तगानादि ग्र ।
हणं समुदायेन वर्तत इति तस्मात्सत्रा समुदायेन वाक्यपरिसमाप्त्या प्रत्यन्तमिति तत्र प्रकृते प्रत्ययस्यापि प्रत्येकं हेतुमाह वृद्धिसंज्ञेति लि

सह

प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे इति यद्वक्तव्यं तत्र गुणवृद्धिसंज्ञे इति पठितव्यं

प्रत्म. ७८

नवनामधेयत्वपमानादीनामा कृतज्ञार्थेनेननस्यानामधेयस्येतिपदेहूहनानेइतिवाक्यं अभिधाके तिन्यायेननत्राप्रहूने: सुबुडायो।
समासेयुक्तिमाह अत्रप्रधानस्येति एवंवाकथ्यिनस्य वेरुडिशिपिपरिगणनीयइति भावइस्यके उद्देश्यप्रत्नप्रमाथ्यप्राधान्यप्रधानस्येमवृहू।
प्रपनेनगाणागुणकर्मेदउभ्यस्वसंप्रदानकर्तृनानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार:शासनत्वपार्थ: शासनेनियत्रणेनत्रणपुनस्वकर्तृ।
त्रिकभयो:कर्मन कर्तृप्रपणसमभिव्याहारेयानर्थेप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वेनगाणाणत्वात्प्राधान्यंनत्वेवप्रधान
गणा:प्रनंदुंनामिति अत्रप्रधानस्येत्यस्यिननसमनाव्याधानमप अपादानस्यानेप्राप्तगणौगुणकर्म नत्वगुणभेदेनप्रधानस्यमेदद
निषातरखंनसमग्रहणरिसमायत अर्थिनस्यति प्रधानस्यप्राधान्यप्रतिपादितेरडपचालाद्वितोरनायाश्रनस्यप्राधान्यमेनावाका
ननुवायमध्यात्ववृह्णति:सपुराणेवाकामिसमासामिति नद्युपा गणा:शनंदुतंनामिति अर्थिनाम्नराजानोद्विद्वपनमा।
वेति नचप्रमेकुदंडपति सप्यनसिन्हृशोनेपरितनसहग्रहणक्रियते इहापिप्रत्येकमितिकनु अत्र अपतनत्रानरणसहग्र
हणं सहभूतानाकार्यंकरोति इहापितार्थ:प्रत्येकमितिवचनेन अर्थकिमर्थमाकारस्तपर:क्रियते ॥ राम ।
इवग्रामयंते अपनत्रानरोणेति न्यायात्तत्वर्थंनाद्वसमाससंज्ञाया:सपुरायेणप्रसमासेसिद्धायोयोगविभागार्थंनत्वसहग्रहण।
णस्थितमितितत्रानरेणसुक्रम अर्थकिमर्थमिति किमाहतिपदेभिन्नकालनिर्मर्थमप्यसंक्षिपदेगुणानत्रहेणार्थगुक्रीना
मितिप्रश्न:।
कर्मणिलकार: प्रधानकर्मण्याख्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणामित्युक्ते: इहाशिष्यमाणामाणिक:पावइतिवत्यने अपादानस्यानप्रा
माइत्पनेनवानुहेश्यत्वमात्रमभिप्रेतमितिवरे प्रधानस्यप्राधान्यमिति शारीणामिहननसत्त्वणांडुनन्यायत्वर्थ: योगविभागेति।
निर्कु:नसमासायतिभाव: माषोकिमर्थमितिचन्द्रवीनसुस्य:नपरकरणंक्रियतइतिवाकपत्वनीतिवत समानाविभागमा
वेनसहप्रयोग: आनजानेभिन्नकालावर्णहृत्रिनामाशहितीयमाश्रयनेआङ्किरिति यनगुणास्यमारिवङ्गीहि: ॥ राम ।
मा।
:स्याववृनेनेक्रियाव: नवंनरेणपीतिवाक्येसार्वकालिकासमप्रतिपास्कमपिप्राहृहितमप्युक्तमपनस्त्रात्स्यायादिति पान स्तुरिवव।

म. भा. कै.
वि. प्र.
७९

79

भाष्ये किं च कारणमिति निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् अस्ति प्रयोजनमेतदिति काकुस्सविज्ञानमत्र स्यादित्युक्तमिति किं तर्हीति किं तर्हि।
ति प्रश्नः इति इदं च कृत्वा मिमर्थः तदाह भेदकत्वादिति गुणानामनेकत्वे चाकृतिभेदादेवोपपत्तावपि गुणभेदकत्वं भेदेऽप्युदाहरणं स्या
आकाशस्येति अङ्गीकारार्थो भेदकाश्च गुणा इति सर्वत्रैव तु लक्ष्यैकत्वे तु गुणानां न तु लक्ष्यैकत्वसंज्ञाप्रसङ्गो गुणानां तत्र शुक्लानामपि संज्ञायामिति
प्रयोजनं तत्र कारणमित्यर्थः किं च कारणमिति अथ भेदका हि गुणाः शुक्ले हि कृते हि चैकं कृतमित्यादावपि भावस्याभाव अपि चैकत्वं सिद्धमिति।
व्यपदिश्यते तथा च इति प्रश्नः भेदकत्वादिति सर्वं गुणसमुदायगुणग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः एकत्वमिति उदकं तज्जातियोगात्स्वे
आकाशस्य तत्प्रकारेण सवर्णार्थं च आकाशस्य तत्प्रकरणं क्रियते किं प्रयोजनं सवर्णग्रहणार्थम् तत्र सन्नकाले स्वेतिनिनका
लानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात् कथं पुनरनुस्वारसविता नाम किं च कारणं न स्यात् भेदकत्वात्स्वरस्य भेदका उदात्ताद
यः कथं पुनर्ज्ञायते भेदका उदात्तादय इति एवं हि दृश्यते लोके य उदात्ते कर्तव्येऽनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददा
त्यन्यत्त्वं करोषीति अस्ति प्रयोजनमेतत् किं तर्हीति भेदकत्वाद्गुणस्येति वक्तव्यं किं प्रयोजनम् आनुनासिक्यं नाम
गुणः तद्भिन्नस्यापि ग्रहणं यथा स्यात् किं च कारणं न स्यात् भेदकत्वाद्गुणस्य भेदका गुणाः कथं पुनर्ज्ञायते भेदका गुणा इ
ति एवं हि दृश्यते लोके एको यमात्मा उदकं नाम तस्य गुणभेदादन्यत्वं भवति अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति ननु च भोः
अभेदका अपि गुणा दृश्यन्ते तद्यथा देवदत्तो मुण्ड्यपि जट्यपि शिख्यपि स्वामाख्यां न जहाति तथा बालो युवा वृद्धः वत्सः
वोक्षा बलीवर्द इति उभयमिदं गुणेषूक्तम् अभेदका भेदका इति [illegible] ॥ एम ॥ ।
कत्वं न विवक्षितं किं तर्हि विशिष्टभाजनस्थमेकमुदकं दृष्टं तत्रैव च गुणान्तरयोगात् स्वात्मतन्न लोके व्यपदिश्यते उभयमिति आ
श्रयभेदान्नियतस्वरा इति विवृतगुणानां भेदकत्वं लोके न भयथा व्यवहारः गोपिण्डो हि वत्साद्यवस्थाभेदात् क्रयविक्रयादि उ
पन्यासो हि यथा देवदत्तादिष्वाश्रयते सर्वथा यमिति प्रश्नमितदनन्तरं भेदाभावीति प्रश्नः ॥ एम ॥

तत्स्वरादुदकत्वेति आत्मशब्दोऽत्र स्वभाववाची भाष्ये बालो युवेति भाष्ये स्वामाख्यां न जहातीति मनुरुक्तः एतेन भेदकत्वे प्रत्यभिज्ञा प्रमाणं।
दर्शितं तत्र गुणानां प्रशंसा चीकारे खण्डिकोपाध्यायवत्पराधवविरुद्धे न निषेध्यत उभयमिति लोकमात्रविषयमिति न विरोधः स्मात्।

श्री
एम.
७९

नन्वयमेयोगपि साध्यमनेन निपातनेन किंपुनरत्र साध्यमिति प्रश्ने प्रयुक्ते न आह प्राप्तेरिति अत्रेति निर्धारणे सप्तमीनेति भावः इत्येवमुसा
ध्यमिति विधेयात् भिन्नविषयत्वमिति भावः अनेन नत्वं नसाधि अप्रत्ययत्वमिति निषेधात् अतस्तत्र एव नत्वाय कष्टप्रयत्नस्यापि युत्त्यमि
ति प्रयत्नेन सत्यं शब्दे नापारानेन रूपं कथमिति यथा नत्वप्राप्तेरत्र निपातनेन णत्वं कार्यमिति तस्य भेदाज्जग्रहणे न कार्यमिति
यः सः प्रामहइति हेतोरनुस्वारात्कारस्य नत्वं समर्थः नचैवमस्यापि नामा प्रसक्ते नासे प्राप्तेनरः स्यादनुस्वारः अनुस्वारोच्चारणे
प्रत्यये उच्चारणे विवक्षार्थमिति नापि नापि समर्थमनुस्वारग्रहणमिति वाच्यं परमाश्रित शब्दा स्वरवर्णा स्वरगुणके स्यादिप्रस्या
विनेनत्विवरण्यामानाभावादित्याशयात् नेत्वमपि वतस्य यान्त्र स्वत्र निपातनेन सामर्थ्यात् चतस्य रस्य त्रवर्णः कासी नसाप्रह इति।
किंपुनरिति प्रश्ने इति प्राप्ते इत्यत्रेमेवेति नस्मा कृणा इति सोऽनुस्वारणाभावाद्गानीयक स्वाद्यर्थमारोपितगुणः प्रयत्नसंनेरप्यवि।
वत्वं ननु समर्थः यद्येवं कथममयोगात्रस्वरान्त्र निपातनेन कृतमिति इतियावता नत्वाप्यविवक्षा प्राप्नोति नेषदोषः नत्वापि स्यान्नेत्र।
किंपुनरत्र साध्यम् अभेदकाइत्येव साध्यं कृत्नप्तनत् यत्स्वमस्थिरधि सकण्य स्वणामननु।
सानस्व्रसात्रग्रहणं करोति नत्वापयमाचार्यो भेदकागुणा इति यदि भेदकागुणाः स्युः अत्रात्र मेयोच्चारयेन
नमवत्वनारादेशापयः सः प्रामनत्वसिद्धच्चारपिन्नमोऽरात्रोच्चारणे प्रयत्नेन नविवक्षार्थं विज्ञायते एवमनुनासिकस्य प्रय
त्नादिभेदेनोच्चारणे नहि विवक्षार्थमेव उज ऊँ इतियथा अभ्यन्तरः एकश्रुत्या समत्राणिपमन्तेऽनिकेविड्रत्राणोच्चारणे नहि वा
भाषोत्रमनुपपत्रं वत्वः प्रापत्यत्र संख्यायामस्याधुरात्रतयानन्स्यानिकृतत्वसारि स्थानिसोरणाधकात्रोच्चारणे पाप्रमाव नरः प्रासी
त्येनत्वापकत्वायामात् अतनप्राहन्नमेवेति एकश्रुतिस्वविभाषाकं इसीतिवैकाल्पिकी नप्रपाठक्वचित्रत्राणोच्चारणे विवक्षार्थं प्रेम
र्थेत्याठमपि प्रेमप्रकृत नत्वस्त्यत्वापकत्वविद्याय: अमानितमः विवृत्ते निपातनेन नामसाम्याहपुप्रयोगाश्रामेसाहृपाप्रयोगात्का।
णं तत्रूपापरान्तनत्र नत्रारात्रादिविवक्षानि सत्वनत्वस्याप्रियहृदप्रयुक्तेनोरात्रेअच्चारणे पतत्राधुरात्रोच्चारणे विवक्षार्थं स प्रणा।
च्चाणाभोप्राचार्येणकृतमायाठेनयत्र नायान्त्र विनकस्य विनरसेकत्रमयापाठयथासहिनायतारिसत्वेपत्वात्केति एतावेहेवे

म.भा.कै.
वि.प्र.
८

एतावदेव भाष्याद्गम्यते यद्यप्यधेनापरमेक आसेवानानि पठन्ति ब्राह्मणग्रन्थवत्तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिवृद्धात्मनिपातनादि
स्मानमित्याह: सौत्रिमारेरिति भाष्यउपलक्षणं उदात्तादेरनानुदात्तानुप्राप्नोतीत्यपि बोध्यं आश्रीयमाण इति ग्रहणेननिपातनेन।

२ अनुदात्तौरिति अनुपलक्षणार्थानुदात्तश्रुतिः सौरिति प्रश्न: अतोरनजवहणमेवकुर्यादिमिभिप्रायः व्याख्यानतइति प्र

४०

यरितरेयमेरकागुणः अनुदात्तादेरनोदात्तानुयडश्चानेतन्मविनारे: सौतिंगतानुप्राप्नोति नेषदोषः आश्रीयमाणेनगु।
णेनभेदकोभवति नयथा शुक्लमालभेतकृष्णमालभेत नयथ: शुक्लमालभ्यकृष्णमालभेत नहिहेनयथाकृक
नभवति अनसंदेहार्थत्वाहितकार: एजिश्चग्रमानेहिसंदेहःस्यात किमियमेवचावेत्राहोस्विदकारोण्यत्रनिर्दिश्यते।
संदेहमात्रमेतद्भवति सर्वसंदेहेषुवेदमुपतिष्ठते व्याख्यानतोविशेषप्रतिपत्तिर्नेहिसंदेहादलक्षणमिति नयाणां
ग्रहणमितिव्याख्यास्याम: अन्यत्रापिदयमेवंजातीयकेषुसंदेहेषुनकिंचिद्यत्नंकरोति नयथा अतोनमसारिति।

स्वोःवृद्धिमित्याद्यानुदात्तेसिद्धेमातादीनांवेनिमालाग्रहणं वृद्धार्थंतादुपादानस्याकारप्रश्लेषनिश्चयसम्पर्यः

वाश्रीयमाणइत्यर्थ: नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणमनर्थकं स्यात्तत्राह अजिति ऐजर्थंतपरत्वमित्याह इदंतहीतिभाष्ये। राम.
८
वनुमात्रापिस्त्वतः स्वनाचेचउतिसत्रेभाष्यस्पष्टः॥

कार्यकालमात्रियानेत्यनिवृत्तिरित्थंभावः मन्त्रेषु मन्त्रेऽहं हविरित्यादौ उपस्थितं नेऽहं हविरित्यादेरिति पदैकवाक्यतयान्वेति एकं हविःपदं तत्र प्रा
ग्रमिकतामात्रफलकं सत्त्वबादेवं एवं च भाष्यमानेनासहमेतुमिति उत्रस्पतयभावः सत्त्ववोऽस्य नकत्सनायेव स्यान्यायस्थितं हविः गादै
जितिनैवमाकि ग्रहसंपायवाक्यभेदेन मन्त्रेऽहं हविरित्यस्यार्थं बोधयति ज्योतिष्टोमे यजेतेत्यत्र यागे तु प्रकृति ग्रहकुशुत्वानगमाबादः
गस्माविधावेवसामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः कस्यानेनान्विघ्नमानेत्युक्तिग्राहकेन यागकरणमनुविति परस्मात्तु वादः
कत्वकस्य नचेति यत्र कार्यकालपदेऽहं हविरादेरिज्या नैवं त्वहं हविः परत्वात्ररेनिष्ठुपलिङ्गतत्स्वार्थः यथा च ज्योतिष्टोमादिपदानां याग
विधावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिस्तथात्रापि मन्त्रेऽहं हविरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिः उपस्थापकेन हस्वा
रिवरेनउपस्थाप्यसहत्वाबोधनान्यासंज्ञात्वं तत्र नावगतमिति नच कार्यकालसंज्ञापरिभाषभसेऽमकपस्थितमिदं भवति पचिभामि
तीति चाद: संज्ञापरिभाषायां कार्यकालं संज्ञापरिभाषप्रस्तावः प्रकृते नाकृपस्थितमिदं भवतीत्यहं हविरिति वचनमप्रसक्तम्।
इत्यत्रहीति नन्वभाष्यमानेनादरे चेत्यत्र ग्राहकानभिविष्यति नैनरस्ति नह्यसंज्ञाविधायादेरगमाद्भे किन्तु तत्परिज्ञः अ

इत्यत्रहि प्रयोजनम् अंतर्यत हिमात्रवत् तन्मात्राणां स्यानिनां
विमात्रवत्तन्मात्राणां संज्ञामभवन्निति ॥ राम ॥

एतत्राद्धिमात्रवत्तन्मात्राणां ग्रहणं तेनसंज्ञासंज्ञाहविरुणविधौ चतेषामपि प्रसंगात्तद्विषयायतनपरत्वम् ॥ राम ॥

मितिरेहं हविरितिसत्त्वस्य भाष्ये नाचविरोधात् नह्रीस्वाद्यपस्थितमिदं भवतित्यचीति समव तत्र क्षं स्यात् अस्य संज्ञेत्यादि प्रकृतसत्त्वस्य
गार्हिकविशेषस्य प्रकारान्तरेणात्रयत्नमत्याख्यानपरभाषा विरोधस्य किञ्च मन्त्रेऽहं हविरित्यादिसत्त्वस्य हव्यादिपदानां तदुपस्थितिस
पन्यायपरितार्थेन सोऽयमुपस्थापितपदार्थोऽन्वयमानाभावान्नैकपरिभाषात्तदुपस्थितस्यापत्तिः हविःपदस्याविधानात् मन्त्रेऽहं हविरित्या
देरस्मदादेरुपस्थापकस्यापि विधेयाकांक्षासम्भवात् विधिविषयेऽप्येवं तत्रापि मन्त्रेऽस्मद्भवरेणगानयः एवं च ज्योतिष्टोमवाक्याद्धेलस्यागणनात्र
नामधेयत्वानुपपत्तिः किं वा पस्थाप्यार्थस्याहत्याबोधनात्संज्ञासत्त्वे नाम्रकारगुणस्यास्तिवदुपस्थापकत्वात्परिभाषात्वेवमात्रविनि
गमकाभावः हव्यादिपदेऽहं स्याबोधनेन तदुपपत्तेः सत्त्ववादेरपि संज्ञात्वाद्युपस्थितिरसप्रसक्तत्वाद्धविःसंज्ञादेरविषयभाष्यस्यैहि

म.भा.कै. वि.प्र. ८२ 81

भाष्ये किंनकार उभयस्य तात्पर्यपरत्वपाठस्य नंगीकुर्वतश्शंकितोशेषः संबंधाभावादिति शेषशेषिभावाभावादित्यर्थः।

एवं स्थितेचोदयति यद्येवमर्थस्तकारस्तेनाकारस्य संबंधाभावात्कथमादिश्येत तपरम् उच्यते तात्पर्येणेत्यर्थं तं प्रति नकारस्योच्चारणे आनुषंगिकत्वाकाराण्यंत्वं नकारस्योच्चारणे ज्ञापकद्वारेणाद्याकारप्रश्लेषविज्ञायमाने।

खट्वा इन्द्रः खट्वेन्द्रः खट्वा उदकम् खट्वोदकम् खट्वा ईषा खट्वेषा खट्वा ऊढा खट्वोढा खट्वा एलका खट्वैलका खट्वा ओदनः खट्वौदनः खट्वा ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः खट्वा औपगवः खट्वौपगवः इति अथ क्रियमाणेपि नकारे कस्मादेव त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति तपरस्तत्कालस्येति नियमात् ननु तः परो यस्मात्सोयं तपरः नेत्याह तादपि परस्तपरः यदि तादपि परस्तपरः ऋदोरबिति इहैव स्यात् यवः स्तवः लवः पवः इत्यत्र न स्यात् नैष तकारः कस्तर्हि दकारः किमत्र दकारे प्रयोजनम् अथ किं तकारे यद्यसन्देहार्थस्तकारः दकारोपि अथ मुखसुखार्थस्तकारः दकारोपि वृद्धिरादैच् ॥ ॥

प्रतिपत्तिगौरवं भवति सति तु नकारे आकारस्य तद्रूपप्रतीतिः स्पष्टा भवतीति नकारसहितस्याकारस्यासं-
दिग्धानुकार्यप्रतिपादनार्थत्वं वाऽऽहि मन्त्रितत्पत्तौ मत्यामाशिष्यत तपरत्वसिद्धम् ॥

नं तस्य परत्वाभावेन जश्चुतस्यारिति भावः आनुषंगिकं फलं दर्शयति ज्ञापकद्वारेणेति ॥ पतंजलये नमः ८३

इको गुण गुणवृद्धिग्रहणस्योत्तरत्र निषेधसमर्पणाय बाधकत्वेपि इकपरस्येकः स्थानस्यार्थ्यै भावस्यपकत्वे विधिगाविभाग
विषयकोयंप्रत्याहारस्यग्रहणमिति ननु इग्ग्रहणेनाकारादीनां निवृत्तिस्त्वाकारकर्तृमनग्रहस्यानिवृत्तेति ननुआका
रस्य वृत्युदाहरणासनेगुणोश्वश्वकारोदाहरणादानेति वीजमनस्याहश्याकारस्येति वृद्धिविधौ सिविवृद्धिविधौस्यासी
स्मिकारोस्यपवादत्वात्स्तित्तिप्रास्तावाध्यतेइतिभावः इतावृद्धिविधौसंभवप्यापविशेषाभावादिति आकारस्येति गपहलोपा
विनिश्चंविप्रतिषेधेनातोलोपस्यवृद्धिगुणवाधकत्वादिति भावः श्रश्रीपतीमासेनविशेषइतिवाच्य आकारस्यगुणःस्या
इकोगुणवृद्धी इग्ग्रहणमिति वक्ष्यमाणज्ञापकवशादाकारादिनिरासादिकएवगुणवृद्धीविधानइति प्रश्नः आसंध्यक्षरो
ति आकारादीनांस्थानित्वस्यानिवृत्यर्थमितिभावः आकारस्यानामस्य वृद्धिविधावभावाद्विशेषाभावाज्ज्ञाकारस्यातोलोपइ
इकोगुणवृद्धी इग्ग्रहणंकिमर्थम् इग्ग्रहणमात्संध्यक्षरव्यंजननिवृत्यर्थम् इग्ग्रहणंक्रियतेकिंप्रयोजनम् आकारनिवृ
त्यर्थंसंध्यक्षरनिवृत्यर्थंव्यंजननिवृत्यर्थंच आकारनिवृत्यर्थंतावत् यातावाता आकारस्यगुणःप्राप्नोति इग्ग्रहणान्नभव
ति संध्यक्षरनिवृत्यर्थम् ग्लायति म्लायति संध्यक्षरस्यगुणःप्राप्नोति इग्ग्रहणान्नभवति व्यंजननिवृत्यर्थम् उंभिता उंभित
म् व्यंजनस्यगुणःप्राप्नोति इग्ग्रहणान्नभवति आकारनिवृत्यर्थेनतावदर्थः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नाकारस्यगुणोभव
तीति यदयमातोनुपसर्गेक इतिककारमनुबंधंकरोति कथंकृत्वाज्ञापकम् कित्करणएतत्प्रयोजनंकितीत्याकारलोपोयथा
स्यात् यदिचाकारस्यगुणःस्यात्कित्करणमनर्थकंस्यात् गुणेकृतेद्वयोरकारयोःपररूपेणसिद्धंरूपंस्यात् गोदःकंबलदइ
ति पश्यतिवाचार्यः नाकारस्यगुणोभवतीति ततःककारमनुबंधंकरोति संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थेनापिनार्थः ॥ राम ॥ ॥
तिलोपविधानादूकारस्यगुणप्रसंगमुदाहरति यातेति ग्लायतीति एचोद्विमात्रत्वाविशेषात्प्रयत्नाधिक्याभावात्सैकारोपरेपोप्येवका
रेगुणःस्यात् उंभितेति भकारस्योभयत्रापिकारोगुणःस्यात् पररूपेणेति एतोलोपस्तुनभवति आर्द्धधातुकापरेपस्यकारानंतरस्यलोपवि
धानत्वाद्धातुकार्ये धातुकयोर्हिस्थानेन न वैकारोच्चारणसामर्थ्यात्गुणोनेनातस्यापरम्भुतमिति सर्वेषांविहितएवप्रयत्नइत्यभिमानः।
आर्धधातुकोपदेशइति गुणनिषेधप्रत्ययतःतत्कालिकइतिभावः प्रतिपत्तिलाघवंप्रक्रियालाघवं नेष्यापि विज्ञताविज्ञेनोतास्या
मेवानर्थक्यंवतिपाणिनीयमिताज्ञः प्रयत्नलाघवमपिवाच्यं ॥

अलोन्त्यस्येति दस्य तु न गुणा आपाद्यः ज्ञापकेन व्यंजनस्यापि न स्यात् ८९

म॰ भा॰ कै॰ वि॰ प्र॰ ८२

82

इग्रहणेति ननु ग्र्यमिरेरिति निनाव यव षष्ठीकिं न स्यान षष्ठीति सर्वारेशोगुणः स्यादित्यर्थः अक्षयैनेनानि संतिज्ञापकानीति कृत्रिमा
येन ननु नैनानि संतिज्ञापकानीति प्रतिज्ञायाग्रे ज्ञापकसमर्थनमयुक्तमित्यत आह विशेषेति एक: किं ज्ञापकं यत्विधिप्रतीमा
दिविशेषप्रतिपादनायेत्यर्थः एकन कश्चिदिति यस्य ग्रुवातेरिति सक्तसूत्रार्थापि शब्देनेति भावः अर्थेन सामर्थ्यप्राप्तेन वगस्य
भगः सदृशइति भावः ग्रायतइति आदिनाजग्राविसारि नन्ववमानमपि वाधेन नहि तेन स्यरकारादेनिमित्तं स्यइतिपाठे पिस्तकार
उपदेशसामर्थ्यादिति प्रतिपत्तिलाघवार्थमेकारस्यैवोपदिष्टत्वादित्यर्थः यस्यंजनेनेति यथेवमिरेर्गुणोविधीयमानोज्ञापकेन
वाजनस्यानिमित्तनादिग्रहणाभावाच्च सर्वादेशः प्राप्नोति मिरइमिदिति स्याद्ग्रहणादिकुरस्यमविष्यतीत्येवाषुः यत्नाद्यादिति वि
शेषप्रतिपादनायसकलज्ञापकादेषः केचिदाहुः एकः किमनेन ज्ञापकेनाकार निहत्यर्थेनेति कृतेन परश्रुवानेरतिज्ञापकादेः
उपदेशसामर्थ्यात्संख्यानस्यगुणोनभविष्यति व्यंजननिहत्यर्थेनापिनार्थः अवयवानुप्रवेशेनापयति नव्यंजनस्यगुणोभवति
इति यस्यंजनेर्इग्नाग्निति कुर्यात्कृतनाज्ञापकस्य उकरलोमेनयोनेनेदित्तीति दिलोपायस्यात् यदित्वंजनस्यगुणः स्याद्विक
रणमर्थेवकस्यात् गुणेकृतेनयथागमकारागमेपररूपेणसिद्धरूपस्यात् उपसर्जनेमाद्गुनइति यथपनिवाचार्यः नव्यंजनस्य
गुणोभवतीति ननोजनेर्इग्नाग्निति नेनानि संति ज्ञापकानि यत्नाद्युक्तेन किंकरणज्ञापकेनाकारस्यगुणोभवतीति उत्तरार्थं
मनुस्यात् तेरशाकयोः प्रमिरजोपत्तुहोतीति यत्रहिगागोपाहवितिरिस्रन्नस्यार्थककारस्तुवपकेरादि यस्य प्रत्याने उपदेशसा
मर्थ्यात्संख्यानस्यगुणोनभविष्यतीति यादिग्धातोरस्यप्राप्नोतिननतेउपदेशसामर्थ्याद्वाध्यते आआद्यापि
तहिन स्याद्भवति ॥

पोरंधाधायत्नतुस्यात् नस्मादर्थेनक्रमेण सर्वज्ञापकमंत्रोपन्यासंकृतायथासंभवज्ञापकसमर्थनं कर्तव्यम् ग्रायारयोपीति ए
कारेच्चारणस्यादिकृतरूपश्रवणाय नादिति भावः यदिपिमिति आयारेणस्यैकारएवनिमित्तमिति आयारेणानवाध्यते नहि
आधिमेवपाठः शकाः कत्र्यम् नयाद्यायतइस्याद्धिरूपासिद्धिप्रसंगात्रआलेतिनिपातनाच्चानेगुणवत्वमाधिष्यते ॥ राम

न्यासनग्राहनयालेति आइति कृतानानिर्देशेनैकारोच्चारणस्यानावाधकत्वज्ञापनादिति भावः नवास्यसौत्रत्वं वाधकत्वमंगीकृ राम॰
त्यसौत्रत्वकस्यज्ञापकत्या वाधकत्वज्ञापनस्यलक्षणाविधयाहुः नवैषमाह्वारिभ्यआचारक्विपि गायतीत्यादोसंध्यक्षरस्यगुणः स्या ८२
दितिवाच्यं एजेनेभ्यआचारक्विबभावएतत्तभाष्यप्रामाण्यात्परिशेषात् गुणवरिति वेधमद्दृष्टांतः ॥ राम ॥

ननुपररूपेपि गुणे नाम भेदकतया कर्हाचित्सानुनासिकोपि स्यात्तस्मात् रूपग्रहणमेवास्तु परेण सूत्रेण पररूपशब्देनवायद्रूपस्थितं रूपं प
योगस्य तस्य ग्रहणं स्थाने जायमानः किं गुणकृत्याकोऽयमतः नमवरिमाषयोभयगुणकः स्वकृतेवामयानरतमा समवात् परश
ब्देन पृष्टत्वस्यावस्थितिस्तद्गुणकृपवमविषतीति भाष्यापत्यात्रूपग्रहणस्य माहिविंसु गुणनाशाद्भूत्वात्रिवनशब्दरूपतामावेनया
हणस्य मवस्य रूपग्रहणेनेत्याहु: नन्वगमेरप्यवउऽति भाष्यमनुपपन्नं गमागमस्यानात्मानाधहृदयारतिसत्रपठितेनाप्याणिहृदय
नरुतिवार्त्तिकेननगोऽगऽस्याहेडुसमेनात्स्यादसमस्यामितिसूत्रमाजनेनिपत्रपठितेः स्वपृपिहृदयपनद्भतिसत्रेहृदि ग्रह।
णस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वेननेनैवप्रकृतेनतारपिडुसिद्धेनात्यनेतिप्रकरणस्य वार्त्तिकेनकार्यमितिभावः भाष्यस्त्रानर्पन
पररूपेणेति रूपग्रहणस्येदमेवप्रयोजनंयाहकारस्यरूपंनाहोणवयथास्यादिति गमेरप्यायमिति समम्यांजनेनेडस्नतेऽः स्वेष्वा।
नैषदोष: यंविधिंप्रत्युपदेशोऽनर्थकः सविधिर्बाध्यते यस्यतुविधेर्निमित्तमेवमासौबाध्यते गुणंचप्रत्युपदेशोऽनर्थकः
स्यायारीतोप्यनंनिमित्तमेव यस्प्रत्याख्यातेजनेनेडवचनंत्वापकंनत्वांजनस्य गुणोभवतीति सिद्धविधिरारम्यमाणोज्ञापकाः
र्थोभवति नचजनेर्गुणेनसिद्धाति कुतेपुनरत्रजनेर्गुणउच्चमानस्यानर्थकोऽकारोभवति नतुनरेकारोवास्यादेकारोः
वेति अनर्थकोऽर्धमात्रिकस्यांजनस्यमात्रिकोऽकारोमविष्यति एवमप्यनुनासिकः प्राप्नोति पररूपेणानुनासिकोमविष्य
ति एवंतर्हिगमेरप्याथमिति अनर्थकः गमेस्तुगुणउच्चमानअनर्थकः अकारःप्राप्नोति तस्मादिग्रहणंकर्त्तव्यं परेण्ग्रहणंकि
यते होः पथ्याः स्वरूपमितिपूर्वेणपीकःप्राप्नुवन्ति ॥ राम ॥
पिहृदयपतेहृदयच्छेडोऽनुवर्त्तमानेगमेरपिविधीयतेऽत्यत्वापकंडितमितिख्यांजननिहृदयर्थंसत्रेस्थितं ॥ राम ॥ राम
अकारहति स्थानेनअनर्थकारितिभावः नन्वतनेनेडः स्वचिति दिकारणाःअंजनस्य गुणइतिवेन्न गुणपरोनामअरूपतिपहांगी
कारात् नचैवमपिस्थाने प्रयत्नान्तरतम श्रुकारादिस्रुवर्णिनाष्ठोनि गुणाहिरणाद्युत्तिख्यांजनेनप्रवृत्तेनेरतिवाच्य इप्यारोशकारेण
यतिप्रसंगात् सत्रमतेस्थाने प्रयत्नेकारेतिभाषाप्यः स्थानेतननेमहतिसमयानपाठस्य भाष्यप्रत्याख्यानेनास्याणुकेरसमवडु।
क्तिकत्वाच्च भाष्यएतेपीति अकारस्य:पश्चाद्ग्रहणेपिक:प्राप्नुवन्तीत्यन्वय: सस्यप्रवत्तनस्यापदेवेतिभाव: स्यसरीनामरुपरत्रमसारी

म. भा. कै.
वि. प्र.
८३

83

आश्रितेति आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं येषु आदैच्षु निधीयमानेषु तदर्थमित्यर्थः तेनेति इकोऽस्मिन्नाह एवं दूरपरार्थकेनाप
नेन विशेषणाश्रितेत्वर्थत्वमस्तीति भावः अत एव संबन्धानुवृत्तिप्रदर्शनपरभाष्ये गुणवृद्धिशब्दार्थे गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तनीयमिति नार्थः ।
एकमस्य गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति तत्र भाष्यस्यास्यारोह अथवेति गुणरूपादानसामर्थ्यादिह गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दविहित ।
गुणवृद्धिनाम्नां कार्यमिति भावः तादृश इति सर्वपदार्थकुत्रार्थः ननु तत्र इह [illegible] निषेधः समर्पणार्थं गुणवृद्धिग्रहणम् [illegible] नार्थेन सा
मर्थ्योक्त्युपपादनं अनुवर्तमानस्य सप्तपदेन निषेध समर्पकत्वाभावादिति चेन्न आगतत्वाभिनिवेशादिति पादेन अर्थः सप्त गुणपदान्तं वृद्धि ।
संज्ञयेति गुणवृद्ध्युत्पत्तिर्वा गुणत्वप्रयोजकः सिद्धत्वात् द्वितीयगुणवृद्धिग्रहणमाश्रितगुणवृद्धिशब्दव्यापारस्य पल्लार्थं विज्ञायते तेन
गुणवृद्धिर्वा गुणः वृद्धिरेव वा वृद्धिरिति विज्ञायते अथवा गुणवृद्धिमात्रग्रहणेन गुणवृद्ध्यधिकारात्सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं गुण ।
वृद्धिशब्दव्यापारप्रयोगार्थं विज्ञायते अरेङ्गमिति एवं सत्येसंज्ञासंसिद्धिरेव यथा माधातायाह एवं वृद्धिशब्दस्ताह एव शब्दान्तरमनुवर्तितव्यं
संज्ञयाविधानेनियमः संज्ञयाविधीयते तेन तु नियमः किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमानं गंस्यते गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्या
त् कथं पुनरन्तरेण गुणवृद्धिग्रहणमिको गुणवृद्धी स्यातां यत्रैतत् गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते कथंकृतम् वृद्धिरादैजदेङ्गुण
इति यदिदमनुवर्तते अदेङ्गुणो वृद्धिश्च एतेऽपि वृद्धिसंज्ञाप्राप्नोति संबन्धमनुवर्तिष्यते वृद्धिरादैच् अदेङ्गुणः वृद्धिरादैच् ततः
कोगुणवृद्धी वृद्धिग्रहणमनुवर्तते आदैज्ग्रहणनिवृत्तम् ॥ राम ॥
[illegible] तेनैतज्ज्ञायते वृद्धिग्रहणानुवर्तमानस्यादैचः समासयमितिरस्यादेङो गुणसंज्ञाप्राप्नोति संबन्धमिति संबन्धान इति संबन्ध ।
कर्मणि घञ् नञ्समासाभिप्रायश्च अथ निर्देशः आदैज्ग्रहणं संबद्धवृद्धिग्रहणमदेङ्गुणस्यानुवर्तते तेनादेङ्भिन्नसंबन्धेन इह ।
वृत्तं मात्रैच्छेदि कांतारोद्धरणपर्याप्तवगाणोपादाने ॥ राम ॥

पदोपस्थितमानसाहचर्येण तत्र सत्रेऽप्यनुवर्तते तस्याज्ञायतेयोगपत्वात् अर्थपरत्वं इक इति सत्रेऽपि यथा नियमादिस्यात् साहचर्येणार्थपरत्वं इक इति
षष्ठीनिर्देशान्नेतिभाष्याशयात् नञ्समस्यति घञन्तपाः पुंसीति प्रापिक मिति भावः यत्र भाव विषयमेवेतरि तितत्र सांसभवत्यति
कर्मणि णितिसत्रस्यभाष्यप्रयोगविरोधात् तेनेति अत्रादैजित्यनुवृत्तिर्नेसकार्यायप्रकिंत वृद्धिग्रहणसामर्थ्यसंबन्धनिवृत्तयेऽपरतिभावः आ
को वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति सत्रक्रमनिर्देशः पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमरेऽपि तत्र संबन्धानुवृत्तिदर्शनायेति इको गुणवृद्धी इत्यत्र स्वयं ।
व्याख्यानाभिप्रायेण आदैजदेङ्ग्रहणमिति स्वरितत्वाभिज्ञानेनादेङ्ग्रहणवदादैजापि निवृत्तमित्यर्थः क्वचित्तु आदैजग्रहणं निवृ

राम
८३

ननु संज्ञकस्य चेन्न तावत्त्र्याणानि संभवेपि शान्तस्य कथं संज्ञा न स्यात् वृद्धिशब्दस्येति स्वरितत्वात् संज्ञा तन्तु वत्नेमानस्यापीति शेषः
इहेति इकः इति सप्तम्यर्थः अदेङिति सम्बन्धः गुणसंज्ञा संबंधनादेङ्ग निगकालत्वा हि नि बोध्य ननेकयोगात्वे नैकार्थ
तेभिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानात् नापि निरन्तरपाठः नस्मरानीमपि सम्बन्धकरिष्यतरस्य स्पाशगते: लारणाविनाहो एकयोग
याअनुवृत्तिरसंज्ञात्वात् आह एक इति प्रतिपत्तिकाले तस्य संस्कारकवाक्योपसर्गकाले एककालेनि आदैज्वृद्धिसंज्ञादेङ्
गुणसंज्ञो भवतीति संग्राहकवाक्यार्थबोध एककाल इतिभावः सम्बन्धालेननामकप्रकोवाक्यार्थबोध इति नामपर्यं यद्यादे
ङ्वृद्धिसंज्ञादेङ् गुणसंज्ञश्च भवतइत्येकोवाक्यार्थबोध इतितात्पर्यं लारणविनाहे अवान्तरवाक्यार्थभेदात्तदेव केचित्

अयथैवेति वृद्धिशब्दस्य हाकांक्षावशात् उपस्थाने नन्वदेङिःतत्र अथवैकयोग इति एको भवति रधाहियते वृद्धिरादैजदेङ्
लो भवती त्येकवाक्यत्वं संपद्यते यद्यपि प्रतिपत्तिकाले भवति क्रियाभिद्यते

अथवा संज्ञकयो रधिकारः यथासंज्ञकावृत्त्युपयोगोन्तु सर्वत्र कृतिरधिकारः अथवा एकयोगः करिष्यते ।
वृद्धिरादैजदेङ्गुणः ततइको गुणवृद्धी नचैकयोगे तु वृत्ति र्भवति ॥ एम ॥

तथाप्येककालप्रतिपत्तिः स्तादैसंबन्धात् वृद्धिसंज्ञा देङ् संबन्धात् गुणसंज्ञेति नास्ति वृद्धिसंज्ञया आदेङ्भिः संबंधः ।

एककालाप्रतिपत्ति र्भवतु नाम तथापि सति न गुणसंज्ञावृद्धिपदसंबंधाभावः अत इति चिंत्यं नच स्वविषयवाक्यगतैषा संज्ञानिया
कांक्षया अयात् यासामाहि तन्न आम पदस्यविशेषे न संज्ञकयोगइति वाच्यं अवधानिर्बन्धनाद्यमैनकसंबंधासामान्ये न कृ
वेबायव्हतितनासंज्ञकस्यापि वक्तुं एककालत्वात् तस्मादयमत्रार्थः स्वरितत्वे तत्रेदेंषु वृद्धिलक्षणे एकयोगे तु वृत्तिस्वभाव इति ।
स्पष्टं चेदेनन स्वित्रलीतिसत्रभाषे एकयोगत्वे द्वयोः संहिता पाठ एव वस्तुतः एकयोगेप्यनुवृत्तिर्भवतीत एव स्वातस्वस्मिन्निति सः
वेदिलतग्रहणाभावान्तरपीतरहितसंज्ञेवलालानासंबंधाधायवृद्धिलग्रहणमित्यपुनं तत्रैवानोत्र भाष्यपसमाधि रेकरपिन

ननु वृद्धिगुणसंज्ञयोः सामान्यविशेषत्वाभावात्कथमुत्सर्गापवादत्वम् अत आह यथेति आनङ्गुपाधनादेव न हि विषये कस्यासंभव इति न वृ॰।
अन्तर्गतत्वादिति हि वा व काशविरहः न तु हेतुनैव वृद्धिरूपत्वात् पर्यायेण ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञाया न कस्मादि संज्ञयापि प्रत्ययसंज्ञाया बाध्य
नेत्यत आह प्रत्ययेति न न आधाराकांक्षया प्रत्ययसंज्ञायाः संबन्धो येन समानि हि तत् कस्मादि संज्ञया निराकांक्षत्वात्प्रत्ययसंज्ञया संबन्धः।
स्यात् किं तु संज्ञाकांक्षया सा हि स्वस्य बहुविषयत्वलाभाय कलि यथानन्तरविषयलाभ इति पुनः पुनः विषयान्तरमाकांक्षतो बहुवि।

अथवा पवचनादिति यथा कृत्प्रत्ययेनापि बाध्यते असंनिधानान्न वकाशत्वान्नान्यर्थापि [illegible] कविधेरिति विपर्ययः स्यात् एवम
वेदुगुणसमत्र वृद्धिग्रहणमनुवृत्तं न तस्मादिहाने किं पुनरर्थेन हि अस्यानुवृत्ति र्थेन हार्यापीति सावकाशा च वृद्धिसंज्ञा तात्पर्यं कथाकि
गुणसंज्ञा द्वन्तापर्यायेण संसेहान्निरवकाशत्वाच्च वृद्धिसंज्ञा सर्वथमेतद्बाध्यते प्रत्ययसंज्ञात न सति विशेषेण सम्प्रदायाधिकारे।

अथवाप्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतानपवादो विज्ञायते यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति अन्यस्याः संज्ञा
या वचनाच्चकारस्यानुकर्षणार्थस्याकरणात्प्रकृतायाः वृद्धिसंज्ञायाः गुणसंज्ञा बाधिका भविष्यति यथा उत्सर्गेण
प्रसक्तस्यापवादो बाधको भवति अथवा वक्ष्यमेतत् अनुवर्तन्ते च नाम विधयो न चानुवर्तनादेव भवन्ति किं तर्हि यत्नादु।

तेनैव विधीयमानात्कस्मादि संज्ञा विषये प्रवर्तते अथवेति विभाषेति लमाधेस्तत्र ह्यु मार्मगयोरधास नानवज्ञाभेचोदिता।
यस्त्वन् ग्रहणं नुवृत्तिराश्रिता अनुवर्तमानस्य वेज्यत्वाभावाद्धि वृद्धिशब्दस्यादिभिन्नं संबध्यते अपि तु विभाषा अनुवर्तते नेति
तादिभिरेव संबध्यते तथा हापि वृद्धिग्रहणमवेदुगुणसम्बन्धानुवर्तमानमपि यत्नाभावादेदुभिर्न संबध्यते इहत्वेतुनर्थेण वृ
द्धिग्रहणं यत्नो भवतीति ॥

बधान्तं वा स्यः संनिविशेषासंबन्धे नाधिकारस्करणस्वसीयत इति भावः प्रकृतेन ननथेति बाधकं स्वजो भामाविति यत्नासुक्तेरितिशे
षः प्रकृतानयापि काराहस्यैव सादिति लिंगेनानुवर्तमानयस्याकांक्षानैव संबन्धेतनि विशेषमभिधानमपपन्नः सच संबन्धाय तत्
त्र विभाषाग्रहणं रूपपत्वा विशेषं कुर्वतः सत्त्वकृतो पपन्नमितः असति विशेषस्यापावकथं तत्प्रवृत्तिविशेषहारात्तु नत्वस्यापत्नमर्थेनत
त्रैवपरिहामेसूत्रेनाबोधनायेति बाध्यं इहत्विति अवर्तव्यानतिविशिष्टं तुनर्थेण वृद्धिग्रहणं यत्नस्त्वर्थः अनुवृत्तौ हि तत्कर्तव्यम

याणाम् अयं निर्ह्रास इति सत्रिलिङ्गा गान्तसंयोगानामनुवृत्तिरेव निर्ह्रासनिरर्थः अपेदेति स्वकस्येनायन्यात्रस्य नत्कोनतमात् समुदायाये
नाथाचलस्यानुसारणवीजम अनन्तरस्येति यायनगुणस्यवायोन्यायुक्तेतेनामात्सीतन्वयः समुदायपत्वेच युगपद्वैसंनिधाना
न क्रमेण संनिधाने वितिवाच्यं षष्ठीति स्थानषष्ठीत्यर्थः षष्ठीस्थानइति परिभाषयातन्ननिर्णय: अत्वच सत्रस्य गुणमवृद्धिशब्दौ भाविधीयमा
नौवृद्धिगुणविक: स्थानेऽन्त्यर्थे वा नरवाकार्थे बाधोन्नरमेव प्रवृत्तेन्नकमेयारपि समकाल प्रवृत्तिकनावाध्या गुण अपेन्ये सगुणश्रा।
हेनविधयत्ववाधिकयेत्यर्थः नत्रयदीति युक्तः क्रमिकत्वाद्वृत्तिवत्वाविशब्दभावकामवारात्वेतिभाव: सोस्येति अन्तस्येति षष्ठ्या।

अपवेति अपेलाललणलौकिकमधिकारमाश्रयति समुदायस्यचापेक्षायां नास्यत्रस्त्रैरस्यविधिर्वाभवति प्रतिषेधो भवतीति
गुणस्यवापेक्षायुक्तेतिसमुदायस्यभरणभावात् किन्तनीति अभयथासंभवाद्वाहायुरगनात्वप्रश्नः नत्रागस्यगुणइतिषष्ठीनिर्देश
हिंगारलौनत्वस्यानुपलिद्वात्ते गुणश्रमानिकइति नत्रयदिपर्यंतमिकांगविशेषणे अंगनांगस्यगुणेभवति सचभवन्नलौनत्वस्य।
नत्वस्यभवतिनतरांसोस्येत्याषोभवति यदानङ्गस्यतिपर्यवसेवाचामलषष्ठीनीयते अंगात्मस्यगुणइतिपञ्चारिकांमात्लतविशेषणे।

अथवायमयंनिर्ह्रासनरेपेतिवाक्यमरे किन्तुनरयमलोनत्वेषः आरोहस्तिरलोनत्वापवादः ॥ १
कण्पचायनकेषः स्यात्कथन्तरपवादः ॥ राम ॥

नराचायन्तस्यविशेषणान्तजकेषोभवति अथानेनास्यनिगुणवृद्धिविधानस्थानषष्ठीकिंनर्हिअंगापेक्षयावयवषष्ठी नतस्या
नवस्थाभावारलौनत्वस्यनस्यानुपस्थानमितिनरपवादरपरोभवति अथाप्यनुमानमवृद्धिवाधोनचैवनप्राप्तस्यवाधायोगात् नतस्या
गावयवस्यपत्रयपद्भिप्रितस्यकोगुणवृद्धीत्यर्थः संपद्यते समुदायत्वसंभवादपवादः नरिगुणपद्धोवस्थायांसंभवतः स्याने।
योगोऽवयवयोगात्प्रति किंचलोपिनभवति एकत्वामस्थानार्थस्यस्थानस्यात्मकेषनरपवादपरत्वेवाचेणकिंतो ॥ राम ॥

सेनांगेसत्रसंहारास्तवृद्धिवेषणनुमेनमपीकेरकनतस्येतिभावः नरातुस्यायंविशेषणात्वरिति तच्छेषणेहेतंत्रेणाबद्धेष्वीहिषष्ठीनत्वा
न्षादितिभावः भाषास्काणुणवृद्धीति श्वेतपत्वानुधिनेनत्वहूपलाभयुक्तिभावः पत्तिकेरपिकेरकभावकृतेवचनशाषशेषिनत्वाव
हारइतिवाच्यं अथातिदि अवानरवाकार्येवाधकाले निर्णीतार्थकेन नस्थानषष्ठीनसभावनयानन्यवृत्तमावापिपञ्चारिकस्यस्या
वस्थितोमिरेरीमारेयाणवेननतस्यास्त्वर्येत्वनामवाणवयवषष्ठीनत्वनिर्णयेनरसंवपरतिभावः वाधायोगादिति आत्वतिकवाधा
योगारित्यर्थः पारिकत्ववाधःषोरूपीप्रहणरोभवत्येवेतिवाच्यं समुदायइति मिरत्यस्यकत्वमेवमाकारः नदीति अत्रांपैरहन्निवसौ

[illegible]

प्र॰ भा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
८५

85

अनेकयोगेति एवं चैकं यामामिति भाष्यमयुक्तमिति भावः अत्र केचिन्मिश्रा आहुरेकं गाविमावन्न न तु गातुर्गिमावस्माद्विशेषणेति
रक्तः स्यान्नितारिति साचनार्थं गमस्य प्रत्यन्नतोनितिमित्र अस्य प्रयोगरस्यान षष्ठीनामभावात् आगमनिद्यन स्यान षष्ठीति भावः नहि
शेषणेनारिति अवयवित्वेन विशेषणेनारित्यर्थः गतावाकमनमिति अग्रपदस्य गते स्यादिति नियमार्थमिति बोध्यं मिराद्रीनामि
यथैकमिति अनेकयोगमाव दितयोरेकस्मिन्कार्यप्रदेशे सति मित्रसन्निधाविति योरं गतिभावाद्विशेषणविशेष्यभा
वादेकवाक्यतोपपत्तिः अथ नानेति अगस्त्यौ गातेत्याभवयवषष्ठ्यामिकः स्यान्नितान्नहि शेषणेनाद्ग्रामानुपृष्यान।
यथैकं वाक्यानन्वेत्वात्तेनस्य विषयो भवति इको गुणवृद्धी अचोञ्णितीति तत्र यत्र च केषः अथ नानावाक्यत्वे अचो
स्य विषयो भवति इको गुणवृद्धी अचस्य वा अन्तस्य वेति तत्र यत्र रूपवारः कस्मात्र विशेषः वृद्धिर्गुणवृत्तो अस्ये
ति चेन्मिदिर्यजि पुगन्तलघूपधस्य हि मितित्रिप्रत्यक्षि ग्रहणम् वृद्धिर्गुणवत्तात्र स्यादिति चेत् मिदिर्यजिपुगन्तलघूप
धस्य हि मितित्रिप्रत्यक्षिग्रहणं न मम मिदेर्गुणः इकः इति वक्तव्यम् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति मृजेर्वृद्धिरिकः इति वक्तव्य
म् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति पुगन्तलघूपधस्य गुणः इकः इति वक्तव्यम् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति अच्छ्कोर्लिटि गुणः इकः इति वक्त
म् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति ऋद्दृशोऽङि गुणः इकः इति वक्तव्यम् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति जिम्रतुर्यां गुणः इकः इति व
क्तव्यम् अनन्त्यत्वाद्धि न प्राप्नोति सार्वधातुकार्धधातुकयोर्नित्यमस्य सार्वधातुकगुणः नित्यत्वात् प्राप्नोति यावता वाता किञ्च
णम् अचो ञ्णितीति षष्ठीचेत्यनुमिकमुपसङ्ख्यानं अङ्गस्येति च स्यान षष्ठी तथा हिरण्यो भवति गतमङ्गस्य सार्वधातुकः प्राप्नो ८
मतो न प्राप्नोति तत्र स्थानयोर्भिन्नविषयत्वात् ज्ञानाभावात् मम वृद्धिर्गुणाविति मिराद्रीनामनिर्गतमारलोनमस्येत्वं मम मिगुणौ
हलन्तस्य च्छिप्रत्यक्षेति तत्र प्रत्येकं भिन्नग्रहणं न च कर्तव्यम् शेषात्तु रमणात् सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति अन्यत्रापि स्थाने षष्ठीति अगस्त्यापि
नहीदं सर्वोऽगस्य प्राप्तियत्ने तत्र गत्त्वं वाक्यं च विधिः अन्यत्र तत्र षष्ठ्याः स्थानेऽनुपसंहारार्थत्वान्नानात्वे निसर्वा सार्वधातुकः प्राप्नोति
ति गुणादिविधौ परिभाषाद्वयस्य परस्परं संबन्धादिभिः स्थानेयोगस्यानन्तरं चेद्बन्ते तत्रैकत्वा सम्भवे द्वितीयापि न प्रवर्ततमिति भावः भाष्येऽन
नादीति न च केषपत्त्वेनमनादिका गुणो न प्राप्नोतीत्यर्थः अगस्येति स्थान षष्ठीति अगस्य स्थाने गुणो भवति स च प्राप्नोत्यर्थमिति
कस्त्वर्थं इत्यभिमानः नराहमस्तेनेति यो गुणस्य वृद्धविषयत्वा येनार्थः तत्र गतेन स्त्वेति न च केवलारिति भावः अत्र अनित्यत्वविषये गुण

प्र॰
८५

अन्त्यमल्त्वमिति इकः परिभाषाशेषभूतालोन्त्यपरिभाषयेत्यर्थः अंगस्येत्यपि स्थानषष्ठीति भावोऽन्त्यमिकमुपसं-
क्रान्तेत्यनुकर्षः एवं च संग्राहकवाक्यस्येगन्तमात्रविषयत्वाद् निर्गतविषयकलक्षणाभाव एव आह तौ च न मानमिति भावः

यथैव तर्हीति अङ्गस्येति षष्ठ्याऽविशिष्टेवान्त्यमलं नीयते इति नास्या अपरं रूपमस्तीति नास्ति सर्वादेशगुणप्रसंगः पूर्व
पर्यायमिति मिदादिष्विग्ग्रहणाकर्तव्यमित्यत्रैवार्थे हेतुत्वेनेदमुपात्तमित्यर्थः उच्यते चेति मिदेरिति चोदनया इग्ग्रा

नैष दोषः यथैव तर्हि अलोन्त्यस्येति षष्ठी अन्त्यमिकमुपसंक्रान्ता एवमङ्गस्येत्यपि स्थानषष्ठी तद्यदिदानीमनिगन्त
मङ्गं तत्र षष्ठ्येव नास्ति कुतो गुणः कुतः सर्वादेशः एवं तर्हि नायं दोषसमुच्चयः पूर्वोपेक्षोऽयं दोषः यथैवायं चऽप
ठितः मिदिसृजिपुगन्तलघूपधच्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं सर्वादेशमङ्गस्यानिगन्तस्येति मिदेर्गुण इकृ इति
वचनादन्त्यस्यैव अन्त्यस्येति वचनादिको न उच्यते च गुणः सर्वादेशः प्राप्नोतीति एवं सर्वत्र अस्तु तर्हि तदप वादः
इग्ग्रहणस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणोऽपवादानन्त्यप्रतिषेधः इग्ग्रहणस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातु
कयोर्गुणोऽपवादानन्त्यप्रतिषेधो वक्तव्यः जुसि गुणः सपयेऽभवति अजुहवुः अबिभयुः एवमनेनिजुः
पर्यवेविषुरित्यत्रापि प्राप्नोति सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणः सपयेऽभवति कर्त्ता हर्त्ता नयति तरति भवति ।
एवमीहिता ईहितुमीहितव्यमित्यत्रापि प्राप्नोति ॥

त्रस्येति यद्यङ्गस्येति गपेत्तयावयवषष्ठी तदा लोन्त्यस्येति निमि त्वस्य
त्ताभावादन्त्यस्यानेस्थानषष्ठीहितस्यापस्याननिमित्तं न तस्मादङ्गावयवे स्थानेऽन्त्यस्यान्त्यस्य चेको गुणः प्राप्नोतीति दोषः

अत एव गणोपाध्यकः किं त्वं सार्थकम् हिस्रहेत्वर्थे इत्याह मिदादिष्विति अन्त्यस्यैव च कैरति यद्यपि जुसिचेत्यादीनां प्रधानभूते वि
शेषणत्वेन तस्मिंन्निति परिभाषया व्यवहितत्वेकोन भविष्यति तथापि प्रत्ययस्याङ्गाशेऽस्थितत्वात्तयाजुसिचेत्यादिभिरव्यवहितमेव वि
शेष्यत इत्यभिप्रायः ॥ ॥

म॰ भा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
८६

समानस्यायेति गुणप्रकरणाच्चेद्गुणाय सर्वत्रांगसंस्थवयवषट्स्थेव स्यादितिभावः निर्दिष्टेति अनियमेनियमकारिणीत्यपरिभाषाया इतिभावः असतीति अयंभावः नह्यनियमप्रसिक्तिः स्यात् तिकार्कितपरिभाषालिंगवतीफलवतीचनियमः फलंचैतस्याह त्रिवरितसंग्रहापीतिह्रस्वस्यस्थानिविशेषणत्वमायाचेनेनावयवषष्ठीत्वबोधनेनानंतस्यगुणस्सपादनंवफलंस्यात् । अकारेत्वगुणागुणयोर्नविशेषइतिनरेतत्स्यातिअनंत्यस्याप्युकारस्येति नन्वेवंह्रस्वग्रहणंव्यर्थमतआह दीर्घस्येति द्विस्सत्वा

ह्रस्वस्यगुणइति समानस्यायत्नादेतदुक्तम् अङ्गस्यावयवयोर्ह्रस्वत्वस्यगुणइति ननुअन्त्यपरिभाषोपतिष्ठतेनिर्दिष्टस्थानिक त्वात् अन्यस्तु अत्रपरिभाषोपस्थानेसतिह्रस्वेनेग्विशेष्यते ह्रस्वस्यकारगुणोयथास्यात् दीर्घस्यमाभूत् अगुणस्यत्वप स्याउपस्थानमनन्त्यस्यापुकारस्यगुणार्थम् असतिह्यस्याउपस्थानेङ्गस्येतिस्थानषष्ठीस्यात् अगंवाकारेणविशेष्यतेरस्य

ह्रस्वस्यगुणःस्यपरेह्रस्वभवति हेअग्नेहेवायोइति एवंहेअग्निचितहेसोमसुत् इत्यत्रापिप्राप्नोति जसिगुणःस्यपरेह्रस्वभव ति अग्नयोवायवइति एवमग्निचितःसोमसुतइत्यत्रापिप्राप्नोति अताङिःसर्वनामस्थानेयोर्गुणःस्यपरेह्रस्वभवति क । तैम्बुलाजीवक्यांइति एवंसुहृतिसुहृतोसुकृतस्यत्रापिप्राप्नोति घेर्ङितिगुणःस्यपरेह्रस्वभवति अग्नयेवायवइति । एवमग्निचितेसोमहुतेइत्यत्रापिप्राप्नोति आङ्गुणःस्यपरेह्रस्वभवतिगोधोआमाउवरइति एवंसुलुतंसोमसुतत्वत्रा । पिप्राप्नोति नैषदोषः पुगंतलघूपधग्रहणमनंत्यनियमार्थम् पुगंतलघूपधग्रहणमनंत्यनियमार्थंभविष्यति पुगं तस्यलघूपधस्यैवानन्त्यस्यनान्यस्यानन्त्यस्येति ॥

वत्नुभाद्गुणस्यो र्गर्गा दिपाठाद्यञ्

कारांतस्यैवगुणःस्यात् पुगंतेति भेद्यत्वानेगुणेसिद्धेपुनःश्रुतिर्नियः । मार्थेतिगुणयस्यहितेनायासेनमविष्यति नापिहेअग्निचिदित्यादावुभयनियमाश्रयगुणादितिभावः नन्वमेतेतिस्कारस्य । पूर्वपवतीति पकारस्ययथास्यादिति विपर्यर्थमेतस्मात् नेतरस्ति पुविकअन्त्ःपुगन्तलघुपधालपूर्वंपहेत्हुनिर्देशात्स्तयेस्यगुणो त्येयोगेवेनियरेङि निगुणस्याग्निचितेइत्यादौप्रसंगोबाधाः पुनःश्रुतिःपुनर्गुणविधानं नत्वेवनि बहुव्रीहिसमासः सामर्थ्याद्विभागि भाषानुपस्थितिस्थितिभावः भिदेत्कारस्त्वारणंतुभित्राभिन्नमिसादेवसितार्थे क्रोःकिमेतानिग्रहणंनेयपितिषेधप्रसंगे: पुपविधान मपिस्थापयतीत्यादयलोपार्थंप्राकमयुगणार्थंवसितार्थमित्यन्यः युकीति लाघवान्नयुक्तषनिर्देशेनेतिभारस्थापवितिप्यायन

थानतः समाहार के॰ ४

सम॰
८६

ननु पुगन्तग्रहणं सारप्रयमाणेऽनन्तरस्यानिकोऽपि गुणार्थं स्यादिति कथं नियमार्थत्वमिति चेन्न गुणे उपधाग्रहणाविशेषाभावात् प्र
कृतस्यैवेति अनन्तरस्यैवेत्यर्थः ननु अनन्तरस्येति न्यायविरुद्धोऽयं नियम इत्यत आह अनन्तरस्येति तस्यानुसारस्यानाश्रयणेऽनेनैवोक्तं
अभ्युपगमवादः कुतो नांगीकारादित्याह पिबतीति अवर्णान्तस्यांगस्यैकारो गुण इति व्याख्यानमभिप्रेत्यात्र दोषोपन्यासः
पदेन सोऽकृतस्त्वस्य चापि प्राप्नोतीति भाष्यान्तरे गुणस्य व्याख्यानिविर्तयितुं केयटस्त्वाह क्वचिन्न केयटपुस्तके पिबतीत्यत्र दृश्यते
प्रकृतस्येति एकेन वाक्येन नियमद्वयस्याभावात्प्रकृतस्यैव गुणस्य नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातु
कयोः ननु सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगन्तलघूपधस्येति कथमपीति अनन्तरस्य विधिर्वेति परिभाषायाः इत्यत्रापि यत्नस्य
र्थः अथापीति अभ्युपगमवादेनोच्यते अत्र तावदित्यादिना अयेऽत्र वा एकस्मिन्वाक्ये नियमद्वयं न लभ्यते अनन्तरस्येति ।
प्रकृतस्यैव नियमः स्यात् किं च प्रकृतानां सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति तेन भवेदिह नियमान्तरं स्यात् ईहितं नाईहितं ईहि
तवानिति इत्यादावार्धधातुके नियतः सोऽनन्तरस्यापि प्राप्नोति अथाप्येवं नियमः स्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पुगन्
तलघूपधस्येति एवमपि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो नियतः सोऽनन्तरस्यापि प्राप्नोति ईहितं नाईहितं मीहितवान्
मिति अथाप्युभयतो नियमः स्यात् पुगन्तलघूपधस्यैव सार्वधातुकार्धधातुकयोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरेव पु
गन्तलघूपधस्येति एवमपि नृसिंहगुणो नियतः सोऽनन्तरस्यापि प्राप्नोति अनेनिजः पर्यवेविषुरिति एवं तर्हि यत
अत्र लघूपधं तांगं सार्वधातुकं वा नास्तीति तस्यैव नियमः प्राप्नोति हेतुर्हेपि च वास्तु हयस्मादेवाल्लघूपधत्वं नास्तं समसगुणोऽपि
हतः एवं तर्हीति परस्परानपेक्षयोः सन्निपात इत्युक्तसन्निपातेनार्धधातुकयोः परिभाषयोः अवश्यं च तत्कार्यमनिपातस्तं तत्र
विरक्तविषयसन्निपातो भवति नैनावनावस्य परापेक्षा भवतीत्यर्थः ॥
नन्वत्र नेक्षेत्यनिशशाहो संभवेदुक्तिक नवग्रसलोपी
मा भवत्स्येति विशेषणाविशेषाभावमात्रेणावशेषविधिग्रहणेनक्षापि हेषवरेरिति भावः अत एवाग्रे गणतन्त्रेऽनक्षहेषणाद्दा
देपि नायं नक्षपरत्वमुक्तिः संगकृतेन संनिपात इति आपद्यमानापि सन्निपातः सा वक्ष्यमाणेनेन विप्रतिषेधोपयोगपवनेनक्षणेनाप
योगी अत एव नायवादत्वमपि अग्रे दोषाच्चेति भावः अत्र सर्वहप्त(?)मनयति भाष्यमशेषदोषविभावानापत्रऽन्तस्माण्यवादभावान्न प

प॰ भा॰ कै॰
वि॰ प॰
८७

नियमादिति अत्रोक्तपरिभाषायाः शब्दार्थसंज्ञानियमइति तेनैवतस्याप्युक्तइति संबंधेनस्पष्टोर्थः शेषशेषिभावसंबंधेने
नैवप्राप्तेः नन्वगस्यनिमित्तानषष्ठीस्थानेयोगासंबंधेयातंकेमात्रवत्प्रत्ययपरिभाषाप्रवृत्ताकथमिकःपरिभाषायाग्रहणादि
यवकाशोऽनत्याद्यन्तोमेति अपेनेकोविशेषणेनतुयतेत्याहेनियमेनचतत्प्रयोजनसिद्धेरितिभावः अत्रापीति अचा
विशेषिनागनेकोविशेषणेसमवायाप्रायणनिमित्ताभावादिनेषनजानातीतिभावः इष्टेति इष्टसिद्धिफलेकत्वमेवहितत्प्रयु
अन्यदेवेति अनन्तस्योविशेषवाचीत्वंस्थानषष्ठ्योर्विरुद्धः सहप्रयोगोऽपर्यायत्वान् वचनमिति अत्रोक्तपरिभाषा
याः प्रयोजनाभावादित्याद्युपस्थानमितिनिरस्यपाः बाधकइति कथमिकपरिभाषाऽनुपतिष्ठेत यावताचइत्यस्यानीति।
अन्यदेवेदंपरिभाषाद्वयंसंबद्धमनयापरिभाषया परिभाषांतरमितिमन्वानोऽष्टीयाः पठंति नियमादिकोगुणवृद्धी
भवतोविप्रतिषेधेनेति यदिचायंतन्त्रेषःस्यात्तेनैवतस्याप्युक्तोविप्रतिषेधः अयमपितत्स्यापवादः उत्सर्गापवादयोरप्य
युक्तोविप्रतिषेधः तत्रनियमस्यावकाशः राजःकव रानकोयम इकोगुणवृद्धीस्यावकाशः वचनवाय्यकार
तवनतावकइति इहाभयप्रासौनिमृधिनिमार्ष्टीति इकोगुणवृद्धीइत्यनेनभवतिविप्रतिषेधेन तेषुयुक्तोविप्र
तिषेधः विप्रतिषेधपरमितरान्न पूर्वस्थापिपाणपरानियमः इष्टवाचीपरशब्दः विप्रतिषेधेपरमित्यत्रइव
नीति एवमप्यप्युक्तोविप्रतिषेधः [illegible] ॥ राम ॥
हिष्टः अत्राहुः अचइत्यस्यापिविशेषणत्वेनयाऽउपयोगात्स्वः स्थानिन्त्वाभावाद्वृद्धिग्रहणेनलिंगेनेकःपरिभाषा ज्ञाप्यतइति
नएव मेघनीति इकइतिवचनादिकारस्यमृष्टमिति अत्रोक्तस्येतिवचनाद्सकारस्य नेषयुक्तइति इष्टसिद्धयइत्यर्थः यथोद्दे
शपक्षेचपरिभाषयाः शोर्बाधर्यमनवकार्यकालत्वायाम ॥ क्तत्वमितिभावः ननुकार्यैति ह्रुयोरपोकदेशस्थत्वेनपरत्वा
संभवादितिभावः वस्तुतःकार्यकालपक्षेऽपिपाणिन्युच्चारणरूपपाठक्रमेणपरत्वमस्त्येव अन्यापेक्षत्वप्रयोगरूपदेशेसर्वेषामि
लेनेनपरत्वस्याक्षेपरणवस्यात प्रयोगसाधनफलकाभेवशास्त्राणि नचैवंकार्यकालपक्षमाश्रयत्रिपादीयासबासद्धत्विर्ये
पादेशात्परत्वंलोपनातिप्रुतित्रिपाद्याअसिद्धत्वेनापन्नात्रिरेवस्यादितिभावाद्युक्तविरुध्येनेति वाच्यं परिभाषायाःसिद्ध
लेनतत्स्यापिसिद्धेनापिकार्यणस्थानिनराकर्षणसंभवादित्यष्टमेउपपादयिष्यमाणत्वात् धनिनेचरत्वस्मित्रिनिनिदिष्टइ

[illegible]

राम॰
८७

ननु द्विकार्ययोग इत्यस्य द्वाभ्यां कार्याभ्याम् अस्य योग इत्यर्थः । एतद् द्वयोः परस्परेण योगाद् इत्यर्थे उभयथापि त्रिपदत्वं तु हेषा
दुर्लभः कर्मधारयपूर्वपदकोऽपि न द्विक संख्या इति नियमेन न सम्भवति नाद् इत्याह द्वाभ्यामित्यादि अत्रापि पूर्ववत् विप्रति
ध षेधेन सामानाधिकरण्यानुपपन्न इत्याह विप्रतिषेधेति द्विकार्ययोगोऽप्यसंभव [illegible] सन्नाह केवलोऽपीति ननु आ

द्विकार्ययोग इति द्वाभ्यां कार्याभ्यां योगो स्थानिनः स विप्रतिषेधविषयत्वाद् विप्रतिषेधः नावश्यमिति द्वि
कार्ययोगस्याभावे केवलोऽप्यसंभवो विप्रतिषेध इत्यर्थः इत्यत्रावसिति दीर्घत्वयणनन्तरविधीयते एवं चकस्य

द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधः नचात्रैकोऽपि द्विकार्ययुक्तः नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः किं तर्हि
संभवेऽपि सत्यासत्यत्रासंभवः कोऽसावसंभवः इत्यत आह स्थानैकत्वे एकः स्थानी द्वावादेशौ नचा
स्तिसंभवः यदेकस्य स्थानिनो द्वावादेशौ स्याताम् इत्येतदानीं मयुत इति मयतः मयतिरिति द्वौ स्थानिनौ एक
कस्यादेशः नचास्तिसंभवः द्वयोः स्थानिनोरेकस्यादेशः स्यादित्येषोऽसंभवः सत्यत्र भिन्नसंभवे युक्तोऽवि

नेतरे नचसंभवोऽस्ति यत द्वयोः स्थानस्थानिनिमित्तेनान्तर्यं स्यात् इत्येतदानीमिति मित्रेरित्येकाषष्ठी सा यथा अवयवसंबं
धेनेत्येकारस्य गुणेन भावम् अथ स्थानषष्ठी नदालांपरस्यानिवचनाद्धकारस्य नचास्ति संभवो युगपदुभयोरपि

एवं नित्यादन्तिवादेशासंभवो सत्येवं मतन्त्राह नवेति द्वयोरिति कार्ययोरित्यर्थः अनन्तरयणि दीर्घः साधुरनन्तरेक
त्वेऽपि एवं साधुरित्यर्थ इति भावः आकुला इत्यत्राह द्वयोः स्थानिनोरेकादेशस्यासंभवादाह मित्रेरिति नचास्ति संभवो यु
गपदिति युगपद्वाभ्यां कार्याभ्यां द्वयोर्बाधाभावादिति भावः ॥

म·भा·कै·
वि·प्र·
८८

नन्वङ्गसंज्ञायाः प्रयोजनाभावाल्लोपस्याप्रवृत्तेऽत्रापि नियमः प्राप्नोतीत्यसंगतमित्यत आह यदीदमिति एतदभावे संभवा
त्सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन सर्वनाम्नामनुसर्वत्र गृह्यते ति स्थानषष्ठ्ये वङ्गस्येत्येतस्मिन्नवयवषष्ठीति भावः अथापि
कथंचिदिति भाष्यस्योक्त एवाशयः क्रोष्टीयमन्त विप्रतिषेधः असंबद्धपरिभाषायत्नस्य तदुपजीव्याः नत्र विप्रतिषेध
हितोऽसत्त्वयुक्त एव क्वसन्निपातः क्वान्यतरत्वात् सन्नकस्यन्यत्र विनिगमकाभावेन सर्वेषामसिद्धत्वस्मादुभयमप्यकृप
तम्भूतमेव वोध्य प्रदेशार्थत्वादिति परस्परेण संबन्धाभावादित्येनेन केषांचिदसंभव उक्तः परिपाल्यातिप्रत्वेववि

एवमपीति यदीदं नारम्भेन गुणवृद्धीकस्य स्थानाम् असत्त्वसिद्धिचेद्येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यापवादत्वाद्धि

एवमप्ययुक्तः द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति अनवकाशश्चायं योगः ननु चरन्ती
मेवास्यावकाशः क्रमः वचनं वाधकोऽत्वनं लाघवकृतेति अत्रापि नियमः प्राप्नोति तत्प्राप्तेर्नियमेऽयं योगस्यार
म्भेन यावता वता प्राप्तेर्नियमेऽयं योगस्यारम्भेनेन तस्यापवादस्यायोगो भवति उत्सर्गापवादयोश्चायुक्तो
विप्रतिषेधः अथापि कथंचिदिति क्रोष्टुगुणवृद्धी मस्यावकाशः स्यात् एवमपि यच्च इह विप्रतिषेधोऽस्ति क्रोष्टुगुण
भवति मघ्नति मेद्यतः मेद्यतीति एवमिहापि प्राप्नोति अनेनेत्युक्तः पर्यवविष्णुरिति ॥

प्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः एवं च क्रोष्टीयमन्तमसंबद्धपरिभाषान्तरपक्षस्य नोपपद्यते ॥ राम ॥
धेयसमर्थकत्वेन गृहीतगुणस्य प्रकृत्या अनितस्यालिंगमित्येषां तेषां न त्वेन ग्रहस्य प्रथमाया विषयेऽविभक्तित्वेन तदेत
त्वेन पदस्थानकाल एव तत्कृतं भाष्य गुणो भवतीति यत्र भाषि· नियमस्तु स्थानषष्ठीलिंगक इति अत्रान्तरवाक्यार्थे वा
यान्तरकालिकत्वेन वहिरंगः एवं च भिन्नसत्त्वावुपस्थितेन तत्परिभाषाया सामानाधिकरण्यासंभवाद्वैयधिकरण्यान्व
येऽङ्गनिमित्ताभावाद्वालोपस्येत्यस्यानुपस्थितिः सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादौ सामानाधिकरण्यान्वय
लोपस्येत्यनेनास्याद्देशस्याप्यवस्थापनेनेकस्याप्रवृत्तेऽत्रापि न प्रवर्तते त्यपाल्लम् ॥ करणपिञ्जायनमः ॥ राम·
८८

अ

पर्यालोचनयेति प्रदेशेष्वसतिसंभवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्यार्थः अन्यथानित्यपरिभाषायामेवं स्यादनंतरमित्यादि
र्थः भाष्ये वृद्धिर्भवतीतीत्यादि इति प्रष्टव्या यत्र सप्तम्यर्थः इकस्थानेइति सूत्रे इक इति षष्ठ्यंतानुकरणमिति षष्ठ्यर्थः अन्तु सूत्रस
स्वरूपपरत्वेन गुणशब्दो भवतीत्यर्थः स्यादतः पुनरत्र गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तनसामर्थ्यपरत्वेन शाब्दाधिकारापत्तेः ।
उभाभ्यां च गुणशब्दवान्गुणो यत्र स्यादिरर्थः नतूक्तेरित्ययत्रस्यादि गुणपदे यत्र वर्तते स्यात्तार्थस्तत्र अतो गुणस्या
एवं तर्हीति प्रदेशार्थतास्तनयोः परिभाषयोर्गुणत्वान्तरस्वरेण संबंधाभावात्प्रदेशवाक्यपर्यालोचन ।
एवं तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति यत्र ब्रूयात इक इति तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् किं कृतं भवति द्वितीया षष्ठी
प्रादुर्भाव्यते नत्र कामचारः गृह्यमाणेन कं विशेषयितुं इका वा गृह्यमाणम् यावता कामचारः इह तावन्मिदि
रजियुगंतलघूपधस्येति ... गृह्यमाणेन कं विशेषयिष्यामः एतेषामपशीति इह तावज्जसि
सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यत्र गुणेषिका गृह्यमाणः विशेषयिष्यामः एतेषां गुणो भवति इकः इगंतानाम
मिति अथवा सर्वत्रैवात्र स्थानीनिर्दिश्यते इह तावन्मिदेरिति विभक्तिकोनिर्देशः मिदशः मिदेः मिदेरिति
अथवा षष्ठी समासमविशेषाति मिदेः मिदेः मिदेरिति युगंतलघूपधस्येति नैव विज्ञायते युगंतांगस्य ल
घूपधस्य चेति कथं तर्हि युक्तिः अंतः पुगंतः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगंतं च लघूपधा च पुगंतलघूपधं पुगंतलघूपधस्ये =
ति अवयवषष्ठ्येन देवविज्ञायते अविशेषणेसतीह प्रसज्येतभिनत्तिकिनत्तीति अत्र केप्युपश्लिष्ट निर्देशायाम अ वृ
कृतिरतस्त्रसृनामत्रसृसूनामिति द्वयोरपियोगविभागः करिष्यते अर्तिःगुणः नतो द्वयोः द्वयोरप्यारिगुणो भवति ३ ८
यावाक्यार्थस्थावस्थानमित्यर्थः अथवेति तच्छेषयतोक्तदोषपरिहारः ॥ एम ॥
तथापत्तेः भवति क्रियायामंतरंगत्वाच्च अस्मादेव गुणवृद्धिग्रहणात्स्वविधीयत इत्यस्य तस्यैकस्य भवतीत्यस्य वाक्याहार
इति वाच्यम् एतन्मूलकमेवानुवादे परिभाषात्वमपि निष्फलत्वेति अत एव तत्रेतद्विषयमेवाचक्ष्यते नतद्विषयमेवच अत्रात्रिंशति
मादौ तु वाक्यार्थबोधकाले अनात्मनेवाक्योपस्थितावस्थितत्सदुक्तवलतयानत्वयाद्वतिरिक्तं ॥ वासुदेवायनमः ॥

म.भा.कै.
वि.प्र.
८९

ष्टकिं श्रंनरुहति स्वरूपेणेति सामासः भिन्नत्रयोस्त्वत्रगुणायास्त्वं किं नीयस्यनिमित्तसप्तमीनात इकः सार्वधातुकार्धधातुकयोरि
तिविशेषणमिति तनयुक्तं तस्यानाश्रयत्वमित्यत्राकान्तत्वात् भाष्यवचनादिपरत्वुत्तादूति यणादिपरं लुप्यते उत्तिष्ठस्य गुणार्थ
मर्थं नतिप्रादेः सर्वादस्य गुणः सिद्धः स्थलादीनां गुणादस्य सिद्धमिति भावः ननु स्थूलस्य गुणावयियणादेः परमित
यं स्थूलस्य गुणादन्तनापि ननु एवं स्थूलस्य गुणापन्नो स्थलादिषु यकारादेर्गुणः स्यात् यणादिर्यस्तन्नप्यपरलुप्यते तेन नःस्थ
लस्य च गुणः अर्थे दिग्प्रत्ययोरसम्पञ्जनस्य गुणः स्यादन्यत्राह अत्रचेति अनित्यत्वादिति श्रावस्त्रिमत्रलोपनिवृत्त्य
र्थान् अस्य सोऽल्लोपइतितपरकरणादिसमर्थः तथाहि अस्य अंसीति सिद्धिनेपरत्वादसम्पन्नस्यासिद्धत्वान्न नः प्रसंगोनादिवि

दिग्प्रत्ययोरपीति अत्रच योगविभागः क्रियते स्थूलादीनां यणादिपरं लुप्यते ततः स्थूलस्य च गुणः अत्रच सतित्वानवि
प्रत्ययत्वाह्यचतुर्वर्णेन स्थलादयो निर्दिष्टास्तेषां यणादिलोपसन्नियोगेनादूति गुणो भवति असिद्धत्वाभावादिति सिद्ध
त्वमिति तावन्न भवति नत्वदिग्प्रत्यययोर्यत्नमाह पकारादेकाच्छत्तस्माद्यणादेः परं लुप्यते तस्माद्व्यवयणादेः स्थूलस्य
दिग्प्रत्ययोरपि यणादिपरत्वेणस्नीयत्वसिद्धम् सोपमेवं सिद्धमिति पूर्वं ग्रहणं करोतीति तस्येतत्प्रयोजनम् एकोयणा
स्यादिति कामाप्तिरिति ॥ गुणवृत्तिसिद्धम् दोषिष्टःसोसिद्धइति यणादिपरमिति पञ्चमीसमासः यदितर्हि उक्तं तत्
वृपयस्यासिद्धानीति दिर्ष्टयते तच्चेकृपयत्नाश्रयणाच्चात्रकार्यभावाभावात्तदिष्टते तत्रास्य गुणस्यानिमित्तत्वान्नाभिन्ने
विभ्रमित्वासे किं निवृत्तिगुणोपिषेधानन्याभाति यथा क्षेत्रावायनयति नेषदोषः क्रुसनोः किंनवतिधानात्ताप्रकात अनित्यत्वाणे
विलवृणरस्य गुणस्यप्रतिषेधोभविष्यति ॥ रम ॥ कारणत्वाद्वृत्यर्थैकाभावेन नदोलक्षणसंनिपातपरिभाषया त्वात्प्रलोपवारणार्थं
तपरत्वमाह सिद्धन्वेबर्थं सत्यत्र तत्रितत्वेऽर्थकं तवारोपनापत्तिः तत्रानिसतत्वमानाभावात् तस्मात्त्ववचनि स्थूलस्यावश्याकारा
यणादि परत्वेन यदि तत्र सनाडुपस्थितत्वात् तत्प्रवयवत्वमिति भावः ननु तत्र पञ्चम्यापञ्चमीसमासइति समकरणेनेन अवयव भने
यणादिसमत्रग्रहितेचरमर्थः ननुवं इहस्वत्राङ्गेरसनाहस्यापि लोपापत्तिः स्थूलादिसाहचर्यालापादिरूपणादेः परस्यैवलोपादिसमाहः
एतोश्रयणाच्चेति परिभाषामतियमनियमकारिणी त्वात्वेसमविवाध्य एवं स्नापयतिदूरयामत्रासुगनेन गुणोऽयथा हि
रितिनदोषः क्रुसनोरिति एतत्वं किं निवृत्तिसतत्रोपपादयिष्यते ॥ रम ॥

राम
८९

भाषेऽभ्यस्ते अथ वृद्धिग्रहणमिति न क्वचित्स्थानी निर्दिश्यते इग्लक्षणा सर्वत्रैव न निर्दिश्यते इति प्रतीयते क्वचित्स्थानिपरत्वाव
त्रिनजः क्वचित्स्थानिपरत्वोभयाधिकरणत्वे सर्वत्राभावप्रतीतिर्भवति सिद्धत्वान्नत्वाप्युक्तमतश्चाह क्वचिदिति भाषासि

गुणविधाविति क्वचिन्न निर्दिश्यते इति न ओमाङ्वृद्धिर्न संबन्धः क्वचिन्निर्दिश्यत एव गोर्गुणः स्यादौ मृजे

अथ वृद्धिग्रहणं किमर्थम् किं विशेषेण वृद्धिग्रहणं चोद्यते न पुनर्गुणग्रहणमपि यदि किंचिद्गुणग्रहणस्य प्रयो
जनमस्ति वृद्धिग्रहणस्यापि तद्भवितुमर्हति को वा विशेषः अयमस्ति विशेषः गुणविधौ न क्वचित्स्थानी निर्दि
श्यते तत्रावश्यं स्थानिनिर्देशार्थं गुणग्रहणं कर्तव्यम् वृद्धिविधौ पुनः सर्वत्रैव स्थानी निर्दिश्यते अचो ञ्णिति
अत उपधायाः तद्धितेष्वचामादेरिति अत उत्तरं पठति वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थम् वृद्धिग्रहणं क्रियते किं प्रयोज
नम् उत्तरार्थं क्ङिति प्रतिषेधं वक्ष्यति स वृद्धेरपि यथा स्यात् कष्टानीकं मपथवृद्ध्यादेः प्रसंगः यावता क्ङि
तीत्युच्यते नैतदस्त्युपयोजनम् मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते सा क्ङिति माभूत् मृष्टः मृष्टवानिति इह तर्हि प्रयोजनमपि यदर्थं वृद्धि
ग्रहणं कर्तव्यम् मृजेर्वृद्धिरविशेषेणोच्यते स क्ङिति यथा स्यात् परिमार्जन्तीति मृजर्थमिति चेद्योगविभागात्सि
द्धम् मृजर्थमिति चेद्योगविभागः करिष्यते मृजेर्वृद्धिः ततो ञ्णिति ञ्णिति च वृद्धिर्भवति अचः इत्येव
यद्येवं वृद्धिरुच्यते समादि ॥ राम ॥

वृद्धिरिति अत्र वृत्ते अभिमतस्यानुपादानात् ...स्य परिभाषया प्रसवस्यादिरर्थः ॥ रामाय नमः

कैय्यटः वृद्धिग्रहणमुत्तरार्थमिति पूर्वपक्षे ... मृजेरविशेषेणोच्यते सा क्ङितीति अयमविशेषाणामन्य
मत्राविशेषः उत्तरस्याविशेषेणानुपपत्तेर्विशेषानुच्चारणेनेत्यपि लक्षणाहतत्रहिमतेरिति ॥ राम ॥ ॥

म॰भा॰कै॰
वि॰प्र॰
१०

90

अट्रागमास्त्वमिति तारेणेषु कृतेष्विति निपातस्य अरिकृतेष्विति विकारागमा उत्पन्नभेदेन लक्ष्यभेदाद्भिन्नमिदं पत्वा विहितमिति विनं इ॰
योर्यागपद्यसम्भवात् एवं तर्हीति लघ्वस्य पास्मडितिपदत्वे इति भावः आधेनेन विकारे इति नयापि सिद्धत्वमभिमानः सिद्धान्तेनग्नो
थमिकृ ग्रहणेन कृते नैवारात्व्याहृत्ति सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् अन्तरङ्गत्वेऽपि बहिरङ्गं इति सत्वे तत्रस्थानेऽस्तीति न विरोधः तस्मान्नजेरिति निषेधस्य सिद्धये योग॰
विभागमकृत्वा स्थानिसमर्पणाया स्यादेवोपस्थितिरित्यानीकार्यमिति भावः संक्रमइति गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयक्ङितः प्राचां सूत्र॰
अचिरस्य वचनं आरादिति तत्र परिपत्ति भाषात् नवृत्यायं नुवादः अनपत्यार्थवस्तितो चिक्ङितीति एवं चमस्जेरप्यम॰
अटोपीति नववत्रागमास्त्वमेव परत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीति तत्र तस्य प्रकृतत्वादरिटिकृते पुनर्लक्षणेन प्रवृत्तिर्भविष्यति एवं तर्हि वि
अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति अहिरयोक्रमं किमुक्रमं अनन्यविकमे प्रसरेण स्यकार्यं भवतीति वृद्धिप्रतिषेधानुपपत्तिरि॰
कृतकरणात् वृद्धेस्तु प्रतिषेधो नोपपद्यते किकारेण इकृत्यकरणात् इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः नचे॰
वंस्तमिस्जेरिग्लक्षणा वृद्धिर्भवति तस्मान्मस्जेरिग्लक्षणा वृद्धिरेव न तया एवं तर्हि इहापि व्याकरणमस्जेरजा॰
देसकमविष्यावृद्धिमारभेत परिमर्जति परिमार्जन्ति परिममस्जतः परिममार्जन्तेरिमावर्थम् तर्हि अपि सा॰
धाम तस्मिन्स्याद्योगविभागः करिष्यते मस्जेर्वृद्धिर्वाभवति ततोऽचिक्ङिति मस्जेर्वृद्धिर्भवति परिमार्जन्ति परिमा॰ अचिक्ङितीति भा
र्जन्त्रि किमर्थमिदम् नियमार्थम् अजादावेवक्ङिति नान्यत्र क्वान्यत्र माभूत् मष्टः मष्टवानिति तत्राचावाविक्ङि॰
तिमस्जेर्वृद्धिर्भवति परिमर्जति परिमार्जन्तीति परिममस्जतः परिममार्जेतरिति इहार्थं भवतर्हि सिजर्थं वृद्धिग्रहणं॰
कर्तव्यम् क्विचिद्वृद्धिर्विशेषेण चान्तसंकोपधा स्यादनिकोमाभूदिति कसाउनानिकः प्राप्नोति अकारस्य अचि॰
कीर्षीत् अनिरीषीत् नैतदस्ति लोपस्तु बाधको भविष्यति ॥ प्रतिषेधानर्थक्येवाऽत्रोद्यपरिहारावुक्तौ अचिकीर्षी॰
दिति ह्रस्वविप्रतिषेधात्तलोपो यथा चिकीर्षकस्यास्ते ॥ एम ॥ मस्जेर्यारो विकल्पोऽभ्यवमेव एतेनादिग्रहणसामर्थ्या॰
न्मुखो जारावेव प्रवृत्तिस्तेन ह्रस्वोऽत्र हलंतेषु न वृद्धिरिति हारत्वेक्तम पासं तेरवारिमस्जेरप्यत्र हिहाभ्याव इहास्तर्हि अवस्थितविं॰
भाषयाने तिरोधं अजादावेवेति विपरीतनियमस्तु नइष्टाउरोधात् क्विचिद्वृद्धो स्यानिविशेषानाश्रयणमन्त्यपोः विशेषः उन्नरार्थं॰
नेवं दिनेसिद्धान्ताद् इहार्थमेवेति तनवं डयति ह्रस्वपरीक्षा सउनसिस्यादि ह्रस्वविप्रतिषेधेति एवलोपावियति मादि विकीर्षकइ एम॰ १०
ति अन्यथाऽत्र परत्वाद्वृद्धौ कृतायां किंचिकीर्षायकइति स्यात् ॥

परत्वादनेनेति अपवादत्वादित्यर्थः परशब्दश्चान्यवाची भाष्ये नैवं स्पष्टमिति वृद्धियोगपद्यमिति शेषः उपदेशेऽजन्त इत्याद्यादिरिति भावः स्यं
स्यमिति अंगस्य वृद्धिरित्यर्थः लोपस्य भाष्यप्रवृत्तेरिति भावः हलोपस्यासिद्धत्वादिति एवं हलन्तलक्षणा या वृद्धिः सा न तस्येनीतिसिद्धिवृद्धि
रिति यस्य प्राप्तस्य सलक्षणस्य तस्य प्रवृत्तेरिति भावः यावद्ग्रहणमिति सिचावन्यत्रापि सिद्धं इति भावः एवं च कथ्यादिरिष्यत्र आचारक्विपि अ
कव्यापीदित्यादौ वृद्धिर्नैतिलभ्यते माधवस्तु वृद्धिमनुनेव बहुलं छंदसी यतो बहुलग्रहणानुवृत्त्या संप्रसारणे नामधातौ वृद्धिरस्य प्रभ
से वेति तदाशयः तेनस्य श्यादि स्यमाचारक्विपि न वृद्धिरिति वस्तुतस्तु नैवं स्पष्टमिति एवं गार्भेतस्य श्या प्रामाण्येन संप्रसारणं स्य

अयासीदिति परत्वात्सलोपः हलन्तयोर्लघूपधावाटकारस्यनासिति वृद्धिप्रसंगादित्यत्र यापि परिहारोऽस्ति तथापि विशेषाभावेन परिहृतः
तावाग्रायमाश्रितः उखेव्रास्यामिति हलोपार्सिमान्नासिद्धत्वात्सर्वे हलन्तलक्षणा वृद्धिः स्यात् हलोपात्पूर्वं कृतेषु हलोपस्यासिद्धत्वादाकार
स्य न भविष्यति गोशब्दादाचारक्विपि कृते अगवीदिति संप्रसारणमपि नास्तितस्य कस्मात् वृद्धिर्न भवति उच्यते सिचि वृद्धिरित्यत्र अधानुग्रह

आकारस्य न हि प्राप्नोति अयासीत् अवासीत् नात्र विशेषः स्यां हलावस्थायां सम्प्रसारणस्य न हि प्राप्नोति नैवं संप्रसारणेऽपि भवम
अकोकीत्
ति ननु चेदस्ति हलोपे कृते उखेवाहाम उखेवाहम उखेवाहेति नेत्स्ति अपि हि हलोपः तस्यासिद्धत्वान्न तस्य प्रभवति अतः न तस्य
न हि प्राप्नोति अभैत्सीत् हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यति यत्र तर्हि सा प्रतिषिध्यते नेटीति अकोषीत् अमोषीत् सिचि वृद्धि
रुत्सर्गः प्रतिषेधः कथम् लक्षणं हि नाम ध्वनति भ्रमति नेपिनाकनिहते अथवा सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्विति सिचि वृ
द्धिः प्राप्नोति न स्याद्धलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिका ॥ लघूपधग्रहणात्सिचि न गोपदेऽपि कृधातुग्रहणार्थमनुवर्तनं इत्यादेशः ॥

लक्षणं होति नेटीति लक्षणमविशेषेण वृद्धिग्रहणमात्रस्य निषेधं कथयतीति धर्मतीति गृह्यते योऽन्यथाऽङ्कं कथयति स धर्मतीति
व्यते एवमिहापि अस्यापेक्षवृद्धेर्निषेध इति नास्त्यधिकः स्यादेतत् प्रतिषेधस्यैकनिषेधस्य च वैलक्षण्यं तस्मात् प्रतिषेधाने अग्रवृद्धि
रस्यादित्याह भ्रमतीति सर्वेत्र व्यापीयत इत्यर्थः स्यादेतत् यावदेकनिषेधस्य व्यापारस्तावदेव वृद्धिर्नो विधिः प्रवृत्तः प्रवृत्तस्य च
निषेधो व्यर्थः कथमित्याह गृहशमिति उभयत्रापि व्यापारादेकत्र विश्रामाभावो इत्यर्थः ॥ राम ॥

आचारक्विबेवनेत्याहुः हलन्तलक्षणा वृद्धिर्बाधिकेति भाष्यस्य ग्रहणमात्रे येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः इत्याहेति इत्यां स्वाकायामाह
त्यर्थः नेकत्रेति बाध्यसामान्यचिंतेयं नेटीत्यत्र हलन्तस्य नतु पूर्वस्यापि हलन्तस्य वृद्धिः प्राप्तासीत् सापि नेत्यर्थं हलन्तादावीदित्यादौ
न दोष इति बाध्यम् बाध्यविशेषचिंतायामाहअथ वेति न दोषः ॥ राम ॥ ॥ ॥

म॰भा॰कै॰
वि॰प्र॰
६१

अचिकार्षीदिति सप्रतिषेधस्त्वं न लक्षणवृद्धिप्रतिषेधस्तथा च श्रुतावेव स्याद्येन सिचि वृद्धिरभावः प्रतिपाद्यते न स्यात्तर्हि लघूनयनाद्दमाचोऽस्य
त्विपुनः क्वचिदिति सिद्धिरिति ननु नत्र प्रकृतिभावेन साधारण्येन संज्ञाया वारस्यानिर्हिन्नेन वच्यादेन वाध्यात्‌ उत्सर्गस्य मनश्चाहलन्तानस्ति भाष्ये नम
वेतीति श्रुतावेव सत्यायत्र तिभावः एवं सवर्णदीर्घे वृत्ते वृद्धिरपीति अवर्णादिविधिप्रभावेन तत्रेति बाध्यसामान्यचिन्तानुप्रयोगपदत्वम्‌।
यथाकाराद्यपकारस्य विशेषविधिनेत्याश्रीयते स्यादत्र एवं सवर्णदीर्घे निविष्टे वृद्धिरपीति प्राप्ते श्रुतावेव सत्यायानि यत्नेन क्वाचिदपवाद
निवृत्तावपि तद्विषये उत्सर्गप्रवृत्तिर्नोपपद्यते इति भावः परत्वेऽपि भाष्यप्रवृत्तिः किन्नामोद्धा श्रुतावेव सत्यायस्त्वनारम्भ्याङ्गनिरे
नस्याप्यपीति अचिकार्षीत्सिचि वृद्धेरपि अवालीत्यादेरिति नात्रः पारस्मैपदस्येति पाठमाश्रित्य वचनम्‌ यद्येवं वृद्धाविदमत्र नास्त्वीय
नेन सवर्णदीर्घेणि निषिद्धे वृद्धेरपि निषेधप्रसङ्गः ॥ नस्याप्यपीत्येतदीतिप्रतिषेधः प्राप्तिः पुनः क्वचिदस्यत्रापि अपवादप्रतिषिद्ध
उत्सर्गो न भवतीति अवालीत्याह सुजानेश्वस्यस्त्वे अधर्योऽस्त्विमिः स्त्वेशुक्रेनेश्वमादिति एवं रूपप्रतिषिद्धेऽपवादे यानमवा
नि उत्सर्गोऽयमवतीति सिचि नमवृद्धिप्रहलन्तलक्षणायाम सिचि वृद्धिर्विशेषणायने सार्वधातुकमात्रे अनुबन्धस्य युवीन नेनर
लिप्रयोजनम्‌ अत्रागमात्रावत्वरस्यादिनेऽरम्भात्त्वाहृद्धिर्नेऽभविष्यति यदि तर्हि सिच्यन्तरङ्गं भवति अकार्षीत्‌ अहार्षी॰
त्‌ गुणस्यान्तेऽवानस्मात्त्वाहृद्धिर्नेऽप्राप्नोति भाष्ये एव हलन्तस्यत्येवं भविष्यति इतनर्हि अलावीत्‌ अपावीत्‌ गुणकृतेऽपरत्वे
वानस्मात्त्वाहृद्धिर्नेऽप्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च नेटीति प्रतिषेधः भाष्ये एवम्‌ त्वान्नस्यैनमभविष्यति इतर्हि असावीत्‌
अपावीत्‌ गुणकृते वारेणावानस्मात्त्वाहृद्धिर्नेऽप्राप्नोति हलन्तलक्षणायाश्च प्रतिषेधः भाष्ये एवम्‌ त्वान्नस्यैनमभवि॰
ष्यति त्वान्नस्येकस्याने न चेरं त्वान्नम्‌ त्वान्नस्यैवकारादिति हिरूपनाकिञ्चकारान्नस्यपत ॥
नेषदोषः संप्रोद्धाविभ्यारेकोपकारस्य न त्वरास्येव नास्तिवीतिनिषेधात्‌ अतनंस्यनात्तारिति अवङ्गादेशः सिचमेवापदत्ते वृद्धिस्तु
प्राप्त अतनयवनांतः पारमिति सञ्चेण उक्तो नीसञ्जवमेण उत्तानिषधस्याप्नोतीति तस्यानिषेधस्यार्थमाश्रित्य सर्वं निषेधकत्वं तस्याङ्गमिति वदेति
इहार्थं नेषरूपमिति णिमोसाधिविहितेनेसिद्धान्तीनेष्ये वेमार्याम्याह उत्सर्गोऽयमवति नृपधात्कुटारी भाष्ये नेमात्तारिति अतनंस्यनात्तारि॰
स्यर्थः नविकारिभाषाभावेऽयात्मावस्य साप्राप्नोतीति अनंस्यनात्तारिस्य संगतमिति निवेश हलन्तेषु हलन्तलक्षणायाबाधनास्याहृद्धेरनेनए॰
वमवस्थितेनेसिमाशश्यात्‌ सिद्धान्तमाहूयदिति हीति अत्र यदीनपेनेनापवादस्त्वान्नद्विषयेन संप्रवृत्तिस्त्वनक्रमणरोतिध्वनिनं इतयत्र॰

मम॰
६१

त्वमतिर्दिष्टस्तत्र स्वरेणैवातिदिष्टः पश्चात्तु समस्तपर्यं मपरत्र्यंसकारितात्समासः नच गुणेनाल्पोऽहंगमिमितिन्यायेनाप्येवंवाच्य
नाहंहैयावाद्देशः स्वाधीदिमाद्दः सिद्धावप्रश्लेषावयर्थस्तनिवाच्य सिविहद्धिमिस्यापवादत्वात्तान्नैनैव पठनत्वादिमावाः।
त्वानैनैवासप्रहन्नेरसोषान् नववक्कात्सेश्लेषः स्वादीरत्स्वादीरिति स्त्रवधानोऽनिमहव्याप्तिः अस्याएककदेशपुक्तित्वेन
त्या नरं नैनैवासमाधासप्रहन्नैः जिरिविधौवक्षानवनस्याद्भः एतस्याध्याभामाएणात्सधान्तः पवर्गीपातोवबयाः स।

त्वमतिर्दिष्टइति लोपोव्योर्वलीतिभावः किमत्रप्रमाणमितिचेत् अभियुक्तस्मरणमेव णिश्विस्यामिति

त्वमतिर्दिष्टोवकारः यद्येवंमाभवानवीत् माभवानमवीत् अत्रापिप्राप्नोति अविमध्योर्नेतिव
स्यामि नहक्रमयम् नवक्रमयम् णिश्विर्मांतोनिमानयो यद्यप्येतदुच्यते अथैवनर्हिणिश्च्योः
प्रतिषेधोवक्तव्यो भवति नवक्तव्यो भवति गुणेकृतेऽयादेशेचयाह्नानांनेत्येवप्रतिषेधो भविष्यति

णिश्विग्रहणमकृत्वा अविमव्यिप्रतिषेधार्थवक्तव्यो एवंसतिगौरवाभावः निमानयाविति मेऽङ्खपम।
यथिवानेनीयाविमर्थः ॥

मानस्कृतिवान् लोके रंमो स्पस्कृतिस्तिय अवेणहिंहूद्यहृष्योर्विशेषइतिश्चाइतिहत्स्ये भाष्येमाद्भः प्रयुक्तः।
एकादेशपुनरप्यविशेषतत्स्वस्य इति भक्तानित्युक्तं मयोत्वप्रयोजनोनानासतेष्येकरूपायतस्येयोगः अविमव्यो
नैतिनिषेधश्च मध्येपवादस्यायेनाहेत्वांनस्यत्स्यैवनेनानाहलादेशिति विकल्पाभवत्येवेतिवाच्य सिविहद्धिरि
तिस्त्रेन अवेधीरिमारोगुणेकृतेचानार्थमेतन्नातेइतिवाच्यं ॥

म·भा·कै·
वि·प्र·
४२

९२

नेत्यस्ति ज्ञापकमिति सकुट्टीत्यादावेतत्संगतं यतः हृद्विधायकगुणस्य निषेधे विप्रहाणवस्सत्यायेन नन्वप्रभावः सिद्धान्तेन्या
याभ्यासिति भावः यत्र हि तत्र श्रुयत इति नवगलिद्वियानः विमर्शनि इतिवरतं प्रति तत्र क्षियमतिषेधस्य ज्ञापकता निषधानमत्युक्त
मितिवत् ज्ञापकत्वे संभवति निमानासंभवरस्याशयात् यद्यकराणीति श्रकग्रहणाभावे कारीहित्यादौ अनस्य हृद्विधारणा
यत्वाध्यविशेषविमाषेरनयासिद्धिरूपप्रवारहलनललतायाति निषधेनन्यायेन सिद्धिरूप्याप्रामः सीकारग्रहणं तत्रैव ज्ञापक
मेवेति भावः एतेन सिद्धतेनेतिभावपिप्रत्नाइहणस्य हृद्विधायकत्वादौ तत्र अकारादित्यादौ वक्तव्याभावः नरनि
र्यथ्यमेवनातिज्ञापकमसत्तनेनयालि श्रयागुणार्जलि तोपाविभाषयायास्यावाचिनाप्राप्त हृदिनिषेधाय लाक्षिग्रहणमप्या

नसिचीति याथावस्थानलिप्पति येननाप्राप्तिन्यायेनांतरंगस्य हृदयाबाधनात् प्रयोजनं च विनिजिघ्रेष्टत्वेष्टं तानेच

एवं नतराचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सिचान्तरंगं भवतीति यस्य समेतो हलादेर्लघोरित्यकारग्रहणं करोति कथं कृतना
चकम अकारग्रहणस्य न प्रयोजनम अमाधत् अकोषीत् अमोषीत् यदि सिचान्तरंगं स्यात् अकारस्य ग्रहणमनर्थ
कं स्यात् गुणे कृते अलघुत्वाद्धृद्धिर्न भविष्यतीति पश्यति त्वाचार्यः न सिचान्तरंगं भवतीति ततोऽकारग्रहणं करोति नेत
दस्ति ज्ञापकम अस्त्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् किं च यत्र गुणः प्रतिषिध्यते तदर्थमेतत्स्यात् न्यकुटीत् न्यपुटीत्
न यत्र हि तत्र श्रूयते प्रतिषेधकत्वात् नेतरान्तरंगं भवतीति दर्शयति यद्यकारोऽकारग्रहणं न वाराति हृतेऽपि नस्मात्
स्थितलक्षणा हृद्धिः न स्मात्स्थितलक्षणा हृद्धिरायाया ॥ एव ॥ नयपारोनाम् अचिरायीत् अजिरायीत् अनेनायीत्
अचेचायीत् हस्यान्तेसिद्धि हृद्धिः अन्त्यपातगुणयायास्थायोर्यातेना हृद्धिप्रतिषेधः स्यात् ॥ विस्ववेनमः ॥ ॥
नयपक सिन्नात्यम यासंगतमिनापास्ते एकदेशयुक्तिनेनादोषात् एतस्यैव धनयतवृत्तिरिति इति सिद्धान्तकौमुद्येत भावस्यवितस्य क
नेस्पवाति नाथ्या रिसकप्राभिकालप्राप्तस्यायेननाप्राप्तिन्यायेन बाधस्तस्य तद्दादस्याप्रायारणीत्यादि बाध्यसामान्यचिन्तयाय सकलानां गा
बाधस्तिवाध्या एवंच न ज्ञापकात्ययोगः नापिज्ञापकसंभवान्नापि प्रयोजनं तु वार्तिकपूर्वभावस्य हिलयीत्यादौ गुणकृते यास्य लहवे
हृद्धिप्राप्तः न वाक्त्यक्यमप्रसक्तस्य फलं तापश्चविमृष्योः प्रतिषेधस्यनिश्चयवासेनो हृद्धि विकल्प एव विबोध्य एवं च नाजुवीत्यादौ एवं च वा
धिन्याप्राप्तायाहृद्धेः निषेधाय गुरुस्तलणाक्षिचिद्धहृद्धारस्येयन्सूपसहस्तनि सिद्धान्तेन स्यादिति भाष्य इत्यलक्षणेन न निषेधायाकारीत्या
दावतिकागुणयाहृद्धयचेति भावः बाध्यसामान्यचिन्तनायप्रहावसन्नायपक्षे कदेशयुक्तिनेन सिद्धान्तः अनपवृत्यकारीत्युपक्रमस्य हले

[illegible]

स्य·
४२

विधायकमिति श्लोकयणत्वेनादिलक्षणविषये स्याधकमिति नन्वहैयर्थ्यं पूर्वोक्तदोषः भाषारूढ निवृत्तिर्विषयगुणवृद्धिरूपादे
शनेत्यादिः पुनर्वचनं मिदं गुणस्याहि रूप नियमार्थं हि धेतीति प्राप्तवाधात्वादस्य पूर्वेणाप्राप्तमित्यस्या नियमार्थं इति भा
वः द्वितीयमिति केवलविधायकत्वं तत्र हि सम्प्रसिद्धस्य गुणवृद्धिग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः पानीनामिति निर्देशगुणस्यापि
नियमस्याश्रयणमित्यस्य न्यायापत्ति षष्ठीरर्थेन प्रयोगात् कार्यभेदेनेति षाडुः सम्प्रसारणमित्यादि निर्वाहाय सामान्येन
षष्ठ्यादिति लक्षणमिदं गुणवृद्ध्योर्विधायकमिति निर्दुष्टः अन्यतरार्थमिति नन्वनिकोऽपि यथा स्यादिति विध्यर्थं स्यात्
नन्वनियमार्थम् नियमार्थं हि चेतीयस्मान् एवमन्यत द्वितीयगुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तते तेन हि प्रदेशेषु इकः स्यात
स्थानापात्तिकः प्रसङ्गः प्रसारणं चेति न्यायायनाऽपाद्यमानः स्थाने यणः स्थाने षष्ठी तेन यणः स्थाने स्य
षष्ठ्याः स्थाने योगतात्परिदिक् वृत्तिः षष्ठ्याः स्थाने योगतात्सर्वेषामिकां निवृत्तिः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति दधि मधु पुनर्वच
नमिदानीं किमर्थं स्यात् अन्यतरार्थं पुनर्वचनम् अन्यतरदर्थमनन्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एवेति प्रसारण
प्रसारणं च सर्वेषां यणां निवृत्तिः प्राप्नोति अस्यापि प्राप्नोति यानावानां पुनर्वचनमिदानीं किमर्थं स्यात् विषयार्थं पुनर्व
चनम् विषयार्थमनन्यात् वचिस्वपियजादीनां किति यदति प्रसारणं च अन्यतरस्य सर्वेषां इक्कारणां निवृत्तिः प्राप्नोति
अस्यापि प्राप्नोति कर्ता हर्ता सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे वचनात् सिद्धमेतत् कथम् षष्ठ्यधिकारे प्रयोगाः कर्तव्याः एक
वाक्यत्वं क्रियते नैवं सम्भावयितारो षष्ठ्यधिकारमेवानुवर्तिष्यते ॥ गम ॥ वर्तीति सर्वसम्प्रसारणं संज्ञयेति वाक्यार्थः स्या
त् वाक्यभेदेन च कार्यद्वयं विधीयते कर्ता हर्तेति अन्तरतमस्याप्यगास्सर्वेषां गुणः पर्यायेण प्राप्नुवन्ति सिद्धमिति स्थानेषु
षानिवर्तयति तेन यत्र षष्ठी तत्रैव गुणस्थाने अरुः स्वर्णत्वादीनां मध्ये तेन ह्रस्वादीनां द्वितीयादेशो भावयति संनिन्नादेर्नयोगप्रयोगल
संज्ञाविधानार्थं वाक्यभेदस्यावश्यक इति भावः विषयार्थमिमस्य निमित्तनियमार्थमित्यर्थः गुणवृद्धिविधानमपि षष्ठ्यधिकाराल्लभ्या
षष्ठीत्याह अन्वेति नेत्यात्र एवं परस्यान्त्र षष्ठी सम्बन्धे तद्विधेयं कार्यः स्वस्मिन् एतेषामपि तत्रानुवृत्त्या षष्ठीति संबन्धनतत्र्यप्तामः न
न्वनुवर्तनेनयदित्येतत्कोऽधिकारः स्तरि प्रत्याकाङ्क्षा निबन्धनः न च षष्ठी स्थानेऽस्य कात्स्न्ये प्राह सन्निनवादिति नरण्त्रेयादेः

म. भा. कै.
वि. प्र.
६२
93

षष्ठीति योगविभागे षष्ठीति सूत्रं सार्थकं तत्त्वमिति लौकिकोपचारात् स्थानेऽधिकाः स्यादिति भावः योगपत्रादिरिति व्याख्यानाच्चेमपि वेत्तव्यम् उपा
तिष्ठत इति अत्र वर्तनमप्यर्थः अस्मात्तदर्थमिति केवलविधिना गुणवृद्धिग्रहणं वृथा वर्ण्यमकृत्स्नमेव तत्र वाक्यभेदेनेति एकवाक्य
त्वे संभवति तस्यायुक्तत्वमिति भावः एतेन यणःस्थानेऽपि व्याख्यातं तस्यापि संज्ञाविधानेऽङ्गानुवाद्यः अत्र वाद्यत्वेऽष्टाधः संप्रसारण
मित्यादीनां सार्थकतया पावक्यपके एवं चैकरूप्यान्यानुवाद्यत्वमेवास्तु तत्तद्विधेयत्वं तु विरुद्धपीत्यादीनां नियामकत्वापादकमिति वा

अथवेति षष्ठीस्थानेयोगे अत्र योगविभागः करिष्यते षष्ठी यस्तत्स्थाने तत्र षष्ठीनिर्देशोपतिष्ठत इत्यर्थः तत्र योगपत्वा
स्थयोरथापवादानामेषाम् ततः स्थानेयोगेति षष्ठीतदुपतिष्ठते अथवेति अस्मात्तदर्थं पुनरिति वचनात् वर्णमेव सर्वः
कर्त्तव्यः यत्र गुणवृद्धि ग्राह्येऽञ्जादेनेन गुणवृद्धी विधीयेते तत्रैकदेश उपतिष्ठत इति अन्यथा यात्रावाक्यादेरपि तद्विधार्थत्व

अथवा षष्ठ्यधिकारे इमौ योगावपेक्षिष्यामहे अथवैतत्रावस्यं पृष्ठतः सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवतीति इ
क्रमात्त्वं भवति यानावृत्ता इस्तत्रापेक्षिष्यते इको गुणवृद्धी इति यथैवं तर्हि इस्तत्रापेक्षिष्यते एवमिहापि तदपे
क्षिष्यामहे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इति इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहा
भाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥ राम ॥

संभवति कथमन्यतरार्थं पुनर्वचनं स्यादित्युच्यते अवयवकर्त्तृव्यापारापेक्षया मेकवाक्यतयैवापेक्षास्तु तेनैकरूप एवार्थो
नतत्वाकभेदेन स्थानेऽपवादेऽप्येवं नतपेक्षिष्यामह इति अस्य स्थानेऽपि निरस्तमित्यर्थः इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयट
कृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥ पार्वतीपतये नमः ॥ ॥

ध्यम् नतपेक्षिष्यामह इति एवं च यथाविधेः स्थानाकांक्षत्वात्तस्यापि स्वसंबंधिविधेयबोधकशास्त्रापेक्षेति एकवाक्यत्वे
वेति भावः एवं च स्थानेऽन्तरतमाप्राप्तमेव न दोष इत्याह अस्येति व्याहृतैवानन्तमानमिति दिक् ॥ ३ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुत — उ. प्र.
सतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे तृतीयमाह्निकम् ॥ राम ॥ पार्वतीशाय नमः ॥ — ६२

नधातु आर्धधातुक इति आर्धधातुके वसंस्कार्यत्वं यत्संबद्धमिति अत्रैतान्सेत्सनेनापिइक्‌एवयस्य आर्धधातुकनिषेधे वैयर्थ्यम् ।
कर्तव्यानि इति लोपश्चेति कृत्संनियोगेन कृत्स्नधातुलोपात्लीतितरसमवायनाकः अथवेति आद्यपृच्छायां यदपमेषस्यत्वस्ययस्या
योगस्यसमुदायधर्मस्यासन्नतिनिमित्तस्य अवयवेआरोपितत्वमितिभेदः परमार्थः पाहतप्रयोगुणादान प्रतिपादितमिति वृत्त्यादि
यत्कृन्निषेधात्रइतिभावः लोपविशेषणमिति तत्रैवकृतत्वादितिभावः सिद्धान्तेत्विति निषेधेनगुणवृद्ध्योः आर्धधातुकेतयो ।

नधातुलोप गुणवृद्ध्योः आर्धधातुकेयन्निषेधो नन्वत्रगुणाभावादिकृत्परिभाषायाः लोधीवेवीटामितिचासंबद्धपरिभाषानिषेधेया
व कृत्स्नस्यधातोर्लोपे गुणवृद्धिप्रसंगाभावात्स्नयोकोनिषेधः स्यादिति सामर्थ्याद्धातोरेकदेशलोपात्र धातुलोपाभिमतः अवय
वक्रियायामपिसमुदायस्यापदेशादर्शनाद्यथापरोदयइति अथवासमुदायस्तावयवेनरूपारोपात्कर्मेति धातुग्रहणमिति उ
पसर्जनस्यापियथायमर्थस्तथाकेषांशास्त्रार्थमिमत्रप्रतिपादितम् विनापिधातुग्रहणेन लोपविशेषणमाहधातुकग्रहण

नधातुलोपआर्धधातुके धातुग्रहणं किमर्थम् रेरिषाभूत् लूञ्लवितालवितुम् इत्यपविनापवितुम् ॥ ।

[लोप]
विनाश्यते अनुबंधस्यधातोर्निमित्तकत्वाल्लवितेतिगुणप्रतिषेधोनभविष्यतीतिप्रश्नः सिद्धान्तेत्वगुणवृद्धिविशेषण
माहधातुकग्रहणमित्यभिप्रायः अनुबन्धोनधात्वेकदेशः यस्मादुपदेशएवतस्यप्रयोगेतुलक्षणहणधातो।
संज्ञः केवलमस्मात्किंकार्यंलभते लक्षणहस्यैवहिक्रियावाचित्वमितितस्यैवमुख्याधातुसंज्ञा ॥ राम ॥ राम ।

वस्ततद्विशेषणत्वादितिभावः नवलोपशास्त्राधिकारत्वबन्धनः अस्यर्थेनलोपसमासेभावसाधनस्यैवप्रसिद्धत्वा
त गणेस्यानुबंधस्यपाठात्तविशिष्टस्यैवधातुत्वं स्यादतआह अनुबंधइति यस्मादिति उपदेशापदाभावेपिअन्तरा
त्वात्सर्वेतःपूर्वस्याधातुसंज्ञाप्रसक्तपविशेषविधिस्मितइतिभावः धातुसंज्ञासंज्ञयोः समकालत्वेपिनत्वातिरिक्ताह
लक्षणहस्यैवेति अनवयवातिरेकाभ्यांतस्यैवक्रियावाचित्वावगमात् गणपठितक्रियावाचित्वाच्चधातुत्वविधानादितिभावः

म.भा.कै.
कि.प्र.
५८

94

लोलुवीतीति यङ्लुगन्तस्य रूपं शब्दवत्वात् शाब्देनोपदेशात् नान्यथेति अन्यथानुपपत्त्यार्थत्वाच्छब्दस्य स्वार्थे ... इत्यर्थः नञुपदस्य योजन
विनाहमिकारस्यापि विना भाष्यकारस्य मतमाश्रित्य मलोपेति नञ्पदस्य योजनं विनेत्यर्थः क्रममेवाह आर्धधातुकस्येति
लोपविशेषणं आर्धधातुके गुणवृद्धिविशेषणं प्राधान्यात् न च लोपविशेषणत्वे आर्धधातुके परे श्रवणस्य लोपविषयत्वात्
आर्धत्वात् फलितमुक्तं भाष्ये आर्धधातुकनिमित्ते लोप इति एवं गुणवृद्धिविशेषणत्वे आर्धधातुके परे यस्मात् श्रवणस्य धातो
रंशं गुणवृद्धी इति वाक्यार्थः अनुदात्तोपदेशेति गुणवृद्धी प्रवक्ष्यामीति परिभाषा ... प्रकृते लोपकारणत्वफलितमुक्तं

लोलुवीतीति समार्धधातुकग्रहणं शब्दवतो व्यापारार्थं स्यादि बहुव्रीहि संदिग्धो भवति नान्यथा क्रमेण ... व्याख्यानाया
र्धधातुकस्य लोपविशेषणत्वे धातुग्रहणमर्थवत् ... प्रसङ्गस्य ... व्याख्यास: किं पुनरिति आर्धधातुकग्रह

आर्धधातुक इति किमर्थमिति त्रिधा बहुव्रीहि लोलुवीतीति किं पुनरिदमार्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणमार्धधातुक
निमित्ते लोपे सति यो गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति आहोस्वित् गुणवृद्धिविशेषणमार्धधातुकग्रहणं धातुलोपे
सत्यार्धधातुकनिमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवत इति किं चातः यदि लोपविशेषणं भुपेढः प्रेढः प्रोढोपि न प्राप्नो
ति अथ गुणवृद्धिविशेषणं लोपयतीति अप्राप्तविभाषेति यथैवं प्रसिद्धयत् अस्तु लोपविशेषणम् कथं भुपेढः प्रेढ इति
बहिरङ्गो गुणोन्तरङ्गः प्रतिषेधः ॥ ११४ ॥ लोपविशेषणं वा गुणवृद्धिविशेषणं वा बहुव्रीहिपक्षे उभयविशेष

णत्वेपि न पक्षद्वयसंभवात् प्रश्नः प्रेद्ध इति नञ्च द्वाभ्यामेकोर्थः ... सम्भवति पक्षद्वयतां ... अभिधानादेतन्न

आर्धधातुकनिमित्ते य इति प्राप्नुतः इत्यनेन प्रसङ्गस्य वाक्यभेदेन इति सम्भवति बहुव्रीहाविति उभयत्र प्रसङ्गाभावः यद्यपि धातुलो
प इति समस्तमार्धधातुकविशेषणं तथापि विशेषणं ... पदैकदेशस्य परीत इति न दोषः नञोऽपि स्वाभाविकत्वादस्य मध्ये
प्रलम्बनः ... व्यवस्थापकत्वात् ... इति चेन्न ... गुणवृद्धी
निवर्त्यते ... अर्थे नास्यापि ... परिभाषेति ... नावातिथ्ये ... गुणवृद्धी न स्यातां
... परिभाषाश्रयेण ... निषेध इति ... कारणत्वमित्यादि ... अर्धाधिकारेण स्वरूपपदार्थस्य वकारस्यानुवर्तना

प्र.म.
५८

कै

यद्येति पूर्वंधातुः साधनेनेति सिद्धांतपक्षेऽयमर्थः यद्वान्विति पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति पक्षे पूर्वमेवजातस्य निषेधायोगादिति भावः व
हिरंगस्यासिद्धत्वादिति हिनोतेर्बहिरंगनिमित्तस्यासिद्धत्वात् विधिसूत्रेणुन्निकालेऽनिष्पन्नत्वात् निषेधाप्राप्तेः सिद्धिरित्यर्थः।
एतेन जातस्य बहिरंगस्यानयोरेकदेशेऽनेनासिद्धत्वप्रतिपादनेऽपि जातेन्तरंगपक्षान्त्यामबहिरंगस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादनेनेमा।
नाभावः फलाभावो ज्ञापकसिद्धपक्षेऽपि यात्तु परत्वयपत्तः सह्यात्वेस्माद्विरिस्वेषु भाष्यं दूषितमिति भाष्याक्रमेव सम्यक् नत्वि
ति स्यंचषनत्वेकोऽपि निरुक्तज्ञापिना अयथाबहिरंगासिद्धत्वेनैवसिद्धत्वेन्दयथं स्पष्टमेव अचारिनिदिनमविवविनेधमि
बहिरंगइति यस्मात्पूर्वं प्रत्ययः पश्चादुपसर्गयोगस्तस्य प्रतिषेधोऽन्तरंगः गुणो बहिरंगः यस्मात्पूर्वमुपसर्गयोगस्तस्य गुणो
ऽन्तरंगः पश्चात्प्रत्ययस्तेनानिषेधोबहिरंगः सर्वथाबहिरंगस्यासिद्धत्वादिष्टसिद्धिः ननुनाजानंतर्य इति निषेधात्कथं परिभा।
बहिरंगो गुणोऽन्तरंगः प्रतिषेधः असिद्धंबहिरंगमन्तरंगे यद्येवंनार्थो धातुग्रहणेन इहकस्मान्न भवति लवित्ता लविता
वितम पूज पविताप वितम अन्तरंगे धातुकनिमित्तलोपप्रतिषेधः नैवैषस्मार्द्धधातुकनिमित्तोलोपः अयवाप्नुनरत्र
गुणहृदिविशेषणम् ननु चोक्तं क्नोपयतौ गुप्राप्तिप्राप्नोतीति नैषदोषः निपातनात्सिद्धम् किं निपातनम् वले
क्नोपयतीति परिगणनेकर्तव्यम् यत्र यत्रकावलोपप्रतिषेधः यत्र यत्र कावलोपप्रतिषेधोवक्तव्यः ॥ कल्पीज्ञायनमः।
धात्वन्ति यत्रकार्यविधायानन्तर्येण्णलोपस्य यत्तत्रप्रतिषेधादनुपपत्तेः परिभाषायाः यथात्रयुरिति नत्रहिरकोपणचीति
वक्तव्यात्दिरा चोपाश्रयणम् असिद्धत्वप्रतिषेधस्यत्रेनास्यचोपाश्रयणमिदोषः यत्रकावलोपइति वक्ष्यमाणकारणविवक्षितः
तेनधात्वनुपाठे यात्कारणात्रः पठितस्य ग्रहणमन्यथासिद्धिः कथंनिवार्येत ॥ ॥ गाहृकमानन्यमन्येत्व सन्नात् अनुपस्थानमिति
अन्यात्रेमाहि: ननुहीति ननुप्रत्ययस्य सिद्धत्वेनेत्यर्थः तेनासिद्धपरिभाषायास्य निमत्तज्ञापने अनुपत्नभाष्यविरुप्रतिषेधसत्रभिन्नस्य ल
नक्षाप्यनरक्रेलोपयाऽसिद्धपरिभाषाज्ञापके विप्रतिषेधसत्रेऽन्तरंगमपि प्रनर्गाहकृष्णसत्रेऽन्तरमितिनिविशलाहत: असिद्धेति निषेध।
स्याप्तिरिपूर्वेकनामस्यात्मनत्रेमानेऽयमर्थः कुप्यतोर्लिंगिविकिलोपोऽयादिविलोपः वाकाकारः सत्रेप्यानिध्यापरिहरणायप।
रिगणनमाहपरिगणनमितिभाष्ये अत्रयास्यहलउनिलोपः सपुरुपलोपइतिमतायक्रकायोः परिगणनेऽपिहितेनत्राहरणंच।

म॰ भा॰ कै॰
वि॰ प्र॰
९५

95

नतु मंजिरंश्यायो परे शिकृ न स्येव मंजे श्यचि लिंजे श्यदजिते त्यास्मिन्लोप इति तु श्योपस्त्यसंगतमेतत् आह तु सिनीति नत्वतिरिक्त हृहि।
एतदर्थं सिद्धमतत्र्याह हृहि हृद्यालिति सत्यास्यवतिष्ठते पस्याशयः तुरारेफ इति न्यायलक्षितीत्यनेन भाष्येदर्थ प्राप्य प्राप्नोतीति हृ
हिति निरोधः नयामानीति पाठनिर्धयश्च विशेषः निपातनात् इति स्वरोऽत्रैव भवेत् इत्यादिश्च प्रश्न्यत्यादि हिमश्न्ययाद्ग्निति निपातनेन श्वसनः

त्रियिस्त्रितेति वेभियशब्दादरचश्च्य स्यहलः इति यलोपः मरीमृज इति यङोऽचि चेति यङ्लुक् कुत्वमभ्यासस्य शब्दोत्कं ङ्गाशितालप
ठितो धातुः नाभ्यासेयङ् लुङ् लुक्छत्वेयस्यहल इति यलोपः सरिमृजत्यङ्क शब्दात्काजेन भवे पदैस्या एतल्लुं लवेद्वो ऽकारस्य विभा
षेति यलोपः नुमलोपेति नुमितिनकारस्य शब्दैश्वर्यसत्वा उपदेशेऽत्यमिति हृहि हृहोरिदितान्नुम हृहिरमितिटी लिवात्रिके।

यङः वेभिदिता मरीमृजः यङ् कुत्वमिता सरीसृपः का सरिसृपिता हृषस्कः यत्लोपेनीरस्यानु किंप्रयोजनम् नुम
लोपस्तिश्वानुबन्धलोपः प्रतिषेधार्थम् नुमलोपस्तिश्वानुबन्धलोपश्च प्रतिषेधामाभूदिति नुमलोपे प्रयोजनं एषः उपदे
शेऽत्यम् स्तिवुः आङ्हमानत्तम् अनुबन्धलोपे सत्र तदिता ताविति यदिप्रत्ययगुणनेक्रियते स्वरः प्रश्न्यः हिमश्न्यः।
श्ययातिप्रा प्राप्नोति वसलोपेन निपातनान्युदात्तत्वमिति नन्हिंपरिगणनेन कुत्वैश्यानक त्वस्य नुशापक स्यानभवति।
इकारकालोऽनुश्वापहृद्धिः इत्युत्तरकालस्य गुणवृद्धी प्रतिषेधः नवैषवृत्तरकालवृद्धिः यदीमृतत्सत्तात्त्वगुणहृद्धोः प्रतिषेधः स
रः प्रश्न्यः हिमश्न्य इत्युक्तनप्राप्नोति इत्येवं प्राप्नोति स्वरः राथ श्योदृश्यति निपातनान्मस्वरो हि तु निपातनात् स्वरः सिद्धः।
प्रतिषेधार्थं विधानिनमविधानिच यदीमृतत्सत्तायाश्च गुणवृद्धी प्रतिषेधः श्विश्वानुबन्धलोपकथ्यम् ॥ राम ॥ राम ॥

नतलोपः आङ्हमानमिति अहेहमानमिमपि वेदस्ययोजनेन तन्ननवांश्चिवेमेति यमयः वकारलोपः हतुरोरेफः कार्यं तत्सहकारा
स्वेनभवति परिगणने सति निपातन ग्रहणेनक्वैश्च भवतीति अनुबन्धलोपः प्रयोजनत्वेन पठितः इत्युत्तरकालारिति तेन यत्रकृ
परिभाषास्यान्यत्रानिहत्वेय व्याप्तियतेनत्वापनिषेधस्यार्थः ॥ राम ॥ लोपमात्रफलकत्वेन लोपविधानेनैव सिद्धे निपा
तनवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः तेनेति अस्य पार्थ्यस्य भाष्यस्य परिभाषायां वृद्धेर्ज्ञापनस्यापीत्यत्रलोपेनैव लोपस्य च तरस्वादेनिषेधः स्यादिति।
भावः यत्रकृपरिभाषेति नचैकस्मानुबन्धेकार्ये तस्यैव व्याख्यानपूर्वितमितिवाच्यं मरीमृजः मरीसृप इत्यादिविकृतःप्रयोगाचार
वहितपूर्वत्वाभावात्रिषेधानापत्तेः नराहभाष्ये इत्युत्तरकालेयोमिति यथेतरर्थं सोऽभवत्तेषां कैःकारिभाषालत्तरकालयोरिति तदर्थः ॥ राम॰
९५

लोपेति प्रत्ययस्याश्रयत्वादिति भावः प्रत्यस्य लोपे आर्धधातुकप्रत्ययनिमित्तकत्वाश्रयणात् सिद्धं यथेष्टमिति भावः नत्वप्रत्ययेति प्रत्ययस्याश्रयत्वाभावादिति भावः अत्र यणो हेरणुबन्धस्यैव प्रत्ययत्वात् कार्यमाह एवं चेति अत्रांशस्य च समवायवद्ग्रहणं सूत्रस्थादिति भावः ननु यङ्लुक्प्रत्य
येन एकाक्षरत्वात् समासे लोपात् स्यात् तथा हि वृद्धिरिति गोः स्यात् प्रत्ययस्य लोपेन लोपस्य वृद्धौ हि वृद्धेः प्रकृति स्थानेऽर्थः नीवेति
विना गुणनिषेधो भवत्येव एतेनार्धधातुके न प्रत्यये लोपनिमित्तत्वान्नैव लोपनिषेधः स्यादिति वार्तिककृद्विरोधात् यङो विधानाल्लोपेन
नैनात्निमित्तत्वाल्लक्ष्यस्य वस्तुतः सिध्यापनेऽप्यधिकाविष्कृतविजभावएव भाष्ययावनाचरतीति किं न गुणनिषेधादिति भावः
प्रत्ययाश्रयत्वादिति लोपविशेषणमार्धधातुकग्रहणमित्यर्थः नीस्यादिति वर्णनिमित्तोऽयं लोपो न प्रत्ययनिमित्तः
किम्प इति एवं च नीस्यवग्रहः सिद्धाति वृद्धिरित्याशीरस्य शाहृक्काचक्यरात्रः हृहिरिति हृहुहि हूहावितिपाठात् भेदः
आसेमाणात्वविनाप्रत्ययाश्रयत्वादस्य प्रसिद्धम् आर्धधातुकनिमित्ते लोपप्रतिषेधः नैवेष आर्धधातुकनिमित्तो लोपः यथार्धधा
तुकनिमित्ते लोपप्रतिषेधः नीस्यात् अत्र नप्रत्ययेति एकिजः संप्रसारणम् नेत्रीवेद्रूपम् एकोऽनेकाः संप्रसारणे भवति याव
नाचेदनीरकिजीवेदपिसिद्धं भवति कथंरूपवद्ग्रहणम् हृहिः प्रकृत्यनरम् कथं ज्ञायते हृहिः प्रकृत्यन्तरमिति अर्चीनिहिसा
पठ्यते अत्र नाराद्यपि हृष्यते निह्नुयते अनिटीति बोध्यते इडादावपि हृष्यते निवर्हितानि वर्हितमिति अजादावपि न हृ
ष्यते हृष्यति हृहकः तस्मादार्धधातुकपरिगणनेन यदि परिगणनेन क्रियते भिद्यते छिद्यते अत्रापि प्राप्नोति नैष दोषः धातोः
लोप इति नैवं विज्ञायते धातोर्लोपो धातुलोपः धात्वलोप इति ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ न इति गुणवृद्धी लोपः
आर्धधातुकनिमित्त इति पदद्वयेऽपि दोषः अपवादविषयपरिहारार्थत्वान्नहृहिगुणेऽन्वयप्रवृत्तेरित्युपन्यासः ॥ राम ॥
अत्र लोपेन लोपो बोधितस्तेन हृहंवयस्यास्कतस्य प्रतीते बलोपप्रत्याख्यानेनार्कि अस्मेव प्रमाणं पदहृयेपीति ने अत्र लोपस्य विशेषणत्वात्
नीमपि बोध्य गुणो लोपाश्रयः ति लोपो यणाश्रयः अपवाद इति मकस्याचापवादविषयमिति परिभाषयेति भावः एतेन गुणप्रतिषेधो
यत्र समानकालेन वृद्धिलोपयोर्निषेधो नान्तरंगो गुणोऽपि तेन मतहस्यापात्त न च भेद्यते इत्यत्राव्यवस्थित्वात् लोपस्य स्यादिति वहननं
त्वाभावादितिरेकाच्च सत्वे न स्यानिनित्तिति वि सति अभवतो निषेधस्य लोपप्रभावादितिरेकान्त्रदोष इति वाच्यं स्थानिवद्भावाश्रयणादि

प्र.भा.कै
वि.प्र.
९८

96

भाष्येन स्मादिगलक्षणत्वात्वृद्धिरिति प्रतिषेधोऽस्ति शेषः अत एवाभाजीत्यादि सिद्धिरिति भावः अकारलोप इति अतो लोप इत्यनेन यङ्
लुगन्तात् णत्वलिङ्गसत्त्वमतेऽपि निषेधोन स्यादिति धातुकनिमित्तलोपाभावात् मरीमृजक इति अत्रालोपस्य स्थानिवत्त्वे कृते प्रत्ययाद्दी
वेऽपि न तु निविकल्पेन अवस्थितविभाषात्रयणात् नन्वेवं लुक् कृतायामपि वर्ण्ये स्यादित्यत आह कृतेऽपीति अवशिष्टतच्चारितार्थ्यमिति

कथं नहीति बहुव्रीहौ समेकाहं यातृ कनिमित्तिकत्वं लोपस्य गुणवृद्ध्योः स्थानिनिमित्तभेदान् इत्यादेर्भिन्ननिमित्तत्वाल्लोप

कथं नर्हीति यातो लोपो यस्मिंस्तत् हिंस्यात् लोपं यातृ लोप इति न स्मादि गलक्षणत्वाद्वृद्धिः पचितर्हीति लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधः
पापचकः पापठकः मगापृकः दृषत्कः अत्र न प्राप्नोति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अकारलोपे कृते न स्य स्थानिवत्त्वाद् गुणवृद्धी न प्र
तिषेधतः अनारम्भो वा अनारम्भसाधुत्वं गुणयोगस्यायाम् कथं वेमिति नाम मरीमृजकः कुषुभिता स्रिपिपिनाहति अत्रापि अकारलो
पे कृते न स्य स्थानिवत्त्वात् गुणवृद्धी न प्रतिषेधतः यत्तर्हि स्थानिवद्भावो नास्ति तदर्थमयं योगो वृद्धयः क्व च स्थानिवद्भावो ना
स्ति यत्र हल्चोपदेशः लोलुवः पोपुवः मरीमृजः सरीसृप इति अत्रापि अकारलोपे कृते न स्य स्थानिवद्भावात् गुणवृद्धी न प्रतिषेधा
तः लकि कृते न प्राप्नोति इत्यस्मिन्संप्रयार्थ लक् क्रियतामत्र अप इति किमत्र कर्तव्यम् परत्वात् लोपः नित्यात्लुक् कृते न च लोपः प्राप्नो
ति अकृतेऽपि प्राप्नोति लुगप्यनित्यः कथम् अन्यस्य कृते लोप प्राप्नोति अन्यस्याकृतेऽपि प्राप्नोति शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति अ
नवकाशस्तर्हि लुक् सावकाशो लुक् को वकाशः अवशिष्टः ॥ ८८ ॥ निषिध्यन्ते यत्र हल्चोपदेशः इति लुकमकृत्वापि यङ् लुग

न स्मादिगत्यः अत्रापीति कृतेऽप्यकारलोपे एकदेशविकृतमनन्यवदिति यकारः प्रत्ययसंज्ञो भवत्येवेति भावः नित्यात्लुगिति लु
लुक् कृतायामपि प्रवृत्तिर्नियमात् अनवकाशमिति नाप्राप्ते लोपे लुगारम्भात् सावकाश इति भिन्नविषयो लुग्लोपौ अकारस्य लोपाय काम
स्यात्लुक् न तस्य नास्ति येन ना प्राप्तिन्यायः ॥
भावः भाष्ये लुकि कृते इति अनवकाशत्वात् अन्तरङ्गानपीति न्यायाच्च लुकि कृते नो लोपो न प्राप्नोतीत्यर्थः इत आह आभ्यान्तर रा.म.
भिन्नमाह परत्वादिति नतु यस्य लोपः कृतस्तस्य लुक् प्राप्नोति हल्लुक् प्राप्नोति ॥ ९८

॰मरीस्जरस्पत्रविकल्पस्तनव्यवस्थितविभाषाश्रयणात् यद्यात्रविकल्पस्तदर्थं सूत्रकृतोप्यतत्कल्पनावश्यकत्वमस्तिनिधायैवतामाश्रित्य सूत्रप्र॰ ६ त्रुटिविवरणोऽस्य ॥

णोणत्वादिति अतिदेशविषये णोणत्वानीकुषे तिदेशवैयर्थ्यापत्तेरिदं चिन्त्यं किंतु मित्रविषयेपिवा धबाधकभावोदृष्टः यथायाश्रयणो विदी
तिसंप्रसारणस्य वकारत्वादितात्पर्यपि हल्यादिः शाघबाधकता भाष्यकारोपि मित्त्वेनास्तिस्य स्वविषयभेदेपि प्रत्ययपूर्वबाधकता वस्य॰
ति तस्मात्कृतेनैवाभितात्पर्यपि तन्नापि कालवत्त्वेण प्राप्नाः पदादत्वेभवत्यवेसा शाय: अत्र भवएव बाधकत्वमितिवा त्रिकान्तुयाथिनामाव
कारोणतात्मुत्रे सपन्नायायामाहेतितदुक्तिः कथंविदिति भाष्यत्वात्स्य्मवति अलोपमभिभाषयास्त्रनस्य तु हूस्वेवैति भावः अयं वस्तु॰
कापूर्वादः एवंवायोस्वविशिष्ट्स्य लिंगाति निवाध्याम अत्र च भ्रल्लापापेतिसूत्रादस्यातस्याग्रहणसमर्थकस्तु नानुवर्तनेनयोगविभागस्य सप्तमि
पायेणेनैव कश्चिदिवहस्यगतोपानसर्वैतिवाध्यमे व्याख्यानमेववाक्यमितिभाष्याशय: लोलुवारेउवादिस्यनादिष्टास्य: एवंस्याविषयभा
वेन स्यानिवत्ताभावेपिनापधातुण: अयु: एवंनन्दष्टवासनहायास्यगुणकनैवंपवसीसमासनाल्योपस्यस्यानिवद्भावसोलस्याप्त् नि॰
मित्तेनाश्रितास्वसादिसर्थन्नमानेअनित्यसंतासनन्द्रविनमन्तेनैवपरिहारात् भाष्यात्तुक्तनात्हत्नितनाभावेपिएवंस्यातस्याब्र॰
सिद्धस्यैवग्रहणेनस्योपिनिषुद्धारोषः अनु: एवंप्रयणस्त्रोत्यहरणाभ्याष्याप्राप्तामाण्याद्यावधानांभगपूर्णपित्यंतहायेपानाभावात् अनिदेशा॰
पहक्तिप्राकृ कालिङ्गवनस्यः स्थवधानतिविह किंवापाहीयस्यापिनसनस्यानापत्नेनहर्मलाभरतिलाकम्यायेनातिदेशात्इति ।
स्य
अवापीति पक्षेत्विचेतनत्रयकारकारसम्प्रसार्यउः इतिनिर्दिष्टस्यविवक्षितन ॥ राम ॥
अथापिकथंविस्तत्वकारोणतुद्यासेनमपिनदोषः अलोपयोगविभागःकरिष्यते अलोपोपः ततोयस्य यस्य
वलोपो भवति अनरस्येव किमर्थमिदं लकवस्यादि तद्यपनार्थम् ततोयरः हलन्तस्यवयस्यलोपो भवतीति ॥
नास्त्ययवेवयस्य यपरस्यस्यणोणत्वादिनिभाव: ॥ राम ॥ ॐ ॥
स्यानिवत्तस्त्रेवस्यनेलोलस्यस्यलोलुवादेशात्तस्यवगुलायदिनोलालाविभादेशाश्रयात्: इतीदृशाश्रयणात्रिः मित्रगुणत्वत् अस्याउत्तवैकृतो
वदेनैनस्यात्सणित्वतपाश्रयः ग्रहणेनाप्रग्रहणात् अतएवदरीहृषाकेशकाेपउनात् लघुलिङ्रक्षिः मित्रगुणाभावः नेमकुरुकाेपउनात् लघुलि॰
पधालोपस्य अनुद्रीतितिषुपामहत्रे: नोमसमासेनत्रयुक्ता सघुहायलगवतिनदोष: नित्रगिलस्याहेगायप्रादीतिनिमलनमिष्टमेव॰
सत्रमनेणितलमनेतिलिङ्घपस्यानिमसतादस्य: परत्वमलिनवतीतिभाषनिसत्रेभाष्यचरेधनितमितितत्रेवनिरूपयिष्याम: यदित्रिवीक्षः
स्याद: सामर्थ्यनयश्चानिवेशप्रसारणपदृिवोनितुणाविहायेनदिसत्रमनेणिनलमनेतिनिषयानिमत्तेनसाधनीया भाष्यप्रामाण्यादिष्टाविति
तम्यात अतएवहस्यगलोपोयउःविषयापहारामावेनअजेवीशादेश्यापणितवप्राइतिस्यादिसयात्तयोगविभागस्याकाविनकनेनतयलकर॰
सपसूत्रा।स्तेनः एवंदिग्यावांतभ्योतिव्याप्तेवअतभिधानानस्त्ववसोपायोगितिसत्रेभाष्यापिधनितेएवनडाष्यविहद्वप्रयोगात्ताधा

प्र॰ मा॰ कौ॰
वि॰ प्र॰
९७

97

नन्वभिन्नाश्रयत्वाभावेऽपि दीर्घत्वस्योपधायाश्च पाद्यबाध्यबाधकभावो दृष्टः स्यात्तत्राह तत्सकालेति बहुलेति यदुक्तं विवेचितं तत्कारणं अन्तरङ्गत्वा
ति प्राक्प्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वं न हि तस्याप्यबाह्यग्रहणमस्तीति भावः अकित्त्वस्येति उपधाया ह्रस्वादिकं कर्मणामिति विहितस्येत्यर्थः
एवं चाकित्त्वाभावः क्वितीति च संबन्धनिषेधः सिद्धा निकुचितइति भावः सन्निपातः संबन्धस्तद्द्विघातत्वमिति कर्मण्येण अनाद्रोऽप्रम

समानाश्रयत्वेति तत्सकालत्वादिति भावः नोनावेत्यत्र बहुलग्रहणात्तुम्नामान्नैमित्तिकोऽन्तरङ्गो लुक्प्रागेव प्रत्ययो
त्पत्तेर्भवति निकुचितइति कित्त्वसन्निपातेन नलोपे सति उपधान्तमिति निमित्तमकित्त्वस्य न भवति यदि तर्ह्यकार

स्थापितर्हि परत्वायोगविभागाद्वा लोपो लुकं बाधेत कस्मान्नोनाव बहुषु भोयदीरम् नोन्नयतेर्नोनाव समाना
श्रयोऽलुग्लोपेन बाध्यते कश्च समानाश्रयः यः प्रत्ययाश्रयः अत्र तु प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्लुग्भवति कथं स्थः
प्रत्ययः हिमप्रत्ययः नीरसात्तु निकुचितइति उदाहरणेषु किमुदाहरणम् निपातनात्स्वरादिषु रक्तिज्यः संप्रसारण॰
मिति निकुचितेष्वत्रम् किं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति ॥

रलोपः क्विप्यनेन राजेंगमरत्यत्र तस्य स्थानिवद्भावादुपधालोपः प्राप्नोति नैष दोषः अनङीति प्रतिषेधात् अनर्थ
कोऽयमङिति चेत् उपधालोपस्यापि तर्हि प्राप्तिः अजादेशप्रत्ययेन स्थानिविधानात् न तु लोलुवादिषु वकारस्य स्था॰
निवद्भावेन तस्य सिध्यतीति नैष स्थानिवद्भावः प्रतिषेधनात् संभवमात्रेणाप्याप्तिरेषा भवतीत्यदोषः ॥ राम ॥ ॥

येरिति यायायते क्विबियानिरिणारेश्चालोपानापन्नेर्वेर्ग्रहणं स्यादेवं यण्यपवाद्वि विप्रसमेनेन अस्य समाधानं तस्याभिहन्नमेव संभ राम॰
वेति अन्यथैवं नपरं तत्सत्रे वेर्ग्रहणं चरितार्थं सम्यक्कारयति स्वाध्याद्यनुकारलोपस्तस्य संभवत्यवकाश इति भावः ॥ राम ॥ ॥ ९७

क्ङिति च ॥ नञ्पदीति नञ्मित्तिनिपरिभाषानुग्रहायेत्यर्थः यस्त्विति निषेधेनेनतयोः प्राप्तस्याहितिप्राप्तः नहीति स्वरूपमिति निर्देशेन ह
ग्रहणमेवहत्यस्य कर्तुमशक्यत्वात् नतदनुपस्थाने निर्दिष्टनिषेधेन देशस्थस्य हस्तिहस्तन्यायेन चिन्तमित्याशङ्कः अवणेन स्यादिति निमि
त्तः निमित्तेति अव्ययस्य चभावेनेति सप्तमी साधकत्वापकत्वार्थिका ज्ञापकत्वं च सम्बन्धं विनानुपपन्नमत इति षष्ठ्युक्तमनिमित्त॥
त्वमात्रपर्यवसानमिति एवं च निमित्तकयोः क्ङितः स्थाने गुणवृद्धी नेत्यर्थः नतुस्थाने क्ङिन्निमित्तानित्योरहृद्धीरिति केचित्तुमिति इत्साध्य
समभिव्याहारस्यापेक्षेनतनिमित्तत्वं फलतीत्याहुः एतेन क्ङितीत्यनेन गुणवृद्धिविशेषणमेव भवतु क्रियातस्याश्रयस्यारम्भेनेव॥
न क्रियात्वासंभवात् इकस्य स्थान्याकाङ्क्षत्वेन हेतुकेः अत्रहन्नापिनस्य शब्दस्वपरत्वात् तस्मान्निमित्तग्रहणाभावे क्ङितीति स

क्ङिति च क्ङितिप्रतिषेधइति इकस्तत्रवर्तेते गुणवृद्धी इति च नञ्पदिरुक् क्ङितीत्यनेन नविशेष्यते क्ङितिपरतो यइगिति न॥
दात्तस्मिन्निति निर्दिष्टत्वेनेति परिभाषापस्थानात् निर्दिष्टग्रहणस्य चानर्थक्यं नात्विन्तत्वतमित्याशङ्कयैवनिषेधः स्यात् नतः॥

क्ङिति च क्ङितिप्रतिषेधेन तन्निमित्तग्रहणम् क्ङितिप्रतिषेधेन तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्तेन भवत
इति वक्तव्यम् ॥
भित्रः भित्रवानित्याद्यर्थमिति तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यम् यस्तु क्ङिद्ग्रहणं गुणवृद्धिविशेषणं तदापरसप्तम्याश्रयसङ्गः एव
न हि विहितयोर्निषेधः अपितु न चेति निर्दिष्टयोरेवेति परिभाषानुपस्थानात् निमित्तसप्तम्येव क्ङितीति भवति क्ङिन्निमित्तयोः प्र॥

सप्तमीनिर्दिष्टत्वेन तस्योपस्थितत्वात् क्ङिनिमित्तत्वस्येति सर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते नेत्यर्थः अत्रवारे परिभाषानेपविषयत्वं इति निकोऽगुणवृद्धी भवतः
निसत्त्वहृयविषयमेवेत्युक्तं भाष्यतस्यानिवृत्तस्यानुपलम्भाच्च न हि सन्ति भाष्ये क्ङिन्नेत्योगुणभाव्यतीति निमित्तग्रहणेनतत्साम
र्थ्यात् परिभाषानुपस्थाने तत्सत्यानत्वलिङ्गादिनात्त्वनुपस्थाने सम्भवत्यपरसप्तम्यायसावेति सप्तम्याश्रयसम्भवाच्च उपपदविभ
क्तेरिति न्यायात् सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायस्यापि तस्मिन्निति निर्देशाद्ग्रहणाद्यापवं अतएवनिमित्तग्रहणप्रयोजनाभावमेतेहनत्यस्तरा
हरिष्यति केयटोऽक्ङिन्नाद्कुपरात्वत्नावेव निमित्तग्रहणमिति वार्त्तिकस्याङ्गिसम्भवेन न प्रयोजनत्वनात्वक्ङिसम्भवः साष्टपदेवमाहुः

प.भा.कै. ति.प. ९८

क्ङिन्निमित्ते

उपधायाश्चेति उपधायामिको गुणवृद्धी इत्यर्थः प्रयोजनं यङ्लुङ्निहृत्य प्रतिषेधोपपत्त्यर्थं क्ङिन्निमित्तग्रहणं विनिर्भासार्थमिति भावः उपधाया
इको गुणवृद्धी इत्यर्थः उपधायाः इकोऽर्थे मिन्सर्वे न नित्यसमासः स्यात् ननु सूत्रेऽस्मिन् गुणोत्तरोऽनौपाधिकः अनवयवेन न विशेषमनुशास्त्याकारेप
ति ननु निषेधगुणवृद्धी प्रति क्ङिद्भवे उपनिषेधविषयप्रतिवाक्यस्थानाग्रप्रतीयते आह आश्रयवेति निषेधगुणादेः प्रसङ्गे क्ङिन्न

उपधायाः इको गुणवृद्धी इत्यर्थं मिति उपधायाश्चेति कः प्रतिषेधार्थम् इको गुणवृद्धी इत्यर्थं क्ङिन्निमित्तप्रतिषेधनिमित्तार्थं मतं हिति क्ङिन्निमित्तो गुणो न भव
ति किंमिति ननु चेति आकारस्यापि गुणे लघूपधस्येति सन्निधाने प्राप्ते तथापि क्ङिति गुणवृद्धी न भवत इत्युक्ते केवलमाकारस्यापि

किं प्रयोजनम् उपधायाः इको गुणवृद्धी इत्यर्थम् उपधायाः इको गुणवृद्धी इत्यर्थं च उपधार्थं तावत् भिन्नः भिन्नवान् किं पुनः कारणं न सिध्यति क्ङि
ति निमित्ते न नपरे च क्ङिति परतो गुणप्रतिषेधे सति न स्यात् विशेषणम् इत्युक्ते न स्यात् भिन्नः भिन्नवान् इति ननु च यस्य गु
णः उच्यते न तत्र क्ङित्परत्वेन विशेषयिष्यामः पुगन्तलघूपधस्येति वाक्यस्य गुण उच्यते न तस्यात्र क्ङित्परम् पुगन्तलघूपधस्येति नैवं
विज्ञायते पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य चेति कथं तर्हि पुगन्तः पुगन्तः लघ्वी उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तल
घूपधं पुगन्तलघूपधस्येति अवयवेन समुदायो विशेष्यते विशेषणे हि सति नीहारपि प्रसज्येत भिनत्ति छिनत्ति इको गुणवृद्धी इत्यर्थं
च चिनोति चिनुत इति यदि क्ङिन्निमित्तग्रहणं क्रियते शतृप्रत्यये ऽपि चिन्वन्ति चिन्वन्ति सुन्वन्ति प्रादुर्भवति प्राप्नुवन्
ते अत्र न प्राप्नोति शतृप्रत्ययेऽङ्गलक्षणत्वासिद्धम् अत्र यङ्गलक्षणत्वात् तयोः उपधायाः अगुणत्वमविष्य
ति एवं क्रियते चेदस्ति क्ङिन्निमित्तग्रहणम् न च कश्चिद्दोषो भवति ॥ एषं प्रयोजनमस्ति पुगन्तलघूपधस्यापेक्षा यथा क्ङिति निमि

त्तग्रहणमस्य प्राङ्सन्निधानेन तस्य क्ङिन्निमित्ता उपधा लघूपधस्यानन्तर्यात् सिद्धो निषेधः लघूपधस्येति न तस्य पुगन्तस्या
नित्यत्वात् प्रयोगस्य क्ङिन्निमित्तस्य प्राधान्यादित्यर्थः न क्ङिन्निमित्तपुगन्तस्यापि इष्टत्वात् शतृप्रत्यये सार्वधातुकनिमित्तस्य गुण
स्य निषेधे ऽपि लघूपधलक्षणस्य निषेधाप्रसङ्ग इत्यर्थः चिनोति चिनुतः चिनोति सिनोति धिनोतीत्येवमादि सिद्धः पाठः ॥ राम ॥
अङ्गेन प्रत्ययग्रहणमिति भावः एवं च प्रत्ययस्याङ्गस्य उपदेशान्तर्गतस्य सेवनहि विशेषणमिति भावः आद्यन्तवत्त्वात् पाठानुपूर्वी ब्राह्मणयोजनयति
नेन सप्रत्यये इति द्वितीये निर्दोषान्वयेन विधिविशेषणत्वमप्याश्रितमिति भाषितात् विशेषणात्वैति पुगन्तलघूपधस्य स्यादृद्धेरपि च हि विशेषणत्वेन स्या
त्: यद्यपि नेनन लघुपदस्य स्थाने सांगतव्याः किं न भाषा सामर्थ्यं न इष्टं तत्र क्ङिन्निमित्तपदस्यापीति सार्वधातुकनिमित्तस्य प्रतिभिन्नस्य लघूपधस्य

राम. ९८

धयः पुनरर्थे एवमकारोपीति किमर्थे गुणानुवृत्तिप्रयोजनमेवेत्यस्त्रार्थः ननु यथाविच्छिन्नमित्यादनेनोगुणान्तरेः प्रागभावः पामने एवं स
नोपि निवृत्तिः साध्यत एतोपि निवृत्तेरित्यसतिप्रसंगात्तथाहृतारिति भावः नन्विति नथावेकरूपानुवृत्तिसामर्थ्यात् स्वतएवाप्रयोगः
प्रतिपाद्यतइति भावः नेनिकेइत्यत्र निजात्वयापणागुणः प्रत्यासत्त्याभ्याससंज्ञागुणः प्रसक्तान्तनमपि निवृत्तनयोर्विरोधमाप्रकाह सामा मे
ति निवृत्तिः एवमपि निवृत्तिः विहितप्रतिषिद्धयोर्विकल्पस्तर्हि स्यादित्याह परमार्थेति गुणविधेयकवाक्यानयाकिंभिन्नमर्थे धातुकारोग।

हतोहस्वइति यथैवाविशिष्टमितिप्रयुः प्रायः स्थानेन नत्रापि निवृत्तेन एवमकारोपि निषेधेन निवृत्तेनेत्याशयः नन्वनित्यलक्षणो यंगुणो भवती।
ति निषेधाप्रसंगः सत्यम् परिहारान्तरस्य सद्भावात्तन्नाश्रितम् प्रसक्तस्येति सामान्यलक्षणेन विशेषलक्षणापरामर्शेन यत्रापि पुनर्वि
शेषलक्षणापरामर्शेन स्वरूपेणापि निवृत्तेन स्यान्निवृत्तिः क्रियते परमार्थेन तत्त्वसर्वपवादस्यावोकवाक्यतायाम प्राप्तत्वात्मानत्वा
दइति सिद्धान्तः वितमित्यादौ च प्रसक्तानामपि निवृत्तगुणनिषेधवचनस्य चरितार्थत्वाद्धत्वाह्स्वइति भूताकारनिवृत्तावसाधापार स्य

स्यानियमयस्तत्रिमित्तग्रहणस्य प्रयोजनानि हृतः हस्वः उपोपते ओपत लोयमानि: पोयमानिः नेनिक्तेइति नेजानिसंज्ञितिप्रयो
जनानि हस्वत्वनहेतोहस्वइति प्रसक्तस्यापि निवृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः पाव्याकत्वेम अप्रयुज्यात परेणावस्थाया मवाका
द हस्व उपायते ओयत लोयमानिः पोयमानिरिति वहिरंगगुणागुणवृत्तीश्वत्वंगः प्रतिषेधः असिद्धंवहिरंगमन्तरंगे नेनिक्तइति पर
णरूपेण व्यवहितत्वात् भविष्यति ॥ ॥ दिग्धस्तमित्यस्य पनेनगुणांशताभावासंस्त्रेवप्रक्रियायांगात्रगुणनिवृत्तेन यथैवं भवनस्या
सोप्रसक्तानामपि निवृत्तेरेव प्रक्रः करमात्स्त्वेननिवृत्तेन नेषदोषः यात्रभवतीत्यस्याचारनायांगुणानुरूपेणचास्त्रान्त्रायगुणनिषे
धविषयः उपायतइति वत्त्ययं किंसम्प्रसारणेकृते उभयापस्थायनाहरिसाणगुणः श्रीयतइत्यादो वहिरंगेणश्रयनाच्चहद्धिर्वहिरंगा।
नेनिक्तइति किमात्वनापाद्यनिराषलस्त्रस्याकार्यित्वमरुः परः अन्तरंगत्वभ्यासस्यकार्यित्वात्रस्यापरेणरूपेणाव्यवधानादिति ॥ १

णादिस्पर्धानं किमित्ययोः प्राप्तिरेवेति भावः सावयपर्युदासविषया यद्यत्रस्यप्रतिषेधेनवाक्यार्थबोधेनरंशः सामान्यशास्त्रेन तान स्याप्रमाणपं।
कल्पते एकवाक्यतापलसंपन्नत्वेकवाक्यतायामित्युक्तमिति हस्वभूताकारेति सिद्धान्तपरिपालनेनैव सिद्धोसिद्धाभावविधानेन
स्वादिति भावः प्रक्रियायामिति वस्तुतस्तत्रापिस्तु गृहागत्य मित्रेत्यात्रयेन इतिवाधनेषइति एवकारतस्त्रेव धाइति भावः अपमेव वा
मइति तस्य लोपइति स्वेवसति कार्यित्वादिति अंगस्य गुणो भवति सचवनस्येव यथाभ्यासेकइस्यर्थइत्यभिमानः अन्तरंगत्वेनि परइ।
निषेधः किमर्थस्य पस्यगुणः यामस्य नेति सूत्रार्थइति भावः राम ॥

म. भा. कै. वि. प्र. ९९ मात्रे धात्वंगे क्ङिति इति एतेन निर्दिष्टं यत् क्ङिति निमित्तत्वेन प्रति विहितमिति विशेषयिष्यामः तथा च धातुविहितं क्ङिन्न यतः कृतश्चिप
ंतरस्तत्र च स्य गुणो नेति सङ्ग्राह्यमित्यर्थः न च तत्र यश्च ग्रहमनवाप्य स्त्रूइति धातवः विकरणो वेति धातुना विहितप्रत्ययेण वललग्रमेन
इमर्थं येनेनेति पुगन्तलघूपधेति न पुरुषहलिभावः अनन्त्वा सार्वधातुकार्धधातुके क्ङिन्निति पुगन्तादी नामभवविशेषणमित्यभि।

धात्वंगे क्ङित्यस्तेनेति तथा लोपस्यत्रोपसंज्ञेनेयिधातोर्धातुग्राह्यमात्रस्य सति ताहिरात्तुगन्निमित्यर्थः यद्दीति क्ङित्यनन्तरस्य
धातोर्गुणवृद्धी न भवत इति वाक्यार्थस्य लाभश्च धातोश्चेति धातोर्विहितस्य क्ङित्यनन्तराणेनेति मन्ताप्यः धातोर्विहितश्चेति धा
तोर्विहिते क्ङित्यनन्तरो यो धातुविकरणो वा तस्य प्रतिषेध इत्यर्थः अथ वेति यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र क्ङिति तत्प्रतिषेधस्य

उपधार्थे न ताव ग्राह्यः धातोरिति निवृत्ते धात्वंगे क्ङित्यनन्तरे न विशेषयिष्यामः यदि धातुविशेषणे विकरणस्य न प्राप्नोति विनुतः
स्तुतः लुनीतः पुनीत इति नैष दोषः विहितविशेषणं धातुग्रहणम् धातोर्यो विहित इति धातोरेव तर्हि न प्राप्नोति नैवं वि
ज्ञायते धातोर्विहितस्य क्ङितीति कथं तर्हि धातोर्विहिते क्ङितीति अथ वा कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् यत्र कार्यं तत्र द्रष्ट
व्यम् पुगन्तलघूपधस्य गुणो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति अथ वा यदेतस्मिन्योगे क्ङिद्ग्रहणं तदनन्तरस्य कार्यान्तरस्यानः
कार्यान्तराद्गुणवृद्धी न भविष्यतः

वक्ष्यत्येतत्सिंयपरिभाषा भवति तत्र पुगन्तलघूपधस्य आर्धधातुकयोरुपस्थाने सति यत्र नाव्यवधानमिति भिन्नमिदारौ निषेधोपि विष्
ति अथ वेति काभूत्परिभाषा तथापि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधापेक्षायां यावतां धातोर्यावद्गुणाः प्रतिषेद्धव्याः तावन्ति प्रतिषेधसूत्राणीति पुग
न्तलघूपधे गुणप्रतिषेधः अनवकाशाः प्रतिषेधा भवन्तीति प्रवृत्तेन अथ वा यदयं शापस्तात्र यथा भाष्यम् तथा हि यथा नाम्यास्या
स्मरणाय सन्निधीयमानानि गुणमेदप्रयुञ्जत इति यदत्र स्मि न्निमक्रम् ॥

मानः प्रतिषेधापेक्षायामिति गुणवृद्धिरूपस्य तद्रूपप्रतिषेधाकांक्षायां यावद्गुणवृद्धिविधायकशास्त्रविषयविषयकनिषेधाकाङ् रम. ९९
क्षायां क्ङिद्विति विनिगमनाविरहादुपस्थिततत्सर्वार्थः प्रधानानीति अनेन तद्विषयकनिषेधाय एव बीजं दर्शितमित्याहुः ॥ श्री. ॥

ऋतविकल्पेति शर्वस्य परस्य वेति संदेहे न तदुपस्थितेरिति भावः नैवं तेनेकेके इत्यत्रापि निषेधः स्यात् येनने निन्यायेनैकवर्णव्यवधाने एव नि
षेधग्रहणं ज्ञापनात् न्यायसूत्रवृत्तिः नन्वनिपत्तिः श्रोतृणां तदुच्चारस्तात्पर्यार्थः भाष्ये हलन्तेनाचेति नेनेन द्विहि न किं तस्य न न्यायक
लोहिह लनीत्याराद्धवभागमनिषेधे न चित्पत्नीत्यादौ न लोपन च वागिनार्थ्यात् एकाक्षलितापि न तद्विषय इत्यक: किं त्यात् तस्यैव समवा
यिनि वेत्र सर्वनिर्देशार्थत्वमिति किं सनि इकोत्र न रभेरिति लबकृत्यासेन सिद्धे सामान्य न्यायातिदेशस्य गुणप्रतिषेधार्थत्वेन तत्तापकसाधा
रणात् इहविरगुणात्कासेनोपदेशु यदत्र यथक्कुषक्लिश्याक: किञ्च विषयात् वक्तापकयोग्यम् अगाधिकार इति स्वपितिलिंगासंयोगेनेति भावः

अथवेति लिङ्गाशिर्हिक्षाङ् विकलानात्सिद्धिनिपरिभाषोपनिष्ठन इत्यर्थः ॥ फलीन्द्रायनमः ॥

अथवा प्रकार्यं प्रहृतिर्लोपयति भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति यदेवं सिसर्ध्रिघृषि लिपेःजुः एको फुलइ हलन्ताच्च
निक्रुसनो किंनोकरोति कथं कृतार्थं ज्ञापकम् किंकारणमेतस्मयाजननम् गुणः कथं न स्यादिति यदिचात्र गुणप्रतिषेधो
न स्यात् किंकारणमनर्थकं स्यात् पक्षपतिनावाचो भवत्युपधालक्षणस्य प्रतिषेध इति ननः क्रुसनो किंनोकरोति एवं
त्पर्येनापि नार्थः क्रितीमृज्याने न चावाक्क्रिनेयवयणाम: प्रत्ययलक्षणेन प्राप्नोति न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषे
धः अथापि न लुमताङ्गस्येत्युच्यते एवमपि न दोषः कथम् न लुमतालुप्तङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते किं न हि यो लुम
तालुप्यते तस्मिन्परं इङ्गस्य यत्कार्यं तन्न भवतीति अथाप्यङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते एवमपि न दोषः कथम् कार्यकालस
ञ्ज्ञापरिभाषम् यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुण एव भवतीत्युपस्थितमिदं भवति क्ङिति नेति अथवा कृतस्य
मेत क्रुत्रसिद्धहाङ्गविधिर्भवति ॥ ॥ अनेकपरिहारोपन्यासो न्यायव्युत्पादनार्थः ॥ राम ॥ कें ॥

॥ कार्यकालमिति तथा च तत्रोपस्थितत्वात् इत्यङ्गानामङ्गाधिकारस्थैकवाक्यतायत्त्वमिति भावः स्वपितिना संयोगवर्णान्तत्वधिकारपठि
तमिव तत्त्वधिकारस्थैकवाक्यतापन्नमपि इत्यनेनेति तात्पर्यं निषेधपरिभाषासामर्थ्यात् परिभाषा न सूत्रं सार्वधातुकनिषेधाकाङ्क्षा
तेरेकवाक्यतामात्रेण निबोध्यं कोरसमिति यदुक्तं चिचवतिचेत बहुलं छन्दसीति तूर्णकत्वं यडोऽस्यविधानादित्यर्थः न च बहुलम् वाविभिन्नास्य
न च कवाविशेषभाषायायडः लुक्सञ्ज्ञाज्ञापकत्वपरभाष्ये लोके नाभाव इति लुक्भाषायामप्यस्तीति तत्त्वमेनेत्यथा ज्ञापितेन चाविनाभ्य
स्यहमेवतिवाच्यो नत्वामात्रेणाजादौ क्ङिति क्वचिन्नसञ्ज्ञाङ्गीकारोपि सर्वत्र भाषायां तत्स्येनेमानाभावात् तत्रन भाष्यस्यैकदेशस्यक्ङिनाच १

नि भेद्यते इ
ननु क्नोपय इत्यादि सिद्धये

म. भा. कै.
वि. प्र.
१००
100

गुणो बहिरङ्ग इति गुणस्य बहिरङ्गत्वाद्बहिर्भूतसार्वधातुकाश्रयत्वात् ननु सिद्धस्यानिषेधस्यैव निषेधः क्रियते तत्राह सत्त्वादिति श्रा
न्तासिद्धत्वात्स्थानवद्भावस्य प्रतियोगिनामभावान्निषेधानुपपत्तिरिति भावः उभयविशेषणाय बहुव्रीहिराश्रयितव्य इत्याह यथेति प्रथम
म्येन तल्लक्षं यथा स्यादिति विशेषणार्थाकाङ्क्षेति तत्र बहुव्रीहिर्न गमक इति भावः ननु सञ्ज्ञान्तराभावे निवृत्तिः कथं तत्राह सामर्थ्या
दिति अयमाशयः आर्धधातुके इति योगो विभज्यते धातुलोप इति वर्णेन बहुव्रीहिस्तु रूपेषु एवं च धातुलोपे कृते लोपसति प्रत्ययास
न्तरेण तया वलमार्धधातुके इति भिन्नो गुणवृद्धिनिषेधश्चेदार्धधातुक एवेति नियमस्य सामर्थ्यादिति तत्र तत्राह यङ्गीति

बहिरङ्ग इति ननु आसिद्धत्वात्स्थानिवद्भावात् निषेधानुपपत्तिरित्यर्थः अप्यवेति ननु बहुव्रीह्यर्थमुभयविशेषणाय आर्धधातुकग्रहणं स्या
दिति कथमनवकाशत्वमत आह विनाप्यार्धधातुकग्रहणेन बहुव्रीहिः सम्पन्ने यथेकाचो हे इति ऐरजीयधातो भिन्नेकत्वालोपस्य
गुणनिषेधः पूर्वेण न प्राप्नोति आर्धधातुकग्रहणसामर्थ्यात्स्त्वाश्रयमापि निषेधबाधात् इत्यर्थः यङ्गि मिन्त्रश्च निषेधान्तर
ङ्गत्वाद्दाधानेन सार्वधातुकनिमित्त इति रहनद्भ्यासेऽनिषेधो भवत्येव तथैवोन्नरसन्नम्मु पत्ययङ्लुकोर्धाषाकालेणाङ्कं भाषा

अपवादावहिरङ्गगुणेऽन्तरङ्ग प्रतिषेधः असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे अप्यवादार्धं सिद्धयोग यङ्गार्धधातुकग्रहणं तत्र नवकाशम तस्मा
नवकाशत्वाद्गुणो भविष्यतीति इह कस्मान्न भवति लेभायायनः कामयते न हि वक्तव्यादिकं कारणं तत्र गुणनिवृत्याः सति

विषयत्वेनर्य इ लकोब्रहनिपयोजनानि आर्धधातुकग्रहणस्य सम्भवन्ति लोलो त्रिरोर त्रिरोपोत्रि जोहोत्रि मोमोत्रि स्यादिषु
त्वंधीधुवीतुनीमादिष्वायङ्लुकिति पिपकारवुकारयोरन्त्यलोप इति लोपकृते नेत्र सम्यार्धधातुकग्रहणं बहुव्रीहावपाश्रितेन धा
तुलोप इति गुणनिषेधः प्राप्नोति समापूर्विमेव मध्ये मार्धधातुकग्रहणं स्यात् अनेनवान्त्यवधानान्त्रप्राप्तिरिति षधइतिसतिप्रयोजने
कथमनवकाशं स्यात् इत्तलणयोरिति इकडस्पेवयगुणाहद्दीनयोर्निषेधइत्यर्थः ॥ नश्चेति भाषेति इत्यलोः सार्वधातुकस्य यङ्
ङ्ग्रहणमिति भावः इत्यादिष्यदस्मादिना ङकौ पुङिरलोप इति नत्रहिक्तिनीति नात्रवर्तते नरत्वहृस्विपलेनानमोत्याघ्राहलिनत्रम
पि क्तिनिवर्ततिनिषेधोत्रडेवानुतिनह्यरणविनास्य वाचिनापैक्रकथमनस्याह अनेनेति वहिरंगाद्यायसानरोगयत्रअप्रतिषेध कार्यसिद्ध
त्वाद्वाभ्यामावधानान्नर स्मापिः सन्न किं तत्र ङकश्चव्यवधानमेवाश्रितमिति भावः वस्तुतस्तु भोष्यप्रमाणात्र षाप्रयोगाणालोकउभाव
स्येवाश्रयणीयं नतिगत तत्त्वलोपे वित्त्वात्पि लेभवानेऽनक स्थानिकत्वेनगुणलक्षणानतस्मादेवगुणनिषेधोऽनस्याह इकाउतीति आर्धधा
धिकारानुरोधेन परत्वमेव कत इति संबध्यत इति भावः ॥ राम ॥ राम. १००

लोपादिति पदसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणेनान्तर्भूतत्वाल्लोपग्रहणमिति भावः । क्विप्रत्यय इति सार्वधातुकमपिदिति योगविभागेन प्रसज्यमा-
निषेधेन यावत्वाल्लभ्यते तत्र योगविभागसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावाभावाद्वाभ्यामित्यादि तत्प्राप्तिः सर्वत्र निषेधस्य तदाश्रयः भाष्ये स्थानिव-
द्भावः प्राप्नोतीति तथाचाल्विधौ स्थानिवद्भावाभावे गुणनिषेधप्रसङ्ग इति भावः । न तु ङिदिति तथा च स्थानिवद्भावेन ङित्त्वं प्राप्तमिति भावः । ङि-
त्वमादेशस्येति स्थानित्वसंबन्धि ङित्त्वं तत्स्थानापवादत्वाल्लभ्यते लसार्वधातुकत्वं दशनिष्ठानिष्ठाकार्यं नष्टः यत्कार्यं प्रवृत्तमिति प्राप्तमि-
ति शेषः । नन्विति प्रत्ययलोपस्थितेन लक्षणाबाधात्तथा स्थानिवत्त्वाभावे वक्तव्यमिति भावः । युक्तमप्यपवादत्वमप्यनुमिति नतु लिङादे-
लकारस्येति अनुबन्धसंनिपातोक्तलोपान्त्यानिनिमित्तीयमन्त्यमलिङादिति निषेधोऽनवर्यं तेन पित्त्वं ङित्त्वमिति । किञ्च
भवतीति भाष्यकारस्य कथं नानवर्तितङित्कारस्यानिमित्तत्वाय भाषः । कथं निर्मितिं तदिति नत्वं ङित्वं लकारस्यानिनद्वार्थस्थितेनान-
पि ङित्त्वमादेशस्येति अनन्यथा पचावः पचन्तीति लोपः स्यात् एवं मन्यते भाष्यकृदिति तेन लोपकेन स्थानिनि एव लकारस्य ङित्वाप-
नयेनेत्यनेन लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः । लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावः प्राप्नोति अ-
त्रिनत्वम् अस्तनत्वम् अकारत्वम् लकारस्य ङित्त्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्गः इति चेद्याहकृतादि । इत्वमात्सिद्धम् यदयं
याद्व्यादि इत्वं तत्र नित्ये तन्त्र लोपयत्वाचार्यो ज्ञापयति ङित्त्वादेशस्य ङित्त्वं भवतीति यद्यनन्तरलोपस्यते कथं निमित्ति नरतरत्वमिति ।
लोपयत्कार्यं तदुक्तं निति । निरवकाशं तत्र भवतीति किं वक्तव्यमनन्तरं नहि कथमनुवर्तमानं गणस्यात्र याहुदएव ङित्वा
देश इति यत्र उकारोच्चारणं नतु तु तु तु इति मारोत्पत्तिविशेषणार्थं स्याज्ज ङित्वायदिति स्थानिवद्भावेनलादेशे ङित्। निमित्तकार्यं प्र-
वृत्तस्य तत्र भवतीति ज्ञाप्यते ननु स्थानिनः ङित्त्वादेशस्य उक्तियत्नु अन्यथानिमित्ति तत्रैवान्तरविषयत्वात्सामर्थ्यः याहुदएवेति ङि-
त्वायत्नकार्यं तथाहृदेन किं तु इति रेफस्यापत्ति कुतः ङित् निमित्तकार्यं विधीयते सप्रसारणादिक तस्मिन्विषये तत्र स्थानिवद्भावाभावा-
दनिदेशानर्थक्यः स्यादित्यपि रचः क्रियमाणे ङित् निमित्तकार्यं तत्र भावस्यैव ज्ञापकः ॥ ॥ ङित्वादेशस्य पित्त्वाज्ज्ञायते विसर्गः ङि-
त्वादेशस्य सार्वधातुकमपिदेव तत्र भावस्येति ज्ञापकस्य सम्यग्नीयात्तत्त्वादिति भावः । भाष्ये याहुदएवेति सप्रसारणस्य सामर्थ्यं एव
स्यादयाद्यर्थत्वाल् यदिस्तु लयस्य ङित्वस्यानन्तरादि लोपयत्कार्यं नरपि तत्र प्राप्तिरभावमिति तत्र भावमपि ज्ञापयेत् तथाहि निमि-
त्त ङिति तस्मादङ्गीकृत्य स्य ग्रस्ययोगार्थः पचावः पचन्तीमादेः लोपः सार्वधातुकमपिदित्यस्यानुवृत्तिः ङित्त्वस्य स्थानीकृतत्वादिति भाव ।

म.भा.वै.
वि.प्र.
२०२

ननु वचनेन क्रियमाणे लिंगस्य समुदायविशेषकत्वाद्यस्य सह इ॰ रिसमुदायेपि समुदायस्य हिलं भवत्येव अत एव न त्रिप्रभृतिग्रहणे लोपि
निषेधः सिध्यतीति तत्र स्थानिवत्त्वेनासिद्धत्वमिति प्रयत्नं इ॰ नैव स्थानिनाऽत्र इत्युपरे शोषकेणेति ज्ञापकं स्यात् इ॰ नापकार्यं न स्थानेकस्या
पि ज्ञापकस्यास्तत्राह भाष्ये पर्यायप्रसङ्गेवेति प्रसङ्ग इ॰ न सकेवले ग्राणनोऽसत्प्रसङ्गालुविधानेन न चरितार्थत्वात् अच्चपदे वरि
तार्थस्यैव च समुदायविशेषकत्वमत एव प्रतिनाविधिमात्रे इ॰ प्रतिभावः इ॰ तेन नसिद्धान्त यत्वमिमनर्थः यादृशस्य वरीति
यादृग्यइति रिसमानानिकारणात् यादृशस्य स्थानिवत्त्वाद्युद्यस्य इ॰ न सर्वेन नरादि न लक्षणायामानाथवद्वतिभावः प्रमाणात्तन्नादि
ति स्थानिवन्नप्रतिषेधात्समुदायाननिमित्तत्वन्न स्वावयवेऽग्रे यावत् विनिषेधप्रसङ्गोपि निमित्त यदि समुदायइति तत्र स्थानिवत्त्वेन समुदायस्य
इ॰ नेयादृशः कथं इ॰ नैमित्तिके तत्र इ॰ न सामान्यफलस्य तत्त्वेनापि सिद्धत्वमिति भावः केषांचिदिति अत एव यादृशस्य तत्वकारः प्रसिद्ध्यर्थे

अपर्यायप्रसङ्गेवेति समुदायस्य इ॰ ग्रहणेनैव क्रियमाणेषु न यादृशस्य नर्थः यादृशस्य वस्थानेन इ॰ नं क्रियते न समुदायस्य क्रियते न नत्रिप्रभृतिग्रह
णस्य प्रसङ्गाद्यानतारः ततिमित्तिसिद्धिरिपि यादृशादिति इ॰ नित्युग्गनिषेधः सिध्यति यदि समुदायस्य स्थानिवद्भावेन इ॰ कार्यमभविष्यदादेशे इ॰ नै

अपर्यायप्रसङ्गे च हि यादृशः समुदायस्य इ॰ नैइ॰ नैवैनं करोति नस्य तन्नयोगेन वा इ॰ नापकार्यं न ग्रहणं स्यात् इ॰ निमित्तकार्यं न न भासू रिति
न यथास्यात् विस्त्रिंनतज्ञापयति इ॰ निमित्तकार्यं न तदादेशेन भवतीति केषांचिन्मतेऽपर्यायप्रसङ्गे वरीति न त्रावयव इ॰ न वा रेण सम
दायस्य इ॰ नैविधीयते न स्थानिमात्रेणाम एव हि कुर्वीतिनिमित्तसप्तमीपक्षेपि गुणनिषेधः सिध्यति अस्मिन्पक्षे इ॰ नैवैनं करोतीति सम

कः केवलस्यादेशे इ॰ नैवार्थं गुणनिषेधेन त्रिप्रभृतिग्रहणात् संप्रसारणमपि यान्नातिप्रसङ्गेनैव एवं च सामर्थ्यात् समुदायविशेष
कत्वादिति भावः इ॰ नैवैनमिति स्थानिवत्त्वेन इ॰ नैसिद्धत्वेनिषेधः इ॰ नापकार्यमिमादि ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादिति भावः
न स्थानाद्विरिपि त्वस्य इ॰ न प्रयुक्तिं किं विस्तरेण इ॰ नेन प्रायोगिति निमित्तिः न तत्स्य च इ॰ नालस्य स्वापवादत्वात् आदेशस्य इ॰ न स्मर्थेन हेसा
थक एव सार्वधातुकमिमादेरि इ॰ रिस्स्य उपमे प्रथमार्थत्वेन समुद्भतनायाः [illegible] नार्दिति भावः नविर इ॰ नेत्त्वयादि
[illegible] लक्षणगुणवृद्धिबाधनार्थं विज्ञुग्गिमारेनुसिवति निषेधार्थं चचरितार्थ्यमिति च इ॰ त्वपि त्रिभाष्याकृत्स्नं [illegible]
सिद्धेः एतदर्थमेव हि भाष्यमतस्वीकारः यत्तु संज्ञाशब्देक विधेयनिमित्तेन नवृद्धिवारणं अत एवात्र शेषिति नास्तीति तत्रास्यार्थस्य भाष्या
स्यस्वात् लाजेनाजैमसांगवृद्धिरपि भाषा ज्ञापकत्वपरभाष्या संगते स्थानेवा भाष्या सिद्धेः नसिवे म त्र कृ सस्याचीनाचीनत्रुवर्मे अनारे

[illegible]

ग.भा.
२०२

दीधी भाषायामिति अनन्यत्रभावो दृष्टविषयत्वाच्छान्दसत्वेऽनिभावः ह्रस्वेनेति भाषायां न संप्रति प्रयोगे ह्रस्वस्यापि व्याकरणेन नरान्तु सारेणाऽप्यह्रस्व
प्रयोगास्तिनावाच्यगानस्यापूर्वस्याऽनुविधानमिमर्थः एवं वृद्धे आदीध्यनमित्यादिलक्ष्याभावात्संभवद्वृत्तिकत्वमिति भावः अधोवेति ।
एवं लक्षणस्याव्याप्तिरिति पारकं भाष्यमिति भावः अमयेनेति दीधीङ्वेङिन्नान्तपरस्य परपलक्षणेन वितिश्रन्तरङ्गत्वादिति नन्वेवं वहि
दीधीवेवीटाम् कुन्त्वविषयत्वादिति भाषायामेतयोः प्रयोगाभावात् ह्रस्वानुविधिनाश्वेति यद्यपि भाषायामपि ह्रस्वमेवानुविधीयते सि
द्धस्यान्यस्य वर्त्ततिन्यायात् नष्यापादीध्यनमित्यादिप्रयोगः कुत्वसिद्धान्ति ह्रस्वस्य च कृत्वस्यानुविधानमित्यर्थः नन्वकृत्वस्य ह्रस्वा
नुविधानमिति अपवादह्रस्वानुविधिरित्यस्यायमर्थः गुणस्कृत्वसिद्ध्यर्थ एतेन न च सर्वं च गुणनिषेधः इति अदीधेरिति लड्ड्यामयेननिष्
दीधीवेवीटाम् किमर्थमित्यत्र आने गुणवृद्धी माभूतामिति आदीध्यनमादीध्यकः आवेव्यनमावेव्यकः अयंयोगः शक्योक
र्तुम् कथम् दीधीवेव्योः कुन्त्वविषयत्वात् ह्रस्वानुविधिनाश्वकृत्वस्य कुत्वेऽप्यदीधेदीधयुरिति च गुणस्य चाभावात्प्रतिषेधः ।
दीधीवेव्योः कुत्वविषयत्वात् ह्रस्वानुविधिः कुत्वसिद्धवद्दीधीवेव्योश्च कुत्वविषयत्वात् ह्रस्वानुविधिनाश्च कृत्वस्य कृत्वसिद्धदीधे
दीधयुरिति च गुणस्य चाभावात्प्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधः अप्रतिषेधः प्रजापतिर्वै यत्किंचन मनसा दीधेत् होत्रापनुत्ः
कृपणं दीधेत् अदीधयुर्दाशतये स्तनासः भवतीत्युक्तमुदाहरणम् अदीधेरिति इत्यत्र युक्तमदीधयुरिति प्रयत्नस्त्रिगु ।
ण: प्रतिषेधविषयस्य सम्भवेन सयथेव वृत्तिनियमेन प्रतिषेधवाधने एवमिममपि बाधेन नेषदोषः अमीत्युगुणः प्रतिषेधवि
षयस्यारम्भसामर्थ्यात्सजातीयप्रतिषेधवाधने कर्म्मवत्सजातीयः प्रतिषेधः यः अयुष्याप्पूर्वः प्रकृत्यात्र्यपृथय्य अ
ष्यावाधनेनासामनस्यवाधनं भवति नासामकृति दिवेवेन स्निग्धनिषेधे नमितगुणमप्रमत्तेन असिद्धत्वात् आयो आभाव यदि
नहीयंयोगोनारभ्यते कथं दीधनवेव्यदिरिति च अपनत्वमयेन दीध्यदिरिति च अपनत्वमयेन भविष्यति ॥ रामः ॥ ॥
अदीधयुरिति जसिप्रयः षड्विधप्यसत्वात्कृत्वाद्दोषः प्रकृत्यावधायमिति नन्वङ्गीकरणत्वादृते नेवसाध्यमित्यर्थः येननाप्रा
प्तेरिति कार्यविशेषविज्ञापनाय सामर्थ्यात्प्राप्ते न च कार्यसामान्यबाधप्रसिद्धस्याभावतायामनन्यायात्र लोपः कथं दीध्यदिति इलम्बा
लोपः वस्मिन्वयेकृति हीकारलोपः लोटडाटावित्यगमः अप्रत्ययेनेति वानोडिन्त्वाद्गुणाभावः दीधलेयोदीधीवेव्योरितीकारः
लोपः कृत्विपप्रत्ययेनेनिपातः आसन् चडिन्त्वाद्गुणाभावः एतेन्कावद्रतिप्रत्यासेः ॥ कैः ॥ इत्यानुसिद्धगुणस्य कथमनेन नि
षेधः प्रमितेव सर्वस्यापि गुणस्य प्रमत्याश्रयत्वेन वहिरंगत्वान्तरंगनिषेधाभावादिति भावः सर्वत्रैव आर्धधातुके अपनेहत्वात्कार्यविधा
यति यकृत्वेन न इष्टगुणकार्याणां परमर्थाहिरिति भावः केचित्तु सामान्यविशेषाविषयत्वेन त्यायपानयति नत्वायनेन सवेलत्वणात्यथः ।

दीधीवेवीटां नेतिप्रतिषेधं
गुणोऽज्स्मात्ययाश्रयः किं
निवेतिनिषेधोपिनसंश्रयः
दीधीतिप्रतिषेधः

श्र.२

म.भा.कौ. चि.प्र. १०२ 102

भाष्ये क्विबिति सिद्धेन संज्ञास्वियोः सिद्धरूपयत्नाः प्राप्नोतीत्यत्र प्रयोगोऽनुकूलार्थः नत्वत्रेति पोऽन्तरेण हि लोपेन तत्रास्यान्तरयोर्यणाः तस्यैव
भवति तद्विषयत्वेन तन्नाम्न एव ज्ञापितमिति भावः भाष्यपुस्तके तु ग्रहणमस्तीति नत्वेतस्यानित्यत्वमर्थेऽनेन स्पष्टत्वे न तद्ग्रहणीयमत्र भाष्ये इति।
नाम क्वचित्केन स्थानेऽयज्ञवर्णेत्याद्युक्तत्वान्नित्यमस्यानित्यत्वं सिद्धमिति भावः वस्तुतस्तु यच्चैवमिह भाष्यवैकल्पं पक्षान्तरं प्रापे।
ऽविकल्पनित्यत्वस्य स्थाने ग्रहणान्तरं तु पक्षे स्त्रीत्वभाष्यप्रमाणमाप्नोति यमरूपग्रहणमस्य नामभिधानतन्त्रस्यात्वेन सप्तमीत्वा
न स्त्रीत्वाद्यनुवृत्तावपि स्त्रीप्रत्ययाधिकारविहितत्वाभावादिति व्याख्येयः ग्रहणमर्थस्य स्त्रीत्वाद्यर्थत्वेऽपि सिद्धेनैव चनस्य लोपकत्वाश्रयः
स्थानिवद्भावमात्र इति नेत्युक्तमतः पिपठीरिति पिपठिषतेः क्विप् अतोलोपः सकारस्य लोपः षत्वस्यासिद्धत्वात्सस्य पुंस्त्वमिति तत्र
श्चैवाति हलन्त्यस्थानिवदिति तिस्रलोपस्य हलन्तस्थानिवद्भावाभावः आमामिति अनयोस्तत्रैव नावस्थानविकल्पविधिहितैवरूपाणामपि
तदेवानिवार्यत्वेऽपि यथास्यादिति नियमनमर्थः ईरूपपाठादौ दीर्घस्य तत्रेदं प्रयत्नवत्त्वालिङ्गदीर्घत्वेऽपि दीर्घे तत्र
चनाद्भवति पिपठिषिग्रहणं तु लानित्यसम्बन्धकारलोपस्य स्थानिवद्भावान्नत्वं ग्रहणाभावात्तु प्रभावतः पिपठीषीति कथं स्या।
त्स्यापि ग्रहणं भाष्यकारेणैव कण्ठतः पठितं तत्र नाम्न्यस्मिन्नाम्नि प्रति भाष्ये पावकोऽस्तु तत्रैव नियमे।
इति निर्दिष्टमानं पुनः सिद्धं तु लक्षणप्रयोजनमिति व्याप्यत्वात् चरममात्राभावान्नियमः शक्यते इति किं वा सूत्रप्राप्तेति गुणाः प्रतिनियमः
क्रियते पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः रोरित्वेनैव प्राप्तेति नेषरोषः चाकृत्यकार्येऽनित्यत्वात् नचैव तत्राकृत्य यथावासिद्धं दीर्घः।
दीर्घत्वेऽनस्यासिद्धत्वान्नियमेन भविष्यति ॥ ॥ नुमहलः संयोगस्येति दीर्घत्वमिति तत्रायस्तीयम् ङो विधिः प्रतितत्स्थानिवदिति
सर्वोऽत्रव्यापि भविष्यति नन्वङ्कोऽलं तत्स्थानिवदिति अयमेवेति सिद्धेवस्यासिद्धत्वियमदीर्घत्वेन स्यासिद्धत्वात्प्राप्तिर्नियमेनव्याहतिः।
तत्र यथाशास्त्रं हृस्वामविकृत्वमेव तस्मै प्रयोगादवनन्तविकल्पः अनादीरिमत्वमसिद्धत्वात् पष्ठात् स्थानिवत्तत्र सिद्धत्वान्निषेधवचनात्।
रोमोऽभावमिति वोध्यम् क्विबिति अपराद्भस्याश्रयमाणः प्रमयपरत्वार्थः कृत्तत्वाच्चावधिप्रत्ययिकत्वेऽस्य तत्स्थाने तत्त्वाभावादिति ॥
सविधौ स्थानिवत्त्वाभावाज्ज्ञेन तत्त्वलोपित्वेनेति इत्थं नत्वकोऽलमस्य स्थानिवत्त्वनिषेधात् तेनोलोपस्य स्थानिवत्त्वे तु लेभमत स्थान्यारेका
विति अनादीरित्यत्रेति नत्वसमानैव यत्र हस्वादेशादिति सिद्धेणापायसिद्धत्वत्वचनचरितार्थसिद्धत्वेऽपि तत्रापि सिद्धेणपतलोहविस्य
प्राग्वृत्तौ हल्ल एतस्यादिति निवाच्य तावस्यापामदिति परेसर्वत्रेहत्वं गत्वेनेनमपदेऽसिद्ध लाघवप्रामाण्यात् एकवाक्यत्वेनपदान्ते।
ति सिद्धत्वात्पुनरोविधिमानसमार्थमेवत्वपदाचिमानस्यापिधानेसिद्धेणपकारेणापत्ति सिद्धलोपात्तरस्मात्सवर्णदीर्घेत्वरूपकारस्यविषय।

रा.म. १०२

हलोऽनं अनन्तराहलो यस्य स्यार्थे नत्वा यारस्येति कालस्यात्र सोऽर्थः यद्येति वर्णान्तरोच्चारणे अर्धमात्राकालस्य नियतत्वात् पिकोऽर्ध
मात्राकालस्यार्थः अनन्तरमात्राकालाव्यवग्रह इति यानि पदान्यानि तस्य विरोधः नैव दोषस्त्वात् संज्ञाभावेन दोषः संज्ञायां च न प्रयो

हलोऽनन्तराः संयोगः कथमिदमिति किमन्तरशब्दस्य नञा बहुव्रीहिः अथ अनन्तराणां हलां समासेति प्रश्नः अन्तरं विवरं वर्णान्तरं
कालः इत्यर्थः अविद्यमानानीति मध्ये येषामन्यवर्णो अविद्यमानाः स्वाधयस्य निषेधात् नत्वा यारस्य अवग्रह इति अर्द्धमा
त्राकालोऽवग्रह इत्युक्ते अर्द्धमात्राकालेऽस्मिन्नावर्णान्तरशब्दार्थत्वेन तत्र गुरोरन्तत इति स्वतो न भवेत् नैव दोष इति दोषनि

हलोऽनन्तराः संयोगः अनन्तरा इति कथमिदं विज्ञायते अविद्यमानमन्तरमेषामिति आहोस्विदविद्यमाना अन्तरा एषा
मिति किं चातः यदि विज्ञायते अविद्यमानमन्तरमेषामिति अवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अथ विज्ञायते अविद्य
मानोऽन्तरमिति अथ विज्ञायते अविद्यमाना अन्तरा एषामिति न दोषो भवति यथा न दोषस्तथास्तु अथवा पुनर
स्त्वविद्यमानमन्तरमेषामिति ननु चोक्तमवग्रहे संयोगसंज्ञा न प्राप्नोति अथ किमर्थमुपलक्षितं विद्यमानेऽप्यन्तरमिति नैव दो
षाः न प्रयोजनम् संयोगसंज्ञायां सहवचनं यथा स्यात् संयोगसंज्ञायां सहग्रहणं कर्तव्यम् हलोऽनन्तराः संयोगः सहेति व
क्तव्यम् किं प्रयोजनम् सहभूतानां संयोगसंज्ञा यथा स्यात् एकैकस्य मा भूदिति यथान्यत्र न यथा अन्यत्रापि यत्रे
च्छति सहभूतानां कार्यं करोति तत्र सहग्रहणम् न यथा सहभूतपाठ भमश्रमसंतसं सहेति ॥ इन्तये संज्ञा क्रियते प्रयोजना
भिनिर्वृत्तये वा इहचोभयाभावः अधिकरणाहते हेतु कृतसंबन्धाभावात् विचार्यमानाणामिसूत्रे वाक्यान्तरे च
द्वैते न गुरोरन्त इति अन्यस्य बहोदोषप्रसक्तिश्च न नैव विप्रतिषेधप्रसक्तावयवस्यावग्रहे परस्कारं कुर्वन्ति अन्यत्रयानिसिद्धा
वपि समासस्य सकृद्वचनात् पदान्नाम्नोऽवग्रहे न इति सम्यागाम्नाय अस्ति नाममवग्रहः संयोगसंज्ञायामिति हहि संज्ञा समानत्वं च विद्यमाना
नाहत्वं एकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति ॥ ७ ॥ नतमिमर्थं स्मात् दोषनिवृत्तये नापि अवसथा हेतुः इति अन्यत्रैस्मात् हियत इति अयो
योनियम्यत्वेऽपि तत्र प्रकृत्यवयवस्य नहि प्रकृत्यवयवस्य अत्र वैसिकं समसदाय एव यं अन्तरिति समासे समस्यमानपदे

म.भा.कै. नन्वनंतरग्रहणात् एकैकस्य संज्ञा उल्लंभेत्यत आह अनंतरयोरिति एवं च नन्तु एवलक्षणमिति भावः संज्ञाप्रतिबंधेति पाठक्रमेति योध
वि.प्र. योधः संज्ञाप्रतिबद्ध इति पाठः स्यात्स एव कस्मादिति वहूनां संनिधानः विशेषणत्वयोर्बहूनां च संज्ञायाः सिद्धत्वविधानात्
१०३ लनादिति भावः परिहरति एतेष्विति पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनेऽनिति द्विर्वचनकार्ये यस्यासिद्धत्वेन तत्पर्यकं नतु द्विर्वचन

103

यं

किंचस्यादिति द्वयोरानंतर्ये एकैकस्यापि संयोगसंज्ञायां संज्ञाप्रतिबद्धकार्यसिद्धिरिति प्रश्नः निर्यायादिति स
तिरेफयकारः संयोगरूपत्वप्राप्तिः नन्वस्यापि सत्त्वे अवमहाभाष्ये इति यकारस्य द्विर्वचनकृतेनैकस्यार्थेन

किंचस्यात् यद्येकैकस्य संयोगसंज्ञा स्यात् इह निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरितीत्वं प्रसज्येत इह सं
स्कीष्ट इत्यत्र संयोगादेरितीट् प्रसज्येत इह च संस्क्रियते इति गुणोऽर्तिसंयोगाद्योरिति गुणः प्रसज्येत इह च
दृषत्करोतीति समित्करोतीति संयोगान्तस्येति लोपः प्रसज्येत इह च शक्नोतीति स्कोः संयोगाद्योरिति लोपः
प्रसज्येत इह च निर्याता निर्वातः संयोगादेरातो धातोरिति निष्ठानत्वं प्रसज्येत नैष दोषः यत्तावदुच्यते इ
हतावन्निर्यायात् निर्वायात् वान्यस्य संयोगादेरितीत्वं प्रसज्येतेति नैव विज्ञायते संयोगाद्यादेर्यस्य सोऽयं संयोगादिः स
योगादिरिति ॥

भवति यथास्येत्यादिरिति एतेनैकत्वेपि शर्वत्रासिद्धमिति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वान्नायं दोषः शक्नोति इत्यत्र ककारे इति
परतः ककारः संयोगाद्यवयवस्येति लोपप्रसङ्गः

स्यात्तदभावप्रतिपादकमिति भावः संयोगोऽभवत्यादिश्चेति प्रत्येकसंज्ञापक्षे स्कोः संयोगाद्यवयवत्वासंभवेन षष्ठीसमा रम.
सासंभवात्तद्वाच्यकर्मधारय एवेति भावः आदिशब्दश्चात्र भूतसमीपवाची आदित्वं च प्रत्यासत्त्या संयोगत्वाक्रान्तत्वं तेनैव च १०३
येवेति एतां तां संयोगादिग्रहणं चारितार्थ्यं वोध्यम् अन्यथा शक्नोतेरप्यसंयोगक्रमादौ तनकस्यापि लोपः स्यात् ॥ ॥

कथं हन्नाविति अथं हृदेवपरेऽउगुरुः संयोगस्य हि तवमेन यत्नो नैरबाधावात् संयोगहैनैवानेकसंयोगप्रतीतेः नहि हन्नावनेकयोप
वसर्जनाद्येनिभाषासमन्ते संख्याविशेषानवगमसैववभाषाकृतानाकृतात् ननु नेकावनमहूतितेनाकृ मिति विभाष्यनो संयोगान्पर
इति नवैसावयव संयोगग्रहणं यादिग्रहणे न त्रयघपिरसि द्वानोनपूर्लेस्यार्थपादकविवतामानस्य लोपविधानान् तथापि हिवे
हादिष्ण आचार्यक्रि वेनभ्यातिऽ लिङ्गादिमात्रेपत्रवाणफलमिति वाच्यं सर्पिश्चमत्राङुपरेषण्यमनह्नमाध्कमास्यादिस्रोपदे

संयोगाविति कथं हन्नाग्नुपसर्जनार्थस्य हि नावगमितिरिति वेत् आदिग्रहणसामर्थ्यात् अन्यथा संयोगादि तिवन्नव्यं स्यात्।
संयोगान्तेरण आकारस्तत्र स्यात्ः स्थानमिमथ्यसाध्यात् संयोगावनाविति अत्रापि संयोगस्य लोपस्य संयोगन्यस्यविश
षणान्नस्य विधोलक्ष्य अत्र ग्रहणमाश्रित संख्याभेदः संयोगयोग्यागदेयादेवमर्थविज्ञायते संयोगयोरिति षष्ठीसमासस्या।

कथं तर्हि संयोगे आदी यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति एवं तावत्सर्वेमाङ्गपरिहृतम यत्तूक्तं तेहषकरोति संयोगान्त
स्य लोपः प्रसज्येतेति नैव विज्ञायते संयोगेन्नावयस्य तदिदं संयोगान्तं संयोगान्तस्येति कथं तर्हि संयोगावृत्तावस्य तदिदं
संयोगान्तं संयोगान्तस्येति यत्तूक्तं इह शक्नावसतिस्कोः संयोगाद्योरिति लोपः प्रसज्येतेति नैव विज्ञायते संयोगावादी
संयोगादी संयोगाद्योरिति कथं तर्हि संयोगायोगादी संयोगादी संयोगाद्योरिति यत्तूक्तं इह च निर्यातेति निर्वान इति संयो
गादेरातोधातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं प्रसज्येतेति नैव विज्ञायते संयोग आदिर्यस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति कथं तर्हि
संयोगादादीयस्य सोयं संयोगादिः संयोगादेरिति ॥ ॥ श्रीयतश्चार्थः संयोगयोरिति नु द्विवचननिर्देशः स्कोर्हि तात्र सप्तमी।
पयो पिहलो हिं तात् नेनायमर्थः झलि परतो यः संयोगः परान्नेव यः संयोगस्तस्यादिः समीपाय ककारः सकारश्च नयोर्लोपः इ
ति नचैवं सति पदाकाष्ठं तत्र स्वः लोपः प्राप्नोति संयोगादेस्तान्तस्य अत्रापि संयोगादेरन्तस्येव संयोगान्तोस्य आकारस्तत्र आद्यान्तेन
मिति सिद्धं आदिग्रहणं हि वसंख्याश्रयणार्थम् ॥ कः ॥ स्किसैवग्रहणे न नामधातवेष्वाप्रसङ्गेरिति भावः लिङ्गादिषु आत्मनोधा।
नेति सूत्रस्य भाष्यग्रामाण्येनाचार्यक्रियोः भावाच्च सिद्धं तेन निर्यादिस्या रिवारणं यो गाद्य वयव संयोगग्रहणं पुनरिति बोध्यम्।
भाष्य आदीरिति यद्यपि मुख्यादि वनु भयार्थो हतेन यावत् आदिशब्दो गौण इति भावः श्वेव द्विवचनान समासेन तोष परिहारइति न भाष्या
र्थः उभय वापि हि वचने नायम सन्नारनस्याह षष्ठीति एवं कल्पने पि संयोगादिर्विशेषणमर्थात् तत्रनीति भावः आदिशब्दमुख्यनावयववाची।

म

म.भा.कै.
वि.प्र.
१०४
104

ननु प्रत्येकमत्र व्यपदेशिवद्भावेन सर्वस्यापि समसमीपत्वेन दोषबहुत्वं स्यात् आदिग्रहणसामर्थ्यान्न व्यपदेशिवद्भावः प्रवृत्तेः । तत्त्वेन तत्र प्र-
त्येकं संज्ञेति पक्षे वाच्या हल्समासः अत्र न प्रत्येकं संज्ञेति युक्तः स्वविषयं गृह्णाति यतः । हलन्तानि प्रत्येकं संज्ञायां भवन्तीति न मे वृत्तिः पश्यावाच्यः संयोगो
नि एवं वा न व्यर्थसंज्ञाविधानात्समासेऽकर्त्वाविकाशः पदिसमासानि समायातात्प्रत्यासन्ने शक्यं ह्रस्वनिमित्तं स्यात् इति सन्निधिमात्रः किंच एकत्वसामान्येन वर्णा
प्रत्येकं संज्ञानाम्नि तादृशलक्षणमात्रप्रयोजनत्वात् विशेषणत्वेन ग्रहणं विभक्तेन तत्र समभवति उपलक्षणत्वात् सामान्यापेक्षत्वात् क्रियाद्यन्तग्रहण
सामर्थ्याद्धि वचनानां तेन विधिग्रहणस्य प्रयोगस्य नियमकत्वाल्लाभः बहुवचनान्तेनापि संभवादित्याहुः तत्त्वेनान्वयः संज्ञाक्रियानन्तरमुपयुक्तं ॥

कथं कृत्वेति संयोगसंज्ञायाः अनर्थत्वात् संयुज्यन्ते अस्मिन् वर्णाः इति समुदायः संयोग इत्यर्थः स्याश्रयणात् सहग्रहणेन कर्तव्यम् स्या
होस्विदिति द्वयोरिव समासविशेषस्यानाश्रयणात् द्वन्द्वनाम वेत्यर्थः ॥ ॥

कथं कृत्वा एकैकस्य संयोगसंज्ञा प्राप्नोति प्रत्ये-
कं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टेति यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येकं भवतः ननु वाक्यमप्यस्ति दृष्टान्तः समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति
रिति यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते यदि त
त्र प्रत्येकमिष्यते तदा सहग्रहणं कर्तव्यम् अथ तत्रान्तरेण प्रत्येकमिति वचनं प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः तदा
पि नार्थः सहग्रहणेन अथ यत्र बहूनामानन्तर्यं तत्र द्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञा भवति आहोस्विदविशेषेण ॥ हल ॥

यथा पणावेवात्र समुदायस्यैकत्वाद्द्विवचनं नाद्वयत्वैकत्वाः यदा तु द्वयोरेव हलोरानन्तर्यं न तदा द्वयोर्भवत्येव हल इति जातौ बहुवचनं ।

निर्देशात् ॥

वरपदे संयुज्यन्ते यत्र वर्णाः संयोगान्तर्योगिप्रतियोगित्वं तिर्यक्स्वे वा व्यपदेशार्थं समासप्रतीतेर्युज्यन्ते नैतद्यातिरिक्त तत्र वर्टि तपरत्वा
कार्य एव समुदायस्य संज्ञा पद्मावनिष्ठा पत्तेः तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेनेत्यवधेयः अत एव भगवता गार्ग्यादिना न्यायमा
श्रित्य सहग्रहणं प्रत्याख्यातं नन्वत्र महासंज्ञायामपि नन्वविशेषेण यत्र द्वयोर्बहूनां चेति नार्थः अस्याविशेषस्याप्रमाणत्वात् मस्तोऽस्त्
वहानां संगते व्याप्त्यस्य द्वयोर्मिस्यति अत एव भाष्ये समुदाये संयोगादिलोपः इति वक्ष्यति तत्र युक्तिमाहयत इति भाष्यं पूर्वोत्तरे पकर्णा।
त्वाश्रित्य व्याकरणं कश्चिद्व्याकरणसंस्कारे पलाश्रयेण दोषाय भाष्यः हल इति जातावेति वक्तव्यं हलो वहलं प्रत्येक दोषः स्यादिति हि विम

हल.
१.४

यथेतन्नायतीति तस्मादिन्नानां समसोपयोगिनेतिभावः वर्ण्णीयते । स्वेत्यभिधानेन यत्येहृत्नामयानस्थिति द्वितीयैककाले द्वितीयैकाकोहितं नकार
सहितस्यैव श्राद्यवयवाचः यत्नाभावेन तन्निषेधायहल्लोरितिवाच्यं बहूनांचाविचारेन इतिबहूनांचानन्तरत्वे इतिकृत्विमाठः नचत्रवि ।

संज्ञेति यस्मिन्नसंर्गे सीतितु मिकृतेतन्नसज्ञानांसंयोगसंज्ञानन्तस्सजयोरितिसलोपाप्रसंगः निर्देशादिति यः संयोगे नासावङ्गा
दिः यथाङ्गादिर्गकामलकमस्य पुरायोनासौ संयोगः इत्यिद्धीयिषतीति अत्रहासंयोगनेतरेपरेचतन्त्रस्कामस्य संयोगादिर्नाहिर्वे
वनस्मिथप्रसङ्गः नचानियैति अजाश्रयः प्रतिषेधविधिः अजादेरिति कर्मधारयः तेनअग्रवअरः परे तेनायनसानदिहृयाने ।

कस्मात्तविशेषः सम्प्रदाये संयोगादिलोपोमल्लः सम्प्रदाये संयोगादिलोपाप्रसङ्गेनसिध्यति संज्ञाबलेन इष्टवानिर्देशात्तत्तत्ति
स्वकारिति वागस्य संयोगादेरितितेन प्राप्नोति इष्टवसकोवीहमितिअत्र संयोगादेरितिसत्वप्राप्नोति इष्टवसंयोगत्वादिति गु
लान्द्विसंयोगाद्यादितिगुत्वनप्राप्नोति इष्टवगोमान्कृतानियववमान्कृतानि संयोगान्तस्यलोपइतिलोपोनप्राप्नोति इष्टवनिर्देशा
नोनिर्देशात् संयोगादेरातोधातोर्यितिनिष्ठानत्वंनप्राप्नोति ग्लानिरिकृहत्योर्हयोः संयोगसंज्ञा हयोर्हलोः संयोगइतिचविहितेव
ने हयोर्हलोः संयोगइतिचद्विर्वचनेनसिध्यति इष्टमिकृतिस्त्रीयति स्त्रीयते सच इतिस्त्रीयितीयति ईहः संयोगस्यवृति
द्विर्वचनेनप्राप्नोति नचात्रविधेः नचाएष्वदोषः किंकारणम् अजादिविधेः नपरः संयोगस्यानहिरुक्तंत्र अजादेरितिवचनेन अ
यथाद्वेवंबहूनांसंयोगसंज्ञा अपृथग्विद्वयोर्हयोः किंतन्मनस्थितासह्रेण यथाविरस्मन्नसिमयलमयः सहेकनेत्यम गते ।
मिषाद कथम् यदातानांबहूनांसंयोगसंज्ञानस्तेव विग्रहः कस्मिन्नेत अविद्यमानानमत्रमषामिति यदाद्वयोर्द्वयोरित्येवविग्र
ग्रहः कस्मिन्नति अविद्यमानाद्यन्तराएषामिति ॥ ॥ इहशब्देनरकारेणनकारेणाद्यावहितानांद्विरुच्यतएव अविद्यमानमिति

बहूनांचानन्तरत्वेसम्प्रदायाद्द्विर्वचनेनबहूनामेवसंयोगसंज्ञानद्वयोर्द्वयोः अविद्यमानाहृति मध्यमपञ्चायस्य सद्वयोरेवमध्य
भवतीतिसंसर्गेवहिप्रयोगस्यादिविशेषावगतिरेतन्नाहृद्वद्वयोर्द्वयोः संयोगसंज्ञाभवतीतिपरः ॥ कल्पीन्द्रायनमः ॥
ग्रहेकमिसारेष्कमयोः संयोगसंज्ञास्यान्तयोर्मध्येवर्णीस्यात्किञ्चाचवानमतिचत्रवर्णोत्रुमकल्पतायवयप्राययवालोपकलाभावान्तासमर्थ्येनस
वर्णाकालव्यवायोपिअवर्णनस्मारोषः द्विवंचनवदिति एषामितिबहूवचनात्तिनश्रयितव्या नस्यसंग्रहनत्रनिवृत्तसनाम अनतराभ्यहेवि

प्र.का.कै.
वि.प्र.
१.५

105

संसर्गानियोगमात्रेणवाधोरस्यैयतिहृयोश्चैवेति विधुनेऽसंगंतेहृद्गंतार्थे ऽवनसापेक्षुमित्रारो ऽपि प्रयोगेऽपि विशेषवाचकानि हेतुर्हेतुः अनग
विधानस्येतिन विधानस्येतिवाचपत्तृहृयाभेवमर्थः नियतावधित्वपनेति अवधिनेतिरित्यासहितत्वेनएवतशोनियमेनभवति अनवसाहि
येनतनत्रावधित्वस्यनियमेनप्रतीतिस्त्वधिनविवक्षायामेकत्वाद्वितीयेतिभावः यसमत्वनियमेनावधित्वेनस्यावधिनविवक्षा
यांहेनतिनासर्वनियतत्वमसमासहितत्वेनहेतुस्थितत्वपञ्चवधित्वपनाशविवक्षितनायसंभवतीमतत्रार्थः अन्यथास्त्रवधिनविव
क्षायांद्वितीयानतनाविवक्षायाषष्ठीसर्वस्यावत्रात्तनेतालाभननियतेनिकथनमधिकंस्यात् इतिवाच्यं पृथक्ग्रहणमिति नच

दूयोश्चैवान्नोति अन्नरान्नोरेणयुक्तइति द्वितीयाकस्मात्सत्यत्नभवति उच्यते यसमभ्यापेक्षयानियतावधित्वपनादि
वतितानाचमात्रान्नाकमत्तुलः अयमेअन्नरायवलसिरावक्मानितनवाद्वितीया यसमत्वनियतावधित्वेनविवक्षतेऽपि

दूयाश्चैवान्नरणकश्चिद्द्वियनेनवा एवमपिबहूनामेवप्राप्नोति

तत्संबन्धमात्रेतत्राषष्ठ्येवभवति नत्वाहितत्वायनेकिंतयोरेवावधित्वगुणानासमहितयोरिति अवधिनियमाभा
वात् द्वितीयायापृथक्ग्रहणान्नियतावधिविवक्षाविषयायाअभावः ॥

ततश्चावेश्यंनतांतरोलग्रहणाभ्यांद्वितीयापत्तिः तयोरश्रयत्वेनविशेषाभावात् नचप्रथमाबाधनेनसपूर्वोयाः प्रथमा
यात्तत्वस्यापहृत्यर्थंचावस्थितविभाषयात्तस्यपरिहृत्वात् तस्मात्पृथक्ग्रहणंसंबन्धविशेषस्यप्रतिपादनाय अ
वधित्वस्यप्रतियोगित्वस्यवा तेनप्रयोगमंतरेणावधिसिद्धम् एवंचसंबन्धमात्रविवक्षायांषष्ठ्येवेतिभावः ननुभाषा
दूयोरितिषष्ठीद्विवचननिर्दिष्टस्यद्वितीयाद्याहीतिवरुवचननिर्दिष्टानुपपत्तस्तिवेत्र प्रकृतेद्वितीयादित्वेननकेवलोवर्णोति
द्विष्ठानयामसत्तितयोरेवावधित्वेद्वितीयापत्तिः किंतुमासहितावधित्वपिअन्यत्रषष्ठी एवंचत्रयाणांसमवधानेद्वयोःसमुदाययोरव राम. १.५
धित्वविवक्षणेनद्वयोःसमुदाययोरेतेतवचनतसमुदायवर्तिहेतोःबहूनामुपपत्तिः ॥

अन्तेन तद्यत्स्येनेन च न विद्यते न तयोर्वर्ण्णौ नैयो व समुदायावे नतन विद्यते न तो वर्ण्णत्यन्ते एकशेषादिति न शेषः न सर्वं समभिसम्बाह यद्यत्तह्यो
र्हयोरिति द्वावप्यनेक समुदायो यदि तावर्थः यान वर्ण्णान त्हयोः समुदाययोरितरार्थं कुर्वन्त्यानि निर्दिश्यमीति प्राग्गार्थं इति भावः। अ
नेन तत्र सम्यग्यपत्नमावर्त्तयत्यपान श्लोकमेवार्थं द्रष्टानेनोपपादयति समाहयद्यादिर्द्वहूना मिति नचसंख्यामात्रेण कुवकारयोर्व
र्ण्णयोस्तत्रकस्याचित्समवेतस्य रोधोचति समुदायो न योस्तातत्र न कश्चिदिति तेषां समुदाये स्यादिति वाच्यम वर्ण्णयोरनविद्य।
मानत्वादिति एषामिति निर्द्धारणवचनं निर्द्दिष्टादिति तद्वोद्धव्यम बहूनां समाविवक्षणात अ अथाभिने समासो हयोर्वैस्यात समा
ह्यौ समासस्त्रयाणां समुदायो भवति न तु निर्द्धारणे तद्याख्याने यदा द्वयोर्द्वयोस्त्रयाणां भवति न तावद्बहूनां त्रयाणामिति तेषामेव समासात्।
यदादिर्बहूनामप्यभिज्ञानात्सम्भवतीति तदाभात नदाभावतः प्रवर्त्तते तथा मे च बहूनामप्रत्यासमुदायस्य द्विर्वचनं वदति
यान्तस्थितवान तत्र षष्ठ्याप्यति निर्द्दिष्टानि तेषामस्येन त्वयवायेन भवितव्यम् अयत्नात्तद्वि समुदायस्य संज्ञा न तु वोकं समुदा
ये संयोगादिलोपो महान्निति नैकशेषः वर्णसमेतत्र अन्त्यात्पूर्वो महान्निति तुच्छ संयोगादिलोपार्थं मिति अथवा।
अविशेषेण संयोगसंज्ञाविधानेन द्वयोरपि बहूनामपि न च द्वयोर्योः संयोगसंज्ञा न त्रयाणां योर्लोपो भविष्यति।
शेः अन्त्यात्पूर्वस्येति नद्व्यान्तुषङ्गलोपार्थं मेव पञ्चकं मम अन्त्यास्त्वः पोतुमिस्तत्त्वात्तु पयानात्वमनुक्रमस्य तु लोपो न स्यात् कृते।
विसंयोगादिलोपेन स्यात् स्कृत्वा रत्तुपधानमेव न कारस्य अविशेषेणेति बहूत्वन त्रेषु द्वयोर्लोपोभवति बहूनामपीन्त्यसिद्धा नो
सविशेषः कार्यार्थं तान्संयोगसंज्ञायाविनियमात्वादेकयासत्तयासर्वेषामनुग्रहात्सिद्धादि द्विर्वचनेन वेषण्यादविशेषेणास
क्रम बहूनां सन्निधौ बहूनामेव संयोगसंज्ञा स्यात् त्वाष्ट्रीयमानो महान्निराकार्यासर्वेरिति पणिहत्तः ॥ राम ॥
मानेनेनान्तरत्वाभावात् सर्वविधानं न तत्त्वसंभवति मिन्नतादित्यादुः अनुषङ्गो न कमः तन्त्रोपो निर्दिशा मिति तेनेन बहूनामपीति व्या
यतः सन्नातसंभवमात्रेणेत्युक्तं न तत्फलारात्रयाणां समुदायस्य पान्त्यपुमिनेव समभेन संयोगादिरिति निर्द्धारणं प्राप्ता न त द्विर्वच
नव्यापेन समुदायस्येन्संज्ञाप्रसारितिकुर्यानमसत्यान मतत्स्वार्थं कार्यमिति द्विर्वचनं हि स्वत्वलाभमेव न प्रणाद्वीयकार्यार्थम।
एकस्माचाव द्वव यववत गुणपहिहृदव एकेनहिते न एकोनुवरस्यनिवेषम ॥ राम ॥

म॰भा॰कै॰
वि॰प्र॰
१०९
106

नतुपरंत्वेलाद्यवयवानांसन्नयानुक्रमानुपाठनि । शाहस्यार्थेप्रमाणकनांगानेन गुणानामप्रतीयः क्रमस्यार्थक्रमविरोधेड ।
वंलरत्निभावः यदपानवयवेति संयोगादेरिमारांनाथ्यतस्वरूपयोश्चयवनावनियतेति भावः अथमायायः अन्यारेपास्यंबेन ।
वामनेनानयाभावात् प्रथालाफलाभावात्सत्ताप्रामाणं स्वरूप्यानेस्यान्नेति यद्यपि सामानाधिकरण्यानवयवंपिप्रणाणवयु ।
वस्येव संयोगस्याश्रयत्वानाप्रमाणनि अनेन संयोगादिविशेषयिष्याम इत्यनुपपन्नं तथापि संयोगस्यमात्रिसंगत्वापत्तिकं ।
स्यामः अथ नायवयवसंयोगस्यैववक्त्रीहिणाश्रयत्वमित्यर्थः इति निवेषः एवंचबहूनामपीमाश्रयत्वे फलाभावइति ।

शोथारेषामविहत्वेभाव यदप्युच्यतइति पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति महेत्वनास्यैवमिमसामान्नरमिदंत्र्हप्युक्तम् निर्दे
वादित्वादिषु यद्यपि प्रयोहलः संनिहितास्तथापि कार्यार्थत्वान्संज्ञायाश्चिषुवकार्याभावात्कृ प्रधानवयवसंयोग ।

यदप्युच्यते इह निर्यायात् निर्वायात् निर्ग्लायात् निर्म्लायात् वान्यस्य संयोगादेरित्येत्वं न प्राप्नोतीति अङ्गेः संयोगादिंविशे
षयिष्यामः अङ्गस्य संयोगादेरिति एवं तावत्सर्वेषां पक्षे परिहृतम् यदप्युच्यते इह गोमान्करोति यवमान्करोतीति स 7
योगान्तस्य लोप इति लोपो न प्राप्नोतीति पदेन संयोगान्तं विशेषयिष्यामः पदस्य संयोगान्तस्येति यदप्युच्यते इह नि
ग्लानो निर्ग्लानः संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं न प्राप्नोतीति धातुना संयोगादिं विशेषयिष्यामः धातोः संयोगादेरिति

एतेषु लक्षणेष्वाश्रितत्वात्समुदायकार्याभावे चावयवानां तत्कार्यारम्भात्प्रत्येकं संज्ञा प्रवर्तते इति भाष्यार्थः आख्यानान्तर
मत्राक्लिष्टत्वान्नोक्तम्

शेषमेवोक्तं क्लिष्टकल्पनया नाहृणसंयोगान्तयनेन नयनविधानादिमाशयः अप्रारिणुधस्यत्वप्रेरणेयवपाठेनत्वधसमक्लिष्टमप्यइ ।
ति यतस्तथाप्रमाणान्तरेति माधिसत्वंस्याभाष्यप्रमाणत्वेनैरिति बोध्यम् आख्यानान्तरमिति पाठक्रमाद्बाधर्थोप्रेवं आवर्तते नगामा
नीत्यत्रेति शाकेन्द्रपस्याद्यर्थेऽत्र नानुपीयसमासेन संयोगादिविशिष्यते नावयवः संयोगान्तस्येत्यर्थः एवं च बहूनामेव संयोगाः
त्वेयः संयोगे नानासावर्णविग्रहः पक्षान्तावयवेनासे संयोगस्तस्मादेत्वं न प्राप्नोतीति यदपितदप्रसन्नयनेक विशेषणत्वात्संज्ञाव्यते इति राम॰
श्रावः इति नन्क्लिष्टेणे एत्वहृणान इनः स्वरसतोवाक्यसमासार्थनायाः प्रतीयमानत्वाच्च एवं तावत्सर्वेषां पक्षे परिहृतमितिसूत्रस्यासारस्याच्च ॥१ १०९

हलन्तीति नहि अस्याविभावे स्कोरितिसलोपत्वारस्याप्राप्यत्वकमितिभावः नचेति आनंतर्यस्य प्रतियोगिकत्वान्नुतिभावः प्रकृते
वान्तस्य प्रतियोगिनाऽनुपादानात् स्थिन हलेव प्रतियोगित्वनाश्रीयन इति वाच्यम् भाष्या उदाहृतिप्रसंगात्स्वाभाविकत्वेन स्वाभाविकसिना
पकत्वान् उदाहृतिकं गोहीनीयानोवापाठः स्याद्यति हलन्तस्य स्यापनस्यावाधपदेशिन्यभ्यावासिज्ञादिनमस्तिगुह मन्त्रेन न
पद्मतिपत्तस्य मिति हलइतिवचनास्वा सहस्रकाप मकारयोसंधल संज्ञा नयोरेवतत्प्राप्नोति ततश्च सलोपप्रसङ्गः एकप्र
तिषेधार्थमिति अनन्तराइत्यनेन संज्ञाया विषया निर्दिश्यते यत्रानन्तर्यव्यवहारस्तत्र संज्ञा नचैकाकिन्यनन्तरव्यवहार इति भावः

आनन्तर्यहितवचनम् स्वैरनन्तर्हिताः हलः संयोगसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् किंप्रयोजनं व्यवहितानां माभूत् पचतिपत
सम नन्वानन्तरा इत्युच्यते तेन व्यवहितानां न भविष्यति दृश्यमानन्तर्यं व्यवहितेपि व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो दृश्यते त
यथा अनन्तराविमौ ग्रामावित्युच्यते तयोश्चेवान्तरा नद्यश्च पर्वताश्च भवन्ति यस्तर्हि व्यवहितेप्यनन्तरशब्दो भवस्मात
न्तर्यवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् आनन्तर्यवचनं किमर्थमिति चेदेकप्रतिषेधार्थमुच्यते एकस्य हलः संयोगसंज्ञा माभू
दिति किंच स्यात् यद्येकस्य हलः संयोगसंज्ञा स्यात् इषउवाघ इत्यादिषु गुरुसंज्ञा नकुइत्याम प्रसज्येत नवानन्तर्या
पत्र्यवायात् नवाणत्वाभावः किंकारणमतज्जातीयस्य व्यवायात् अतज्जातीयकं हि लोके व्यवधायकं भवति कथम्
नमाये अतज्जातीयकं लोके व्यवधायकं भवतीति एवं हि कश्चित्कंचित्पृच्छति अनन्तरे एते ब्राह्मणकुले इति सआ
हनानन्तरे वृषलकुलमनयोरन्तरेति किंपुनः कारणं क्वचित्तज्जातीयकं व्यवधायकं भवति क्वचिन्न ॥ एम ॥

एकप्रतिषेधस्याप्रयोजनमिति यद्यपि अत्रैरजाटीत्यामेतिवृत्तिः गुरुसंज्ञा वचनमिपाघेत्यादिनिवृत्त्यर्थं स्यात् वृषलकुल
मिति यद्यपि ब्राह्मणकुलमपि तयोर्व्यवधायकं तथापि विजातीयमव्यवधायकमिति यदुक्तं तस्येन निवर्त्यते ।

नेयदि हलेगुरुमसिञादिनाद्यप्राप्तिरितिवाच्यम् किंस्यात्सतियोगेन संपत्त्यस्य गुरुमसिज्ञादि निष्पत्तिद्वित्वानकत्वाभावादिति भावः
कुलमन्तरं गृह्णम् ब्राह्मणकुलमपीति तत्र रूपेणग्रहणन स्यापि विजातीयत्वादिति भावः भाष्ये नयेमतेति घष्युपादानास्य
सहितेत्यर्थ पित्त सत्वनानन्त रूपेणाग्रहणवापनाद्ब्राह्मणकुलस्याव्यवधायकत्वमेवेत्यत्र मिव्रजातीयति तयोश्चान्तरानद्य
स्वपदेनास्य भवतीति भाष्याणेनघः ॥

म.भा.कै.
वि.प्र.
१०७

107

ग्रामशब्दोयमित्यस्य तद्यः सारण्यक इत्यस्य चावधित्वाद्याद्देके चिदिति अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति तदाशयः सामान्येन ग्रामश
ब्दादि अन्येत्विति शक्तिभेदकल्पनायां गौरवमिति तदाशयः तत्रेति निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः एकेति सम
वायैकत्वनयेऽयं सौत्रप्रयोगादिना वारितप्रयोगावतत्र अन्यार्थेऽवाधकाले अस्यार्थेऽवाधावारणीयः तदर्थं सदवधनशक्यग्रहणात् न
तत्र दर्थविशिष्टशक्तिभेदेन च नानार्थत्वव्यवहार इति भावः तत्रयदेति एकशक्तित्वपक्षे तदर्थी भेदाद्रूपवतीत्वभेदाश्रयमि

ग्रामशब्दोयमिति केचित्वर्थभेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति अन्यभिन्नानत्र सामान्यनिबन्धनम् अन्ये त्वेकशब्दत्वे तत्त्वाने
कशक्तियोगः एकशक्तित्वे च निरूपणे न विकल्पः तत्र यः सारण्यक इत्यत्र यतः तदसत्यः सारण्यक इति भाष्ये शक्तिभेद

सर्वत्रैव यत्तज्जातीयकं तद्व्यवधायकं भवति कथमनन्तराविमौ ग्रामाविति ग्रामशब्दोयं बह्वर्थः अस्त्येव शालासमु
दाये वर्त्तते तद्यथा ग्रामो दग्ध इति अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्त्तते तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति अस्ति मनुष्येषु वर्त्तते तद्यथा॰
ग्रामो गतो ग्राम आगत इति अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते तद्यथा ग्रामो लब्ध इति तद्यः सार॰
ण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्त्तते तमभिसमीक्ष्यैतत्प्रयुज्यते अनन्तराविमौ ग्रामाविति सर्वत्रैव यत्तज्जातीयकं तद्व्यवधा॰
कं भवति ॥

उपचरितभेदाश्रयं भेदपदेन ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति भाष्यमित्र सामान्यतिमिन्नेकत्वाप्यव सायाश्रयम् तद्यः सारण्यक इति न
तत्र ग्रामशब्दार्थे तदेकदेशेनान्वयानां व्यवधायकत्वाभावात्तदन्तर्यग्रामयोः स्थानग्रामतयाविवक्षितत्वे ग्रामशब्दो वाटप
रिक्षेपवृत्तिः अन्वेष्ट्रायन्तं प्रतिपादितत्वात् ततः सीमन्यधीयते नव ॥ तिवेत्यस्य ग्रामशब्दोयं बह्वर्थ इति तत्र भाष्या
र्थमेवं अत्र सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनां वर्त्तते इत्येकशब्दं वोध्यते नामेदवोधनाय एकशक्तित्वपक्षे भाष्यवाधितः तत्र वर्त्तते न क्रियाक्लि
क्रियायाः क्वचित् शालासमुदाये ग्रामशब्दस्य प्रसिद्धिः तस्मादर्थः वाटपरिक्षेपे नाम शालासमुदायस्य समन्तात् प्राकारादिरूपं वृत्य
वृत्तिः तत्र तेन तद्युक्ते सारण्यकससीमकं वृत्तित्वं तत्र न ग्रहणे तस्मात् अवधाविति सीमन्ते निश्च ॥ ॥ राम ॥ राम ॰ राम.
१०७

मुखेन प्राप्यमाणत्वादिति एतेनैवमेतदपोदितम् इहैव रूपसिद्धिरिति यत्पालं भाष्येऽस्ति अथिमनोर्धस्य स्पर्शः सोऽनुनासिकः इति ते नोक्तमिति तत्राह पुनरेवेति ।
अबाधकत्वेनेति एतेन नियमेनानाबाधकत्वतीकरणे हेतु नियमनसम्पादनमिति भाष्यकारस्य मतं रूपापत्तेः बाधकत्वं च निपातनानां नीतिस्पर्धा इति ।
भाष्यकृतः अथिमतस्तेति प्राह इहितमलतिसूत्र वस्तुतः आघ्रपदेकवाक्यतयाप्याह इहितेनैव स्वरतनपरत्वात् मासु स्थाननिपातनमेव मा
कुः ननु भागस्य मुखबोधकत्वार्थेन मुखनासिकवचनमुच्चारणकालस्य स्वरूपतो वा मुखनासिकवचनइति प्रयोगस्य न्यासस्य च ।
अत्र पाठीति सहापति मध्ये समग्राहिनीशब्दः सहापचारीमध्येः आकुणविघाटितं उच्चारणस्थानापेक्षा निपातनापवादमुच्चारणमेवेति पर्वतिर ।
मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ [illegible] मुखनासिकावचनमिति न च समासो [illegible] इति यस्य
किमिदमिति निपातनादिति प्रसङ्गः तस्य लौकिकशब्दस्य साधुत्वक्रियते निपातनानां बाधकत्वपदमुखनासिकवचनमिति न भाष्य
म अबाधकत्वपदेन भाष्यमत ईषद्वचनमिति भागस्य मुखेनोच्चारणात् स्वनासिकया अथिमतेन मुखनासिकवचनस्यापि भ
ति याहि ईषद्वचनेन सञ्चलनपदं यथा [illegible] मुखहितीयमिति मुखस्य सहायार्थः नन्वनासिका मुखसहचर्यान्मुखं आ
हेतायत्न मुखवचनासिकावमुखनासिकामावचनमस्ति मुखोपसहितेति मुखस्य च नासिकायाश्च यस्य [illegible] स्थानात्मकमेवानुना
मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ किमिदं मुखनासिकावचनइति मुखं च नासिका च मुखनासिकं मुखनासिकं वचनमस्य सोऽयं
मुखनासिकवचनः यद्येवं मुखनासिकवचनइति प्राप्नोति निपातनाद्दीर्घत्वं भविष्यति अथवा मुखनासिकमावचनमस्य सोऽयं मु
खनासिकावचनः अथ किमिदमावचनमिति ईषद्वचनमावचनम् किंचिन्मुखवचनं किंचिन्नासिकावचनम् मुखद्वितीया वा ना
सिकावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः मुखोपसंहिता वा नासिकावचनमस्य सोऽयं मुखनासिकावचनः ॥ सिद्धं मुनि ।
न च समासो [illegible] मुखनासिकावचनं [illegible] परं स्वाभाव्येन मुखनासिकापदं नित्यं वचनमिति [illegible] सर्वनाम
[illegible] यत्र [illegible] ईषत्प्रयत्नमन्ये यदाह [illegible] वचनीय
[illegible] मुखनासिकवचनोऽक इति भवत्येव [illegible] मनुनासिकस्य पूर्वः [illegible] भागो नासिकया न च
नासिकावचनभागानुगमनमुखवचनोऽपि भागो नासिकावचन [illegible] यथा [illegible] अनुनासिक यकारानुगमन [illegible] अनुनासि
कत्वं प्रतिभाति अत्र [illegible] नासिकेन मुखनासिकयोरुच्चारण [illegible] अनुनासिकोच्चारणे
[illegible] अनुनासिकस्यापि [illegible] नासिकाप्राप्तसंहितमाप्तः [illegible] मुखनासिकयोरुच्चारणे नासिकया [illegible] भाष्य
कारेण मुखग्रहणं [illegible] यथा [illegible] ॥ किं [illegible] मुखस्येति
अनुनासिकस्य [illegible] यद्यपि [illegible] मुखनासिकावचनः मुखनासिकयावचनइति [illegible]
[illegible] न च मये नासिकाशब्द [illegible]
[illegible] भाष्ये मुखेनोच्चारणे ननु [illegible] नचेति [illegible]

म. भा. कै.
वि. प्र.
१०८

108

स्यापानवनादिति कचटतपानामेवेत्येवकारो यत्रैव पदे नासिकायामास्यमास्यं तत्पदेनैव बोध्यः अप्रतिपत्तिरिति अयं बिन्दुनोऽस्मत्प्रतिपत्तिक्रमः
वा यदनुनासिकस्य तत्र प्रतिपत्तिः न तत्र भिन्नमेव सकलेषामसिद्धः वकारलोपेति [illegible] सिद्धत्वात् पदान्तरानुनासिकवद्भवति
तीयेनेति भावः ननु मासास्यनासिकायापन मुखग्रहणमस्मान्त्यानन्तरं यत्र मध्यकुन्ताभवनप्रयत्नमायाभवनं स्यन्तं आह अयमिति योगेन मुखग्रह
यमानुस्वारणमेवेति मासास्यनासिकायापानवनादि सदृशमिति भावः न चाविधिप्रदेशेषु यमानुस्वारपरत्वाद्भृताः स्युः बिन्दुनोऽनुनासिक
स्यादित्यादिषु नन्वतदप्रदेशेषु यमानुस्वाराणाममभवादप्रतिपत्तिः स्यात् कचटतपानामिति पञ्चमिति वकारलोपप्रसङ्गः यत्न
अथ मुखग्रहणं किमर्थम् नासिकावचनोऽनुनासिक इतीयमुच्यमाने यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत मुखग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो
भवति अथ नासिकाग्रहणं किमर्थम् मुखवचनोऽनुनासिक इतीयमुच्यमाने कचटतपानामेव प्रसज्येत नासिकाग्रहणे पुनः ।
क्रियमाणे न दोषो भवति मुखग्रहणं शक्यमकर्तुम् केनेदानीमुभयवचनानां भविष्यति मासास्यनासिकायापन न तद्यथा केचिद्ग्रा
मास्यवासिनः केचिद्भूमिवासिनः केचिदुभयवासिनः ये ग्रामास्यवासिनः तद्युग्मे मासास्यवासिग्रहणेन ये भूमिवासिनः तद्युग्मे न
भूमिवासिग्रहणेन य उभयवासिनः तद्युग्मे प्रवेनग्रामास्यवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च एवमिहापि केचिन्मुखवचनाः केचि
न्नासिकावचनाः केचिदुभयवचनाः न तद्यमुखवचनाः तद्युग्मे मुखग्रहणेन ये नासिकावचना तद्युग्मे नासिकाग्रहणेन य
उभयवचना तद्युग्मे एवं तेन मुखग्रहणेन नासिकाग्रहणेन च भवेदुभयवचनानामसिद्धम् यमानुस्वाराणामपि प्राप्नोति नैष दोषोऽन
यवाजनम् इन्द्रेतस्मत्प्रयत्नं भवति काऽसन्तरप्रयत्न सतोऽनुनासिकस्य स्वप्नामस्ति तम् सत्ययावनामानुनासिकमाध्याने त
दिन्दतत्प्रयत्नं भवति इन्द्रानरमयत्यादि वकारावादिनप्रकल्पन्त अननुनासिकस्य नास्त्येव न प्रयत्नक्रमः कियत्क्रमम् सिद्धं तु नित्य ।
त्वादिति निरा एवाः निरनुनासिकेषु सतोऽनुनासिकस्य संज्ञा क्रियते न सतस्यानुनासिकाभावात् यदि तर्हि निराः एवाः ।
किमर्थं शास्त्रम् किमर्थं शास्त्रमिति चेन्निवर्तकत्वात्सिद्धम् निवर्तकं शास्त्रम् कथम् आङः स्थाने विधीयमानो विशिष्टोऽननुनासिकः
तस्य सर्वत्रानुनासिकबुद्धिः प्रसक्ता तस्यानेन निवृत्तिः क्रियते कर्तृविपरतत्प्रयात्र अननुनासिकप्रसङ्गेऽनुनासिकः साधुर्भव
यदिमनुनासिकस्याकृतिरन्येषः क्विलोतिदीर्घप्रसङ्गः मासास्यनासिकायेनेति अयं न्यायः क्रियाशाब्देषु न वृद्धिशब्देषु नैष दोष इति ।
अनुनासिकवमानुस्वाराणां ममंभवत्व विधाव न्नरतम्यासनवचनसोभयवचनाभविष्यतीति तत्केवलनासिकावचनः ।

त्तस्तदृशिधुनात्तीत्यर्थः अनुनासिकस्य नुस्वचवदृशिष्ठत्वं न सक्तियाग्रहणं नवकमपशक्तं अनुपश्चान्नासिकाख्याय्यते य
स्मिन्निति योगस्यानमङ्गु तत्र च निरूपयितुमशक्यत्वात् नितिनामनाविरहेण युगपदुभयोर्धात्वतः एवतानुपश्चान्नासिका
गतस्तदर्थेत्रानासिकामनुगतरश्रियायापि परात् यथाकस्यचिद्योगोपचारस्तेन वृद्धिरेव फलितेनेतिरिकु ८

पञ्च-
१०८

तुल्यास्यप्र यत्नं सवर्णमिति तुल्यास्यप्रयत्नयोर्भेदग्रहणं सकारादिना सवर्णपदार्थं प्रधानं तत्पुरुषः आस्यप्रयत्नपदयोः समासार्थं तु तेनैकेन समासः
ननु षष्ठ्यास्तिकं तत्तुल्यास्ये मीयतेनग्राहकत्वं मेवेति किं मुखमिति नहि तेनानानहि तेनानास्यग्राह विषयकं सदेह संग्राहकयः
नहि तेनभवतिलौकिकमेव तत्त्वैदिकमिति तत्राहपञ्चमीति स्फटिति पदस्य स्थानाद्गृह्यते तं प्रत्ययः निमित्तवशात् अव्ययार्थं वचनात् ना
त्रिसंकोट्यैव वर्णानितिवर्णपदवाचकपदं नत्रयाततेषकतत्सानिमतास्मिन्व्यक्तिसमन्ततः सम्प्रयोगो नाना वाचकं तन्मन्त्रमिति
तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति चन्द्रोदयपदन्ना संभवति हन्त गर्भो बहुव्रीहिः विशेषबहुव्रीहिः तुल्यास्यप्राप्त्योस्तत्पुरुषस्तेनबहुव्रीहिः
आस्यप्रयत्नप्रयासायाप्तयोस्तत्पुरुषस्तेनबहुव्रीहिरिति नत्वहन्तगर्भबहुव्रीहि रिति पदेनान्तिकस्थानमात्रं त्विति नमेवप्राष्यकारः षष्ठेदर्शयति
तुल्यास्यमितमिति मुखमध्यमेवतल्लौपादीयते हृदि स्थाने तत्तत्संस्थानप्रयायः यथाक्षली ता कुशलः प्रति लोमानुलोमसंस्पृष्टं
एवं द्यामावः एवं तत्प्रयत्नेऽपि किंपुनरास्यमिति किंमुखमथतत्प्रभवेतौल्यास्तिकं स्थानमिति प्रश्नः लौकिकमिति पञ्चपञ्चमं दे
वेतत्त्वास्तिकं प्रसिद्धमित्यर्थः यद्यपि तान्वादिकमपि लौकिकमास्यं तथापि प्रयत्नगामिवशादास्यप्राप्त्यावन्तेन इति स्फुटरितितनतत्सिद्धि
तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति तत्तुल्यास्यमिति तुल्यस्य आस्यं च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नम् तुल्यास्यतुल्यप्रयत्नं च सवर्णसंज्ञं भवति किंच
तदास्यम् लौकिकमास्यम् ओष्ठात्प्रभृति प्राक्काकलकात् कथं पुनरास्यम् अस्यत्यनेन वर्णानिति आस्यम् अन्नमेतदास्यन्दतद
नितास्यम् प्रयत्नः पुनः प्रयत्नः प्रयत्नेन प्रयत्नः प्रत्यवायनतेनार्थसाधनेनाशुद्ध ॥ इत्यपि निपुणमेवप्रसिद्धत्वात् लौकिकमु
क्तम् तस्यैव साधनमात्रस्य हृदण्युक्तमित्यर्थः ओष्ठादिति काकलकं नाम ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः कथं पुनरिति यदि निमित्तवशात् वर्ण
नेन तत्स्तान्वादिष्वपि प्रवर्तितव्यं निप्रश्नः अस्यत्यनेनेति समापि निमित्तं हृदि वर्णान्मुखे एव वर्तन्तेनतान्वादिष्वित्यर्थः क्रमाल्लसं
एति कलेवरपदं अत्रैतमत्रव्यक्तिस्फोटपदेष्वभिव्यक्तिः जातिस्फोटपदेन ज्ञप्तिः अन्नमेतदिति आह अर्थान्तरेण सर्वाणि पदस्य
नक्तिः पुनरास्यकर्मकं नक्रुत्यास्यन्दनदृढीकरोति अत्र प्रयत्नेन पुरुषप्रयत्नेनास्यास्नात प्रयत्नः प्रयत्नस्तु किंप्रयत्नेन प्रयत्नः
प्रयत्नास्य भावत्वात् सिद्धिप्रश्नः भावसाधनादिति भावः संविधेयत्वेन प्रत्ययः क्रियते तेन तत्राप्रत्यासाह भावः साधनं भवति ॥ ।
भावः अस्तपदवर्णानि निवर्तकवचनं संज्ञाकेन एकैवव्यक्तिस्तत्रस्वरूपत्वाभिव्यञ्जकत्वाविवेकनिरवदे तत्र स्याक्तिः स्पष्टैव क्वचिद्व्यक्तिस्फोटपदेष्वभि
व्यक्तिः जातिस्फोटपदेन ज्ञप्तिरिति पाठः अथ मेव साधनादिकः पाठः एकैव व्यक्तिर्वा विकारकत्वादिकं न ध्वनिलिङ्गध्वनिविशेषवर्णपदवा
सावनिशेत्यभि व्यक्तिस्फोटवादस्तत्राभिव्यक्तिः स्पष्टैव वक्रवचनेनैकस्यैव बहुरूपत्वारोपेऽपि नवहुत्वमाशङ्कनीयम् व्यक्तेर्नानात्वमन्यानास्त्र
तत्र जातिरेव शब्दानि जातिस्फोटवादस्तत्र ज्ञप्तिरित्यर्थः अन्तर्भूतानीति हृदि ग्रहणाद्वैतनरपि सस्वर्णं मनिभावः ननु साधनप्राहेनकार

जाति	व्यक्ति

पुनः

म. भा. कै.
वि. प्र.
१०९

109

नन्वनुस्वारस्य प्रयत्नमात्रे येषां न नकारादिवर्णे नासिकास्थानं न ङकारादिषु मध्ये सास्यापारं न स्यात् तत्राह नासिकापीति एवं वास्यग्रह
णं कृतेपि न स्यात् तुल्यत्वं रूपयोरिति भावः वस्तुतस्तु अवयवग्रहणे गर्भसमासमुक्त्वा स्वाकारादि मिश्रं स्वाकारादीनां सावर्ण्यापत्तिः न ङञनक
वायुसंयोगानामपि नसानां अवयवग्रहणे गर्भसमासे तत्र नासिकयापि हन्ति रूपिणं रूपयोरेवेति भाष्याशयः एवं च नासिकायावा
स्यतेपि न क्षतिः अत एव मुखेन नासिके तिसमेत्य मुखेन नासिकया चेति मुखे द्वितीया नासिके निच विग्रह प्रदर्शनं भाष्ये न ह्यवयवावय
वि विषयं एवं प्रयोगः सचेन सा सहस्तात्स्वर समस्त्यापि द्यमानवाची सहस्तः अत एव मुखवचनेनानुनासिकरणी यत्न समानेक
कियास्योपादानेनेति आस्य एव सर्ववर्णानां निष्पादकस्थिति भावः नासिकापि नवा स्याद्वर्णानुपात्तिरिति सिद्धम् किं तर्हि आस्यान्तर्ग
मवितनमस्ति एवं च संवत नत्संबद्धारत्वान्नासिकानस्यावाप्य जिह्वामूलीयस्य प्राप्तिः विसर्जनीयस्य जिह्वामूलीयस्य च नास्य त्वास्य
यदि लौकिकस्यास्यस्य किमास्योपादाने प्रयोजनम् सर्वेषां हि तत्संबद्धत्वात् प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमिति सवु
र्णसंज्ञायां भिन्नदेशानामपि प्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यात् सवर्णसंज्ञायां भिन्नदेशानामपि प्रसङ्गो भवति न चाणुदित्वं किं कारण
प्रयत्नसामान्यात् एतेषां हि समानः प्रयत्नः सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नं सवर्णम् सिद्धमेतत् कथम् आस्ये येषां तुल्यो
देशः प्रयत्नश्च ते सवर्णसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम् ॥ ॥ वर्णधर्मत्वेपि न दोषः वस्तुनीति नास्य परत्वावस्थ इति भावः
सवर्णसंज्ञायामिति तत्र प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणत्वे तु प्रयत्नयोस्तुल्यत्वाद्भिन्नस्थानानामपि प्रसङ्गः भाष्ये प्रकारः प्र
माहारणाठवणतठितः अत्र प्रमाहारे नव गउठानां श्राणां मध्यः शकारस्य प्रविष्टत्वात् स्पर्शानां स्वकृत्वात् प्रसङ्ग एव न तस्य
कण्ठस्थानेकरात्रीति नायप्रसङ्गः ॥
वस्तुतस्तु नामेव प्रसङ्गेनेति भाष्योपवक्तृभावः स्यात्कृते अयमप्याणमासीनाङारीनाञ्च मुखवचनमात्रस्य संगतिः स्वैव आस्यान्तर्गतेनेत्य
न दोषः मुखमात्रवचनत्वाभावात् प्रासक्तासिद्या अपरपक्ष भाष्य एव विधिनिमन्त्रनेन केचिदत्रास्यान्तर्गतत्वं नेत्तस्तत्र मुख
परं मुखावयवपरं प्राह्याणवस्तिष्ठमायेन च नासिकानि तिर्यगवयवग्रहणे एवं काराख्याथीयः तद्दोषात्मकोगान वोचाद्यरतिं न चैव
मपि विसर्जनीयमाह त्वयेतेस्पाहन्त्वाह विसर्जनीयस्येति ततस्मात्सुषाकण्ठादिस्थानएवेति भावः ऊरस्यमते त्वाह सावर्ण्याभाव
पीति न ऊरस्यनीमवति नाच्यतेतत्राह नास्यति हे हे प्रयत्नस्यास्येनाविशेषणत्वाद्धि सम्प्रयोगान्मिमः अत्रेति एतत्सूर्णसमहृदयाप्रमा एप्र. १०९

आस्येति देशविशेषणत्वेयत्नाभिप्रायेणाप्युक्तमिति भावः ननु नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वान्नासिक्येष्वपि तत्र देशविशेषणत्वाभावप्रसङ्ग इ
मिति वाच्यं अनुनासिकाकारादौ कण्ठादिस्थानाभिघातानन्तरं नासिकाभिघातान्नासिकाप्रयत्नस्यापि भवनात्
हि तालव्यस्य मस्तकत्वात् तालव्यादिस्थानम् आनुनासिक्यस्य ग्रहणार्थं नेत्युच्यते काकुमाद्यादिभाष्ये परत्वेऽप्युक्तमनवेन
नुनासिकाया देशत्वाभावस्य स्पष्टत्वात् अतिव्याप्तिरपि नेत्यत्र भाव इत्याह स्थानमेवात्र तु नेत्युच्यते इति भावः ।
आभ्यन्तरविशेषणमिति देशत्वे यत्नमिति स्पष्टत्वस्य नासाग्रहणमिति भावः स्पष्टेनैव आस्यान्तर्गतस्थानेषु जिह्वाग्रादीनां ।

एवमपीति आस्येषु त्वासां स्पर्शरूपत्वाद्देशविशेषणत्वे न यत्नविशेषणत्वमयुक्तमिति भावः प्रयत्नवि

एवमपि किमास्योपादानेन प्रयोजनम् सर्वेषामपि तत्त्वात् प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् सन्ति ह्यास्याद्बाह्या प्रयत्नाः ते
ह्यपि नाम भवन्ति तेषु सत्स्व सत्स्वपि सवर्णसंज्ञा सिद्धा भवति के पुनस्ते विवारसंवारश्वासनादघोषवद्घोषता अल्पप्रा
णता महाप्राणतेति तत्र वर्णानामघोषमहितोषा विहृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च एके अल्पप्राणाः इतरे महाप्रा
णाः तृतीयचतुर्थाः संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तः एके अल्पप्राणा अपरे महाप्राणाः यथा तृतीयप्रथमौ

ऽशत्वमिति नन्वत्र भवत्यविचारस्य सद्भावादित्यर्थः बाह्यप्रयत्नेषु सत्स्वपि नासः आभ्यन्तराणां स्पष्टेषु स्पष्टता संवृततादिबृहता ।
(त्पाः

वर्णाभिव्यक्तिजनकस्पर्शेषदुष्टेभ्यः स्पृष्टत्वस्थानसमीपस्थानस्पर्शनसाध्यकादिप्रयत्नविशेषणत्वैः वर्ण्यत्वं तेनेषां वास्यवृत्तित्व
मास्यान्तर्गतत्वस्थानेषु वायुसंयोगजनकत्वेन तद्बाध्यम आस्येत्यस्य प्रयत्नार्थेनन्वकत्वमिति प्रेषावा भाष्येनैवापिताः इति स
वर्णसंज्ञा स्वनिमित्तत्वेन बाह्याभ्यन्तरास्तु हानीति तथा तेषु निमित्तत्वं हापितास्त्विष्यर्थः विवारसंवारौ कण्ठबिलस्य विकास
संकोचौ विवृतः कण्ठो येः श्वासानुप्रदीयते येरित्यर्थः एके उक्ताः वाक्यताः प्रयमपान्ताः नादेवर्णोत्पत्त्यनन्तरभावी अ
ल्पणनत्वः स्पृष्टः यथा तृतीयाद्यस्येन तेषां प्रयत्नत्वबोधिनम् ॥

प॰भा॰कै॰ वि॰प॰ १०१

ऽस्यविशेषणत्वमप्यास्यग्रहणाभावेऽपि स्यात्किमिति गृह्णात्ययेनाह धाधोऽम्नानुनासिक्यमेवाधिको गुण इति अयंभाव: अन्यतरेण पदेनतात्वादि॰
स्थानप्रयत्ने स्थानशब्देनव्यापारकल्पनावर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगानुयोगिमात्राभिधाने नद्वयथपि अकारादीनां गुणमात्रतनि
कानासिकास्वरूपस्य केवलस्मिन्नाभिव्यक्तिरिह हलन्त्यापिङ्गादीनां तत्स्वरूपस्य न केवलं नास्तिनानापि केवलं नासिकयाभिव्यक्तिरितिवि
निगमनाविरहाद्भयावकिञ्चवायुसंयोगस्य वन्तन्न नकतानेघ्राणनासिकापि स्थान नचैवं केवलघोषमात्राच्चोरितार्थ्यं परसवर्णग्रहणसंयन्नेप्रा
णेनसंवन्नेनाङ्कीयमपादीनानासिकास्थानत्वाभावेन स्थाननत्वस्थानत्वं भाव्यादिरितिवाच्यं स्थानेत्यनयतिसन्तुष्यन्नपाठस्य दृष्टिनन्वेतास्याङ्के
तेभेद्यावान अनुनासिकाकारादीनामपिसास्थानत्वमितिनवृक्तमेव एवंहि प्रत्यासन्नकसामग्रीभेदात् उ॰ यापित्वस्वरूपभेदस्यावापत्तेरस्यभेद॰
कगुणावत्वमितिरनुनासिकः सानुनासिकग्रहणत्वापत्तिः एवञ्चयावत्स्थानसाम्यसवर्णसंज्ञेतिसिद्धान्ते नासिकानुपदृष्टभेदात्कुलादीना॰
मप्यासवर्ण्यमितिद्वयं आस्यनन्दशब्दविशेषणमात्रपक्षे नासिकायां आस्यानन्तरेण विशुद्धवनासिकेति सन्नेनासिकातिरिक्तावयवकण्ठलस्य
वग्रहणेननन्तात्यवर्णोच्चारणास्यपदेनतात्पर्यं सावग्रहणत्वोऽयम अन्यथास्त्रस्थानेन्द्रियकत्वनवे वर्ण्यापत्तिः आस्यग्रहणात्ववर्णनासवर्ण्यं
वास्यास्यादिति कालकसाधत्वादुपजनुस्थानमवर्णसे कंठकृत्ति सतिचवायुरेशासंभवेनन्यवक्केरायाप्यनेदेशोविशेषा॥
श्रीरामः॥ अनुनासिकावर्जेम अनुनासिक्यमेवाधिको गुणः एवमप्यवर्णस्यसवर्णसंज्ञानप्राप्नोति किंकारणम् वाक्यस्य
स्थानमवर्णस्य सर्वमुखस्थानमवर्णमेके इच्छन्ति एवमपिव्यपदेशेन प्रकल्प्यत आस्यमेषाद्वत्यादेशाइति॥ फणीन्द्रायनमः॥
ने इति प्रश्नः॥ सर्वमुखेति अवर्णो निष्पन्नो सर्वमेव मुखं व्याप्रियत इतिनास्य वाह्यस्थानता एवमपीति अवर्णस्यापि मवदेशेन
नुपपद्यमानोऽपर्णेऽनुमेवाध्ययनर्थत्रं नचैवं प्रयत्नविशेषणस्य ग्रहणमावश्यमेवास्तु अनुनासिकयकारादीनां जातिभेदः सावर्ण्यं भाव
यितन्यत्वचनं न अनुनेनसनीयादेरनुस्वारस्यपरेण यकारलकारयोरनुनासिकयोः सावर्ण्यमितिवाच्यम् अनुस्वारस्य नासिकास्थानत्वेन
स्थानेतानन्तरं नयोऽनेन द्यावरप्रह्वेः अनुनासिकयादीनामन्त्यानामनासिकास्थानत्वेषात् इत्यस्वधृतमिदं गुणत्वस्यान्तगुणपदेनचा॰
सावर्ण्यमनुपपद्यमानं न आन्तरतम्यपरीक्षायामितरेषां विवारादयश्चैते एवंचनन्वाहद्यवाह्याश्चापि गुणाः प्रयोगः अतएववाह्यप्रयत्नानुप॰
क्रमायोऽनुनासिकानन्नावितितिसायाश्रुतेः अतएवास्यादिभिः सहैकारस्यवाह्यप्रयत्नाद्भितिकैयटोवक्ष्यति ऋलृकारादीनामपिहृहिंसत्वात्
तुल्येषु गुणत्वेनवाह्यत्वात् अतएवद्धपदमथावर्णस्य संज्ञानप्राप्नोति वाह्यस्थानस्थानमवर्णस्यैवमपिव्यपदेशेनप्रकल्प्यते आस्यमेषात्
स्यादेशाइति भाष्यस्यासनः संगच्छते अन्यथाप्रयत्नविशेषणमात्रस्यात्रे दिशाविभाषणाभावेनन संगतिः स्पष्टैव आस्यनदेशा॰
विशेषणभावात्रेशेषस्यैववक्रयेसर्वमुखेत्यादिसमाधानस्यापिनिर्वलतापत्तिस्य॥ राम॥ फणीन्द्रायनमः॥ राम १

राम॰ १०१

एकरूपेणेन सर्वस्मिन्नवर्कण्ठस्थानमितिध्वनयति अव्यवहितस्येति यद्यपिहृदिर्योगापहारिणी तथाप्यासपरेणासनसामर्थ्याद्व
हितस्यापि ग्रहणमितिभावः तालादीति जिह्वायानेन रूपेणैव वर्णस्थानत्वकथनादितिभावः एतेन ताल्वादिषूर्ध्वाधरभा
गभेदाद्भेदान्नादीनां सवर्णसंज्ञानप्राप्नोति इत्यपास्तं आस्यभवत्वाद्भेदेन तद्रूपाव्यक्तिस्त्वस्यैव ग्रहणे नादोषात् ननु प्रयत्नपदे

ऽपदेऽपिवद्भावेनेति सर्वावस्थायुक्तमास्यमास्यगृहेनोच्यते देशमात्रेण न विशिष्टेवावस्थावर्णोत्पादनहेतुः ननु
हिकृतभेदाश्रयत्वापदेशः नहीति प्रायमकालिकमित्यर्थः यौगिकस्यतव्यवहितस्यग्रहणम् स्थानमितिना

ऽपदेऽपिवद्भावेनऽपदेशोभविष्यति सिध्यतिसूत्रेन हिंस्मिर्यते यथान्यासमेवास्तु ननु तोक्तंसवर्णसंज्ञायां
भिन्नदेशेष्वतिप्रसङ्गः प्रयत्नसामान्यादिति नैषदोषः नहि लौकिकमास्यम् किन्तर्हि तद्धितान्तमास्यम् आस्ये
भवमास्यम् शरीरावयवाद्यत् किञ्चतदास्यभवम् स्थानकरणंच एवमपिप्रयत्नः अविशेषितो भवति प्रयत्नश्च
विशेषितः ॥

ताल्वादि करणमिति स्पृष्टतादिजिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानिवा यद्येवं प्रयत्नग्रहणं न कर्तव्यम् तस्याप्यास्यभवत्वा
त्तस्य ग्रहणेनग्रहणात् एतेन तत्प्रत्येकं कारणानिरासार्थमुभयोरुपादानम् तेन द्वयोस्तुल्यत्वे सवर्णसंज्ञा भवति
अविशेषितेत्यति आस्येनेमर्थः इत्युपलक्षणतात्प्रत्येकं स्थिताः इतिमध्यः ननु स्पृष्टावाह्याः प्रयत्ना न गृह्यन्ताः स्युः ॥ एवम् ॥ ॥
नैवतद्ग्रहणसिद्धित्याह जिह्वाया अग्रमादि प्रत्येकमिति प्रत्येकमित्यपि नसाहचर्यग्रहणनिरासार्थमित्यर्थः यद्यपितापके
नापि प्रत्येकव्यापारनिरासः एकरूपत्वपापि यावास्यभवैकाविवक्षायां तथापि स्पृष्टतायाः सावर्ण्यानापत्तिः ननु स्वनकवायुसंयोगा
नामत्वस्यतात् अतः प्रयत्नपदस्य सार्थकत्वेन स्थानमात्रग्रहणार्थं स्थानकरणंचेति भाष्यकरणपदेन वायुसंयोगानापि प्रयत्नग्रह
णात्तुनातिप्रसङ्ग इतिनामर्थे अतएव वायवस्थानेकापरेण नैतान्तस्यस्थानानिविति भाष्यस्यतान विरोधइतिदिक् ॥ एवम् ॥

म. भा. कै.
वि. म.
२२
।।।

भाष्ये प्राग्भोयत्नस्येति अत्र यत्नस्येति निर्धारणे षष्ठी जातावेकवचनं आरंभ इति कर्मणि घञ् यत्नानां मध्ये प्रथमं वर्णोत्पत्तेः
पूर्वभाव्यस्य प्रागारम्भत्वार्थः अत्रापि नासिकाया अग्रहणं मुखव्यापारित्वाद्वेति बोध्यम् अत एवोष्ठाभ्यां प्रयोगकया अत्र यत्नानामभि
घ्रहणात्मेति नावायुर्वेगान् मूर्धन्यतेगत्वा ततः प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिसंपर्केण वर्णः तत्तत्स्था
नस्याहतत्वाद्वर्णोनमिथ्यत्वमि ततो यत्नविशेषसहायेन पवनावृत्तिसमयोगात् विवारादीनां विकासादीन् करोति तत्प्रयत्नस्था
नाभिघातकार्यत्वात् स्थानानि तत्तत्कार्यकारित्वाद्यात्प्रयत्नास्तु बोधे आभ्यन्तरा इति प्राग्भवा इति च गलबिलादीनि विकासादि
कार्याणि बहिर्भवतश्च कार्यकारित्वाद्बाह्या इति एवं मात्राकालिकत्वादिकमपि वायुसंतानमहत्त्वकृतमिति नाभिप्रदेशात्प्रभृतय

प्राग्भोयत्नस्येति तत्र पूर्वं स्पृष्टतादयस्त्वाः पश्चान्मुखे निष्पत्तिदशे तेनिवृत्ते प्राणाख्ये वायौ विवा
रादयो बाह्याः प्रकाशप्रयत्नाउमयत्र एव मतीति संप्रत्यषु प्रथम माणमाकारेण साहचर्यान्स्व

कथम् नहि प्रयतनं प्रयत्नः किं तर्हि प्राग्भोयत्नस्य प्रयत्नः यदि प्राग्भोयत्नस्य प्रय
त्नः एवमप्यवर्णस्य पञ्चानां सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति ॥ प्रश्लिष्टावर्णावेतौ ॥ एम।

र्णसंज्ञाप्राप्तिरिति निरस्य प्रश्लिष्टाविति नात्र भाग विवेकोऽस्ति पाठस्यैकवद्धिमर्यः ॥ श्रीराम ॥

त्वएवकश्चिद्दिलक्षणस्य वायुप्रेरणात्मिकस्याद्धिकमिति तस्य यत्नस्य वायुप्रेरणात्मकपकार्यमात्रासाम्याद्देशमिति तस्यापि आवृत्तिरास्य
वरेनोकारस्त्रणसद्वेभाष्ये मर्दि प्रतिहले वर्णे यत्र पूर्वं स्पृष्टतादयः पश्चान्निवृत्ते प्राणाख्ये मुख्यतया कैयटे अत एवोष्ठी लाघुर्
मिहेतावक्रमायद्यपारतः वर्णोत्पत्तनयत्नस्तिविवृतयानविरोधइतिदिक् भाष्ये यदि प्रागभस्यात्र यदीमस्याद्यपीमर्थः अकारेणेति ।
तत्कस्य सवर्णक्रायस्यात्र स्त्रेनन तद्वारा तस्य स्थानत्वेनावर्णेऽङ्गः साध्वर्णमायमिमत्रयस्य तिसापमसत्वरत्वम् मानः पाठस्यैकेति अ
श्लिष्टार्धमस्य प्रकर्षेण श्लिष्टौ मिलितावित्यर्थः ननुयत्नसंत्रुभवेनकेवलतात्वादिस्थानकालेनचनतयोः सावर्ण्यप्राप्तिरितिभा
व: रा.म.
२२

वि

विधानेऽत्रेति एवं च शब्देन तयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोत्येवेत्यर्थः भाष्येण तु इत्यां विहितत्वात् वर्णानामिति एवं च तत्र हाणत्वयोरपि विहितत्वात् तत्र
यत्नभेदाद्धसवर्णसवर्णस्याकारस्य तेनापि विहितत्वात्तेनापादयोर्नैसावर्ण्यं फलाभावश्चेति भावः एतयोरेवेति यत्किंचि
त्स्थानसाम्ये सवर्णसंज्ञाभिमानः क्वचित् अवर्णहकारयोर्हकारस्य भाष्ये नैतत् स्थानत्वाविति नालीति पर सवर्णे इति
तत्स्थानसाम्यमिति निर्देशात् यावत्स्थानसाम्यमत्र विवक्षितमिति भावः यतेषां स्पृष्टत्वे स्थानमिति तत्र द्वयोश्चापि सन्तो
कुर्धः एवं तु कण्ठतालव्याविति शिक्षायां प्रत्येकं तत्र भवत्वधिकारस्यायस्यापत्तेः ऐदौतोश्च इति पाठस्तु संगतः शिक्षायां
मुख्यत्वभावीनाविवक्षाभावात् साम्यमुख्यस्य साम्यभावात् सजातीयकण्ठतालुस्थानावच्छेदकं कण्ठतालुसाधारणमात्रपर्यन्तकण्ठभवस्य

अवर्णयोरिति विधानेऽत्रस्तु तत्र इति प्रश्नः ननु स्वरान्तानामिति लोपप्रसङ्गः एतयोरिति ननु एतयोरेकारोकारयोरपि स्यात् भाष्यमा
नस्यापि कुतो सवर्णग्रहणदर्शनात् अभेदकाइति लिङ्गेनैतत्स्यानि विधानेति नचेतदेव एतेन स्वशब्दे प्रयाणमत्र लक्षणकार्यं प्रसिद्धमिति।
अवर्णस्यात्रैवोच्चसवर्णसंज्ञा प्राप्नोति विहितत्वादवर्णेवेतौ एतयोरेव हि तद्विधिः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति तेनैतत्साध्यानौ
ऋकारेकाराविति सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति अभेदकाउदात्तादयः प्रयत्नाकिं न एतेन प्राप्नोति यत्नस्य प्रयत्नः इति किं नाहि प्रयतनमेव
प्रयत्नः तत्रैवं तद्विहितानां समस्य यत्समानेनास्याविषयामः किंसति भेदसत्ताभावात् (सत्यपि हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् कु
तपरत्वात् भेदापि प्रसिद्धानां हि सवर्णसंज्ञा) ॥ ॥ तेनप्राप्तिभेदेऽपि उदात्तादीनां विधिः सवर्णसंज्ञा भविष्यति यत्समानमिति स्व
हृतत्समानतालस्यवर्णानामाभ्यन्तरप्रयत्नभेदेऽपि सवर्णसंज्ञा भविष्यति किं सतीति स्पृष्टताद्यभेदादित्यादि भेदेऽपि प्रयत्नाभवितव्यास्य
तादिभेदेऽपि किंनामाभेदस्याप्राप्नोतीति प्रश्नः (सत्यपीति इत्यादीनां वाक्यशेषात् यथासाम्यत्वेति सार्थेन तत्र सवर्णग्रहणं कृतं किं ही स्प
ऋडकारस्य हकारेण तालोपापत्तिम् यदि च यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्यात् ऋकारलृकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं न स्यादिति सवर्णग्रह
णमर्थकं स्यात्(?) ऋतभिन्नेऽनेनस्पष्टत्वमेवेति दिक् उदात्तादीनां नदीनि विधानस्याने कारात् यावत्स्पष्टत्वेऽकाविवृतत्वादिति भावः स्वशब्दोदात्तादि
शब्दाः एवं चात्र प्रयत्नशब्देनास्यादात्तादीनां न ग्रहणमिति भावः भाष्ये उदात्तादीनां सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति स्यात् स्यादेन प्रयत्नात् विशे
षितत्वस्य स्वच समाधानमाहेहकरणेऽग्रपत्तिवा किं न एतेनेति नास्माकं मतेन प्राप्तिर्यत्नस्य सार्थकप्रयत्नशब्दाद्यप्राप्तेन किंचि
त्तार्थः किं प्रयत्नादिति भावः वास्य प्रयत्नभेदेऽपीति एवं च उदात्तादिभेदेऽपि भवितव्यमिति सिद्धान्तः ॥ फर्ताग्रणामः ॥

म.भा.कै.
वि.प्र.
११२

यद्यपि सवर्णसंज्ञायां न प्रयत्नभेदाश्रयणं तथापि ज्ञापकादेतदर्थसिद्धिरित्याह ऋकारेति । भाष्ये सत्येव हि भेदे इति यत्किंचित्प्रयत्न
भेदसत्त्वेऽप्यर्थः । कृतमेतदिति संज्ञान्तरेऽन्तरङ्गत्वाभङ्ग इति प्रश्नः । समाधत्ते भेदाधिष्ठाना हीति । यत्किंचित्प्रयत्नभेदेऽप्यर्थः । तत्राज्ञा
पकमाह यदि हीति । सवर्णसंज्ञावचनमित्यस्य सवर्णपदोच्चारणमित्यर्थः । संज्ञान एवेति सवर्णसंज्ञायाः प्रयोजनाभावस्य पके ।
निवारणम् भेदादिति बाह्यप्रयत्नभेदादित्यर्थः । ननु च यत्किंचित्स्थाने ऋकारऌकारयोः सावर्ण्यमप्राप्तमिति चेत्तत्राह ॥

सत्येवेति ऋकारेति ... यथा ... यथासंख्यनिरासार्थं तत्र सवर्णग्रहणं कृतं स्थितं हि यत्र उकारस्य हकारे परतो ला
घवं न । यस्तु यत्र सर्वं समानं तत्रैव सवर्णसंज्ञा स्यात् उकारहकारयोर्भेदात्सवर्णत्वं नास्तीति सवर्णग्रहणमनर्थकं ।

सत्येव हि भेदे सवर्णसंज्ञया भवितव्यम् कृतमेतत् भेदाधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा यदि हि यत्र सर्वं समानं तत्र स्यात्सवर्ण
संज्ञावचनमनर्थकं स्यात् यदि तर्हि सति भेदे किंचित्समानमिति मत्वा सवर्णसंज्ञा भविष्यति शकारछकारयोः षका
रठकारयोः सकारथकारयोः सवर्णसंज्ञा प्राप्नोति एतेषां हि सर्वमन्यत्समानं करणवर्ज्यम् एवं तर्हि प्रयत्नमेव प्रय
त्नः नैव हि न हि नात्र मा भूदिति ननु च हन्तुः आस्ये च प्रयत्नश्च आस्यप्रयत्नमिति किं तर्हि त्रिपदो बहुव्रीहिः तुल्यास्यप्रयत्न
स्यात् सर्वमिति वर्णानां प्रयत्न ... शिक्षायां ... पठित ... कारणानि वर्णानां ... सवर्णा
नामिति सवर्णत्वे निरपेक्षा ... स्थानमपि ... स्थानमिति ऋकारेति लोपः प्राप्नोति ... क्रमिति प्रसि
मासः ... तत्सहितं वचनम् ॥ ॥ काम्यप्रयत्नानां ... समानं ... स्थानांशेन ... भाव ...
न यत्नभेदे ... स्थानांशे ... स्थानं ... समानता ...
ति तत्तेन सावर्ण्यनियामकप्रयत्नयोः स्थानयोश्च ... भेदाभावे वर्णानां यत्किंचित् ... सवर्णसंज्ञा भेदाधिष्ठानेत्यर्थः ।
मंतत ... उपाधिभेदेन भेदो बोध्यः भाष्ये यदि तर्हि सति भेदे ... किंचिदिति ... प्रयत्नभेदस्य ... स्थाना ...
त्वस्येति सावर्ण्यमिति भावः ननु निरुक्तं ... शकारछकारयोरिति तस्मात्तारंभो य
... त्वाहानवि ... नैकदेशी ... समाधा

[illegible]

रा.म.
११२

य

संज्ञा वाच्येति अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इत्यत्र सवर्णग्रहणे संज्ञा इति तुनः अक्तिग्रहणमणो विशेषणार्थमिति भावः संज्ञायाश्चिन्तनीयत्वेनेत्येषु स्वस्य नत्वेवं
चित्रस्थानानामपि सावर्ण्यमस्तु न हि नानात्वानि आस्यप्रयत्नभेदान्न सावर्ण्यं चेन्नहृदयादिस्थानानामिति भावः एवं च नविवक्षितं नहि वर्णानां चित्रादिषु स्था
नमास्यप्रयत्नयोरेकाश्रयत्वमिति न सावर्ण्यं भवेत् द्विप्रयत्नकृतं रूपं सममस्ति नस्यापि सवर्णविधानात्परत्रेः अर्थवत्त्वं प्रधानेन तनुस्वरूपमात्रनिमित्तकानि
नाम्नोधरत्नीयस्वाश्रितः रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति वक्ष्यमाणं सावर्ण्यं तेन संकेतं निमित्तं भावः नस्यावचनमिति नामाविकेन तस्यैव नस्यपरतमर्थो न
तुल्यास्यप्रयत्नमिति नहि नानास्यप्रयत्नेन साकं वाच्येव न भवति हि सत्कारितानि भवति नहि नानास्यप्रयत्नार्थं तत्सामर्थ्यादेवास्य सक
नविवक्षिते नैवकारित्वेनास्यानः प्रयत्नस्य सप्रयत्नस्याग्रीयते सयवति पदस्थस्य कारितानाम सम्प्रयत्नं तर्हिस्तस्य नस्यति यत्र
सर्वत्र सवर्णानां स्यात् यथसेति अणसवर्णान्तरपेनस्यात्स्यात्प्रयत्नेन नसवर्णे नवीनस्याप्रयत्नसमवायापि कार्यमाश्रितानि सन्तीयमस्त्र
अयवाश्वं तत्स्वरूपः नतोऽच्छ्रीहिः नत्स्यास्यस्य सामान्यः प्रयत्नपक्षामिति अयत्नान्तरतमस्वरूपः ननोऽच्छ्रीहिः आस्यप्रयत्नः
आस्यप्रयत्नः न तस्यास्यप्रयत्नं पक्षामिति नस्य तस्याभिनवक्रमः किं प्रयोजनम् कायस्यतस्यास्यप्रयत्नः समत्वं सवर्णसंज्ञा
यथासात् अयस्यतस्यास्यप्रयत्नः अयस्य सवर्णसंज्ञा माभूदिति नस्यानवचनवचनप्रामाण्यात् नस्येति न तत्क्रमाम् अयस्य तस्या
स्यप्रयत्नो मस्य सवर्णसंज्ञाकस्मान्न भवति वचनप्रामाण्यात् सवर्णसंज्ञावचनसामर्थ्यात् यदि स्यात् तस्यास्यप्रयत्नो नास्य
वर्णे सतः स्यात् सवर्णसंज्ञावचनमनर्थकं स्यात् एवमिष्टं स्वेनैव तस्य सवर्णदीर्घं तु न तस्य समानत्वम् नयप्रयासवर्णापत्तेः
मात्रावर्णितं स्थिपि नविशेषणविशेषणमिति न चोक्तानेकसामान्यानि सन्ति नीति सर्वस्यैतत्क्रमते कायस्य समानायस्तस्यापि नति
कोष्मणां निमित्तमर्थः स्यात् नस्यावचनमिति नस्यास्यमिच्छनुकरणं शाहः नस्यस्य सावचनमित्यर्थः सवर्णसंज्ञावचनमिति न
रेफोष्मणां निमित्तमर्थं वचनेरेफस्यापि रेफः सवर्णो भवमेव एवं पूर्वमसंज्ञक्षरणम् एवं वचनसामर्थ्यादेव संयोगे हि संयोगान्तस्यापि चेत्
नेभाव वर्णवृद्धिर्भवेदीति ॥
आह नस्यैगयमिति नस्यावचनमित्यत्र षष्ठी नत्वनुरूपमिति भावः एवं च साधनं विभक्तिरिति लुग्भावः वस्तुतस्तुच्छेदेन पर्वाक्रमस
नस्याहस्यपरत्वमर्थेः इति वक्तुं गुरुत्वम् रेफस्यापीति रेफोष्मणामिति न हि जातीयसवर्णाभावप्रतिपादनपरमित्यर्थः तत्र रेफो
ष्मणां सास्यप्रयत्नासंभवस्य तथापि तेनाकृतानि निषेधारितिबोधनम् एवं च यावदस्याभावेन सवर्णसंज्ञावचनसाम
र्थ्यात् यस्य नस्येति तस्याप्तिरिति भावः ॥

रेफोष्मणां किंचिति
रूपितसावर्ण्याभावीन्
तन्निवर्तकतया सा
भ्यन्तरसा [illegible] न्
तत्फलं च कुत्रचित्र्यैतेत्या
दौ परसवर्णाभावः
वः

ननु सवर्ण इति संज्ञाशब्दस्य कथं संबंधिशब्दत्वं यतस्तस्मात् तुल्यास्येनाति स्वार्थमित्र प्रतियोगिकसंबंधनिमित्तत्वात् संबंधिशब्द
इति भावः यो ऽत्र यस्य हेतुनिर्देशाल्लभ्यो ऽनेन तुल्यास्यप्रयत्नशब्दाभिमर्थाभाष्यस्य सवर्णशब्दाद्धि प्रवेशेषु सवर्णाप्रदेशमात्र
नेतव्यास्यप्रयत्नमन्तर्निमित्तत्वमिति तस्य संबंधिशब्दत्वं द्रष्टव्यम् उपक्रमो यस्य स्यात्मन्यायेन मे वा भिन्न उपक्रमस्य हि तुल्या
स्य च तुल्यप्रयत्नत्वं च सवर्णसंज्ञं भवतीत्यत्र कमिमाहुः ऋकारल्कारयोरिति ऋकारस्य ल्कार इति प्रकृतिभावः वार्त्तिकेष्वावमेवपाठः

संबंधिशब्दाविति तुल्यास्यप्रयत्नशब्दस्य संबंधिशब्दत्वात्तन्न समानार्थो ऽपि प्रवेशवाचको भवत्यतः सवर्णशब्दः संबंधिशब्दः यथा
तुल्यायत्कृतमात्मन्येव युक्तं तत् द्वेषेण तुल्यायत्तमात्मनः कन्यास्य्राति अपिनाम्ना तथा हापीत्यर्थः ऋकारल्कारयोरिति स्था
नभेदान्नप्राप्तौ तैमारंभः अत्र चानयोरत्र ऋन्तत्वान्मिथः सवर्णसंज्ञाविज्ञायते न तेन तयोरन्येन सहेति गाढत्वम् वक्ष्यते तदि

एवमिहापि तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमित्यत्र संबंधिशब्दावेतौ न चसंबन्धादेतत्सौख्यम् यस्य तिप्र तुल्यास्य
प्रयत्नं तस्य तेन सवर्णसंज्ञं भवतीति ऋकारल्कारयोः सवर्णविधिः ऋकारल्कारयोः सवर्णसंज्ञा विधे
येया किं प्रयोजनम् होतृ ऋकारः होत्लृकारः अकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घो यथा स्यात् नैतदस्ति प्रयोजन
म् वक्ष्यत्येतत् सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वावचनम् लृति लृवावचनमिति तत्सवर्णेयथा स्यात् इहमाभूत्
दध्युकारः मध्वृकार इति यदेतत्सवर्णदीर्घत्वेन ऋतीति ॥ ॥

ति तत्र ल्वा वचनमित्यत्र दीर्घत्वमनुवर्तते तत्र ऋ
लृशब्दे विकल्पितः प्राप्तएवतदीर्घो भविष्यति सचभवत् सवर्णस्य दीर्घभावाद्धि वर्णस्यात्र तमादीर्घ ऋकारो भविष्य
ति तत्सवर्णइति यद्विधायस्सवर्णसंज्ञा न दृष्टेन अणुमात्रान् लृति तन्कार्यं स्यात् यथा ऋकार इति तस्मादिहैव यास्य

ति प्रामाणिकाः सावर्ण्य प्रतियोगनिर्देशात् स्वयंत्रवेति भाष्ये होतृ ऋकारः होत्लृकार इति लृकारस्य होत्रस्य नाभावात् मेके
विहतस्य ऋकारस्य दीर्घस्याभावाद्धकारादीर्घ उदाहृत इति बोध्यम् नैतदस्तीति सवर्णसंज्ञायाः इति पाठः ननीयत्र पृष्टेन ॠ
कोपि विहतदीर्घः सवर्णसंज्ञा विना दुर्लभो ऽनत्र्याह नचेति भाष्येन हृत्वनह्यपारमपि सवर्णसंज्ञाव्यापकीभाव इत्सवर्ण
इति अप्राप्तमेति अनत्वाहृत्वयं अकः उति ऋत्वे सवर्णसंज्ञाभावात्सवर्ण इति नानुवर्तते इति भावः एवं अपि यदेतदिति भाष्ये ॥ ॥

ध्यू

सवर्णस्यास्तीति आद्यवार्त्तिके सवर्णग्रहणमनर्थकमेतेनेति भावः तेनल्लतीति सिद्धं केचित्तु अस्य विभाषया नमिथो नेन वाहोतल्लकारेण वा
वार्त्तिकेन ऋल्लकारे नाद्यवार्त्तिके नभवतीति एवं होतृ ऋकार इति दीर्घे सज्ञऋकारे परे होत्स्वरूपमप्यनसंज्ञा उत्तरत्वात्तन्निहत्त्वम् एवं तेन भावः रूपद्वय
मिति ईषत्स्पृष्टमिति विवृतदीर्घमिति चेति भावः नत्रासंहितायामिति समासे संहितानित्या समासे नीहृद्वृन्दलेप होतृशब्दानि म
क्ष्यवत्वेनाः होतृशब्दस्य नपुंसकसंबुद्धौ रूपमिदमिति हृस्वमिति चिन्त्यं भाष्ये होतल्लकार इति दीर्घे प्रश्लिष्टे यात् एवात्र ऋ इति
स्यात् इति भावः एवं शाकलेहोतल्लकार स्यापि चिन्त्यं सवर्णविधायकवचनाभावे न हि नासलेन नत्र समस्य कस्य प्राप्तेः पूर्वे सव।
ऋतऋतिवक्ष्यामीति ऋकारस्य ऋकार एव सवर्णऋ इति ऋत्येव भविष्यति ततः लृति ऋतऋत्येव ह्रस्वास्सवर्णायाम् तेन लृतिरूपद्वयमिह
म नत्रासंहितायाऋकारेपरेहोत्ऋकारइतिरूपम् संहितायामपि ऋत्यकइतिशाकलप्रकृतिभावपक्षेतद्रूपम् शाकलाभावे होतॄका
रे होतृकार इति रूपद्वयम् लृकारे संहितायामसंहितायां च शाकले होतलृकार इति शाकलाभावे तु होत्लृकारो होतल्कार इति तद्वत्त्रय
मिति ह्रस्वस्थाने दीर्घे ऋलृ इति नत्र ऋकारे ऋ इति ऋत इति दीर्घः कदाचित् ऋ इति लृकारेऽपि ऋलृत्येव नोभविष्यतः सवर्णसंज्ञा
एतदर्थं ऋतिवक्ष्यामि ततः लृति लृकारे परे लृकार एव भवतीति ऋतऋत्येव नत्रवक्तव्यं भवति अवर्णेत इष्टरूपम् हृकारो लृ स।
दीर्घे लृतेः संज्ञा भवतीत्युक्ते नत्र ऋकार लृकार रूपजनि ऋकारस्य लृकारस्य वावक्ष्यामि नत्रापवक्तव्यम् सुज्ञायद्यापात।
होतृऋकारः होतॄकारः होतृकार इति होतलृकारः होतॄकारः होतृकार इति ॥ ॥ मितिभावः नवेति ग्रहे तृतीयमात्रत्वादितिके
चिदाहुः अन्येतु ईषत्स्पृष्टकरणत्वात् रेफवतोः ऋकारलृकारयोर्मध्ये विवृततात्स्थानतयोर्ग्रहणात् अन्यत्वं आहुः ऋतेवक्ष्यामीति संयुक्तदीर्घस
त्वात्तयोर्विधानीति यथा नमनमर्दिततृतीयमात्रावत्त्वात्तिति तेषां मतेन समत्वं तद्धि मात्रित्वा भावात्तयोर्दीर्घसंज्ञानस्यामिति तस्मात् द्विमात्रावर्ण
नाविमन्पृष्टतन्वा तन्नावक्ष्यामिति नयापि ऋत्वावचनेन लृत्वावचनमिति सुवचं नमनयोर्वक्तव्यम् अन्यथा विधानमात्रमनयोः स्यात् च।
कार्यं स्वतः सतितत्वे तेनामात्रिमात्रयोरपि सावर्ण्याद्दृष्टासमिति सुत्तसंज्ञा भवतीति सुतसिद्धिः ॥ ॥ रेफस्यापि समासइति निषिद्धम् ॥
निमग्रहणं तत्र भाष्यप्रत्याख्यानमिदमाहुः सवर्णसंज्ञावचनेनैकेनैव सिद्धे नहुर्यन्कार्यमिदमाह भाष्ये तत्रवक्तव्यमिति इत्याह अवग्रहमिति
अर्थवत्तीयेति तावता पित्स्थानप्रयत्नसाम्येनतात्पर्यग्रहणं स्यादिति सिद्धे वाह ईषत्स्पृष्टेति विवृतता भावे उपस्थितरेफीयमयत्नस्यागमात्
वादिति भावः नाम्नामिति अवर्णादिति भावः वचनद्वयप्रत्याख्यानवादाद्ऋकारस्यापीति समाहृत इति अप्रयोगवाद्यपाठात्तु इति भावः
तनुकार्यमिति तस्य स्थानसंज्ञानस्थानेऽन्तस्थ इति भावः अत्र पतेपि ऋ पृक्तः स्वल्लकारद्वयस्थानिकदीर्घकारेणानित्ये विषये आद्य
स्य हृस्वऋकारल्लकारद्वयस्थानिकदीर्घैकारेणानिव्ये विषये द्वितीयस्य नसाधुत्वमिति नातिप्रसंगः एतयोस्तत्सफलतानाचेतितोऽयम।

म. भा. कै.
वि. प.
१२८

114

नस्वेव ऋन च न ऋलृकनिभाषेऽकिंतु न स्वेति ऋकार इति विहितत्वार्थः लकार इति ईषत्स्पृष्टत्वार्थः आचार्यैस्तु नैवेतीति ईषत्स्पृष्टविहित
त्वेनातीयांगताऽत्रस्वार्थः चेत्थाचयश्चापि चेमाग्निनालवृहु ऋकार इति हान लकारस्य यस्पाश्रुयलक्षणं वचनस्य कार्यस्य अंशेनासाहच्याख्यास्या
यीति अनेन लण सवर्णस्याकारस्यानुनासिकत्वेनास्यानत्वमत्र यावान्याणिनि लकारनोच्चारयेन प्रत्याहार एव निर्देशान नस्मादृश्वे
किंतु नेति एवेकू भि संहितायां शाकलाभावपदे ऋण्हयं साध्यम् नत्वेभयथापि सिध्यति नत्र सवर्णसंज्ञाया असमासयथासिध्य
ति तथा पूर्वमेवा ऋ समासयथासिध्यति तथाप्यत्रे ऋहृदयो ऋकारयो एकह्रस्वयुक्तं नाद्दितेनभावकदाचिद् एकह्रस्वयुक्तं ऋकारो भव।
ति कदाचिद्विहितनऋकारः लकारोऽपि कदाचिद् लकारो न तनऋकारः कदाचिद् लकारान्न तु लकार इति साम्यमुभयोः पदयोः ऋप
रत्वमिति आख्यास्यतीत्यर्थः एतदभयत्र इति लणिति लकारकोणप्रत्याहारग्राह्यापत्ने नत्वान्नान्तमाहु ऋकारस्याणापत्ने लका
किंतु न त्वस्याय: सवर्णसंज्ञावचनमेवन्याय: सोद्वंतं चैव हि सिद्धं भवति अपि च ऋकारग्रहणे लकारग्रहणं संनिहितं भवति।
ऋहूकः लवृहूकृष्णः मालऋष्णहस्यापि सिद्धं भवति लवृहु लकारं मालऋकार इति चास्य प्याप्तिरुच्यते: होतृकारीयति होतृकारीयति
हस्यापि सिद्धं भवति होतृकारीयति होतृ लकारीयति यदि तर्हि ऋकार ग्रहणे लकार ग्रहणं संनिहितं भवति ऋणणपर: लका
रस्यापि रपरत्वं प्राप्नोति लकारस्यापि रपरत्वं प्राप्नोतीति नत्वाचय एवं वक्तव्यम् अस्मत्सवर्णसंज्ञायां विधार्थं तस्य समासेफवाप
नार्थं भविष्यति इह तर्हि रषाभ्यां नो णः समानपदे इत्यत्र ऋकारग्रहणं चोदितं पिल्ह णमान्हृणमित्येव मर्थं तत् इहापि प्राप्नो
ति ऋक्लृप्यमानं पश्येति अत्र सत्यामपि सवर्णसंज्ञायां सिद्धं क्लृप्तत्वं भवति ऋक्लृप्यमानं पश्येति तुहलन्तस्य बाध्यते तेनैतत्स्यामि ग्रप।
श्राह त्रिभिश्चप्रमखै मे हृणें लेपसे श्ववर्णेनाधनेन तेनैव सामि वर्णैकदेशाश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते इति यावता लकारेऽपि लकारस्तदाश्रय:
प्रतिषेधो भविष्यति यद्येव नार्थो रषाभ्यां नो णः समानपदे ऋकारग्रहणेन वर्णैकदेशश्च वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति यावता ऋकारे रेफः तदा।
श्रयेत्वपर इति ऋपत्याभिति ऋपसन्नाः सवर्णसंज्ञायाः प्रत्ययपरत्र लकारग्रहणं कर्तव्यं भवति ऋक्लृप्यमानमिति कृपाव इति णत्वं।
प्रसक्तः त्रिभिश्रुति श्रवणस्य विशेष: सर्वे च प्रकाशनं नभेलापिषकार: सालास सन्निमित्तनाद्युवधायकत्वेन नाश्रीयते इहलतस्या
तुपाशतमेव वर्णैकदेशाप इति अवयवस्य समुदायाश्रितत्वेनान अग्रहणपदेन कृ श्रेष्टां कृनिगणत्वासालायावः अरिहिता ऋहितो
वभेदेनानुवस्य निर्देशात् भेदेन व्यापारानान्हु वस्तकार्यं प्रत्युपदर्शयग्रहणाभावाद्वृत्तिकृद्भावः ॥ ॥ वचनं कार्यं भिन्नमेव व्याख्याप्रायय
ऋचितनस्माकः ग्रंगान इति ऋकृतेनपरः ऋकृतेनपरः इत्यर्थः सवर्णसंज्ञायामेवेतरस्या व वाहितं प्रतिनवार्याप्रकं तदीत्यादन वाचयमिति लका
रस्यापरत्वपर इत्येतत्र साध्वादिति रषाभ्यामिति तद्वचनादित्यर्थः नन्वत्र लकाराभावे रपत्वमाह भाष्ये वर्णैकदेशाश्रयादि अग्रहणपदे तत्रि प्रा
ति

रामः
१२८

करोऽकरी सवर्णौ इत्यस्यासंगतिरिति चेद्विवोध्यं भेदाधिष्ठानत्वादिति अतो केऽपि तस्यास्यप्रयत्नत्वासंभव इति ॥ २ त्रुटिविवरणम्

नाज्झलौ अकारेत्यादि एवं च इतीति त्यायोरीर्घः प्राप्नुवन्ति यायोऽपुत्रा पङ्क्तिरिति भावः अत एवेति इत्यं सवर्णदीर्घेन निर्देशाभिप्रायार्थः किं
चैवं सति अकः सवर्णीभावः सवर्णग्रहणेन तिथाथा सवर्णग्राहकत्वाण्णाय इत्यन्य ग्रहणानुपपत्तेः अत्र हि सत्र इति उच्चारितेन त्यैव ग्रहणाय का
नामत्वमपूर्वं पदीनमानानि अप्राप्ते प्रस्तानि ग्रहणमिति नैव नाना नानेति ननु सति सवर्णत्वे इकारः शकारस्य ग्रहणं स्यात् नेत्यत्र ननान्
सत्याविति निषेधस्य ग्रहणं स्यादित्यनीति अग्रहणादित्याद्याग्रहणमसमानमपि विषयीकरोतीति एकस्य विषयत्वेन विषयिनये नेति गय
लप्याये नहामार्थयथात्रप्रमत्र निषेधविसमानाश्चावायामन्त्रसन्तुष्टिकपर्यायाधिक्यनित्वलाभासमाप्यर्थवायनुपसत्वर्णभावः
नाज्झलौ अकारहकारयोरिति एकारयोरपि सवर्णप्रयत्नत्वात् सवर्णसंज्ञाप्राप्तावपि निषेधादेव अतएव निर्देशस्यासमञ्जसः हलोऽर
त्वमिः सवर्णत्वात् निषेधः अज्झलाविति प्रकृतत्वात् सवर्णसंज्ञाया इति वाच्यम् एकार इति निषेध इति द्विवचनात्र समासाभावादधिष्ठानत्वा
त्सवर्णसंज्ञायाः इकार इति अत्र हि सत्रः इति नीकार इत्यमान सवर्णेषु ह्रस्वेति अकारस्यापि ग्रहणं तत्सत्यां निर्दिश्यादिति यः
एवं सत्र इत्यमीयन इति सवर्णनिषेध इकारशकारयोर्नास्ति यस्मादिवमावेनान्याकारहकारेण नमस्यते अनेन सवर्णनिषेधः
नाज्झलौ ॥ अज्झलोः प्रतिषेधे एकारप्रतिषेधो हलत्वात् अज्झलोः प्रतिषेधे शकारस्य इकारेण सवर्णसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्र
प्नोति किं कारणम् अज्झलत्वात् अस्ति च शकारे हलत्वं कथं नाम स्यात् इकारः सवर्णग्रहणेन शकारमपि गृह्णीयात्
वृत्तम् हलग्रहणे शकारहलत्वम् न च कारणम् नत्र सवर्णलोपदोषः नत्र सवर्णलोपदोषो भवति पूर्वत्रासिद्धमिति इकारोऽसिद्धः
सर्वत्रैवेति लोपात्र न प्राप्नोति सिद्धमनच्त्वात् सिद्धमेतत् कथमनच्त्वात् कथमनच्त्वम् शर्षकत्वेन पाठो नाम ईषत्स्पृष्टम्
त्र्यम् विवृतमूष्मणाम् ईषद्विवृतं च त्वेन सवर्णत्वविवृतम् ईषद्विवृतम् ॥ ॥ न सवर्णसंज्ञानिवर्त्या मात्रासि अति
चवर्णेन सवर्णत्वमिकारशकारयोरिति भावः प्रकल्प्य तापुवादविषयमिति न्यायात् अत्र नास्ति अप्रयत्नत्वात् परस्परत्वानीति इ
नामग्रहणे प्राप्ते पक्वादात्परसर्व्यर्थः कारेऽकारेण कृतानुकूलमिति तत्र लव्वचनात्समासः परस्पराभिन्नत्वात् सवर्णसंज्ञाभ्यन्तरमनवि
वेति हि एवं च कारण इति लोपात् सूत्र ह्रस्वकारस्य यायाग्रहणम् एवं हि पराश्च न विद्यमान्तिकारणेनाकारेण न यत्र अनेन सवर्ण
ननिषेधाभिप्राय इकारस्य हि इह च सिद्धमनच्त्वादिति तत्र प्रमाणे नत्याय तत्रैव प्रयत्नभेदादज्झलोः सवर्णसंज्ञायाः प्राप्ति
नाभावात् अत्र इकारशकारयोः सवर्णभावोऽपव्रत्मितिभावः अप्रवादत्वेऽपि यापत्तेति अपवादस्य तान्कालानिमित्तासंभवप्रत्ययाभावात् विषयेऽपा
लिननन्तरकल्पनाय विनायाकारशकारयोऽपवादविषयनमिस्यर्थः वाकुलेति मधुरयामकाशितान्तरपूर्वनिवारणायास्तुहिनम् ननु कथमेतस्य हि
नं अविनतिदर्शनीतिविनानिषेधप्रयत्नस्य ग्रहणायोगेति ननु प्रयत्नभेदेनाग्रहत्वमेव ग्रहणे प्राप्तत्वेति भाष्ये ईषद्विवृतत्वेति एवं च नास्याः सा
र्वेणाभावायविहितमध्यायात्रामपि सवर्णसंज्ञानिर्धारकत्वस्य सम्बन्धेऽभ्यानवकृतेन स्वरस्थियसंज्ञानानियमनन्यायात् किं च सीन्त्रकारककाः
ऽवनारम्भोऽनर्थः ॥
रयोः सवर्णसंज्ञा ह्यज्झयोः इष्यत एवेति न स्यादव्याप्तिरिति भावः ।

नन्वेवमेवम्प्रकारादिभिर्हकारादीनामपि ग्रहणापत्तिरिति चेन्न ग्रहणेऽपि दोषाभावात्

म. भा. के.
नि. प्र.
११५

115

वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति अन्यथा नाज्झलाविति सवर्णनिषेधस्य हल्स्वपि प्रवृत्तेन वर्णग्रहणेन एवमात्र स्यानं स्यादिति भावः। स्वनिष्टा रक्षणप्राप्तिरस्मिन्नी
ति सूत्रे निषेधेन्नेति नवीनवाक्यार्थबोधस्वरूपर्थः प्रवृत्तेन इति एतेप स्वसवर्णसंज्ञाइति प्रमात्र एव निषेधप्रत्याने निषेधव्यतरार्थः नेरवर्णस्य सवर्ण
संज्ञितिभावः। निषेधस्य वस्तुता वाक्यार्थबोधाव स्यात्त सवर्णेतेऽपि निषेधेऽपि नत्र सवर्णत्वेनानिषेधान्निति हि विषय सवर्णपरत्वादुग्रहः नापि सा न्या।
नीति अनिषेधेनेतिभावः। अन्तनिषेधात्मा अन्यत्र हि विषय सवर्णपरत्वात्प्रवृत्तान स्यानिषेधस्ता भावात्तावत प्रथमं उपदेशेऽन्नकालेति ज्ञानस्य सं
विधानादिति भावः। प्रमाद्यान्तरकालास्य सवर्णसं ज्ञायां ह्रस्वविधेयं सवर्णसंज्ञायास्तिन ग्रहणेन दूरनकाल मपुट्टित्विति संज्ञाविधिः। सवर्णेन।
नक्ताना ग्रहणबोधयतिरर्थः। अपि सवर्णसंज्ञासवर्णेनितं न विनान ग्रहणबोधनासामर्थ्यमित्यर्थः। नन्वेवमपि ग्रहणबोधकसम्भावनाहिता
प्राप्तासम्भावनासवर्णादिति नामर्थः यत्तु नाज्झलाविनः प्रान्तु स्यात्स्व स्यवर्णपदाभावेन सवर्णपरार्थज्ञानाभावात् अपुटहितिसवर्णाकार्यार्थः।
बोधकार्थइति नन्न अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वात् तस्यानेनः प्राक् निषेधवाक्यार्थाभावेनान्तविपरीतमिम सवर्णादितिके सिद्धमिति
२
वाकेति भवनगाम्ल्यास्य प्रयत्नेनतथापीहकारेण प्राकारेनत्र तेन सवर्णसंज्ञायामस्मिन्सूत्रे निषेधादस्मिन्हि सूत्रे निषेधे सामान्यपदार्थसवि
षयप्रसिद्धेण दृष्टविषये सवर्णसंज्ञा प्रवर्तते न तत्र सत्र निषेधस्य वस्तुतयानन्याइति उपदेशसंज्ञानप्रसाहारसवर्णेऽपि निषेधेव्यपुटितिसवर्ण
वाक्यापरिसमाप्तेर्वा वाक्यापरिसमाप्तेर्वा पुनः सिद्धमेतत् किमिदं वाक्यापरिसमाप्तेरिति वर्णनामुपदेशस्तावत् उपदेशोत्तरकालादि
संज्ञा इत्संज्ञोत्तरकालमादिरन्त्येन सहेतेतिप्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरकालासवर्णसंज्ञा सवर्णसंज्ञोत्तरकालमणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय
इतिसवर्णग्रहणम् एतेन सर्वेण समुदितेन वाक्येनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति ॥ ॥ कथमत्र सर्वेषामविप्रतिषेधप्रवर्तेते नयचं
पुरस्तादिषु नापि साम्यमिति नन्वप्रक्रात्सवर्णनिषेधाः पुटितिसमासप्रवर्तते नाह कारेणाकारस्याग्रहणान् सवर्णनिषेधकार्यासिद्धम् एव
मीकारपात्रकारेणनग्रहणान्नीकारशकारयोः सवर्णत्वमस्तीति क्रमात्तत्र सत्र सवर्णसंज्ञैव न प्राप्नोति नत्र वाक्यार्थेन न येन तु
हणकशाप्रवर्तते न कृतमिति विषयविभाग प्रदर्शनायबोधकत्वेनेति ॥ ॥ अत्र वाक्यार्थानवस्थितिकाले वाक्यार्थबोध एव सावर्ण्याभावज्ञाना।
वा
भोस्विकारशकारयोः सवर्णत्वज्ञानेऽपुटितिसत्त्वसवर्णविषये वाक्यार्थबोध एव ज्ञानप्रक्रियायामाकारेणाकारग्रहणमिति भावः। ननु वाक्या
वतिस समासान्तरस्यास्य समवायी नातिग्रहणे नैव विपत्तिनेन नक्काशत्प्रातयनायत्तपस्थानान्नहि विषयज्ञानेन स्वप्राग विसर्गावरपकरत्रेन न ज्ञान सप्त
क्काशप्राप्तेन नवनाज्झलाविमादेशसवर्णाभिप्रायेण प्रयोगः स्वानस्य समवायी नावौप स्वनाम यत्र अभ्यान्तरपरस्माल हलाचाधिकाधीनि वाक्या
र्थाः प्रनिषेधः प्राप्तानि एवमकारयोरपीति वत्र तान सप्तेवतितरभिप्राय लप्रयोग नामर्थ ग्रहणकाभावात् कारिषमाणसंज्ञायामभिप्रायेण णातिः
निषेधवशात्भावत्सवप्रतिपादनात्त्व अन्तरप्रक्रमस्त सूत्रे त्रेन पन्यनाय प्रकारणकारेण वसमाहितं भाष्यः न्याय्यापानिनाह लपदार्थसज्ञान।
नेन नत्राभावात्स्य याभावान्तरेनतरभिप्रायलप्रयोगेवाहवबोधपदज्ञानसर्वथा वत्न मनन्यांके स्यात् सम्भवतानित्रेन लत्याव्यवहारा।
भावान्तरोषः उच्चार्यैतलाकमप्युवसस्यनिषवपीकारापीति अत्रपदे हीयेऽत्र नाकारात्परस्यकारेसवर्णग्रहणात्कार्यप्रसङ्ग्राह्येष्वम नत्रनामर्थग्राहकावे।
राम.
११५

भाष्येयदेतदिति तद्योग्यवेलायांवाक्यपरिसमाप्तेरितिभावः

यद्येवन्तर्हीति इकारस्यह्यत्राग्राहकत्वंहृष्टमित्यकः सवर्णेदीर्घइत्यत्रापिप्राप्तमितिप्रश्नः अनन्तमेववाक्यपरिसमाप्त्या

नचात्रेकारः ऌकारंगृह्णाति यद्येवन्तर्हिइकारःऌकारंनगृह्णाति एवमीकारमपिनगृह्णीयात् नत्वकोदोषः कुमारीईह
तेकुमारीहते अकःसवर्णेदीर्घत्वंनप्राप्नोति नैषदोषः येनत्वकः सवर्णेदीर्घइत्यत्रप्रत्याहारग्रहणंतत्रइकारईकारं
गृह्णातिऌकारंनगृह्णाति अपरआह अकलः प्रतिषेधऌकारप्रतिषेधोऽकलत्वात् अकलःप्रतिषेधऌकारस्यऋ
कारेणसवर्णसंज्ञायाःप्रतिषेधःप्राप्नोति ॥ किंकारणमकलत्वात् अचोहिऌकारोहलश्च कृष्यर्थमवर
चनम् इकारःसवर्णग्रहणेनऌकारमपिगृह्णातीत्येवमर्थवचनम् हलश्चापदेशाद्धलत्वम् नत्वकोदोषः
नत्रसवर्णलोपदोषाभवति परस्मान्नानिकार्याणि ऋऌकारि सवर्णइतिलोपोनप्राप्नोति सिद्धमनच्
त्वात् सिद्धमेतत् कथम् अनच्त्वात् कथमनच्त्वम् वाक्यपरिसमाप्तेर्वा उक्तावाक्य
परिसमाप्तिः अस्मिन्पक्षेवेदनस्समर्थितंभवति एतच्चसमर्थितम् कथम् अस्तुवाऋकारस्य
ऌकारेणसवर्णसंज्ञावामाभूत् ॥ राम ॥

साध्यत्वे नत्वप्रयत्नभेदेनेत्याह अपरआहेति अस्मिन्पक्षइति एकत्रसाध्येहेतुविकल्पोभवति इहतुसाध्यभेदःसिद्धेनच्त्वंहेतु
रनच्त्वस्यवाक्यपरिसमाप्तिः एतच्चेति अस्तुवाग्रहणमिकारेणऌकारस्येति वाक्यशेषाध्याहारात्प्रतिज्ञाविकल्पार्थोवाश
ब्दइत्यर्थः
एकत्रेति तत्सार्थानांविकल्पइतिन्यायादित्यर्थः वामाभूदित्येतत्समर्थितप्रतिज्ञायाआशयमाह अस्तुवेति ॥ राम ॥

म॰ भा॰ कै॰ वि॰ प्र॰ ११९ ११६

ननु यं जन परस्यैकस्यानेकस्य वा नोच्चारितो विशेष इति व्याख्यानात् कथं भेद इत्यत आह अनिकृतमिति माध्यन्दिन सति लोपे त्रिशकारमि
ति वक्तव्य इत्यर्थः किं हि शकारेण स्यादिति न वा यथा यत त्रिशकारं स्यादिति आदेकमाह असत्यपीति द्विशकारं भवत्येवेत्यर्थः द्विती
येत्याह एवमपीति विभाषा द्विर्वचनमपीत्यर्थः एवमपीत्यनेन भेद एव स्फुटतां तदुपपादनावसरे यदि लोपो न स्यादिति वाक्याकिमुच्यते

ननु चेति अनिकृतं भेदमभ्युपगम्योच्यते सत्येव कथं भेदो नेत्यत्रैव केटः भेद एवेत्यर्थः इत्यत आह स्याद्देहो यदि नित्यो लो
पः स्यात् विभाषा तत्स लोप इति नन्नो नास्ति भेद इत्यर्थः द्विर्वचनमपि विभाषा यदि नु नास्ति केतं नास्ति को

ननु चेत्यत्र पदस्य स्थानिकार्यापेक्षा झरो झरि सवर्ण इति लोपो न प्राप्नोतीति माभूल्लोपः ननु च भेदो भव
ति सति लोपे द्विशकारमसति लोपे त्रिशकारम् नास्ति भेदः असत्यपि लोपे द्विशकारमेव कथं
विभाषा द्विर्वचनम् एवमपि भेदः असति लोपे कदाचिद् द्विशकारं कदाचित् त्रिशकारकम् सति
लोपे द्विशकारमेव सत्येव कथं भेदो न स्यात् यदि नित्यो लोपः विभाषा तत्स लोपः यद्यपि भेदस्त
स्त इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमा
ह्निकम् ॥ ४ ॥

वेदमनुवर्तनेनालोपोऽपि विभाषा झयो होऽन्यतरस्यामित्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तनादित्यर्थः ॥ इति
श्रीउपाध्यायजैयटपुत्रकैयटविरचिते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ।

नित्यो लोपः स्यादिति ग्रन्थिकृताभिन्नकर्तृकत्वेन योजयति सत्येव इति त्रिशकारमिष्टमेवेति तात्पर्यम् झयो ह इति इदं हि त्रिसीमाभाष्य
टीकातत्वावसानस्यैतदित्यादयम् ॥ १० ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्नि ॥ म॰ ॥ सम॰ ११९

मि

गुरुत्वे देन तथोक्तिपदे र्ह्रस्वनोऽल्पपरयोरूपादानं भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं वा ग्रहणं न स्यात् नन्वनायुष्मा दीर्घस्तोरिति एवं चाप्लु
ति दित्यस्य सामर्थ्याभावात् ननु ह्रस्वाधकत्वपरत्वं ग्रहणं येन परत्वमित्यर्थे न एकस्य ग्रहणान्नतु स्थानसामान्यावीर्यफलाभावात् दीर्घप्लु
तयोस्तारयोदात्तादीनामिति ननु जातिपदे भिन्नकालनिवृत्त्यर्थं स्थानस्यहोदित एव वक्तव्यं यमार्थमेवेत्यत आह जातीति सजातीनां चेत्यत्र
चेति एतच्चाग्रे भाष्य एव स्फुटं दृष्टव्यास्तानि जातिपदे र्ह्रस्वदीर्घप्लुतपरत्वे नेवलत्वाहृति विशेषाभिमानः भेदकास्तु गुणा इति भेदकानां
त्वाद्रस्येतिवार्तिकात्ते रण्वविषये भेदकपदे प्राप्तेरस्याभिमानः इत्युपाधानमीहत्वा देवनेवरं यो ग्रहणं दिनस्य तेषां वासे हे: ननु नकालसवर्ण
ग्रहणं इहेदीर्घवचनं मग्नस्य किमर्थमिति दीर्घस्य गतादिनिकालनिवृत्त्यर्थं नोपपद्यतेन परत्वम् उदात्तादीनामभेदकत्वादाह ग्र
हणस्वरूपाणां सवर्णानां ग्रहणार्थमित्युपपद्यते जातिपदे पिदीर्घोच्चारणान्यपत्ति विकाराद्भ्रास्तानान भविष्यति सजातीनां चेत्यत्र एवं
ति दृष्टव्याख्यानमन्वानन्वयपत्रं करोतीतिमन्त्र: नपरइति सानिपदे भेदकाश्च गुणा इतिभावः केषामिति सजातीनामग्रहणमसवर्णानामञ्च:
श्री: इहेदीर्घवचनं मग्नस्य किमर्थमीदादीनां नपुंसकं ग्रहणं संज्ञोच्यते नपरस्तत्कालस्येति नकालानां सवर्णानां ग्रहणं यथा स्यात्
केषाम् उदात्तानुदात्तस्वरितानाम् श्रोतमेयानन्वयतत् कितरेति सजातीनानमग्नस्य सतानमाभोति किं कारणम् अनेककालत्वात्
नोदात्तानामकालाः अभिद्यू सतः नसोऽसिदत्वात्कालाचवभवन्ति सिद्धः सतः सवर्णं धृ १ ॥ उदात्तेति क्वचिदनुनासिकग्रहणमप्य
स्ति न ग्रहणमसहितवोच्चारितम् न हि मग्नस्याननुनासिकः संभवति अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः इति निषेधात् सजातीनामिति व्याख्यानाप्तास्य
णोऽरपरोत्पत्तिनत्वपरत्वात् असिद्धः इति त्रास्त्रासिद्धत्वाद्ग्रहणाच्चलत्वदीर्घावसमा भग्नस्य नैवविधीयमाने दीर्घमात्रविषयाशुद्धिर्दीर्घवचनेन तथा
द्विवक्षति असिद्धवचनमत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति ॥ संज्ञार्थेन परत्वयुक्तेनान कालव्याप्त्यर्थं तत्कृतं ल
नानां नमामोतीत्यत आह अतिपदेति दीर्घदेशो दीर्घपदेशो नतु परत्वादेवदोष इति वोध्यं न नयेति याहाहारिसमभिव्याहारैकार्थ्यं मग्नस्य संज्ञामह
ते स्वरगतानां प्लवने नेनस्यानि नोनिवृत्तन्नेन सतामसिद्धत्वे पि कथं स्यात्वाभावपापमग्नस्य सेनेत्यत आह शास्त्रेति महतोपि याद्यसिद्धवमेननन्ता
हो न तत्प्रभावे नस्तत्वप्रभावादिमात्रविषयत्वदीर्घमात्रे सत्वादीर्घमात्रप्राप्तिमात्रस्य मन्तेत्यर्थः एतेन शास्त्रासिद्धत्वात्पायामसेनो प्रा
निनः मग्नस्यनेपि नः सनेनस्य नत्रास्यान नवस्यानिवत्प्रयनलत्वविधाविति निषेधान्मसन स्यात्ततो निपर्सित्वात् एवंव्यागच्छतमग्नीरत्राव्या
^त्या

म.भा.कै.
प्र.प्र.पं.
१

सामान्येनेति तदुत्सर्गेऽपीत्यर्थः न त्वेषु प्रकृतिभावो न स्वरसंधिप्रकरणे स्थानेऽपवादः सोत्सर्गमिति तदुत्सर्गनिरूपितापवादत्वस्याद्यापि सत्त्वेनेद्रम पितस्य करणस्यैवेति भावः प्रगृह्यस्य देऽन्तके प्रकृतिभावेऽपीत्यन्वयः प्रकृतिभावपर्वेति प्लुतप्रकृतिभावश्चेत्यर्थः भाष्ये पतत्सेत्य स्वरसंधि प्रकरणविषये तेन ज्ञापनमित्यर्थः कार्यार्थत्वादिति तदेकवाक्यतापन्नसत्तासत्त्वेन तत्प्रकरणस्थमिति भावः प्रतिषिद्ध इति प्लुतवत्त्वेन

षट्पमिति असिद्धत्वे प्लुतः प्रकृत्येत्येव प्रगृह्यग्रहणयोगात्कार्यित्वेनाश्रयणात्तस्यासिद्धत्वाभावोऽनुमीयते सामान्येन स्वरसंधिप्रकरणविषयं सिद्धत्वं ज्ञाप्यते न तु प्रकृतिभाव एव यथा रोहत्वस्य सोत्सर्गस्यापवादस्य च प्रकरणमिति प्रकृतिभावेऽपि प्रगृह्यस्य देऽन्तके सिद्धत्वमुच्यते कि मेतस्येति प्रकृतिभावप्रवाश्रयास्तिद्धत्वमस्तीति प्रश्नः इतरो लाघवं दर्शयति असत्त्वादिति सिद्धे ह्रिलुते ऽनो नीतित परत्वाद्देवो नाम सत्त्वः

कथं ज्ञाप्यते षट्पञ्च इति प्लुतः प्रकृत्येति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति कथं कृत्वा ज्ञापकम् सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् किमेतस्य ज्ञापनेन प्रयोजनम् असत्त्वात्प्लुत इत्येतद्वक्तव्यम् किमतो यदि सिद्धः प्लुतः स्वरसंधिषु संज्ञाविधौ वासिद्धः तस्मात्सिद्धत्वात्कल्प एव भवति संज्ञाविधौ चासिद्धः कुतः कार्यकालसंज्ञापरिभाषम् यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ईदूदेद् वचनं प्रगृह्यमिति किं पुनः प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञावचने प्रयोजनम् प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् प्राभ्रे एव प्लुतः प्रकृत्येत्येव भविष्यतीति नैवं शक्यम् उपस्थिते हि दोषः स्यात् अप्लुतवदुपस्थित इति प्रतिषेधः प्रसज्येतेत्यर्थः बहुवचने प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यस्य प्लुतप्रतिषेधप्रसंगो येन विहितत्वादिति न स्यात्प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञेष्यते प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावो यथा स्यात् ॥

किमत इति ययोर्द्वयोः संज्ञापरिभाषे प्रगृह्यसंज्ञा स्वरसंधिप्रकरणमध्यपतिता न भवतीति प्रश्नः कार्यकालमिति कार्यार्थत्वाद्गुणानां कार्यस्य च प्रधानत्वात्प्रधानदेशत्वस्य न्याय्यत्वादिति भावः उपस्थिते हीति उपस्थितो नाम इति करणः अग्नी इतीत्यत्र प्लुताश्रये प्रकृतिभावे प्रतिषिद्धे प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभाव इष्यते तदा न प्रविष्यतीति यत्र प्रगृह्यसंज्ञा नास्ति तत्र प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधविषयः देवदत्ता इति

वायित्वे इत्यर्थः भाष्ये प्रगृह्यस्य प्लुतप्रतिषेधेति प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतप्रतिषेधप्रसंग इत्यर्थः प्रगृह्याश्रयस्यापि क्रतो नास्ति ह देवदत्तेति तिरित्यत आह अन्येनेति प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेनेत्यर्थः ननु ईदृशोऽपि विषये प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावे सति प्लुताश्रयप्रकृतिभावप्रतिषेधो प्लुतवदिति बाधितो ऽप्ययं इत्यत आह यत्रेति ॥

नपुनस्तपरत्वादिति तद्दूस्तनि भाष्ये दीर्घाणां चोच्यमानास्तनानां नमाप्नोतीति स्ततानामिति तपरत्वाभावे इत्यर्थः तपरत्वे तत्परस्य
त्रस्य ज्ञातिपक्षे न यापि तिनियमार्थत्वात्स्यादिति भावः ईत्यादिर्वा धनानि पक्षे मन्यते आहातिरिति विनाप्यनुच्चारणं ज्ञातिनिर्देशाभावा
द्व्यंपव्यक्त्यानुच्चारणीयायन्तान्नवापद्धस्य एवमयोक्त्येगुरुदीर्घोच्चारणेन न घके रूपलक्षणं विद्यय विशेषणा वसेवाम्यपणा हि शिष्ट
व्यक्तिस्येव ज्ञानिर्गस्यत इति मूनकालव्यक्तिगतायाश्चाधिककालव्यक्तिगतायाश्चापि नग्रहणमिति भावः भिन्नभिन्नयाप्यजातिसौकार्यत्वानादि

यदि पुनरिति ननु व्यक्तिपक्षाश्रयणात्स्तुतानां नसिध्यति न पुनस्तपरत्वात् अयमभिप्रायः आकृतिपक्षाश्रयिष्यते दीर्घोच्चारणान्त्रमप
तापिक्याह्रस्वानां नभविष्यति स्ततानां न भवर्तिष्यते एवमपीति अयं भावः आकृतिपक्षे ऽप्याह्रस्वानामप्यन्नाधिक्यान्न भवतेन यादीर्घोच्चार
णसामर्थ्याद्विशिष्टव्यक्तिस्येवाकृतिर्गस्यत इति स्ततानां नस्यात् यथास्थलेगमानेयेन केन हमास्यानयनं भवतीति आकृतिपक्षे ऽपि विशिष्ट

यदि पुनर्दीर्घाणामतपराणां मध्यत्वसंज्ञोच्यते एवमप्येकारएव एकः सवर्णानहीयात् ईकारोकारौ न गृह्णीयाताम् किं कारणमत
पत्वात् यदि पुनर्ह्रस्वानामतपराणां मध्यत्वसंज्ञोच्यते नैवं शक्यम् इहापि प्रसज्येत खट्वर्द्धिमालर्द्धि अद्य सज्जेति तस्माद्दीर्घाणामेवात
पराणां मध्यत्वसंज्ञा वक्तव्या दीर्घाणां चोच्यमानास्ततानां नमाप्नोति एवं तर्हि किं न एतेन यत्नेन योऽसिद्धः स्ततः स्वरसंधिषु विति असिद्धः स्त
तस्तस्यासिद्धत्वान्नकालाएव भवन्तीति कथं यत्न ज्ञापकमनर्मूलतमग्रस्यानीति ॥ ॥

वाकृतिर्दीर्घव्यक्तिर्गस्यते नयावानपाद्रीह्नौ याद्व्कौ नस्यानाम् यदि पुनरिति ह्रस्वसारवर्णादेकारोपिह्रस्वग्राहेनाभिधीयत इ
तिह्रस्वानामिति बहुवचनम् तत्रह्रस्वनिर्देशो ऽत्रादाकृतिपक्षेवाधपत्वाधिक्याभावान्मिन्नकालानां ग्रहणं सिध्यतीत्यर्थः ॥

आपन्नातेः स्ततेः भावएवेत्यपिवोध्यं सतन्नाने स्कस्तने सत्वात्तेन स्ततग्रहणं भवत्येव ततो लब्धुव्यक्तेरभावाच्च नन्वेवं भाष्ये ऽनएवादि
निर्देनरसंगतेनात्र आह आकृतिपक्षे पीति ईदृशो विषये तदर्दिनादिजातिविशिष्टव्यक्तिरेव गस्यत इत्यर्थः जातिमात्रान्वये फलाभावात्
व्यक्तिहारा कार्यसंबंधाश्रयणगौरवाच्च तस्याप्रकृतत्वाच्च नहि विशिष्टव्यक्तिग्रहणे प्रमाणाभावात्ततो ग्राहकाविति भावः भाष्ये तस्माद्दी
र्घाणामेवतपराणामिति गणानरप्रकसंग्रहायासेहायचेत्यर्थः ॥ ॥

म.भा.कै.
प्र.प्र.पं स्थयं
२

कर्मधारयश्च मंयुदस्यति स्नुतो भावीति यद्यप्यसत्यात्सिद्धत्वेनापि सिद्धयति न यापि एषा स्वबाधापेक्षपालकत्वात् प्रयत्नानुचितमिति भाष्याभि
प्रायः मा भूदिति स्नुतमहेन बोधितः तत्पर्यः बुद्धेति गणाद्यपेक्षकार्ये सिद्धत्वेन बाधयत्यवहारः गणाद्यपेक्षकार्यमिति भावः कार्यकालपक्षना
श्रित्येतिभावः न च पक्षे संज्ञाशास्त्रानां पृथक् बाधकत्वं प्रत्वात्सिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः कार्यतानं च वा कार्यबोधोत्तरमिति परदेशवा
क्यार्थबोधपक्षे देशान्तर एव न चर्यं किंच पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन पूर्वत्रासिद्धमिति तदर्थः तत्र कार्यकालपक्षेऽतन्त्रे सा परिभाषारणमप्यसिद्धत्वबोधने पव
चप्लुत ह्रस्वाः नुनासिकविधेर्यमिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्थापितह्रस्वाः सिद्धत्वेन प्लुतशास्त्रे तु हतपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वे ग्रहणे नर्थहस्तेन प्रदेसामान्यस्य ग्रहीतमशक्य
त्वमिति यथोद्देशेन स्थाने मध्यस्तत्वादीनां कार्यबोधकत्वानन्त्यमिति प्लुतासिद्धत्वबोधनपाकमेव एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पावहनप्रत्वात्तानि रिमपाठभाष्ये यो सिद्धमुद्दयेति
प्लुते सिद्धत्वं ह्रस्वेयत्यग्रहणकार्यमित्यर्थः यत्यग्रहणकार्यदेशः सिदलादिति पावत् यथोद्देशेति तत्रत्वपक्षेऽपीरत्यादौ प्लुतस्यासिद्धत्वेन नतः मागेव प्लुताभावपक्षे नुनासि
प्लुतभावीति प्लुतो भावी यस्य सः प्लुतभावी स्थानी प्रकृत ननसेव महानि भावः ननु प्लुतस्यासिद्धत्वात्स्थान्यपि प्लुतभावित्वात्प्लुत [illegible] यपदेशं कथं तत्र भवेत् नैष दोषः
प्लुतो यस्य भावीति कुत्राकलत्वमेतत् नचतत्र प्लुतस्यासिद्धत्वम् ग्रन्थयायलुतोऽसिद्धत्वमयथमपि व्यवहारो न स्यात् कार्यकालपक्षमाश्रित्यसाह एवमपीति तत्र ग्रा प्रोत्पमा
प्रग्रह्यस्य त्वनुनासिकयतिषेधे विधमानोऽप्लुतस्यासिद्धत्वाग्रहपत्ताभावात्तनासिद्धः स्यात् यथोद्देशपक्षाश्रयेणपरिहारः कथं पुनरयं पक्षावता कार्यार्थेनास्य स्वरूपे
भाषस्यकार्यकाले नैव व्याप्त्या नैषदोषः यद्यानुदितस्य प्रयोजनविधानुपसर्य प्रयोजनमानुमभिसंधाय भविष्यतीति किंचिद्धेनेन प्रयोजनेनाभिसिद्धेत्तापरि भाषमणीयते न दापभ
वत्यदोषं पक्षतो यथाश्रुतयाद्विमीत पत्र पेदः मह्ये वा कार्यपर्यालोचनमहत्तमतिपत्र पक्षे त्वकार्यकालपदः कथं पुनरिति ईदूदेद्यादिसंज्ञिनत्वाद्धिशेषणत्वेन द्विव
प्लुतभावी प्रकृत्तेनेत्यवमेतद्विलपने कथं यत्प्रयोजनं प्रगृह्यपतेत्यामपव प्लुतनाट् प्लुतनरीति एवमपि यदि सिद्धं प्रग्रह्यकार्ये तत्प्लुतस्यतमाप्नोति अप्यणाम प्रगृह्यस्य
नुनासिकत्वरीति एवं तर्हि किंतु तेन यदेन कार्यकाले संज्ञापरिभाषमिति यथोद्देशमेव संज्ञापरिभाषम् अत्र चात्र सिद्धः तस्य सिद्धत्वान्तकालाप एव भवतिन कथं पुनरी
ईदविज्ञायते ईदूद्यो यदि वचनमाद्येऽपि ईदादय [illegible] नेयदि वचनमिति कथमत्र विषयः ईदूद्यो यदि वचनेन प्रगृह्यत्वनिवेदनस्य समानाधिकरणः ईदूद्यापद्विवचनमितिचेतनग्र
न्नासमग्रग्रहसंज्ञा विधा यचनेति पदेयदि वचनादेशविधानि अग्निविचने प्रयोजन नकिम् एतेहर्त्तमाले इति अग्रलुनदि ईदादयन्तपद्विवचनमिति ईदायन्तपद्विव
नमिति चेदेकस्य विधिः ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति चेदेकस्य प्रगृह्यसंज्ञाविधया एतेहर्त्तमाले इति नवापद्यन्तवत्वात् नवापदेऽषदोषः किं कारणम् आपन्नवत्वात् मा
द्यन्तवदेकस्मिन् कार्ये भवतीत्येकस्यापि भविष्यति ॥ यनंतद्धि द्विवचनान्तत्वमीरादीनां न संभवतीति द्विवचनानामेवेदादीनां संज्ञाभाष्यम् अयापि द्विवचनं संनिहितं विशेषणं
मीरादयस्तदाऽन्तरन्तविधिरयापानेन महान्मेति ईदाद्यन्तं द्विवचनमिति पक्षः तत्रोभयोरपि पदयोर्दोषदर्शनात्पक्षं पठते इति एकादेशद्विवचनेन भवतीत्यपि तत्रत्यासां वचना
दिति द्विवचनावयवेऽद्विवचनशङ्कावतिष्यते तत्पर्यः अग्नीति न खेसंभवतिग्णात्पयग्रहणमप्याप्यमित्यर्थः एतेहर्त्ति अग्नीत्यवयवेऽसंप्रति वाचा देशकारो द्विवचनम् एकादेति
प्रग्रहायसंज्ञायाः ईदूतोः केवलयोरवसंभवानिवचनसामर्थ्यात्तयो रवसिद्धांति एकारान्तस्य द्विवचनस्य पचेते इत्यादौ संभवात्तदन्तेन सिद्धतीति दोषः पतावधि प्लुतदन्तसेतत्र
यावरूपस्येति नाश्रितमिति दोषापनायः ॥ कथमिति वेधेन फलवत्त्वसे संज्ञाया ततः प्लुत ने न हि मायते नपर्यं पामाप्यपि संज्ञायाः प्लुतः प्रकृतेनोबीजाभावात्तत्र प्लुत्विधिनेनस्थानित्वत्तभावाद्याय
ग्रहस्यत्वे तु नासिकः स्यादिति वेदत्संज्ञायाः कार्यापेक्षत्यात्तः सूलतो कार्यपादिदेवृपवीजस्य एत्वे न पूर्वत्वं स्याः प्लुतभावात् एतद्वधनपत्ता प्लुतनस्वासिद्धत्वात्तकालाप एव भवतीनेवकाः प्रत
तः न तान्पाकः संज्ञापाचनेकालापवति तद्येतलमप्रयोपने बाधन्त् ईदाद्यन्ति आप्यप्यादर्शसामान्यतेनेकस्याद्यतिभावः न दृति प्लुतमाधोवपवचनमस्तरतस्याविज्ञोरिस्मन
दः अभ्यधीन संज्ञायानेनयाधनीवाधिरिमस्याप्रग्रहाद्विति भावः भक्तस्योति द्विवचनामस्यत्वरिक्तिमर्थः गौणोत्येति मत्वमन्त्रसामान्यात् सौत्रानिकमपि गौणपदेनग्रहणमितिभावः

प्रत्ययान्तिकः ॥

[illegible]

ईदादय इति माघम्मासस्सोम्यादित्यनेनैकरूप्याच्चेति भावः नदेति अनेनाह्वोवयववचनस्तदंतस्येति बहुव्रीहिरित्यर्थः अयेति संज्ञायाग्रा
नंतर्याद्येन विधिविनस्मान्नग्रहणाच्चेति भावः भाष्येत्यस्येति द्विवचनांतस्य वर्णसेत्यर्थः गौणस्येति जवन्यतसामान्यात् लाक्षणिकमपि गौणपदे
नगृह्यत इति भावः मघमोर्धस्यिते रूपरित्यागेनएकारांतोदाहरणादानेबीजमाह ईद्दतोरिति नाश्विनमितिवर्णिकहोनेतिषेधः नदंतविधिरि
ति अस्मादेववचनाद्बहुसरूपविशेषमादायेति भावः इमयंतस्तीयः पक्ष इति यपदेषि वङ्गवानाअयणमस्यवीज नदंतविधिभावोत्रनोक्त

अयवेति अमयग्रहणेयस्मादिति द्विवचनेन तदंतविधिः यस्माद्द्विवचनान्तमीदादिभिर्विशेष्यत इमयंतस्तीयः पक्षोभवति ईदाद्यन्तंय
द्विवचनान्तमिति ननुसंज्ञाविधौमयग्रहणेतदंतविधिभावः स्मिंदंनपदमित्यवान्तग्रहणेनज्ञापितत्वादितिकथमेनमस्तोपपत्तिः च
तुर्थपक्षमितिसेपायववस्मेवेन द्वाध्यकावशनैनेतदस्वेन्न्वाघम् दोषान्तरंगोमेपक्षनिराकरेमाह तत्रियितिषेधइति दोषसद्भावेनैवास्यपक्ष
स्यनिराकरणान्तदंतविधिभावोत्रनोक्तः कुमार्य्यगारमिति कथंचनास्यद्विवचनान्तस्यसमासः पावनाहतोसंख्याविशेषानाभ्यते नेषदोषः

अयवापवंवक्ष्यामि ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमिति ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमिति चेल्लक्षिणतिषेधः ईदाद्यन्तंयद्द्विवचनान्तमितिचेल्लक्षिणति
षेधोवक्तव्यः कुमार्योरगारं कुमार्य्यगारम् वध्वोरगारं वध्व्यगारम् एतदीदाद्यन्तमयंतद्विवचनान्तंभवतिमयपलक्षणेनसमस्यामर्थग्रहणं ज्ञापक
अमयपलक्षणप्रतिषेधस्य यद्रयमीद्दतौचसप्तम्यर्थइत्यर्थग्रहणंकरोतितज्ज्ञापयत्याचार्यो नप्रगृह्यसंज्ञायाममयपलक्षणंभवतीति तनर्हि ज्ञाप
कार्थमर्थग्रहणंकर्तव्यं नवक्तव्यम् ॥ यथानाक्कीन इमादावादेशेन संख्याविशेषोभवनेनयदापिसप्तम्यांप्रगृह्यसंज्ञायांमहनीति भावेन हि

तं वयजेनेतिदोषोपन्यासः समन्याभिति ईद्दतोसप्तमीत्येवतदंतविधौसतिमयपलक्षणेनसोमोगौरीअधिश्रित इत्यादौसिद्धायांप्रगृह्यसंज्ञायान
र्थग्रहणं ज्ञापयति प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेमयपलक्षणंनभवतीति तनर्हीति आयत्नवङ्गवानाअयणायत्नीयःपक्षःपरिगृहीतः तत्रचदोषमा
तिविधानार्थमधिकमर्थग्रहणंकर्तव्यंभवतीतिह्यनरागौरवंभवतीत्यर्थः ॥ ॥ निर्दिष्टादिभिः श्रूयमाणत्वेनद्विवचनविशेषणमेवन्याय्यमित्ये

तन्यत्वासंभवरूपोदोषोनोक्तइत्यपिबोध्यं आदेशेनेति एकार्थप्रमदादेर्विहितेनतवकाद्यादेशेनेत्यर्थः महतिभावेनेति अन्यथानुपपद्यमानेनेत्यर्थः
एवंहि सिद्धंत्येम प्रगृह्यत्वाभावेन [illegible] वत्संजकाभावादस्यप्रयोगस्यासाधुत्वापत्तिरसाधुप्रयोगेचभगवतोऽप्रवृत्तेज्ञापनतिरतः पूर्वपदार्थतावच्छेदकरूपेणैव
वोधोननुसंख्यावत्वेनेत्येवभाष्यसंमतेअतोहतोसंख्यानवगमेप्यनेकार्थप्रतीत्यात पाविग्रहेवापकाभावइतिवोध्यं ननतामितिअकरणात्करणंगुरुत
स्यज्ञापकत्वेनाश्रयणामितिह्यनरागौरवमित्यर्थः ॥

द्वि

ईदादिभिरिति भाष्ये पञ्चम्यन्तेन संबन्धो ग्राह्य इति भावः साक्षात् द्विवचनमनपेक्ष्य समुदायस्य समर्थ्यान्तस्य तन्नत्रपक्षे न द्विवचनेनेदादि विशेष्यत
म.भा.कै. इति कथमीदादिच द्विवचनमिति मित्यत आह ईदादीति तदन्तत्वं चास्य व्यपदेशेन वस्तुतो वेनवोध्यं अपवनेस्त इति यत्तु अपवनेस्तु द्विवचनन्तदीदाद्यन्तमि

प्र.प. ईदादिभिरिति अत्र पक्षे ऊमाथ्यै गौरीमित्यत्र प्रसंगः तस्य हेहेदन्तो द्विवचनम् किंतु दिदो सिनिस्मकारान्तम् तदन्तमिति द्विवचनान्तम् ईदाद्यन्तमि
१ ति ईदादिभिः साक्षात्समुदायस्य संबन्धाभावादीदादिशब्देन ईदाद्यन्तमुच्यते तेनेदाद्यन्ता नाम मर्थः सुञ्जास्तामिति सुञ्जसाहा द्विवचनमीनस्तत्तन
3 काद्वेति शीभावः तत्र द्विमप्यथं शीशाहस्य पश्तिलुक अस्मा विनोत्वम् तहि तान्नत्वान्तस्य तस्मात्प्रथमादितिलुक अत्रोदृशीवाइदृइकारान्तो द्विव
वचनं तदन्तस्य समुदायस्य अन्यपलक्षणेनेति प्रगृह्य संज्ञाप्राप्नोति अत्र दृदादि द्विवचनमिति ईदादिशब्देनेदाद्यन्तमुच्यते क्वचित्पावईदाद्यन्तवेश्य

ईदादिभिर्द्विवचनं विशेषयिष्यामः ईदादिविशिष्टेन च द्विवचनेन तदन्तविधिर्भविष्यति ईदाद्यन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमीदाद्यन्तमिति एवम
पश्च हेवस्तेसुञ्जोसंपद्येतां सुञ्जास्ताववस्त्र इत्यत्र प्राप्नोति अत्र दृदादि द्विवचनं तदन्तं च भवति प्रत्ययलक्षणेन अत्रापि हते शीभावे लग्भावि
ष्यति इदमिद्दं सम्पद्यां पल्लुङ्निपतां शीभाव इति किमत्र कर्तव्यम् परत्वाच्छीभावः नित्यो लुक् कृते शीभावे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति अनित्यो लु
गन्यस्य कृते शीभावे प्राप्नोत्यन्यस्य कृते शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्निधिरनित्यो भवति शीभावोप्यनित्यः नहि कृते लुकि प्राप्नोति उभयोरनित्ययोः
परत्वाच्छीभावः शीभावे कृते लुक् अथापि कथंचिन्नित्यो लुक् स्यात् ॥

यत इति तवैवं व्याख्येयं ईदाद्यन्तं च प्रगृह्यते सत्रेन तदन्तविधिरीदादिभिर्द्विवचनस्याश्रीयत इत्यर्थः यत्त्वपनस्तत्त्वावितीकारः स द्विवचनस्य नक
श्चिदितिन तदभिप्रायेण भाष्यम् व्याख्येयम् अथापि कथंचिदिति स्थानिविशेषानपेक्षायां कृतायां कृतमसङ्गितेन लुक् शास्त्रप्रवर्तनीदित्यर्थः अ
यवानित्यत्वेन वाथ कॉलसततेनान्तरङ्गानपीनिमायेन शीभावस्य लुग्वाप १
करत्यर्थः ॥ राम राम ॥

तिभाष्येयोजनेत्याशयः अनित्यत्वेपि लुकः शीभावो नित्यश्चेत् अन्तत्वल लाम्सरत्वादिति शर्वौक मनुपपन्नमतो भाष्ये शीभावोप्यनित्य इत्यन्तं कहाने
लुकि तद्रमामिलक्षमसंगरूपवस्त्य सामाभावादिति भावः ॥

त्वं

अग्नीरनीति खट्वे इत्यस्याप्युपलक्षणमेतत् न हि नीपइति प्रमयपयोनदन्तविधिस्तेनैपत्रुह्यस्यैकत्वमुपात्तस्ताम अमतो किविनिवोधम् एतदिति
हानिकारोक्तमित्यर्थः ॥ अदसोमात् अस्मिन्निति मात्यदत्वविहिते इत्यर्थः पदिनअदसोदोरित्यनेनदात्परस्य हर्वान्तस्यादत्वपादत्वणाभिवौ चकौ चकारे
कारस्य रूपएवतदानस्यात् दोषइतिभावः इदमेवध्वनयितुमदसः मग्रहसंज्ञापानितिनोक्तं न नवीनोपि पारसिद्धत्वेपि अदसोमादित्यत्र हृदिनिर्वसमास
रौ कारैकारयोरपिप्रगृह्यत्वान्नपादिति सगोन आदत्वपाठान्मवसेति एवचैदौ तो मास्य अता भावादेवमपिनप्रगृह्यत्वमापिरिति भावः नवीनादीनाम

एवमपिदोषइति एतस्योत्थानमेवनास्तीतितन्मन्त्रासंभवएवदोषः अवश्यमिति यदाअयुणाभयादम्पैपतो ह्रीकृतः नसाधनत्वत्त्वसासि
न्नपिपत्तेः वक्ष्यमाणमङ्गीकर्तव्यम् अग्नीत्यत्र ईकारएवौद्धवचनं नतीकारान्तम् नसाधिति द्वितीयएववचनं इत्यर्थः मणीवादीनामिति
खेपोवतव्य इति भाष्यवार्तिककाराभ्यामपठितत्वादप्रमाणमेतत् मणीवोष्ट्रस्येतितु प्रयोगो वा शाद्वसोपमानार्थस्य रोदसीवेत्यादिलक्ष्यान्तरः

एवमपिदोषः वक्ष्यमेतत् पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्रसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तविधिप्रतिषेधार्थमिति इदं चापि प्रत्ययग्रहणे
पि पंचापिसंज्ञाविधिः अवश्यं चैवत्वस्मिन्नदेशाद्यन्तवद्भावइष्टत्वः तस्माद्दत्तसएवमध्यमः पक्षः अदसोमात् मात्प्रगृह्यसंज्ञा
यां तस्यासिद्धत्वाद्यावेकादेशप्रतिषेधः मात्प्रगृह्यसंज्ञायां तस्यैव त्वसौ तत्त्वस्य चासिद्धत्वाद्यावेकादेशाः प्राप्नुवन्ति तेषां प्रतिषेधो व
क्तव्यः अमीअत्र अमूअत्र अमीआसते अमूआसाते ॥ ॥

प्रयोगः छन्दसितु सर्वविधयो विकल्प्यन्ते अदसोमात् मात्प्रगृह्येति अस्मिन्सूत्रन्यास इत्यर्थः इत्वस्य चेति चवाद्रात्वस्यापि शात्वस्यापि
इत्वाच्चस्यानिलक्षणमेवकार्यं प्राप्नोतिनादेशलक्षणमित्यपादिपलत्रः अमीआसते इत्यादेशः प्राप्नोति अमूआसाते इत्यादेशः अमीअ
त्रेत्यत्रैकादेशः ननु चद्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वाद्यणादयोन्तरङ्गेष्वीत्वादिषुसिद्धाइतिप्रवृत्ताभावेकथं पर्वाया सिद्धमिती वा हे तामी सिद्धत्वस्यात् नैषदोषः
नाजानन्तर्येइति बहिरङ्गपरिभाषानिषेधात् ॥ सिद्धत्वेपितन्निवर्तितोकारायभावेनकथमयादिमाभिः किंचायदी अन्यसिद्धत्वेपि प्रगृह्यसंज्ञा

यामाप्रयान्सिद्धत्वेनतत्संज्ञायांतस्याप्रवृत्त्यान्नापादयोन आदशास्त्रेति नादेशलक्षणमितिप्रकृतिभाव इत्यर्थः प्रगृह्यत्वं तत्तु नास्ति कपर्दुदासेनच
रितार्थमिति भावः एकादेशः पूर्वपरयोः तादर्शीतिनाजानन्तर्यइतिउत्तरकालप्रहतिकेअयादावजानन्तर्यादिति भावः त्रेपादिकेन रंगेव हिरंगपरि
भाषायाअप्रवृत्तेर्विसर्जनीयस्तत्रैभाष्येवक्ष्यमाणत्वान्नदोषइतिपरे ॥ ॥

म.भा.के.
प्र.प्र.प.
४
५

यथोद्देशेति न चाप्यसिद्धत्वेन मकारस्यानेपि मत्वादसिद्धत्वान्नत्रपादिकं स्यादेवेति चेन्न एवमपि संज्ञाशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेरत्राप्ययेणानापादिकं मत्यपि सिद्ध
त्वात्प्रनङ्गमाशयात् भाष्ये यत्सिद्धमिति न चैतत्र सर्वस्त्रैणाव सिद्धिः अदिवचनेन तदग्रहणे सर्वसत्रविषये यथोद्देशेसेव भाष्यकृतोऽङ्गीकारात्र नवीद
पुपजीवनाथात्रकारणमित्मत आह नचेति देशकमस्य कारणादेतत्तदसश्यावमन विद्यते रमस्य स्थाने सो यस्ता रश्मारस शम्यधनानुनासिकः स्वमनेपिम

ननु चेति यथोद्देशपक्षे माप्यमसिद्धत्वं भविष्यतीत्यर्थः कार्यकालपक्षमाश्रित्याह वचनार्थोऽस्तीति वचनस्य प्रयोजनमित्यर्थः नैकमिति अने
ककार्यसिध्यर्थं सत्रेणैकेनैव प्रयुज्यमानेनेत्यर्थः अपक्त सत्रमेकेनापि मधुज्यते समुद्रादिणसादि तत्रैवार्थमिति न चैतमेवहृदेऽन्यग्रहणं केनेयम् आदि
तिवा यस्माद्धोनुनासिको वस्तानेविधीयते पूर्वेण वर्णकारेणाणग्रहणमिति अमेसा अम के अनुकाभ्यामित्यादावनुनासिकस्यासमत्वपवनदेवका

ननु वर्मगस्य संज्ञावचनसामर्थ्याद्यथाद्दयोनभविष्यति ववनार्थोऽस्ति सिद्धे नेदं वचनालम्भम् अलियमेदेतस्य वचनेप्रयोजनम् किम् व
सिद्धेमकारस्य कार्यं नरूपे मेनत्स्यात् अणोमगरूपस्यानुनासिकः इति नैकं प्रयोजनं योगारंभं प्रयोजयति यद्येनावत्प्रयोजनं स्यात्तर्ह्येवापठेत्पार
णोमगरूपस्यानुनासिकोऽदसोनेति विप्रतिषेधेऽहा अथवा मगरूपसंज्ञाक्षिपतामपाद्ययोवेति मगरूपसंज्ञाभविष्यतीति विप्रतिषेधेनेति नैषपु
नोविप्रतिषेधः विप्रतिषेधेपरमित्युच्यते पूर्वा च मगरस संज्ञा परोऽपायः परा मगरस संज्ञा क्रियते तत्र विपर्यासऽङ्गतो भवति ॥

र्यकालेपि संज्ञापरिभाषे मकरणोत्कर्षेण विधीयमानाम गरस संज्ञा सर्वमगरस्य कार्यं यो यासनी असिद्धत्वं वा धियते इत्यर्थः विप्रतिषेधाहेति अ
पावेकादेशप्रतिषेधो वा वक्तव्यः विप्रतिषेधाद्धा मगरूपसंज्ञेति विकल्पार्थो वाशब्दः नैकं प्रयोजनमित्यादिना परिहारो भाष्यकारेणाकेनवा
निककारेणाप्तिमद्रूपदो विकल्पः नैषयुक्त इति इष्टसिद्धेर इति भावः करिष्यत इति आश्रयिष्यत इत्यर्थः इतरस्तु गरद्दीनाभिमायमाह
न
तत्रविपर्यास इति ॥

वस्येवेति भाष्यस्याथ माङ्ङ्नाद्यस्यामनभिधानमेवेत्यत्र मकरणोत्कर्षेणेति संज्ञामकरणोत्कर्षेणाग्रहमनन्यासेनेत्यर्थः सर्वेति मङ्गतिभावानुना
सिकप्रतिषेधेनार्थः भाष्ये विप्रतिषेधाद्धेति अनतरंगत्वान्नगवादेशो हानेपदांतस्य समभियाहारेपादिभ्यः परत्वात्संज्ञासिद्धान्तत्वामध्यान्मत्वादिकं महोति
भावं मत्यपि नासिद्धं अथ यायाज्ञसंज्ञामत्वापिनासिद्धमिति भावः ननु मगरस्य संज्ञाभिर्निर्वर्तमानेत्यादिवसमाणमकारेणवदनविरोध एव विरोधरनन

४

भाष्येपरेवेति सर्वपाठेपितत्त्वाकार्यबोधाभावेनेतिभावः कथमिति पाववृत्तंसूत्रगतंपूर्वत्वमनपगतमितिप्रश्नः उत्तरयति कार्यकाल
मिति तस्यदेसंज्ञायाः सूत्रस्थदेशप्रदेशप्रवार्यबोधस्तत्तुनरेचविध्युपस्थितिस्तत्कार्यज्ञानंचेतितत्रतत्परत्वमेवविप्रतिषेधसूत्रमहतोवीजमिति
भावः परेवेत्येवकारेणपावकृतस्यसर्वविधिषु ज्ञानमपिविप्रतिषेधसूत्रमहतोनतु नियामकमितिसूचितंपरिभाषाणां तत्त्वदीपेतत्तद्वार्यबोधो
स्त्येवेतितहिषयेविप्रतिषेधसूत्रमहतोपावकृतमेवनतुनियामकमितितात्पर्यम्प्राकृतारस्यभपरसंज्ञादिविषयेतुयथोद्देशपक्षएवेतितत्र पर
यापूर्ववाधसिद्धिः अतः संप्रसारणमितिसूत्रस्थभसंज्ञायाः कार्यकालत्वपरेभाष्येत्वेकदेशप्रक्तिरितिनतैवनिरूपयिष्यामः परेत्वेवेत्यस्यसंज्ञापदे

अभिप्रायंप्रकाशयितुमाह एवंतहीति द्विकार्ययोगोहीति द्वाभ्यांकार्याभ्यांयोयुज्यतेसविप्रतिषेधविषयस्तादृशमितिशेषः असंभवोपीति
असंभवएवविप्रतिषेधः सतुकदाचिद्विकार्ययोगोभवतिकदाचित्केवलोपि तथाहि सतितंभवेद्विकार्ययोगाद्विप्रतिषेधः यथैकस्यस्थाने

एवंतर्हिपरेवभगस्यसंज्ञाकथम् कार्यकालंसंज्ञापरिभाषम् यत्रकार्यंतत्रोपस्थितंदृश्यम् भगस्यसंज्ञाव्यापरस्थितमिदंभवति
अदसोमात् एवमप्युक्तोविप्रतिषेधः कथम् द्विकार्ययोगादिविप्रतिषेधः नचात्रैकोद्विकार्ययुक्तः एवामयादृयः ईदूतोः भगस्य
संज्ञा नावश्यंद्विकार्ययोगएवविप्रतिषेधः किंतर्ह्यसंभवोपि सचात्यत्रासंभवः कोवासंभवः भगस्यसंज्ञाभिनिर्वर्तमाना ॥

यडागमद्विर्वचनेभवतः अदयादिति क्वचिदेकस्यद्विकार्ययोगाभावेप्यसंभवोस्ति यथात्रपूर्णामित्यत्रनुम्ह्रस्वोः प्रकृतिप्रत्ययभक्तयोः परस्पर
निमित्तघातानात् ॥

ततत्कार्यंप्रकृतिभाववउच्यतेइतिभावः आ — माधानभिन्नसप्रश्नः कथमिति एकदेशिनउत्तरंकार्यकालमित्यादीत्याहुः एते
नकार्यकालपक्षेपिपावकृतपरत्वमयादीनामेवआयथारःमोदूतादरवौत्यादौ आपादीस्येकार्यकालपक्षेएवपरिभाषामहत्त्वापरत्वात्तत्रनस्यादि
स्यतद्वृत्तेत्वेवेतिसिद्धांतासंगतिरुभयोरप्येकदेशास्थलेनपरत्वासंभवाविधित्यपास्तद्वाभ्यामिति योगइतिकर्मणिघञ्द्विकार्यप्राप्तस्याद्युक्तत्वा
दन्नीतिगस्ययोगशब्देनकर्मकरणोक्तानेतिसमासः ईदूतोः भगस्यसंज्ञेत्यस्यतत्कार्यंप्रकृतिभाववत्स्यर्थः कदाचिदिति एवंचप्रकृतेकेवलोसंभव
रूपः सत्वर्थः केवलद्विकार्ययोगोनसर्वथाविप्रतिषेधइत्याह तथाहीति ॥ ॥ ॥

म.भा.कै.
प्र.अ.पं.
५

ईदमन्तं चेति न हि द्वित्वेन संज्ञाभावेन कार्यं प्रकृतिभावविधानः स्पष्टएवेति भावः केचित्तु संज्ञाकार्यस्यायादिभिर्विप्रतिषेधो ऽयुक्तः वाक्यसंस्का
रपक्षे प्रत्ययादिभिः पूर्वमेवायादिनाम्या प्राप्ता तरैवं सत्ता यातन्त्र्याभ्युपगमाद्भावात् तस्मात्प्रगृह्यसंज्ञाशाह्येन न ज्ञानकम्रवादिवल्लोपितानस्या
यादिभिर्विप्रतिषेधः इति वार्तिकार्थः स्तम्भोपि हृद्यप्रतिभाति एवमपीति कार्ये तेनाप्रयुक्तत्वादिति तन्मते सामर्थ्याद्यादीनामपि सिद्धत्वमित्यर्थः यथो
द्देशं संज्ञाकार्यं कालमिति तन्मते प्रकृतिभावाद्यायादिविप्रतिषेधविषयमिदानीं तु सत्येति स्पष्टमेव असिद्धत्वाभावादिति ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यर्थः
सामान्यतएवासिद्धत्वाभावं बोधयन्नादित्यर्थः तेषां ईत्वादीनां परत्वादिति ईत्वादिशास्त्रे तेषामसिद्धत्वाभावाद्यादीनामप्रसंग एवेति भावः ज्ञाप्या

अयादीन्बाधत इति प्रकृतिभावविधानात् निमित्तमिति ईत्वमत्वं च आश्रयात्सिद्धत्वमिति प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यत्वेनाश्रयणात् असिद्धत्वाभावादी
त्वादीनां तेषामयादीनां च विप्रतिषेधो निरूप्यते न यादि सतोरीत्वविप्रतिषेधो भवतीति एवं पक्षे ईदादीनामेव विप्रतिषेधप्रसक्तिः न यादीनां च पर
त्वादवकाशः अमेत्रेत्यस्यावकाशः ईदादीनां तु यादीनामप्रसंगः सावकाशः अमी अत्र अमी आसते इति अमी अत्रेत्यादावुभयप्रसंगे परत्वादी
दादय एव भवन्ति अयादयस्तु नाशितास्त्वादोपन्यास्तम् सतोरित्यस्य युगपत्प्राप्त्यामित्यर्थः ईत्वादीनामसिद्धत्वेन तन्मते मिः कृत्वा दीर्घादयः उभय
अयादीन्बाधते अयादयो ऽभिनिर्वृत्ता नाम प्रगृह्यसंज्ञायां निमित्तं विघ्नन्तीत्येषो संभवः सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः एवमप्युक्तो विप्रतिषेधः स
तोरीत्वविप्रतिषेधो भवति न चात्रेत्वादिलक्षणः नापि प्रकारः उभयमसिद्धम् आश्रयात्सिद्धत्वं पश्चात्कृते आश्रयात्सिद्धं न भविष्यति न यथा कृते आश्र
यात्सिद्धो भवति किं तु नः कारणं कृते आश्रयात्सिद्धो भवति ॥ असिद्धमित्यस्याभयमनिष्ठानमित्यर्थः वाक्यसंस्कारपक्षे ननु पदसंस्कारपक्षेन
योरसिद्धत्वादयादीन्प्राप्तिमनिवृत्तत्वतएव संज्ञायामप्राप्तिमत्वाद् न चात्रेति अयपक्षे उभयमसिद्धमिति पूर्ववचासिद्धेनेति दोषः एतद्दोषपरसत्वयोरे
तत्कथनमुभयमिति परिहरति आश्रयादिति पदसंस्कारपक्षएव बाध्यत्वे एवं चामयोर्युगपत्प्राप्तिः प्रगृह्यसंज्ञापातयोः सिद्धत्वादयादीन्प्राप्तिरिति
त्वासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेधः ॥ त्वे नोनर्थमिति प्रगृह्यत्वकार्यं प्रकृतिभावेनायादीनां विप्रतिषेधपरमेव भाष्यं सतोरित्यस्य युगपत्प्राप्त्यामयोरि ५
त्यर्थः वाक्यसंस्कारपक्षे ईत्वादीनामसिद्धत्वेन ततः प्रागेव तत्प्राप्तिः कृते तेषां दीर्घत्वसेति न तयोर्युगपत्प्राप्तिरिति भावः न तु हन्तवाक्यसादिस्वयमयादेर्माप्ति
काले प्रसक्तेरेतत् उभयमसिद्धमिति पूर्ववचासिद्धेनेति दोषः परिहरति आश्रयादिति पदसंस्कारपक्षएवाय्याश्रीयतइति भावः एवं चामयोर्युगपत्प्रा
प्तिः प्रगृह्यसंज्ञापातनकार्यं च तयोः सिद्धत्वादयादीनामितिवासिद्धत्वादित्युपपन्नो विप्रतिषेधः इति वाक्यसंस्कारपक्षे हृतं स्यात् सर्वपक्षस्य पदसंस्कारप
ताश्रयेण परिहार इति क्रमः परेत्वनुक्ते रादिविप्रतिषेधप्रवृत्तेनतस्मर्थं चपाते नद्याख्यापेतपरमेवपुंत्कपक्षान्तरेपि परिहारकारणादिसाङ्गः ॥

ढोः कपीत्यस्यानंतरमिति न चैवं दृशिरावेत्यस्यैतद्रुतरत्वाडोरीतिदृत्स्यासिद्धत्वात्पतौ मनोरथ्यासिद्धिः ढोढेलोपः रोरीत्यत्र योर्ययोऽनुनासिक इत्यनः पूर्व
पावः कार्यं इत्याशयात् अनुनासिकपर्युदासेन चारितार्थ्यं मायां काद्रुपयोर्द्दे योरिति पतत्वचनसामर्थ्याद्धेतिवार्त्तिकं न ह्याख्यानभाष्ये चेत्यर्थः प्रवभा
ष्यस्याख्यानत्वादिनत्कवाक्यसंस्कार[illegible] पदेष्वादत्र अथवेति वक्तत्वात्कमहाहेतिभावोपस्थित संज्ञायां तयोर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् पवचनसामर्थ्या
दृयादी अस्यापि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इति कार्यकालेऽपि न दोषः किंच यथोर्द्दे योऽपि संज्ञायां निमित्तत्वेनाश्रयणात्तद्दृष्टामीवस्यासिद्धत्वेन संज्ञायामनुनासिकम

नयुनर्थिवेवेति ढोः कपीत्यस्यानन्तरमतउग्ममीतिवक्तव्यम् एवं चासिद्धत्वेन वीर्यत्वभेवति अत्रपावक्रमेऽसिद्धत्वस्याभावान्मसंचोते
सिद्धत्वात्कालत्वाभावाद्दृत्वाद्स्तेरितिनवक्तव्यं भवति अथवेति यथोरेवापदान्ययोरोतद्रुच्यते कार्यकालत्वायामथ्याहृ अथवेति य

नयुनर्थिवैवक्तः सिद्धं तवैवोतमप्युच्यते नैवं याक्यम् असिद्धे साहृणामसिद्धिः असिद्धेस्तुतेग्राहणस्याप्यसिद्धिः स्यात् हृदोत्र सतोत्र तस्मात
शास्त्रयाससिद्धत्वमेषितव्यम् यथात्रशास्त्रयासिद्धत्वं भवति एवमिहाप्याश्रयासिद्धत्वं भविष्यति अथवा मगरस्य संज्ञावचनसामर्थ्याद्दया
योन भविष्यति योगविभागाद्वा अथवा योगविभागः करिष्यते अदसः ईदादयः मगरस्य संज्ञा भवतीति ततो मात् मात्परे ईदादयः
मगरस्य संज्ञा भवन्तीति अदस इत्येव किमर्थं योगविभागः एकोपसिद्धे मगरस्य कार्यं तदर्थं अपरो पदसिद्धेर्दृशापि नार्ह्यमाप्नोति अमुया
अमुयोरिति किंच स्यात् यद्यत्र मगरस्य संज्ञास्यात् मगरस्याश्रयः महातिभावः प्रसज्येत नैष दोषः पदान्तप्रकरणे महातिभावः नचैष
पदान्तः एवमप्यमुके आपि माप्नोति द्विवचनमिति वर्तते यदि द्विवचनान्तमिति वर्तते अमी अत्रेति न प्राप्नोति ॥

इस इति संबन्धसामान्ये षष्ठी अदसः संबन्धिन ईदूदेतो इति इहापीति अदसहा अदसस्त्रोतः अत्रम्दाश सवर्णदीर्घत्वम् आङिचापरत्वम् अ
दे आयदे आश्रइति स्थिते अदस इत्यत्र मादिति विशेषणाभावान्मगरस्य संज्ञायाः सत्याममपादेशामसङ्गः अमुकेनेति अदसइत्यनेन प्राप्नोति ॥

निवंधेन चारितार्थ्यमस्त्येव महातिभावविषयकसंज्ञोपलवसामर्थ्यादाश्रयणेन किं विशिष्टयोर्यथाश्रयणेनैवमुपक्रमस्य भाष्येऽपि बोध्यमित्याहुः
भाष्ये योगविभागाद्वेति वार्त्तिकं व्याचष्टे अथवेति अदस इत्यस्य पंचम्यन्तत्वेऽत्र मादित्यस्य विशेषणतापत्तिरत आह संबंधेति यत्तत्सिद्धेरिति
मत्वेऽत्र इति शेषः यत्र कार्ये मत्वं सिद्धं तत्र मगरस्य कार्यमित्यर्थः अपरो यदसिद्धे इति यत्र मत्वमसिद्धं तदित्यर्थः ॥

म॰भा॰के॰वि॰
म॰प्र॰पं॰
९
6

नतु समस्तत्वात्समुदायात्प्रवृत्तिः स्यात्तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह ईद्दृतोरेवेति नान्यस्येति सिद्धान्तेत्वर्थमेव मातृग्रहणमिति भावः भाष्ये माध्यो
दीर्घाद्ययोनां वेतिवार्त्तिकं व्याचष्टे अथवा इति तत्त्वपवस्तान्तिये इदं दोषत्वं स्यामवस्थायामप्रसवेपि मीलमूलयोः कृतयोरीकारादीनामप्रसङ्गता
रेतत्तेद्दृयच्छंस्यलविधिविनाप्रसक्ताभावादिति चेन्न मेदयोगप्रसङ्गस्यानिवस्यापि लक्षणप्रग्रहणेनाशेषात् द्वितीयेति द्वितीयपदस्य वपरूपिनत्वा

पदत्वमिति ईद्दृतोरेवत्वसिनितत्वमनिसत्वानाशिनिभावः अनन्तवृत्तिरेव निवृत्तिः यद्येवं माहृद्ग्रहणं न कर्तव्यम् पद्मग्रहणानिवृत्तमेवाप्रकोसप्ता
प्रसंगात् नैतदस्ति सतिमाङ्ग्रहणे योगविभागो भवतिनाम्यथा एकयोगे पठितान्तरमप्यात् अथवेति माधीशेति माध्यपवस्यानीमशाह
नोत्तः ईहदुपेत्रहृदिति नचासौ कल्पनायामसिद्ध[illegible] नेनैकपद[illegible]ऽभवति बुद्धिपरिकल्पनायामसिद्धत्वाभावस्तो
कत्वात् उक्तंचेति असिद्धत्वमेवात्रप्रतिषिद्धमित्यर्थः सशमिति अपि वद्धिस्थरत्नलक्षणमिति द्विनीयपदस्यवसितमस्यर्थः तेनैकपदस्येवस्थितेः
अत्र एदेतिः प्रगृह्यत्वनिमित्तः प्रकृतिभावो मीत्वम् त्वयोर्प्रतिबन्धकः

एवं तर्हि पदत्वमिति निवृत्तम् अथवा द्वाप्यमदसो मादिति नचईत्वोवेत्तः नापि मकारः तत एवेत्वतासामः माध्यो दीर्घाद्ययानामि तयोः प्रकृतिभा
ति उक्तंवा किमुक्तम् अदस ईत्वोत्वेस्य रेवाहुः पदत्वग्रहणे सिद्धं वक्तव्ये प्रगृह्य संज्ञायां चेति तत्र सकिदोषः तत्र सककारेदोषो भवति वं प्राप्य सिद्धत्वा
अमुकेत्र नचाग्रहणविशेषणत्वात् नवापदवदोषः किं कारणम् ग्रहणाविशेषणत्वात् नमाहृद्ग्रहणेनेदाद्यन्तविशेष्यते किं तर्हि त्
ईदादयो विशेष्यन्ते मात्परेईदादय इति ॥ विप्रसिद्धेईत्वोत्वे तेनाप्ययोरित्सुपादेशाभवत्येव प्रगृह्यसंज्ञायां चेति प्रगृह्यसंज्ञायामेव
सिद्धत्वेन सिद्धलक्षणपञ्चायाधः एवं वाक्यप्रमाणः तत्र सकिदोषइति मात्परे यदीदाद्यन्तमिति दोषोपमाणः एवं तत्त्वेदिनदन्तग्रहीन
मिनीद्रापितदेनसैवानुवृत्तिरिति भावः सुरितत्वेनशाह्ममात्रमनुमीयतइति तरेभिप्रायः तत्र माङ्ग्रहणेनप्रग्रह्यमात्रामीहेहि येष्यते
ते नाम केवलत्वयत्र एवंयानाशेषाभावपवयोगविभागे दोषप्रसङ्गात् दन्तमितिनिवृत्तमित्युक्तम् एकयोगे तेन त्रिवृत्तमानकिंचितमयोजनमिति
नवाग्रहणाविशेषणत्वादित्युत्तरमुक्तम् ॥ सिद्धत्वेनेत्यर्थः अन्येन अथवा वचनसामर्थ्यादित्यादिभाष्ये भाष्यकृत एवोक्तिरनपवसामत
उत्तके पूर्वार्तिकापाठस्त्माहुः अन्येत्वत्रं उक्तं वेमसूत्रवार्तिकं समतेकाशे वार्तिकपाठोऽभ्यवस्माहुः सिद्धेइति प्रगृह्यत्वासिद्धत्वमपादी
नतिसिद्धत्वं विनासमयोजनं नेतिसामर्थ्याज्ज्ञात्मयितोसिद्धमिति भावः विशेषाप्रसंनिपातेकम्पनदनविधिरनस्थात् एवं तत्रेति अर्थाधिका

योमस्यतमेवेति एवं चेदेतिभाष्यस्य उद्देश्यार्थः एकोऽरीति स्वपां तल्लिङ्गनिविभक्त्यादेशः यो शाह इत्यर्थः योऽयासावर्थवांश्चानस्य ग्रहणादित्यर्थः
यानि ग्रहणनिरपेक्षमतीनिकत्वेनोनन्तरंगत्वं अर्थमतीनावपि मतीयमानत्वमदूपत्वे प्राङ्गनरैरमत्याघनात्साधारणत्वं अमाडुभावोऽमतीनिर्मत

यो रहकस्मादिति अत्रहिमस्यतमेवशोऽइतिरूपम् एकेमस्मेऽस्यत्रतयाकारस्यानुवन्धस्यसमस्यादनुमेयमितिपश्नः योऽर्थवद्ग्रहणा
दिति स्वंपाहस्येत्येवान्तरङ्गत्वादरूपत्वादसाधावणात्वाच्चरूपपरिये देसिहे रूपवदर्थस्याप्यङ्गीकरणार्थं रूपग्रहणं कृतम् अत्रवशघाहो
नर्थकः समम्येकवचनत्वर्थवत् तयोः समुदायोर्थान्तरमाडुभावादनर्थकः एवमपीति अत्रहिमत्वर्थोयसमम्येकवचनयोरर्थवत्ताः

न २

यो रहकस्मान्नभवतिकायोऽकृपेवंशोऽरति योऽर्थवद्ग्रहणात् अर्थवतः योगाहस्यग्रहणम् नचैषोर्थवान् एवमपि
हरियोवभ्रुयोऽस्यत्रापियमाभोति एवंतर्हिलक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं भविष्यति अथवाऽ
नरस्त्वअर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येति कथंतर्हिहरियोवभ्रुयोऽरति एकोऽत्रविभक्त्यर्थेनार्थवान्
अपरस्तद्धितार्थेनसमुदायोनर्थकः ॥

लोमादित्वान्नु:

समुदायोर्थवानेव अवयवधर्मानुविधानात्समुदायस्येतिमश्नः लक्षणेति प्रतिपदोक्तेद्विऽटितिमतिपत्तिर्भवति लाक्षणिकेतल
क्षणानुसंधानद्वारेणविहितंगेतितत्तस्यग्रहणम् अथवेति अर्थवत्समुदायस्यापिकस्यचिदानर्थक्यम् यथादशदाडिमादिवाक्यस्य पदार्था
नांपरस्परसमन्वयाभावादिहापिहरियाशाहवाद्यार्थगतसंख्याधिकरणमात्रिमतिपादनायमहता समम्ीनयामस्यपमाश्रतिपाद्येनार्थेनाबन्वी
तिशेशहस्यानर्थकम् ॥
यीयोत्तोमादियशः आनर्थक्यमिति प्रमत्तातुमानिकमायापेक्षयारूपग्रहणात्रगतार्थवत्परिभाषाप्रवृत्तेतिभावः ॥

निपात इत्यानर्थक्यादिति अर्थवत्त्वान्निपातस्यादित्यर्थः तत्र हेतुः कल्पितरूपत्वादिति ततः किं तत्राह कल्पना यादृशी अत एव केचिद्धातिपत्य
मेवराम्रि पोचरंति तत्रेयतोर्थवत्त्वमिति तन्निषिद्धं तेयाकानन्तरमर्थः तन्त्रे निपातग्रहणाभावे एकाज्जिति वर्णग्रहणादर्थवत्परिभाषया प्राप्नोति ग्रहण
नार्थवत् ग्रहणे मानाभावइति चेत्तत्र बहुव्रीहिरिति प्रापात् गौणमुख्यन्यायस्तत्र नेदमस्तीति पर्युदासेनैवान्यपत्वे लघ्वेण एकानुग्रहणस्य गौ
णमुख्यसंग्रहार्थत्वात्तन्मा यानित्यत्वाद्वापेतेन तस्याभिधाने निर्देशभवत्व इयभवरिमादीयग्रहत्व नेनसात गौणमुख्यन्यायादितिपर्गाले
यतएवोक्तं इत्येवं चैतन्मनिषेधयाख्यः अन्वयेनि व्याकरणानुसंधानानुगृहीताभ्यामित्यर्थः तस्यैव चासत्वात्स्वमहत्त्वरूपयोगिना

निपात एकाजनाङ् निपात इति किमर्थमिति निपातस्यैकाचोर्थवत्त्वात् प्रत्ययस्यकेवलस्य प्रयोगाभावाद्वानर्थकत्वात्कल्पितरूपत्वा
कल्पनायाश्च नियमाभावात्मर्थः चकाराद्वेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामत्यस्याप्यर्थवत्त्वमिति भावः निपातोपि केवलो न प्रयुज्यते द्योतक

निपात एकाजनाङ् निपात इति किमर्थम् चकारत्र जहारात्र एकाजिति किमर्थम् प्रेदंत्रस प्रेदंतत्र एकाजित्यमाने हि
पिमामेति यद्यपि एकाच् एकाजिति नायं बहुव्रीहिः एकोजस्मिन्सोयमेकाजिति किं तर्हि तत्पुरुषो यः समानाधिकरणः एकाच् प
काच् एकाजिति यदितत्पुरुषो यं समानाधिकरणः नाप्येकग्रहणेन इह कस्मान्न भवति प्रेदंत्रस प्रेदंतत्र अत्रेवपानिपात इत्येव
विज्ञायते किं वक्तव्यमेतत् नहि कथमनुच्यमाने गम्यते अज्ग्रहणसामर्थ्यात् यदि हि यज्ञास्त्विततत्रसादज्ग्रहणमनर्थकं स्यात्
अस्तिह्यन्यदज्ग्रहणस्य प्रयोजनम् किम् अजन्तस्य यथा स्यात् हलन्तस्य माभूदिति ॥ नादिति साम्यमेव निपातमत्वयथाः अततेङः
अश्रागच्छ आगच्छे त्यपि प्रत्युदाहरणम् एकाजिति किमर्थमिति एकग्रहणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिरित्युच्यते तत्र अचेदं व्रस इत्यतिदेशेनेहोति
नैकं तेनेत्यर्थः तत्पुरुषो यमिति अन्तरंगतादिति पराधमाभ्यामात्रेति भावः ॥ इति भावः वक्तानोनर्थकनिपातेपि प्रसज्यतेयोत्स्येव
भाष्ये वस्य प्रायेणावाक्यार्थवत्त एव ग्रहणमिति ननु नियमः प्रश्नोयपक्षनादिति पर्युदासात् प्रत्ययस्य ग्रहणमिति उक्तपक्षपर्युदासे
नतथा अपयोग माने निपातग्रहणादेव तेन प्रत्यया नुकरणे एतत्प्रवृत्तिरिति अश्रागच्छेत्यत्रापि लतेप्रकृति भावोदुर्वार इति लुताभावे कथ
विदुदाहरणत्व यदिसवर्णदीर्घेत यावोपः एकग्रहणेति सांगत्वमन्तरापे आगताभाववदेत्यमदापेक्षत्वाभावेनैकग्रहणं विनापि कर्मधारय
एवलाभादिति भावः अन्तरंगत्वेइन्तनाह वक्तीति भाष्ये इह कस्मादिति अन्तनो निपात इत्यर्थ इत्यर्थः अत्रैव परिमितिनिपातेनात्रिशेषणादित्यर्थः

भगटस्य संज्ञायामिति ननु सांतस्य भगटस्य तेष्वेकदेशविकृतन्यायेन ग्रहणं स्यादिति तत्वात्म्महानिति भावः स्यादिति चेन्न महानिति भावेष्वसिद्धत्वानुग्र
पनिपातस्य विशेषणतयाग्रजंतं इति व्याख्याने पि भगन्ग्रहणसामर्थ्यात्कृ आजंतपरिग्रहेणकेवलाजूपया हानिरत्न ग्रहणस्य फलस्यादिति भम
सिनिपायपक्षत्वाति एवमपीति भाष्ये भन्यतरनिहमात निपातस्य विशेषणत्वेन दंतपरिभाषाप्रसक्तिरेव नेहतिः विशेषणत्वेन जितिविशेष

नैवदोषइति ननुभूरोदिविनिदलन्तस्य भक्तिभावाद्दोहलंनस्यात् नैषदोषः भगटस्य संज्ञायां कृतस्यासिद्धत्वात्सकारस्य चकापीन्तराम संगात्
अवेलकृतमाभ्रयासिद्धम् एवमपीति भन्यतरनिहमाः भग्रहणस्यापवताद्दम्माइंगटस्य नेतद्व्रनिवस्यते विपर्ययपक्षत्वन भवतीनिविशेषांभ्रमः
पारार्थ्यांसंसतातिदेशापरिभाषाशब्देनोक्तौ सावकाशयोरिति निरवकाशस्य वाधकत्वादेवमुक्तम् तत्रतदन्तविधेरवकाशः अरावयपके
लावयपावमिति आद्यन्तवद्भावस्यावकाशः मिदचोन्त्यात्परः मानिधानीति भ्रत्रहिसाला दन्तग्रहणमस्तीतितदन्तविधभावः समवस्थितयो

नैवदोषोनभयोन्ननम् एवमपिकृतयतहयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोराद्यन्तवदेकस्मिन्नेन्नविधिस्तदन्तस्येति च
इयमिहपरिभाषाभविष्यतिनैर्ष्याद्यन्तवदेकस्मिन्निति इयंचनभविष्यति येनविधिस्तदन्तस्येति भ्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति इयमिहप
रिभाषाभवतिभ्राद्यन्तवदेकस्मिन्निति इयंनभवति येविधिस्तदन्तस्येति यदयमनाङ्तिमनिषेधमाति ॥

यिति इहभ्रामयोः भ्राचार्यप्रवृत्तिरिति यदितर्हिलिङ्गेनतदन्तविधिर्निराक्रियते तदानभ्यलाद्यन्तवत्परिभाषावयंभवतैत नैषदोषः भ्रा
द्यन्तवदिन्यस्योपस्थानादतदन्तविधिः भ्रयमंसन्निपीयते पश्चात्लिंगात्परिसम्प्यते भ्रयवालिंगादन्यग्रहणं निपातेनविशेष्यते इति तद
न्तविधेरभावादतिदेशस्यापिमाभन्महानित्यत्रत्वसंपन्नातत्परिभाषाभविष्यतीति ॥ ॥

सामर्थ्यान्तदंतस्यैव ग्रहणमुपाजंतपरिग्रहदायेनवद्वित्यस्य निहानिरितिभावः विपर्ययः निपातस्य विशेषणत्वेनाजंतपरिग्रहः केवलावोनिह
तिरिति इतिविशेषाभावादिति भ्रत्रकारणाभावादित्यर्थः सत्रापेनविधिरितिभ्रतिदेशाद्यन्तवदिति लावमिति उङ्शब्देरन्यतस्याद्यपकेण
दत्तभिधानेतिभावः यदितर्हीनिष्वंचरम्भिहभवतीति भाष्यमत्रपयवमितिभावः नत्रपूर्वमवर्णपश्चात्परिभाषापेक्षयः प्रवृत्तेनोलावमित्यभिप्रेतार

भावा॰ कैः

व

म.भा.कै.वि.
प्र.प्र.पं.
८

ननु एकग्रहणाभावेऽपि समुदायस्य स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं तन्नाद संज्ञायाश्च इति गुणत्वादिति संज्ञोपकारकत्वादित्यर्थः यणोरपियोगेपकारकत्वा
हणत्वेनदीर्घयोगः पञ्चर्थप्रपिंतयोगार्थः पृष्टः ग्रहं समासीत्यादो तद्ग्रहार्थत्वात् समासेसग्रहस्यग्राधान्यमिति मतद्वन्द्वसंख्याविवक्षितेतिभावः परेत्तु संसा
सकार्यहाराः संज्ञपकारिकानन्तसंज्ञोसंज्ञोपकारकं अन्यथा ग्रदीपिकमतेन समासार्थः स्यादिति विधेयविशेषणाविवक्षितमन्वाघविशेषणं न विवक्षि
तमिति मीमांसकमर्यादेवन्यायसीभाष्यसंमताचेतीदं चिन्त्यं न स्यात्संगसमुदायेहांगत्वाभाववद् समुदायेवृद्ध्याभावाच्च नन्वहणमसम्भिरित्येकग्रहण
विनापि सिद्धिरित्यनन्नु ज्ञापकमिति भाष्यशयश्चाह जातिग्रहणमित्यसतद्ज्ञात्याश्रयानेकव्यक्ति ग्रहणमित्यर्थः अन्यथानातिप्रहणोपि जातेरेकैक
व्यक्तिव्यापनयाः संगतिरेवमहानिति निमिततयानातिप्रहणस्य सर्वत्र सत्वेन तस्या वक्तव्यत्वाच्चरेत्यादिग्रन्थेदेविसमुदायसत्तयावयवानामनत्वग्रहणा
व
एवंतदीति संज्ञायाविधीयमानत्वात्याधान्यात्संज्ञिनोगुणत्वात्तूपञ्चनाधनेतेतिवत्संख्याविवक्षायांसिद्धायामेकग्रहणमन्यत्रजातिसंमत्यार्थम् अ
समुदायग्रहणायकायानिरामार्थसेकग्रहणंज्ञापनफलं संपद्यते किंतु नः स्याय यत्राक्षसमुदायस्य ग्रहणं स्यात् उच्यते इदत्रर्थउपपेदीति समुदायस्ये
कासंज्ञासान्त्रावयवानामेकान्त्रिर्वचनंदित्यन्तस्येवमहामेति भावाद्यणादेशोनस्यात् पूर्वयोस्तु सवर्णदीर्घः स्यात् अथसमुदायपरिग्रहादुत्तरोधाच्च निपात
समुदायोऽग्रहेयत एकनिपातसाक्षमुदायस्याभावात् अनाङिति विभक्तेरर्थमिति ङिन्ङि तोराकारयोर्विषयविभागं दर्शनायमन्त्रः इदक्षमीदिति अ
एवं तर्हि सिद्धेसति यदन्यूहणेष्पिपमाणे एकग्रहणंकरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो ऽन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणं भवतीति किमेतस्य ज्ञापने प्रयोज
नम् दंभेर्हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात्सिद्धमिति यद्भुक्तं तदुपपन्नं भवतीति अनाङितिकिमर्थम् आउदकान्तात् ओदकान्तात् इदकस्यात्र भव
ति आ एवं नुमन्यसे आ एवं किलतदिति सानुबन्धकस्येदमाकारस्यग्रहणम् अननुबन्धकस्याकारः क्वचन रयंसानुबन्धकः क्वौनरनुबन्धकं ई
षदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः एतमातं ङितं विद्यादाक्यस्मरणयोरङित ॥ नुबन्धनिहृतो विशेषापरिज्ञानात्प्रश्नः अर्थवशाद्विशेषावगमा
प्र=
पश्चात्तरम् ईषदर्थे आउष्णम् ओष्णम् आङीषदर्थेऽश्शन्ति चोक्तम् क्रियायोगे आरतः एतः आदिशुदिदि समसते आ अर्यादाभिविधौरिति समासविधौ ङि
दिशः आउदकान्तात् ओदकान्तात् आग्रदिल्लुग्राद्राहिल्लुग्रादीत विनातेनेति मर्यादा सदतेत्यभिविधिः एवं अकान्तस्य वाक्यस्मर्यार्धोतनायाकारः
मयुज्यते आ एवं तमन्यसे नैवपदैवमस्याः संमतिमम्यरेति वाक्यारम्भस्य वनायाकारस्मपरेतयास्त्रतः सवक आकारः प्रयुज्यते नतः स्तृतार्थोङिद्धपते
आ एवं किलतदिति ॥ ८
यद्दिवेचनस्यायः नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणे ग्रहणं सांगसमुदायस्य सांगग्रहणे नेवयणेकेकस्य स्याविरलार्थत्वात्श्शतनसत्वानित्त
प्रोहैकदेशाग्रउ ऽत्राहान्नुकारणेउत समुदायानुकरणेवाप्रुमिति परेतिपातसंज्ञकेऽप्रुमकरोदित्यादौ प्रग्रह्यत्वं स्यातद्धारणायैक ग्रहणमिति तद्भावादर्भ इति हमे सति हं अरज्जुतीके जा
सनीवंते निरुद्भावपदेरकत्तमीयोनकारोनततो ऽसलाहिः स्न्यरं पतत्प्रभासः सूत्र सङ्क समीपगति इलतान्तेनिकिताभावोन दितामितनलोपोन स्यादिति चोपेता
ताञ्च यानेकस्यैकस्याप्येवं तत्र चनस्यातरवामितिकृत्वेयिसतीतिसिद्धिरित्यर्थः अनेन तत्सामीप्यमस्ववरिदन्नेपवेतिसूचितं प्रदर्शनापदर्शनेकारोपतमिमत्पर्युः
किंचिरिधानायोग्यतस्यामर्थविफनायइनरूपाद्गनमवादसः महतेचविधानेरूपाभावात् एतमिमनादेशोनहलंतरमाह विनातेनेमाद पयाग्रकाग्रीहरोरेवरमारो

ऊ प्र

योत् दर्शनादिति वेदे चादीनां पाटस्वरूपार्थानां च लोके पीत्यादिः अर्थभेदाभावेपि तत्रानात्वाभावेपि अव एवाम्नर्थकाः निपातसम
ग्रयपत्वार्थवानिति भावः उग्राह्योत्र निरन्वंधकः तेन उत्र इत्यनेन सिद्धिरिति नभ्रमितव्यं पर्युदासेपीति वक्ष्यतः पर्युदासेपि दोषः आह्. भिन्नत्व
स्याध्यासीपत्वात् न च तादृश्यमाह्. भिन्नत्वं आह्. त्वस्य एवोतवत्तेनानिर्देशोपीति दृश्यमानोविरुद्धत्वाच्च यदर्थमस्य ककार्येस निर्हतेनरसितदेशास्वभा
वसिद्धत्वात् न चानवकमेवेतुर्लभ्यणाहीयकार्याभावादिति वाच्यं तत्रापि प्रतिवेधस्य गम्यमानत्वात्तत्वात्पर्यविषयत्वेन अगदस्य ताभावस्य शास्त्री
यत्यानवकमहतेनेरितिबोध्यनसाम्येति अगदसेभ्य पदपावेइतिपाठम योगेनियमादपि फलेविशेषाचाध्याः भाष्यमोतष्यीति एवं सत्यवदेशाप्यर्थी

उोत् निपातसमानरोधमिति अनर्थकानामपि निपातानां कल्पिमित्युरित्यादीनां दर्शनादर्थभेदाभावेपि निपातसमायत्वमुक्तम् एवं तर्ही
ति चादिष्वनपायवादिति भावः ओषुपातमिति आउ ओइत्यत्रान्तवद्भावादेकत्वं यथा ऽऽइ इनाऽ इ. निमति षेधः प्राप्नोति पर्युदासे तु न दोषः
आदि. ४ के. १ नमाङ्. सदृपस्योकारस्याङ्गासमेकादेशावद्भावात् उकारग्रहणेनाग्रहणतः इति सिध्यत्येव प्रगृह्यसंज्ञा तस्माच्च प्रयोजनत्वे हीचिन्ह्याचापामोत्रपात
मितिपाठेप्रहतिभावः अदेष्यवादिति छान्दसत्वेनात्र निपातत्वम् उपरिष्टीमत्र निपाताधिकारात् प्रतिषिद्धार्थत्वादस्य कथमत्रामासिरितिचेदुभय
योत् किमदाहरणम् आहो उताहो इति नेनरक्षिमयोजनम् निपातसमाहारोयम् आहउ आहो इति उताहउ उताहो इति नत्र निपात एकाजना ३
ङ्. इत्येवसिद्धम् एवं तर्ह्येकनिपातार्थमे अपवाप्रतिषिद्धार्थोयमारंभः ओषुपातमहतः अभिषुपातेहस्तीचराशकरी अचित्तावापसवावहमाम्
योत स्थ्रुमतिषेधः योहत्तस्य निपातस्य न तस्य निषेधो वक्तव्यः अनदः अदः अभवत् अदोभवत् तिरोभवत् नवक्तव्यः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्येत्येवं न भविष्यति एवमपि अमीगौः समपद्यन्त गोभवत् अत्र प्राप्नोति " एवं तर्हि दोषः न यासोदत्तस्य निपातस्य प्रगृह्यसंज्ञा विधीयमा
नाप्रतिवन्ध्याभावादोभवदित्यत्रापि भवतु ओषुपातमित्यत्रापि परत्वादनाऽइ.नि प्रतिषेधं वाधनरतिप्रतिषिद्धार्थत्वमपि स्यादिति कोविरोधः आकारस्य
निपदोक्तस्य ग्रहणमिष्यतस्य" एवमपीति ङकारस्यात्र प्रतिपदोक्तत्वमाऽलिङ्गमेऽइत्निप्तताद्वारणात् एतत्सिद्धत्वादुच्चारणे नास्ति अह्गुणइत्यादिसामा
धिकाराद्यहणमन्यापस्याप्रहति (न्यत्वग्रहणेन पदरूपं निष्याद्यनेन लाक्षणिकमुच्यते ॥) दिग्गाधाधः प्रतिषिद्धार्थत्वादिति प्रतिषिद्धसंज्ञाकं पदं प्रतिषिद्धपदे
नोच्यते एवं तादृति निषेधास्वलीयांस इत्यस्यतनाप्यविषयः तस्यपूर्वेणसदृपाचात्तनिषेधकत्वादिति भावः प्रतिपदोक्तस्येति नत्वमीनिषिद्धार्थो यमार
भत्तिपूर्वभाष्यासंगत्यावेतत्परिभाषाप्रापयमहतिरेवानित्यत्वाडुचिनेनिवाच्य अस्येकेदेष्पुत्रित्वात् तद्धेन यद्भाष्येआह एवमपीति ननु लक्षणप्रतिपा
दितत्वादिदमपि लाक्षणिकमतआह एतद्दीतिप्रधानत्वात् अर्थानां प्रतीतिनिरपेक्षतयाप्रतीयमानत्वात् नादरार्थवोधकत्वाच्छ इत्यापि नालक्षणमस्वन्व

म.भा.कै.
वि.प्र.प्र.पं.
५

१

गौणमुख्यन्यायबीजं दर्शयितुमाह न त्वस्वरूपमिति मायम्भ एवोपकारं एवति गौणादीनि आरोपाद्युपहित्वं नस्तु पश्यितिरागव एकीति भावः मुख्यार्थारोपेणेति आ
रोपितं सिद्धं वचनं मागवक्रादिस मभिव्याहारे सिद्धं रावार्थे रमु प्रति भावः मुख्यसैव ग्रहणे प्रकरणं तस्मादग्र निपतन्त्रे नि सिद्धं शाहस्य मागवकवत्तीवदादिष्व
प्रयोगादिति भावः एतेन वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा महतेरो कारस्य लातगौ[illegible]कत्वमित्यादि चिन्त्यमित्यपास्तं अन्यैव न साधिवारणान्नह्या वाम
स्मृमादेश्चज्ञापकस्य लक्षणभावेन प्रतिपदोक्तपरिभाषानिमहमात्रज्ञापकत्वेनापार्थक्यग्रहणे सर्वत्र नरपहतो मानाभावाच्च नवेद्यमपि प्रयर्थवत्परिभाषामूलकत्वा
न्नहृदेव विशिष्टरूपोपादानविषयेनिकृपमत्रवर्णग्रहणमवनेतानत्रैवार्थोपस्थितः स्वरादिनिवार्थं निपातश्चतिविशिष्टरूपोपादानसत्वात् निपातसंज्ञादिका

एवंतर्हीति गुणाद्यागतो गौणः यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तो र्थो वाहीकः मुख्यमिव प्रधानत्वान्मुख्यः तत्र संज्ञपमित्यत्र लक्षणग्रह
णेनार्थवद्ग्रहणस्य ज्ञापितत्वादर्थवतः कार्येण भवितव्यम् सचार्थः प्राधान्यान्मुख्य एव गृह्यते गौणार्थप्रत्यवनेमानो मुख्यार्थः ह्रस्वेऽपि तावत्

एवं तर्हि गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति तद्यथा गौरनुबन्ध्यो ज्ञोषोमीय इति न वाहीकोऽनुबध्यते कथं तर्हि वाहीके
द्वयात्ते भवतः गौस्तिष्ठति गामानयेति अर्थाश्रयमेतदेवं भवति यो हि शब्दाश्रयं शब्दमात्रेऽनुवति ॥

तेन अनिपातस्य गौणोऽर्थः तस्माल्लौकिकोऽयं न्यायो गौणमुख्ययोरिति गोभवदिस्य तत्र जाड्यादिनाधर्मेणात्र गोत्वमारोपितमिति गौणत्व
मर्थस्य गोभवदित्यत्र च तत्र महतेः कर्तव्यम् संवीभवन्तित्यत्र मुणार्थनिवक्रवचने निर्देशात् महतो च गोत्वमारोपितेन मुख्यमिति मध्यस्था
भावः

दर्शनात्

दिपदोपस्थितवादीनां सतिसंभवेऽर्थवत्तामेवेतिप्रेसार्थकालेवानिपातपदेनापितत्तद्रूपविशिष्टानामेवोपस्थितिरितिमहतेस्तिमहतनत्रस्यनिपातपदेनमुख्या
र्थकनिपातानामेवग्रहणे नन गौणार्थकानामितिभावः एवं चकार्यकालपक्षेऽपि ज्ञातनिपातत्वस्यात्राप्युपस्थितिरेतत्परिभाषावशात् विशिष्टरूपपदेन वाच्य
वद्रूपमेवोच्यते महतेर्गौणत्वमुपपादयति जाड्यादिनेति आरोपबीजमाह महतेः कर्तव्यमिति एवं च गोभवदित्यस्य गोभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपेण भवनमर्थः एव
च योगीश्वरप्रणापादिनां मुख्यगौरूपमास्मिन्नत्र च छिन्नं च्यातिशुतिगोसदृशरूपेण भवनमनीतेन तस्य गौणत्वमिति भावः ननु स्वचरणिपिंडः स्वादिगणरसदृशोऽडले
भवतनहतिभाष्ये विहतेः पिककर्तृत्वं दर्शनात्कृतेहतावितिपत्वचयनेमहतेवकर्तृत्वमितिभावः महतेवकर्तृत्वेहमाहसंवीभवन्तीति ॥ ५

ननु शास्त्रापेये चेति भाष्यस्यार्थ यदि तद्वर्णमात्रापेयेऽयमर्थः प्रतीयते स चाशक्यः सर्वनामस्थानानुशासनिमित्तप्रातिपदिकसौत्रऽयमनेनवि विशेषणादनयोरपि विशिष्ट
शास्त्राप्रयत्नादन्यादृशार्थं इति सार्थविभक्तकार्ये सार्थकस्य पदस्यार्थमतिपादनाय प्रयोगादेस्य पदार्थान्तरस्य वाधश इति सन्निधाने गौणा प्रमतीते इति भावः आ
देपेत्यादि समस्ववाशास्त्रत्वयेमानाभावात्तु गौणापेत यदि मुख्यशास्त्रस्य गौणापेत्तया संबंधि शास्त्रत्वात् गौणाभावे गौणस्य तु भ्यसंनिधाने मुख्यव्यपदेशस्य मुख्यपदस्य
भावादित्यन्वयः एवं च शास्त्राप्रये चेति भाष्यसमनुख्यव्यपदेशादित्यस्यार्थबोधकमातिपदिकरूपशास्त्राप्रयेऽयमर्थः पदव्यपदेशादित्यस्य कार्यं विना प्रयाणमिति
फलितमिति तात्पर्यं ननु द्वितीयार्थे कर्मत्वाद्यर्थकस्य कारकत्वमानसापेक्षत्वया गंवाहीकमानयेत्यादौ विशिष्टस्य क्रियासंबंधेन कर्मत्वे पितृदभिधानाय गता
यमानादि द्वितीयाव्यवस्थाप्रातिपदिकत्वमेकमवनेनतत प्रसवमेव गौणत्वादात्वनसादन्यादृतनेति अतः क्रियासंबंध इति द्वितीयाक्रमस्य च पपस्या
कल्पितत्वमर्थः विभक्त्यनेनादृउपस्थितार्थस्य क्रियान्वय इति ततः माकृगुणोसात्तात्पर्यं परासाधारणेनदृष्ट्येव मा हाल्सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादि
विवक्षयोभयत्र विभक्तिरिति भावः वाहीकाद्या पात्प्राकात्सादि मलकपाल्पा प्रयासे विभक्त्यन्वयनं तरंप्रवर्तमिति द्वितीयार्थे सामान्यतः क्रियासंबंधस्ता

शास्त्राप्रये चेति सार्थेहनात्प्रातिपदिकादि विभक्त्यवृत्तत्राणां कार्यंभूतेषु शास्त्रान्तरसंनिधानात् मुख्यत्वं प्रतीयते तस्य च सार्थस्य मुख्यव्यपदेशोनास्ति गौ
णापेक्षया संबंधि शास्त्रत्वान्मुख्यव्यपदेशस्य गौणाभावेऽभावाच्च शास्त्राप्रये चेत्यनेन तत्रार्थानापेक्षते तेन यथा प्रवृत्तिरागमात्प्रभेतेति शरणद्वयोः

शास्त्राप्रये च दृष्टान्ते ॥

अतः क्रियासंबंधः वाहीकादात्मा पात्प्रधानस्यासेव पवेगांवाहीकमानयेति पूर्वं क्रियाभिसंबंधोपेक्षया विभक्त्यावृत्तत्राणां वाहीका
तत्वाद्या तत्सामान्याधिकरण्यात्तुल्यार्थयोरुभयोर्भवति इति पदकार्येषु वार्थप्रयोगेन प्रातिपदिककार्येषु यक्तं शास्त्राप्रये चेति ॥

नापेक्षत्वात्तत मनस्तानमलकाहितीयात्वन्यतो गौणपदार्थस्य वाहीकान्वयः पश्चादेव एवं च कर्मणो नैव विशेषाविशेषणभावः न तु विशिष्टस्य कर्म
त्वमिति भावः पत्रविभक्त्यर्थं संक्रियाकारकसंबंधेपश्यते ननु पाः संबंधबोधः अतिक्रान्तः इति अतेवी क्षापेक्षया शीघ्रमहत्सामयम नत्वेऽस्य बोधः प
श्चादुणद्वययोः परस्परानन्वयबाधः एवं गवाहीकमानयेत्यादावपीति केपदार्थस्य त्याग्यात्पायहर्षपर्यन्तं तिशावाहीकपाद्यमादौ यत्र गौणार्थप्रमाद्भावो विना क्रियासंब
बंधप्रवाससंभवीत यत्र पूर्वमेव गौणत्वाद्वगतेस्तत्र न नापते रिति नत्वेन पदार्थविभक्तेन स्वयमपेक्षानतउपस्थितानामर्थानामिति शान्वयेन प्रातिपदिकस्वार्थ
येनस्यूर्वमनत्वयसमस्यक्रमपयात्मताद्वनात् शब्दबोधहृष्टकस्यनेगोरवाद्यत्र ततभवाभावात्तु वितयप्रपदस्यार्थ्यगणानां हृत्मिः सर्वत्र पदस्य च गौणार्थत्व प्रदेशाभ्रान्ततत्त्व स्वपद्यतेऽग्रम
हात्सहाभतः तद्वतीतादौ भाष्यप्रयोगत्वाद्वाद्वशाहीर्तीलाकरणानवासमायस्य पदकार्यमात्रविषयत्व उपानीयाविशेष्यरूपकस्यापि बोधश्रुतत्वप्रत्वात् इति समादेः अथ दृशा
स्वपरत्वमित्यर्थे विग्रहः किंच गान्तिके सर्वाक्रियाप्रसक्तेऽसायर्थत्व तत्त्वस्य भाष्येतुलनात् सहात्मस सूक्तसपदानुसमनते तेषा पद्यपृष्ट्वाभिसंबंधो भवतीत्यनेनहिदशत्वेन
भाष्याच्च सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वादेरेवाहृतीयादिनियामकत्वेन मनःकल्पाख्येव तस्यार्थवत्ता प्रयाकोपिपदार्थमेवार्थमग्नि गोगव समणप्रत्ययीनतत्प्रातिपदिकादि

दी

उञः ऊँ॥ अप्रग्रह इति एवं चात्र ऊँ आदेशः प्राप्नोतीति भावः संज्ञासिद्धिरिति निपातएकाजित्यनेनेत्यर्थः स्थानिवद्भावेन तेनैतद्धर्मं एकादेशस्यास्त्विति धर्मत्वान्न एकादेशस्यास्य लमात्रहेति धर्मत्वमायं उञि निसमुदायेपि सत्वान्न नेनान्तादिवद्भावनाद्रूपानतिदेशोपि न दोषः आद्येयद्गुञ इति सामान्येन ज्ञापकमिति भावः वस्तुभावपक्षे ऊँ आदेशोनस्यादित्य परिशेषोबोध्यः निमित्तेवेति आदेशाभावपक्षे इत्यर्थः नन्वविती इति न च उ इति मस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन शाकल्यानुवृत्तिसानर्थक्याद्देवितीति भावः विभाषेति वाक्यमयः परत्वे किंन्विनीसादौ मकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपासिद्धिप्रसङ्गात् शाकल्यानुवृत्तिसार्थक्यात्रिपाते निप्रग्रह्यसंज्ञाभावे मय इति वत्वस्यासिद्धत्वेनैकोपस्थावीति वत्वेनुस्वारापत्तेः उ इतीत्यत्र तः सानुबन्धकबोधस्यापीष्टत्वेन तदभ्युपगमे इति भाव अग्रे

उञः ऊँ॥ इदूतकस्मादिति निपातसमुदायारम्भतात्पर्यम् यद्यपीति एकादेशोहनेनादिवद्भावात्संज्ञासिद्धिः इदूतूपत्रयंसाध्यम उ इति विति ऊँ इति न मैकयोगेनासिध्यति एकयोगे तु ऊँ इति उ नित्यादेशोनस्युतत्वात्सवर्धने न प्रग्रहसंज्ञा स्यात् निपात एकाजनाङिति नैवास्याप्रविष्यति शाकल्य

उञः ऊँ॥ इदूतकस्मान्न भवति अथो इति उताहो इति उञ इत्यत्र वचने न चायोगेनं प्रणामः उञोपमसेनुसतेकादेशा उप्रग्रहणेन ग्रहणे आचार्यमहनिरीक्षणस्येति नो एकादेशाउप्रग्रहणेन ग्रहणमिति यद्यपि आद्यन्तवत्त्वस्य निपातस्य प्रग्रहसंज्ञाप्राप्तिं नैतत्ज्ञापकम् उत्तमेनतत् प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भ इति दोषः खल्वपि स्यात् यत्र एकादेशा उप्रग्रहणेन ग्रहणे जानु उ अस्य रुजति जानू अस्य रुजति जानस्य रुजति मय उञो वो निवृत्तं स्यात् एवं तर्हि एकनिपातात् इमे अथवा हावुकाराविमौ एकोऽनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य तद्धि तन्त्रानुबन्धकः तस्य एव एकादेशः १॥

अनन्तरह्यमावादेशो विकल्पेनेदरूपद्वयं स्यात् उ इति ऊँ इति नन्वविती इति मर्द्थमाह ॥ ॥

नत्वनेन प्रकरणात्प्रग्रहसंज्ञ ऊँ आदेशस्य च विधानेन तस्य निपात इति प्रग्रह्यसंज्ञापवादत्वाद्देनदादेशाविकल्पे ऊँ इति विनीति सिध्यति न तु उ इति अतो योगविभागः न चापवादे विशिष्टे ऊँ आदेशोऽप्रसङ्गेन निपातेति प्रग्रह्यत्वं स्यात् अप्रवर्तमानापवादे स्यात्सर्गबाधकत्वाभावादत एव पारे मध्ये षष्ठ्या वा इत्यव्ययीभावाभावे उत्सर्गः षष्ठीसमासो भवतीति वाच्यं प्रग्रह्यपदस्य सर्वत्र सत्वात् उभयसंबन्धस्य तत्वेनात्र विधेयविशेषणत्वे मानाभावात् सहविधानेन वाक्यभेदस्याप्यभावात् स्थानिवद्भावेन च ऊँ इत्यस्य प्रग्रह्यकार्यं बोध्यमेव च पक्षे प्रग्रह्यत्वाभावे प्रसक्तात्संधौ अन्तरभावे निपात इत्यस्य महातिरिक्ताहुः ॥ ॥ १०

प्रगृह्यस्येति अनुवर्तमानप्रगृह्यपदस्यादेशेन संबंधे उत्पन्नस्येति प्रगृह्यसंज्ञकस्य ऊँभावस्य विधानापत्तौ योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानस्यैव पर्याप
तेरनुवर्तमानप्रगृह्यपदस्य संबन्धेन पाक्षिकत्वमप्यस्यानिनासेवध्यत इति भावः हेत्वन्तरं तु उञ नीतिनूपमपि निरनुबंधकोकारमादाय सिद्धं सानुबंधकमतो
मन्नापत्तेः मयःपरत्वे किमिति तीत्रादौ मकारस्य रहितनिरनुनासिकवकारवदिति रूपाणि सिद्धिमत्त्वगात्र्यं वस्तुतस्तु उञ इत्यस्य सामान्याहतमात्राधिकारात् प्रगृह्यपरत्वे

उञ इति योगविभाग इति उञ इत्यत्र शाकल्यस्येतौ प्रगृह्यमिति चानुवर्तते तत्र प्रगृह्यसंज्ञैव शाकल्यस्य मतेन विधीयते नान्येषामिति स्मृत्यन्तरानुसं
धानहुरेणविभाषा संपद्यते उ इति विती इति ऊँ इत्यत्र यदि शाकल्येतिनापेक्ष्यते तदा प्रगृह्यस्योञो नित्यमादेशः स्यात् ततश्च विति ऊँ इत्येते रूपे स्या

उञ इति योगविभागः उञ इति योगविभागः कर्तव्यः उञः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञा भवति उ इति विति ततः ऊँ उञः ऊँ इत्ययमादेशो भव
ति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन दीर्घोऽनुनासिकः प्रगृह्यसंज्ञकश्च ऊँ इति किमर्थो योगविभागः ॥ ॥ ॥

तांतस्याच्छाकल्यग्रहणानुवृत्त्यायादेशविकल्पेन त्रीणि रूपाणि सिध्यन्तीति ॥

व प्रगृह्यमिति चादेशविशेषणमेव तथैव भाष्यकारस्यादि इति उ इति ऊँ इति चरूपे स्यातां न तु विती इति रूपं न दर्घ्यविकल्पानुवृत्तेः ऊँ इति दीर्घोच्चारणात्प्रगृ
ह्यपदस्यात्र संबंध इति सर्वमवदातं किमर्थो योगविभाग इति प्रगृह्यतादेशयोः शाकल्यमते एव मा भूत् एकयोग एवमहत्तिः स्यादेवं च उ इति विती इति
च रूपे न चैकयोगेपि सिध्यत इति मत्वा एवं चैकयोगे विती इति न सिध्यतीति मात्रकरूपे परिशिष्टत्वमेवेति बोध्यं ॥

इत्यत ३५

म·भा·कै·वि·
म·प्र·पं·
११

शाकल्यस्येति एवं च योगविभागसामर्थ्यात् शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्यात् [illegible] च्चन्नत्र यथाश्रुतं किं तु विकल्पमात्रतात्पर्यकमिति विक
ल्पद्वयेन सकलेष्टसिद्धिरिति भावः एवं च शाकल्यमत एव विकल्पः फलितः तदाह भाष्ये शाकल्यस्य विभाषेति शाकल्यमते ऊँ आदेश विकल्प एव फलितः इति द्रष्ट
व्यतिप्रगृह्यसंज्ञादेशाश्रितं तन्मते पर्यायेणोभयं सिध्यतीत्यर्थः ननु प्रगृह्यमिति स्वरूपग्रहणमात्रं स कृपन्नुञः तत्र नेनानवयवं ग्राह यद्यपीति एतत्स्वरूपतयेति
फलतः संज्ञाया बाधनतया सत्तिनः तेन च तद्बोधकं पदं तस्य तेन रूपतया न सामानविभक्तिकत्वपेक्ष्यः द्विवचनाद्यभिधेयमिति वहुव्रीहिः प्रगृह्यशब्दवदभिन्न द्विव
चनादीति बोधः प्रगृह्यशब्दवत्तेन चाद्विवचनादि प्रगृह्यपदाभिधेयमिति बोध्यं स्वरूपपदार्थकत्वेन तज्जो वाचकप्रगृह्यपदमित्यर्थादिति भावः वस्तुतः प्रवेशादिरा

द्वि
त

ऊँ वा शाकल्यस्येति शाकल्यमुनेरेव फलं वाग्रहणेन भवति पाठयति एतदेव व्याचष्टे शाकल्यस्य विभाषायामासादिति प्रगृह्यसंज्ञादेशाभ्यां न चपदादि
पर्वस्तत्रेष्टफलरूपतया निर्देशात्प्रदेशेष्वपि प्रगृह्यशाद्वो वचनाद्यभिधेयः तथापीहार्थतः सप्तमीनिर्देशात्स्वरूपपदार्थकः संपद्यते ईदूतौ च सप्तम्यर्थे

ऊँ वा शाकल्यस्य शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन ऊँ विभाषायामासात् ऊँ इति उ इति अन्येषामाचार्याणां मतेनेति ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ईदूतौ सप्त
मीत्येव ईदूतौ सप्तमीत्येव सिद्धम् नार्थोऽर्थग्रहणेन ॥ ॥

ईदूतौ सप्तमीत्येवेति सप्तमी सरूपविशिष्टं यदीदूतं सप्तम्या वा परत्वं प्रगृह्यसंज्ञं भवतीत्येवं सप्तम्यर्थलक्षणेन लक्षणायामपि सप्तम्यां सोमो गौरी अधि
श्रितः इत्यादौ भविष्यतीति प्रगृह्यसंज्ञेति भावः ॥ ११

स्वरूपपक्षे शास्त्रार्थयोरभेदान्सामानाधिकरण्योपपत्तेः शुक्लगुणवत्स्वकृते तत्पदस्य शुक्लस्तत्र वोकरीसोवे पथिकरणेनान्वय इति न कश्चिद्दोषः केचित्तु अदसो
द्विपदाभिन्ना श्रादेच इति उपस्थितिः संज्ञा वाक्ये तत्तया शाब्दबोधः द्विवचनाद्यभिधेयत्वस्य द्विवचनादिविशेष्यकबोधजनकत्वमर्थः षष्ठीसप्तमीभ्यां
देत विशेषणतया स्वरूपपदार्थकत्वे निकेयपर्यायतयानिन ईदूतौ च ईकारोकारात्मकसप्तम्यासम्भवमतो द्विसप्तमी सरूपाविन्तात्पर्यानुपपत्त्या च लक्षणेति भावः
सप्तम्यावेति सप्तमीति पदं लक्षसप्तमीकं वा ख्याख्यानमिति भावः ज्ञातुं त्वकल्पनापेक्षयेद्य्यापमिति तात्पर्यं लक्षणायामपीति नत्वमनेति निवेध लक्षणेन
सत्वात्र सप्तम्या परत्वस्यापीति भावः ॥

ननु प्रत्ययग्रहणे न तदन्तविधौ ईकारान्तं नेयत्समस्तं मित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं सोमो गौरी इति तत्राह संज्ञेति समस्य पूर्वेति समनीपदस्य लक्षण
समस्तं तनेः समनीसद्भाविति लाक्षणिकत्वे च न प्राप्नोतीति भावः यद्यपि कार्येकारसमस्योरसंभव एव तत्र माने तथापि वचनादिस्यादिना तद्भसनीसत्र
तासर्वग्रहणात्स्वकार्याभावादिति प्रत्ययसंज्ञाकार्ये हि संधिकार्याभावफलकत्वमिति भावः लनेषु सर्वं समग्रसानिरूपयितमत्र तानेनस
धिकार्याभावाप्रसक्तिभावान्नुपयोगात्कार्याभाव इत्यर्थः तदेवाह प्रत्ययनिमित्तमित्यादिना इकः सवर्णे इति सचतपासलुगित्यनेन प

लमइति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात् समर्थग्रहणे समस्याप्वसंज्ञितिनीतात् समास्वकार्याभावात् प्रत्ययनिमित्तं यत्र स
स्वकार्यं विधीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणं समस्तावांश्लोरीत्यत्र प्रसंगादर्थग्रहणाकृतम् अर्थग्रहणे समर्थनिमित्तासत्तेर्भवति न प्रत्ययश्रव
णानिमित्ते निलोपयिसिध्यति इकः सवर्णे इति सति च इकः सवर्णे एकादेशे वा दीर्घो वा ईदूत्तोकारः समनीति सिद्धा संज्ञा प्रगृह्याभाव इति

लमेर्थग्रहणाद्भवेत् लमायां समस्यां प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति क्व सोमो गौरी अधिश्रितः इति इध्मे वा अत्रापि स्यादिति तच्चान्तरेणायत्ने
न सिध्यतीत्येवमर्थमर्थग्रहणम् नात्र समनीलुप्यते किं तर्हि इकः सवर्णे अत्र भवति इकः सवर्णे चेत् सवर्णे सा वा प्रगृह्याभावः प्रसज्यते
यदि इकः सवर्णे दीर्घः स्यात् प्रगृह्याभावः प्राप्नोति एवं तर्हि प्रगृह्यमीदूतौ समनीति न चास्ति तत्र समनी ईदूतौ तत्र वचनाद्भविष्यति
वचनाद्यत्र दीर्घत्वम् नेदं वचनाल्लभ्यम् ॥

एकादेशं बाधित्वा अः अगमो स्यात्माम् वचनादिति सर्वत्रैव समनीलुप्यत इति वचनसामर्थ्यात् समनीशाह्ने न समनीसद्भाविति संग्रहणा
न्नायकल्पना संभवे गौणीकल्पना दृष्टेन इत्याश्रयणान्न सिध्यतीति भावः ॥ ॥

कादेशमिति परत्वाद्धर्णी दांगस्य च लीयस्त्वाच्चेति भावः एवं च संज्ञे गौरी मा दैलक्षणाभावप्रसक्तेन तदर्थमर्थग्रहणमिति तात्पर्यं सर्वत्रैव
ति ननु पयोत्यादिभ्यो ईकारादी हिंनन् इमादौ प्रोक्तयोः इकः सवर्णादेशे च ईदूत समनी संभवात् कथमीदितिचेत् ईदूत् समनी प्रगृह्य प्रदेशः एवं हि
वचनमित्येव सिद्धे स्थलान्तरे ईदूतौ समनीति गुरुवचनसामर्थ्येन समनीसद्भाविति ग्रहणमिति भाष्याशयात्तद्दोष इति केचित् तन्न न चा
स्ति समनी ईदूतावितिभाष्यासंगतेः तस्मादेतज्ज्ञाप्य मा भाषणात्तेषामनभिधानमिति तत्त्वं ॥ ते

म॰ भा॰ कै॰
वि॰ स॰ प॰
१२

सप्तः शौण्डादिभिः सरसशौण्डस्यापन्नेनत्वेनाधुदात्तत्वेपि सरस्यप्रत्ययादृत्तिं नंप्रत्ययं सरसी शौण्डानामित्यत्र सरसीत्यस्यान्तोदात्तत्वंबोध्यंनिराकर्तुं सं
शायार्थी यदि शौण्डोत्र पपन्न इत्यत आह संभावनायामिति शौण्डादि चेत्समासः स्यात् तिवत्स दिष्टेस दिग्धवचनमिदमितिभावः सरसी शौण्डो
यदि स्त्रीलिङ्गत सदान्तोदात्तत्वमायीति स्य अत्र तत्पुरुषे तत्ताड़िंचनत्तेन सरस्यप्रत्ययादेवतत्त्वं एवंचततनोलकैवोकम्पयोगे सिद्धेऽपि उत्तिवार्तिककारको

त्पुरुषकल्पनासंभवत्येवेत्यत आह यदेति सरसीत्यत्र सरः शौण्डात्सरस्यादिः शौण्डस्येयाङिःयान्तीकारारुणामुपसंख्यानमितीकारेहत्वेनुभवतीकारः
सप्तमीतितत्रैवस्यात्वतगौरीत्यत्रेतिभावः सरसीयदीति यदीतिसंभावनायाम् तस्मात्स्थितमेतद्वचनात्सर्वं प्रत्ययानामपिसप्तम्याभविष्यतीति
नार्थग्रहणेन ज्ञापकमिति ईहेदिति प्रत्ययवचनार्थपदयोरित्यर्थः इहप्रत्ययसंज्ञाप्रकरणे यदि प्रत्ययलक्षणं स्यात् तदेदंतो सप्तमीतेत्

अस्तितपदेनस्थवचनेप्रयोजनम् किम् यत्रसप्तम्यादीर्घवक्ष्यते इति नंप्रत्ययं सरसीशौण्डानामिति सतिप्रयोजनेइदंनप्राप्नोति सोमोशौ
रीत्यधिश्रितइति नत्रापि सरसीयदि तत्रापि सिद्धम् कथम् यदिसरसी शौण्डस्य महतिरस्ति अस्तिचलोके सरसीशौण्डस्य महतिः कथं
दिग्णपद्येमहतिसंतासिसद्वइत्यन्वये ज्ञापकस्यानइतत्वे एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः नप्रत्ययसंज्ञायां प्रत्ययलक्षणं भवतीति किंमे
२ तस्यज्ञापनेप्रयोजनम् कुमार्यागारं कुमार्यागारम् वध्वागारं वध्वागारम् प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययसंज्ञा न भवतीति मात्वाभूदपदसंभवत्
अथवा पूर्वपदसमाभीदमेवमर्थमर्थग्रहणम् वाप्यामश्वो वाप्यश्वः नद्यामातिर्नद्यातिरिति ॥ न

सप्तमीसद्वृत्तिरितेऽपि सप्तम्यां वाप्रत्ययोत्पत्तेः यदिहेत्युक्ते तत्प्रत्ययमिति प्रत्ययलक्षणेन तन्मात्रायामपि सप्तम्यां संज्ञा भविष्यतीति किमर्थग्रहणेनेत्याश
मात्रां प्रत्ययलक्षणाभावंसूचयति संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेरभावात्तदन्तपदस्यात्रनैवाख्यत इति तत्र पदत्वाभावादाह मांवति वाप्यश्वो
नद्यातिरिति संज्ञायामिति समासेऽहोनसप्तमीसद्वृत्तिर्मीकारान्तपूर्वपदमिति स्यात्प्रत्ययसंज्ञेति तदर्थमर्थग्रहणम् ॥
ण देशोनविधेयइतिभा

ष्याशयः तस्मात्स्त्रीकरीमावचनसामर्थ्याल्लुमेपिसिद्धिः सप्तमीसद्वृत्तिरितत्वंचप्रत्ययलक्षणेनबोध्यं संज्ञायामितीति अत्रपवाग्रेभाष्ये जहूत्स्वार्थाहृति
रितिस्पगच्छते नचवाक्येनसंज्ञानवगमादस्यनित्यसमासत्वेवाप्यामश्व इति विग्रहोनोचित इति वाच्यं वाक्यात्संज्ञितोनवगमेनतित्यसमासस्वरूपत्वेपि
तत्रहिरूपाप्यकेवाग्रहणासंवधशंतिसमासचटकोभ्यतानांतहिरूपेविग्रहाभावेमानाभावात् ध्वनितचेदंहितोपरतोयेतिसूत्रेभाष्येइतितत्रैवोतिरूपवि

घोते सप्तमीसद्वृत्तिमिति प्रत्ययलक्षणेतिभावः ॥
१२

वर्णवदानर्थक्यादिति संज्ञायामितिसमासेऽस्यरूढिशक्तत्वादवयवार्थाप्रतीतेरितिभावः वाच्यामम्बत इति विग्रहे दृष्टीनं नतरपंतराद्रिपरा
न्तरपथेनतरतीत्यादिविग्रहप्रदर्शनेनबहुव्रीहिः अतएवजहत्स्वार्थायांततत्रैवयद्रूढिविरोधिनीतिहरिहरकभाष्ये यान्जहत्स्वार्थायामिति स्व
येतिसमासेनकेवलयौगिकेवलयौगिकेत्यर्थः प्रधानार्थमपीति अस्यपदस्यार्थितसमुदायशक्तिसहकारेणजहत्स्वार्थिकाद्योपपत्तेत्
स्वार्थविशिष्टप्रधानार्थस्यैवोपस्थितेरित्यर्थः तत्रसमुदायशक्तिः संसर्गांशएव तदा स्वार्थसंसृष्टस्यान्यादि विवेकानवगमात् पृथग
नुपस्थितेरित्यर्थः पंकजादिकं मिलितं पद्मासंसृष्टमेवज्ञानविषयोनतत्पंकजतयासमासात्संसृष्टपदार्थोपस्थितिविषयोनतत्पंयोगितित्यर्थः

अन्येति अस्मिन्नेवात्रसमर्थसूत्रेनिमित्तः जहत्स्वार्थेति समासस्यैवार्थवत्त्वात् पूर्वोत्तरपदयोर्वर्णवदानर्थक्यात्समर्थपरिभाषानास्तीत्यर्थः स
मुदायार्थइति पूर्वोत्तरपदस्वार्थमप्यभिधत्ते प्रधानार्थमपीतिस्वार्थसंसृष्टप्रधानार्थस्याभिधानात्तत्पंकजवत्स्वार्थस्यविवेकानव

अथवाक्रियमाणेऽर्थग्रहणेकस्मादेवाचनभवति जहत्स्वार्थाहितिरिति अजहत्स्वार्थायांवृत्तौदोषएव अजहत्स्वार्थायांचनदोषः सम
दायार्थाभिधीयते वृत्तौसमर्थीतेवञ्चेत्यर्थग्रहणाद्भवति पूर्ववत्स्यचेत्स्ववर्णानावाच्यभावःप्रसज्यते १ वचनाद्यत्रदीर्घत्वंतत्रापिप्र
सज्यते ज्ञापकंस्यात्तदन्तत्वेमावाप्यवपदस्यभूत[२] वृत्तौचसमर्थे ॥

जहत्स्वार्थायांवृत्तौसंसृष्टरूपयोर्वाभिधीयते समर्थग्रहणेनवाचानेवार्थोवाक्येसमस्तेनाभिधीयते केवलोसंसृष्टरू
तस्यैवेदृग्रहणमितिसमासेनभवतिमगरसंज्ञा ॥ ॐ नमः शिवाय ॥ शिवजी ॥

यावान्निस्यविवरणंकेवलइतिकेवलंविहृणोति असंसृष्टरूपइति असंसृष्टत्वेविशेषणाविशिष्टत्वेरूपत्वंइतरविशेषणत्वमिति
वोध्यंसमुदायरूपोर्थः पूर्वपदार्थविशिष्टउत्तरपदार्थोऽभिधीयते।भिधाभिःपरस्परसहकारेणोपस्थाप्यतइतिभाष्यार्थः अर्थग्रहणसाम
र्थ्यात्समर्थमात्रपर्यवसन्नार्थकमर्थग्रहणमितिभावःगौरीमात्रेत्वस्यवर्णोर्थादिपदानांसमर्थपर्यवसन्नत्वं समभिव्याहृतपदानां
र्थानवगतेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवसमर्थपर्यवसन्नत्वरूपत्वात्नवाक्यग्रहणेपिगौरीत्याद्यसिद्धिः समर्थैकार्थाभावात् ईदा
र्थेतमित्यर्थंलक्षुद्रभोविशेषाभावात्इतिवाच्यं सामर्थ्यात्तयाहरूपविशेष्यमादायतदनविभिरितिभावात् ॥ १२ ॥

म.भा.वि.कै.
अ.प्र.पं.
११
13

दाधाघ्व् दाधाशब्दयोरिति प्रयोगस्य दाधारूपाणामेव ग्रहणेनुकरणादिति भावः दोदेड् धेट् मेन्नत्वानामिति प्रधानाद्यत्र प्रकृतिवदनुकर
णं भवतीति न्यायाद्दाप्तिनीति प्रसङ्गप्रतिषेधाग्रयणाद्धातु मिति भावः अत्र च पदेलक्षणाभावे पद्योक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषादीनान
महतिः सर्वेषां सरूपैरोवानुकृततत्वात् दाधयति धाधयत्यश्च नाति प्रसङ्गः तयोरनुकरणे ग्रात्वासंभवेनेदडु प्रदत्तग्रहणेनुपातत्वान्न दोषोपि
नेग्रहणं पौत्वघ्वाभावेन तदनुकरणे ग्रात्वासंभवान्न निवोधः नत्वानभक्तानामित्यस्मान्नात्वानामित्यपि दाणादीनां संज्ञानसानिति

दाधाघ्वदाप् दाधाशब्दयोर्घुसंज्ञाविधीयमाना रूपान्तरयुक्तानां दोदेड् धेटां न प्राप्नोतीत्याह घुसंज्ञायामिति किं प्रयोजनमिति
दोदेड् धेटामेन्नत्वानामनुकरणानि अवस्थायां तेह्वातेदाति रूपानि यथाक्रमेणानुकरणानां चैकशेषः कृतेद्वन्द्वनिर्देशानि दादोदेड् धेदाम
पिवुसंज्ञाह त्वात्वानां चैषां स्थानिवद्भावेन सिद्धमिति मन्त्रः आत्वभक्तानामिति भवने आम्पर्यायस्यथवाद्वेति विभाषितणिचः केतरिकर्मणि

दाधाघ्वदाप् घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं शिरपेक्षम् घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् दाधा प्रकृतयो घुसंज्ञा भवन्तीति वक्तव्यम्
किं प्रयोजनम् आत्वभक्तानामपि संज्ञा क्रियेत सा आत्वभक्तानामेव स्यादनात्वभक्तानां न स्यात् नत्वं च प्रयोगसिद्धानि घुसंज्ञाकार्या
णि अर्हन्त्यनके नत्वं चैते आत्वभक्ता एव नत्र शिरपेक्षम् शिरपेक्षं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति प्रत्याख्यातप्रतिषेधेनेतरत्वम् ॥

वात्त्वमत्वयः आत्वभक्ता आकारान्ता इत्यर्थः न तल्लक्षणेन कृतात्वा इति विज्ञेयम् अस्याप्ययमभिप्रायः पञ्चत्वानुकरणे प्रमाणत
भावात्क्रियागौरवाच्च प्रयोगएव ये आकारान्ताः प्रयुज्यन्ते तेन दत्वनुकरणानामयमेकशेषनिर्देशः सामान्यानुकरणाद्वा दा इति धा
इति एकपदं निर्दिष्टमिति ॥ ॥

दाधाः पूर्वनिपातस्य सादनत्वाद् भवतेरिति आमात्वानामित्यर्थः प्रमाणाभावादिति प्रयोगार्थत्वात्प्रमाणस्योपस्थितप्रयोगस्यानुक
रणासंभवान्नानुपस्थितेन तन्तानुकरणे प्रमाणाभावः इत्यर्थः गौरवाच्चेति दीर्घत्वसमादाधावृत्ते कृतेन प्रणिदानेस्मन्नेगेदति णत्वानापत्ते श्वेत्यपि वा
प्यकशेषस्य सर्वदाधारूपाणामानमेनासंभवाद्दैत पदेत्यपि सामान्येति न तु समाहारद्वन्द्वः पुंसिद्धसाद् संवदापादिति सादनत्वाद् एषकार
मिति सोदन्वेयत्वेलोपे च निर्विसर्गसाधुविकृतानादो दाधा इति न दाधेयौ णन्तं समर्पयं पाद्रूपणपदासो चपाद्धत्वलभमिति मनावार्ति केशरस्य
इतरेतरयोगे

सिद्धं भरद्वाजीये कात्यवृत्तिकाभावं शब्दकालिकान्ति सिद्धम् ॥
११

प्रतिपादनेऽस्यादौ लाक्षणिकत्वं स्फुटयति येनेरिङ्गेवेति प्रकृतनयस्य एतत्सापेक्षत्वादादौ स्वादेरिति दर्शयति आत्मभूतास्त्वनेन उपदेशोऽप्याका
रेणापरो येनेतद्धि लक्षणस्वाभाव्यादात्मभूता इति भावः अत्यासन्नेति एवं चैषामिति नापरं वामिति भावः एतत्साम्यादेव लाक्षणिकानामप्यनुक
रणमनुमासन्न इति नाम संपीनन्नेकवाक्यत्वे दायपस्याद्येकदेशानर्थकव्याहृतमर्थमेव न स्यात् न त्वन्यत्परूपकमपकमनर्थात् एतद्धितीय येदः

प्रतिपदपठत इति घुसंज्ञायां समस्तां वेर्गदेतिणत्वं भवति प्रतिपादनेति घोनिर्देशो वा रूपम् प्रतिपादनेति लक्षणेति लाक्षणिके
रिलक्षणानुसंधानहारेण प्रतिपत्तिर्विदितिं गाप्रतिपदोक्तेनेन्तरणा कथमिति दाधाप्रकृतय इति षष्ठीसमासः कर्मधारयो वा उभय

प्रतिपदपठनेऽपि प्रतिपादयतीति भाष्यकारीयाः पठन्ति घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं विहितार्थम् घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणं क्रियते किं
र्थं विहितार्थं च किमुदाहृतं विहितार्थं त्वत्वपि प्रतिपादनाप्रतिपाद्यता किंपुनः कारणं न सिध्यति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदो
क्तस्यैवेति प्रतिपदपठ्यात्मभूतास्तेषामेव स्यात् लक्षणेन येऽत्मभूतास्तेषां न स्यात् अथ क्रियमाणेऽपि प्रकृतिग्रहणे कथमिदं विज्ञायते
दाधाः प्रकृतयः स्वादेरिति दाधाप्रकृतय इति किं चातः यदि विज्ञायते दाधाः प्रकृतयः इति स एव दोषः आत्मभूतानामेव स्यात् अना
त्मभूतानां न स्यात् अथ विज्ञायते दाधाप्रकृतय इति अनात्मभूतानामेव स्यादात्मभूतानां न स्यात् एवं तर्हि नैवं विज्ञायते दाधाः प्रकृ
तयः इति नापि दाधाप्रकृतय इति कथं तर्हि दाधाघुसंज्ञा भवन्ति प्रकृतयश्चैषामिति तत् तर्हि प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यं रूपं प्रकृतमर्थ
ग्रहणमनुवर्तते क्व प्रकृतम् ईहृतो च समस्य इति तत्रोक्तास्मि दाधाघुदाप्यप इति नैव शक्यं रूपग्रहणमनुवर्तयितुं तद्विष
यानि प्रकृतिमीणानि प्रभृतीनि आहः एतेषामपि घुसंज्ञा प्राप्नोति तस्माद्वैयाकरणा न चेदेवं प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यमेव किं प्रयोजन
ज्ञावन्नार्थः अवयवे तत्र माध्ये प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम् प्रतिपदपठने प्रतिपदपठनमेवमर्थं तन्त्ररत्नादावुक्तं तेषु महतामाप्रहितो वेति

पाप्यत्रामिति निमन्त्रः दाधाप्रकृतय इति दीपतः इमारादावीवादेः आत्मभूतानामिति दाणादाननं आप्त्र प्रकृतयश्चैषामिति प्रमासमे
षामिति लभ्यते अर्थ इति एतद्धितीयवाक्ये संनिधानाच्चदापामर्थ्यः वर्तते सघुसंज्ञेति प्रकृतीनामपि सिध्यति नन्वरत्नादीति घुमाणा
मध्ये ह्रृपो प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यं तदुभाभ्यां समभ्यस्यते ॥ मिति अर्थवत्परिभाषयैवानर्थकव्याहतो सिद्धयोः अर्थग्रहणानुवृत्तिर्वाक्यभेदार्थं वे
तिभावः भाष्ये प्रतिपादनीति पपापितभ्यः प्रीणातीत्यादौ ननु नचोभयात्मयोरपि प्रकृतिग्रहणादपेक्षतेऽस्वैव कारणं प्रकृतमनर्थात् तदुभाभ्या
मिति घुप्रकृतिमाङ्दाज्ञानादेहे सं निधानाविशेषादुभयमहोनर्गरयनेरति प्रतिपदपठने प्रतिपादयत इति उभयत्रापि घुत्वं प्रसिध्यतीत्यर्थः ॥

न्च

म.भा.वि.कै.
प्र.प्र.पं.
१४

14

आत्वविधानादिति पत्निषेधे इकारान्तानामात्वविधानादिति भावः आक्षेपं त्वं क्रियमाणोपीति णातुधोमाङ्‌स्यतीतिनिर्देशस्योमिति भावः पद्यपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया मीनातिमिनोत्यादेशानां ग्रहणाभावो वक्तुं शक्यस्तथापि मेङो ग्रहणावारणाय गामादाग्रहणेष्वविशेषइत्युक्ते माङ्ग्रहणेनापि मेङ्ग्रहणवारणाय चोक्तत्वात् आवश्यकत्वमिति तात्पर्यं सामान्येति पतनस्य गहीत्वा धापेलपापरिभाषा गृहीतगाघेपदपापरिभाषाद्वयापेक्षयाचेत्यर्थः निरनुबन्धकेति स चदेशे वत्वं अनुबन्धं पेठोपीति अस्यथासत्वात्

मीनातिमिनोतीति मीनातिमीनोतिदीङां स्यापिचेमात्वविधानादत्वनिमापकृतिवमनयोः गामादाग्रहणेष्विति अस्यतार्थस्यदेपःपित मदाविनिमीनिषेधे सामान्यग्रहणार्थं लिंगम् अस्य पासत्वात्तोणि कत्वादत्र ग्रहणं न भविष्यतीति किमतिषेधार्थेनापि तेन सामान्यापेक्षया च निरनुबन्धकग्रहणशतिलक्षणप्रतिपदोक्तयोर्येन च परिभाषाद्वयानुपस्थानमित्तापपत्तीति पेदापि सिध्यति ग्रहणाविस्तरवाच्यं ८

पदिमहृतिग्रहणं क्रियते प्रनिमिनोतिप्रनिमिनातिप्रनापिमामोति अपादिक्रियमाणो महृतिग्रहणेरहकस्तान्न भवति प्रनिमानार्थं निमानम् प्रनिमानवमितिस्त्रकारान्तस्यादिनोग्रहणं विज्ञायते पद्येवं नदिग्रा क्रियमाणे महृतिग्रहणेश्रकारान्तस्यादिनोग्रहणं विज्ञायते एवं क्रियमाणोपि महृतिग्रहणे आकारान्तस्यादिनोग्रहणं विज्ञायेत विकृतार्थेनापि नार्थः शेषपवेतस्याः परिभाषायाः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति गामादाग्रहणेष्वविशेषइति समानशाहत्वनिषेधः समानशाहानां प्रनिषेधोवक्तव्यः
प्रनिदापयति प्रनिधापयति दाधानुसंज्ञाभवतीति घुसंज्ञाप्राप्नोति ॥

प्रनिदेशनिहत्यर्थं सत्यपेदो घुसंज्ञा ज्ञापयति नदीरदापातिनिह
सर्वथद्दत्येतद्धातोर्दित्ति निदेशाविधानादह्माबाम सहृत्तात् समानशाहानामिति समानश्रुतीनामित्यर्थः प्रनिदापयति प्रनिधा पतीति ररुः धुदेर्गोविहृदावा कारेहृने दापा शाहा संपद्यन्ते नो वाथ वन्तोपप्राप्तत्र परत्वं क्रियमाणामागमभक्तत्वादनेन नकारो नास्ति ॥ १४

कत्वात् ग्रहणप्रसक्तिः पत्नसाननुबन्धकत्वादिति तन्न निरनुबन्धकस्य धारस्यसामसिद्धत्वात् पेन दाविषयमेवतज्ज्ञापकं मन्यते तन्मते पेदशोज्ञापकं तदत्र माहृ दोरदिति समानमेनार्थेन रस्माद् प्रतीनामिति नोचेति नानर्थकत्वातयोग्रुत्वेनेस्यपास्ते प प्रसुरिति प्रणिदापयतीत्यत्र पुगादेशेति भावः आगमभक्तत्वात् आगमस्वरूपत्वात् ॥ ॥ ॥

पुरुषार्थ

अभ्युपगमेति अप्रविति मतिषेधार्थेन ऽय: पितेन योरद्वित्वेनेन च परिभाषा मायानुपस्थान त्वापन संभवादिति भाव: किं निति नयोरेव वि-
यावावित्वादिति भाव: भाष्येत द्रुणी भवतीति यश्च हि ह्यागमो विदि तं: सतद्रुणी भूत: याद्येणत द्रवधवर्तेन वोधितो न्तत्स द्रूणेन तद्धारकेण
तद्योपकेन गृह्यते बोध्यते आगमं विशिष्ट इति परिभाषार्थ: तदादि ल आत्तकेयोति तेन यथाथो ध्याहृति: स चितानु पवध्यशीतद्शितार्थ अत
गत्वादिति इत्यं घोरुशे कार्यकालेत्तणतदेशास त्वा असिद्धासादित्विवोध्यं वत्वात: कार्यकालपदेश्वर्वं पुक्ष मन्त्रावपिराधोदाशद्वेन ग्रहणात

अर्थवद्ग्रहणादिति अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्यस्यार्थ स्वरूपं मित्यनेन ज्ञापितत्वात् इरणरपर इति वाणविधीयमानएव रपरो भव
तीति वृद्धि: क्रियमाणा रपरा भवतीति दाधा घ्वदाबेवार्थकत्वेन न तद्भवपवर्थोपरितिनास्ति घुसंज्ञा अनुपसर्गाद्वेति अभ्युपगम्य घुसंज्ञादोष
परिहृतेति घुसंज्ञापत्ता यथ स्यापसर्गत्वेन सामर्थ्यस्यनेनोपरतो पतिर्विधीयते अत्र दाधापेद्ध पानास्तिमशाह्य सोपसर्गत्वम् किं तद्दाइत्यादा
शाद्योपत्स्याइत्यदोष: इत्यापिनदीति अत्रापि पुष्टिहितेपकारान्तोर्थवान्न केवलोदाशद्व: पुष्पत मेव च मन्त्रपसर्गत्वम् नदाशद्वे मनीरितस्य
त्समानशाद्या प्रतिषेधो र्थवद्ग्रहणात् समानशाद्या नाम प्रतिषेध: अनर्थक: प्रतिषेधो ऽप्रतिषेध: घुसंज्ञा कस्मान्न भवति अर्थवद्ग्रहणात् अ
र्थवनोदाधोर्ग्रहणेनेनावर्थवन्तो अनुपसर्गाद्दा अथवा यक्रियायुक्ता: प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्ग संज्ञा भवति न चेतौ दाधौ प्रतिक्रिया
योग: इत्यापिनदीन प्रामोति प्रणिदापयतिप्रणिधापयतीति अशापिनैतौ दाधावर्थवन्तौ नाप्येतौ दाधौ प्रतिक्रियायोग: नवार्थवन्तौ
सागमस्तद्रुणी भूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यते यथा मत्र ॥ अ: नवार्थवनइति तद्व्यात्मकस्य भावस्याभिनिर्वत्र्त यद्रुपवणपवपोयपदेशाद्दा
तिनरुह्त: यथा देवदत्तस्याङ्गाधिकाङ्गच्छेदे इत्यनुर्थवद्भान्त्वाद्वाधोर्द्वे संज्ञायां पश्चादुत्पन्न: पुगागमो घुरूपदेशान्न निवर्तयतिनाप्य
र्थवत्तामिति दोष: अनर्थकस्याप्यागमो ऽनुपदेशाद्दाति न करोति यथा सत्यापि पेरुक्ताकारान्तकारस्यारोहितशाद्युपदेशादाद्वानि: इह चर्थवतोर्ग्रहणा
दर्थवतस्त्वाचतस्त्रतया अस्वाच महत्त्वार्थ: प्रेणविशेषणेनेनदापयतीत्यत्रार्थं विशेषणात्वेतत्प्रसादाधोभवत्यनुपसर्गत्वाणत्वं न भवत्येव तद्रुणीभूतइति
घुसंज्ञत्वभमेवेति विसंयुक्त्युपदेशान्न निवर्तयति नाप्यर्थवत्तामिनोति स्वविशिष्टेन यो दाणयनादिति भाव: । प्रयोगसंपादनेऽपकारकत्वमर्थ:
अकारान्तकारयो दाशिनि रेफविशिष्टयोरित्यर्थ: इहविनि घुसंज्ञास्वरमर्थ: अद्रेरेवापि आणावयवाकारस्य प्रविधाय कात्तेनुप्रीतिसूत्रारम्भत्वा
नर्थेन काविद्रुणी ग्रहणेनास: प्रहाति: तेन दिदेयुरस्मादपयणदिक्तं न ग्रथमेवार्थो भाष्ये ऽर्थवत् ग्रहणेन श्रुयतइत्याह इ प्रयोगेति इत्वमत्र आग
मवत्वात्पदेशोपप्रयोगसंपादनेऽपकारकत्वेन तेषामपि पञ्चाविग्रहणेन ग्रहणापतिर्मलक्षमक्षत्वाप्यत्वात् असमल प्रतिलाभावेन तकायन

॥ पेक्षणीणि साक्षात्नदृष्टस्य स्वेवधर्मो ॥

म·भा·कै·वि·
प्र.प्र.पं.
२५
15

भाष्येयन्निमेषिति विपदादिवितवर्णमहान्तिमत्स्यपदवाक्यादिरूपाः सर्गोच्चकालिकोत्पन्निमेत्तः मलयकालिकनाशावेतत्स्त्रीत्निपदेशृति भावः शपशाहृपवार्थवान्नदाशाहृश्ति सततनदाशाहृशनिमर्थः एवंचतुनाभावान्नदवस्यादोषइतिभावः श्रोतस्यानघस्सभावान्स्याति वतस्तैनतद्विषयेमहतीशिनितात्पर्यं क्रतस्यंवयाचष्टेभाष्ये विचालिभिरिति नहिवर्णामनपायमादि इहान्मत्वर्थीयेपञ्चान्नस्समा

धृत्कंधृतनीरिति नतस्त्वनिमेषागमविरोधात्तद्वारेणादेशाविधानादशशाहृपवार्थवान्नदाशाहशतिनदवस्योदोषइतिभावः अथधृ कमिति मन्नापिस्यानिनमपनीयादेशः किपतेश्यनित्यवमस्तु::पश्चार्थयोर्देवोनतमेवस्यार्थं वाढमिति मस्तरूवाचीस्यानशाहृ

नवापषद्दोषः किंकारणाम् अर्थवतग्रागमस्तद्गुणीभूतत्वर्थवद्दहणोनग्रहणे यथान्यत्र नद्यथान्यत्रापर्थवत आगमोऽर्थवद्ग्रहणेनगृह्यते क्वान्यत्र लविताचिकीर्षितेनाशीत धृतंधृतयत्रिमेधृनामगशहेधृग्रागमग्रासत्तेस्यात् नत्रिमेधृनामशाहेशद्दत्तः अविचालिभिर्हणैर्भवितव्यम् अनपायोपजननविकारिभिः आगमस्त्वनामाशूर्वः शद्दोपजनः अर्थेधृतंतयत्रिमेधृशाहेधृआदे शाः स्युः वांछधृतकम् शाहान्तरैरिदमवितव्यम् नचशाहान्तरेशाहान्तरस्सभूतिपतिधृक्ता ॥ ॥ काक्वाप्रश्नः
वांछितानुशासनमित्यर्थः नमपाणिनं०

नेतिहतिवाची ततस्त्वसत्नएवमयोगेनिताः शाहाः कुधुन्मज्जनोनिमज्जनद्वारेणाभतिपाद्यन्ते आगमस्त्ववस्थितस्सार्थं क्रियमा णोनित्यत्वंविरुणद्धि ॥ ॥ ॐनमः शिवाय ॥ १४

सः नन्वेताचतापिसपदास्थापनाहेतंडिकत्वमस्समादनमादः यश्चेति मसंगवाचीति षष्ठीस्यानश्चमत्रसः मसंगस्युहेरितिभावः संत एवमयोगेनित्याइति आदेशारूपाइत्यर्थः कुधुन्मज्जनोनिमज्जनेयथाक्रममादेशास्थानिनस्य भाष्येहा होतरेशति नहुहोमामायामित्यर्थः ॥ ॥

त्य

आदेशास्तर्हीमे इति इमे आगमत्वेनाभ्युपेयमाणा अपि न यावि धीयमाना अपि आदेशास्तल्लक्षणभविष्यन्तीत्यर्थः आद्यन्तावित्याद्येकवा
क्यतया आर्धधातुकस्याद्यवयवत्वेऽस्य इडिति निमित्तानुपपत्तिमूलकबाधकान्तरकल्पनेन केवलतत्त्वबुद्ध्या मस्कापाः कार्यादिः स्यादिति
बोधः तेनात्रापि बुद्धिविपरिणाममात्रमेव इष्टं तेन न नित्यत्वहानिरिति भावः यदागमा इति आगमस्य वा आगमपक्षे सत्त्वामर्शादुदापत्तौ त्यादौ वेद
यः येनत्वपदे आगमत्वं नासेवेति वर्तितेन आप्याः अनागमकानामिमादिव्यवहारासंभवे: निरवयवकबुद्धिनिमज्जनसावयवकबुद्ध्युन्मज्ज
नेनागमत्वव्यवहारस्यापि निर्बाधत्वात् तत्कथमिति यथैव तत्त्वमापन्नादाद् सर्वे सर्वपदेति यथा यदा हि त्याद्यो अवयवयोः आन्तस्यान्मादेशा
भावेऽपि नित्यत्वानुपपत्तिमूलकः समुदायपर्यायेऽपि सकल्पनेनैवमवयवत्वेन विधानेऽपि अर्थापत्तिमूलकबाधकान्तरकल्पनेनैव निरवयवसावयवबु
द्ध्योर्विपरिणाममात्रेणादेशत्वव्यवहारोऽपि नित्यत्वरक्षणाय कल्प्यत इति यथा वतन्त्रकल्प्यमानस्यान्मादेशाभावेन आन्तावयवस्यान्मादेशाभावस्य

आदेशास्तर्हीति इड्भवतीत्यनेन ह्रादेशेनत्वमस्येन आदेशः क्रियते सर्वे इति आगमा अपीत्यर्थः सर्वपदादेशा इति पदशब्देन समुदायं लक्ष्यते

आदेशास्तर्हीमे भविष्यन्ति अनागमकानां सागमकाः तत्कथम् सर्वे सर्वपदादेशाः दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ॥

अपि तु कार्यमतिपद्यमानं यमनीयमानं महान्तमन्यथा दिनत्सर्वम् ॥ ॥

तत्सा गोतय वाचः यच्चास्मिन्निमादीनामुक्तिसंभवः तथाचापि आन्तावयवावयविभावस्य तत्सागम इति यदागमास्तेत न्यायहानिरस्यादनैवेति इदृशा
स्यान्मादेशाभावस्य स्थानिवत्त्वस्य न प्रहतिः स्थानिवदिति सूत्रे आन्तस्यान्मादेशाभावानुपपत्तिमूलककल्पनापाकल्प्यमानस्यान्मादेशाभावकोऽपहारि
स्तादैवैव प्रहतिः तत्त्वं केवलानुमानिके अत एव तावत्स्यायामिति पदे शादिविशिष्टस्यापि वदिनादौ तु विबाधादेशा इति दिक् तेदेतदा
इट् भवतीत्येनहादेशेणेति आगमा अपीत्यर्थेऽत्यसत्वनयेत्यादिः अत एवाग्रे च सति बुद्धिविपरिणाममात्रं स्यान्मादेशागमागमिभावव्यवहारेण
क्रियते इति एतेनागमा अपीत्येवं सर्वपदव्याख्यापकैः एकदेशविकारे हीति वाक्यशेषविरोधः आदेशानोपपादिकायाविकारस्यापकीर्भेता
भावमीतयोगिनस्त्रूपानित्यत्वानुपपत्तेः सकलपदाहतिनादिसयास्ते पद्यमानमिति कार्यवनयामतीयमानं महान्सादीत्यर्थः सर्वंप
देत्यत्र तत्त्वार्थकं सर्वशब्दस्यामावयवकार्त्स्न्यवाची ॥ ॥

म॰भा॰कै॰वि॰
प्र॰अ॰पं॰
१९
16

यद्येवमिति एवं चैनद्व्यवस्थानर्थक्यान्न संज्ञापकः पूर्वेदाहृतस्य तत्र संज्ञाकार्यकालपक्षे संज्ञायामन्वादेशस्यानेन प्रकारस्यासिद्धत्वात् नच पुंविशिष्टस्य दाग्रहणेन ग्रहणं यदागमास्तद्गुणीभूतास्तदभावात् पूर्वोक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्चेति भावः आदेशपक्ष इति बुद्धिविपरिणाममपक्ष इत्यर्थः कल्पितमङ्गिपारश्याप्यानेन कल्पितागमत्वादिश्यवद्भावस्यागश्च ति पदागमा इत्यादेः सत्त्वेनाशापि पक्षे न दोष इति भावः सन्निपात

एकदेशविकार इति यद्यपि सर्वविकारेष्वनित्यत्वं यथापि वस्य पयसः पाकादिजन्यापि विकाराभावप्रतिपादनार्थमेतत् बुद्धि विपरिणाममात्रं स्यादादेशागमागमिभावद्वारेणाश्रयण इत्यर्थः यद्येवं दाधाध्वदापूआदेशः क्रियत इति दाधाध्वस्थानर्थक्यप्रसङ्गः

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे दीङः प्रतिषेधः स्थाघ्वोरित्वे वक्तव्यः उपादास्तास्य स्वरः शिक्षकस्येति आदेशे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोति अतः पुनः पदेषो नापते किं महतिग्रहणं दाप्रतिरूपग्रहणात् रूपग्रहणादित्यादा इहापत्त्वप्रकृतिग्रहणादोषो जायते उपादिदीषते सनिमीमाघुरभलभेति प्राप्नोति ॥

नैष दोषः नित्यतासमर्थनायादेशपक्षमाश्रित इत्यर्थः प्रक्रियायां तत्कल्पितायामागमागमिभाव एव अयमपि आगमादेशयोर्भेदेन व्यवहारेण स्यात् दीङ इति उपादीसत इति स्थिते मीनातिमिनोतीत्यात्वे कृते दारूपत्वादयं वधान्वुसत्तामसङ्गः इहापत्त्वमिति पदो विषय आत्वविधानादीशाद्धपत्तमहानिरिति दोषः ॥ १९

परिभाषया दीङः आत्वे दारूपस्य पत्तुत्वं न महतिग्रहणस्य स्वमताख्यातत्वात् तत्त्रिवेयं न व्यपदिश्यते गृह्यमाणः एकत्वं भाष्ये अतः पुनर्विति आशायमविरुद्ध उक्तं रूपग्रहणादिति इहापत्त्वमहानिग्रहणादिति विसंज्ञासत्त्वे महानिग्रहणेऽयं दोषो जायते न तत्र महतिग्रहणदृष्टमिति भावः ॥ राम ॥

अथैवं देशी पदं दोषं परिहरन्नाह नवेयमिति तद्याचष्टे एवमेवेति मीनातीत्यस्योपदेशकाले महानिमिसौ न जानाति एवं च सात्वाद्युपहतीन संभवे ऽपवादेन महानेनं ग्रहणमिति भावः अनिपल्लातामेतद्रूहणेनाभिनिवेशो भाष्यकृता न शक्यते इष्टश्चेव प्रविष्टवार्तिकमतं न चैतत्समीहे ऽपवादा नन्तमात्रवाधकत्वनिवृत्तेः तद्भावाद्यसिद्धेः तथा काम्यतलक्षणममप्रवृत्तिविधिरिति वचनेनैव तत्सिद्धेः भाष्ये तद्वचनमत्याख्यानाये विषये ऽपवं सिद्धान्ततत्वमित्यन्यदीनितत्वं नाहमवार्तिकस्यानुपलम्भात् विपरीतं मीनातीति स्येउपदेशवचने कर्तव्य णान्यनत्रुसिध्यर्थमिति वार्तिकेन ज्ञापयितुं प्रवर्तते इति विरुद्धमित्याशंक्याह न विषयत इति भाष्यकृता प्रत्याख्यानेन तत्प्रभवत्वाद्वार्तिकेनत्यमत्याख्यानं वा भाष्ये दृश्यते एवं च महानिग्रहणं

नवेयमिति एवमेवस्थाने आत्वविधानादित्यर्थः सन्निपातेति अकृते त्वसन्निपातेनात्वं क्रियते यदि वा घुसंज्ञा सा स्याद्यो रित्वेति कित्वं स्यादि त्वकित्वस्य विघातः स्यादिति घुसंज्ञा भवति नैव व्याकरणसन्निपातेन दीप्यतो निघुसंज्ञानमवदेनेन आत्वेऽकृते विरहः दीदः स्थाजा दाधातेघुसंज्ञा भवेत्

नैष दोषः दामहानि रित्यनेन नैव पंदामहानि आकारान्तानामेतत्ताः प्रकृतयः एजन्तानामीकारान्ताः न वा महानि महानितः महानिग्रहणेन गृह्यते सनादि मनिषेधो वक्तव्यः न वक्तव्यः घुसंज्ञा कस्मान्न भवति सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये स्य
त्वं न भविष्यति ॥

वेति मीनातिश्चानेति णात्वं सिध्यति अत एव वा र्तिककारेण स्याद्यो रित्वे इति विषयविशेषो निर्दिष्टः अन्ये त्वाहुः निर्देश एवैजन्तानामनुकरणानामात्वे हानेदाणदाम् धात्वोश्चैकशेषे ह्रदेवदधात इति निर्देशाद्दीङो नास्ति मातिः नदितरत्नु कारणस्यात्वमस्ति स्मि गुणविषयत्वात् ॥

घुसंज्ञायां वार्तिककारोक्तं दुष्टमेव वचनं तन्त्ररोधेन गुरुभूतवचनान्तरकल्पनाभिनिवेशः कार्यः नह्येकदेशत्वमत परिष्कारे गुरुत्वकारेण क्रियमाणे किं विफलमित्याहुः अकृतेति पचादिविषयसामर्थ्यात्संभवादिति भावः कित्वमिति तदभावे संनियोगशिष्टत्वादित्वमपि नेति कार्याभावात् घुत्वस्याप्रवृत्तिरिति भावः मीनातीनेति ननु मीनादीनां नेर स्थन्निमित्तत्वप्रसंगः णात्वविधौ महानिग्रहणादिति चेन्न रथापत्तेः अन्ये त्वाहुरिति अत्राप्यविधीनं तत्वार्तिकभाष्यविरोधात् तत्त्वनामस्वर्यमिति अगुणेति गुणनिमित्तप्रत्ययप्रसंगाभावादित्यर्थः ॥

इमस्यैवेति नतदैवतमित्यर्थः तस्य पकारे भ्रूयमाणे तो भ्रात्वा योगादिति भावः ननु पकारे लुप्तेपि कथमात्वं उपदेशे कालेपञ्जेनतत्राभावान्नत्वं वधत्वं नमित्याद्याश्रयणेन महत्वेपि न दोष इति चेन्न उपदेश इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्याः सत्वेनोपदिश्यमानस्यैव तत्सत्वेन नत्वं भ्रमेत्राल्पसंज्ञे नेः संनिनतस्मिन्नात्वं पञ्जे तत्राभावात् यस्य मयेनानित्वे नैवात शब्दमहत्वेनोचिन्तिदिक् तद्वमिति भ्रचउपसर्गान्तरमनेनेत्यर्थः आध्येऽने

दाप्प्रतिषेध इति दाप्लवनइमस्यैवनिषेधः स्यादित्यर्थः अवदातमिति तत्वमत्र प्राप्नोति शाकल्यं तावदिति दाप्इदैपोधावशुद्धवांतो

दाप्प्रतिषेधेन दैपनेजं तत्त्वात् दाप्प्रतिषेधे दैप्प्रतिषेधो न प्राप्नोति अवदातं मलम् ननु चात्वे कृते भविष्यति तर्हि त्वं न प्राप्नोति किं कारणम् अनेजन्तत्वात् सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् सिद्धमेतत् कथम् अनुबन्धा अनेकान्ताः पित्प्रतिषेधाद्वा अथ वा पित्प्रतिषेधं वक्ष्यामि तच्चावश्यं वक्तव्यम् अदाविल्लवमाने इहापि प्रसज्येत प्रणिदापयतीति शाकल्यं तावदनेनादाविति दुवनावात्प्रतिषेधो विज्ञातव्यः सूत्रे तर्हि भिद्यते यथान्यासमेवास्तु ननु चोक्तं दाप्प्रतिषेधे दैपीति परिहृतमेतत् सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वादिति अथैकान्तेषु दोष एव एकान्तेषु भवति न दोषः आत्वे कृते भविष्यति ननु चोक्तं तथा त्वं न प्राप्नोति किं कारणम् अनेजन्तत्वात् पकारलोपे कृते भविष्यति न तर्हि दानी दाम्भवति भक्त इत्येवं गम्यमानविषयं इति एतच्चात्र उक्तम् यत्स्वेषु वर्तमान एव ग्रहणोऽभक्तस्वेङ्गानि विज्ञास्यन्ते अनैमित्तिको ह्यनुबन्धलोपः तावत्येव भवति ॥

पठितव्यो तावत्स्यैवेति इत्संज्ञायाः समानमेव प्रयोगे दाप्शब्दप्रयोगे पित्कार्यं न लभत इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

कोनाइति एवं च पकारस्य सत्वेपि एजन्तत्वानपायात् महान्तिरिति भावः तच्चावश्यमित्यादि विस्तृटपितं भाष्ये शाकल्यं तावदिति लक्षणमिति परोक्तपरिभाषया तु गते इदाविति निषेधो न याको वा पित गामादाग्रहणे विशेषात् दाविमपि प्रकारोपलक्षणत्वात् दाग्रहणमेवेति भावः वांतपदेऽपि च वैन पदस्य सिद्धत्वात्रापि समत्रभेदः सूत्रे तर्हीति अपि दितिप्यासेरर्थः शदानेनरयथमिति उत्तरेयति भक्तए वेति दावस्रा

स्यापकार्यस्मिश्छेदं इत्यतयैतिभावः इत्संज्ञाप्राप्नोति पदस्योत्तरकालं तत्रान्तरेवेदमर्थः ॥ १८

मेः ३ इति अनेनेगन्तादचीत्युच्यमानेऽनित्यसंबद्धप्रवृत्तस्यानेन न परत्वं तत्संनिधानेन वहिरंगमन्तीदुरहमितीति भावः केचित्तु माङोऽनभिधानात्काशम
पात्तत्वमिति यत्ति न न स्यग्रहणमिच्छन्ति उदीचां मेः इति उदीचां मस्त्यस्याप्युपलक्षणमिदं न चानुबंधस्येन मेः इत्यस्य प्राप्तत्वाभावात्कथमात्वमनु
बंधलोपेपवधात्तत्वमिनमुधेस्यनधात्तलोपस्य भाव्ये केपरयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यं आत्वविधायके धात्वोरित्यस्य संबंधात्तगवादिशाह्ग्रनादु

अथवेति अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षेऽनुपदेशोपजन्तानामात्वमप्यमानं दैपोनमामो मीति तापकोपन्यासः मा ३ इति मेङ्ग्रहणं न माङः
मेङो व्यतीहारे णौ न तयोर्गान्माङ ३ स्थाविवक्षावपाद्यनितिमिमीनतीति वक्ष्यति तावद्युतहारयोगस्य मिणिदानेव्यतिहारस्येकार्थः उदी

अथवा आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वमिति यदयं मदीचां माङो व्यतीहार इति मेङः सानु
बन्धस्यात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अथवा दाबेवाघं न दैवालि वाधमवक्ष्यतीति स्वान्विक
रणेन भविष्यति ॥ ॥

चां मेङ् इति कृतनकृतम् एवं हि नानुबन्धकृतमनेकान्तत्वमिति न ज्ञापितं स्यात् अथवेति दिवादिष्वप्राशोधनइति पठिष्यतइत्यर्थः ॥
ज्ञा

परेशाभावात्त्वात्वं इरेमस्तनीनाम परेशेऽपि नेषामशिाम्नरवाभावात्तत्वात्वं प्रसज्यते निषेधेऽपि मन्त्रास्त्वास्यात्मन्त्रमपपरत्वयोग्यानामेनंतान्ना
मेव ग्रहणात्त्वदोषइति दिक् दिवादिष्विति न ग्रुताकौलिकेचानशिदाय मानत्स्यग्रस्येभेङः एवनिधानोरुदात्तत्व शपिचानशोनोदात्तत्व
मितिचेन्न सनिशिष्टादौपविकरणस्वरात्सार्वधातुकस्वरस्य वलीयस्त्वोकेहभयपधामनोदात्तनानत्वायादिति दिक् ॥ २० ॥
॥ ॥ ॥

वि॰म॰भा॰वै॰
प॰प्र॰१॰
१८
१८

आद्यंतवद् बहुष्वपीति यद्यप्यत्र संख्याशब्दे संख्यावाचिकान्यपीत्येषां बुद्धिविषयताभावे बहूनामप्यस्योपेक्षकानागोकारणं दोषः तदिह
भासन्नयत्नेभवस्मर्थं भाकारस्यादिनेतस्य हृदयेन नामच्छाभावार्थं हृदि हृदोते स्थितोऽन्तलक्षणं चोपयाशातेपञ्चाशादिनीति भावः किमेक
स्मिन्निमनेनेति भावार्थं चस्मन्वचसैवविशेषः उपमेयेसमसीसन्नेसमम्यंनाहृतोमानमाहृत्पोरिति उपमानोपमेयपोरिति भाकारपदवाच्ये
नेति शेषः आधाराधेयसंबंधेनेति आधारत्वाधेयत्वरूपसंबंधप्रतिपादनायेत्यर्थः नगम्यतेति उपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकबोधे समान

आद्यन्तवदेकस्मिन् एकशब्दोऽसहायवाची न संख्यावाची बहुष्वपि प्रवृत्तस्यैतस्यैकत्वसंख्यास्तीति किमेकस्मिन्नित्यनेनतन्त्रं तस्यान्
एकस्मिन्निमयमेयस्यसमीनिर्देशादाद्यन्तवदित्युपमानात्समम्यन्नाहृतिर्विज्ञायते यथा मथुरावत् पाटलिपुत्रे प्राकार इति यत्नेनोपमानोप
मेययोराधाराधेयसंबन्धप्रतिपादनायवाक्यमकृप्यते यदि च तयोर्भिन्नविभक्तिकत्वात् उपमानोपमेयभावप्रवगम्यते सर्वोनिर्देशो

आद्यन्तवदेकस्मिन् किमर्थमिदमुच्यते सप्तमीस्थिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् सप्तमस्थित्वस्यानर्थंनास्तिपरम
स्मिन्नादिरित्युच्यते सप्तमस्मिन्स्यान्यनास्तिपूर्वमस्मिन्नान्तरस्युच्यते सप्तमस्मिन्नाद्यन्तवद्भावादेकस्मिन्नकारणात्
कस्मिन्नाद्यन्तापदिष्टानिकार्याणिनसिध्यन्ति स्थन्तेचस्मेरिति नाम्यन्तस्त्रेणपत्वंनासिध्यतीत्येकस्मिन्नाद्यन्तवद्वचनम् एव
मर्थमिदमुच्यते आलिम्प्रयोजनमेतत् किंतर्हीति ॥

निर्देशसमर्थामात्येवेदमुच्यताम् किमर्थमिति व्यपदेशिवद्भावेनासिद्धत्वात्र
कर्तव्यमित्यर्थः इत्तोमुख्येसंभवतिगौणोनस्यादित्याह सप्तमीस्थिन्न आद्यन्तौ मुख्यौविद्येते यस्मिन्नसावस्तदाद्यन्तवत् न स्वभावात्व
तेनादिरित्यर्थः क्वचिदाद्यन्तभावादितिपाठः ॥
विभक्तिकत्वस्यतत्रनार्थितिभावः सर्वोनिर्देशानामिति रूपनिमित्ततादात्म्यमात्रव्यप
देशकार्याणि निर्देशानामभ्येत्यर्थः आधानादिति सर्वेषांकार्यार्थतादितिभावः मुख्येव्यपदेशिनि गौणोव्यपदेशिसदृशो नत्वाद्यन्तवद्भावा
दितिनवलिः सप्तम्यस्थिन्नकस्याद्यन्तताताननापिमत श्रआद्यन्तशाहृवव्याहृत्सद्भावस्यपरस्पर्वे सहानपेत्वतेन सप्तम्यस्थिन्नस्यायोगात्स्त
आह आद्यन्ताविति आद्यन्तयाह्याविवित्यर्थः एवंचाद्यन्तवद्भावादित्यस्याद्यन्तपदवृत्तानमस्तेरित्यर्थः क्वचिदिति आद्यन्तप्रवशादि

द्व
आंकार्यदेशा॰वै॰
नांकार्यार्थितयाकार्यं
१८
निरूपं॥

सर्वकार्येति आद्यन्तापदिष्टाद्यन्तानपदिष्टसर्वकार्यसिध्यर्थं गुर्वीयं व्यपदेशिवदिति आद्यन्तवदित्यस्यानेकार्यमितिभावः एतेनेति ते
न त्वमिति रूनीयायां सर्वविभक्त्यर्थोनभीवात् नीयोनाहृति छकरति बोध्यं भाष्ये तस्मिन्क्रियमाण इति तस्मिन्नाश्रीयमाणेऽस्त्यर्थः यथा चेति

न

तत्र व्यपदेशिवद्वचनमिति सर्वकार्यसिध्यर्थं व्यापकं कर्तव्यमित्यर्थः तत्र निमित्तसद्भावान्मुख्यो व्यपदेशो यस्यास्तित्स व्यपदेशी यत्र व्यपदेश
हेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशः एतेनैतत्स्वं वननेकार्यमनीति व्यपदेशिवद्भवतीत्युच्यते वक्तादिति वचलेरिति रतश्चेतीकारलोपः लेटोडा

तत्र व्यपदेशिवद्वचनम् तत्र व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् एकाचो द्वे
प्रथमार्थम् वक्तव्येकाचो द्वे प्रथमस्येति वक्ष्यतीति निर्देश इति तस्मिन्क्रियमाणे द्वैवस्यात् यथाच यथाव इयाय आरेत्यत्र न स्यात्
व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम् वक्तव्यादेशप्रत्यययोरिति मूर्ध्न्यवषत्सेषेति तस्मिन्क्रि
यमाणे द्वैवस्यात् करिष्यति हरिष्यति इत्यत्र न स्यादिन्द्रो माचदत्सेद्वाम् दत् व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवतीत्यत्रापि सिद्धं भवति
सन्तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः नच वक्तव्यः ॥

टावित्यत्रागमः सिप् कृतम् अत्र सकारमात्रं प्रत्ययो न तत्प्रत्ययस्यावयवः सकार इति षत्वं न स्यात् ॥

नन्वत्र यात देव प्रथम एकाच् न तथातोः प्रथमएकाजिति कथमत्र व्यपदेशिवद्भावं विनाशमिति चेन्न आदित्यपर्यायप्रथमत्वस्य स्त्रे ऐवा
निर्देशात्सिध्यातन्न व्यपदेशिवद्भावारंभस्य मरव्यं प्रयोजनमित्याभापात् इयाय इत्यादौ न र्हि द्वेवचने द्वीति रूपस्यानिवत्वादव्यतिरिक्ताभावे
न नैकाच्त्वमिति बोध्यं अवयवषस्सेषेति प्रत्यययोरितिभावः एतस्मिन्क्रियमाणे इति अवयवषष्ठीत्वे आश्रीयमाणे इत्यर्थः ॥

विज्ञानग्राह्यो व्यवहारवाचीत्यादृव्यवहारादिति तत्फलितव्याख्यानं भाष्येतेनैवेति यथा लोके व्यवहारो वचनं विनैव सिध्यति तथा
म॰भा॰कै॰वि॰ शास्त्रेऽपि वचनं विना सिध्यतीत्यर्थः अग्रादिन्यादि इणो गा लुङि गोगमिरबोधन इत्यादेशो एकोऽचू ग्रसद्दायोजित्यर्थः नैनेकाचोऽव्य

अ॰अ॰पं॰ अवचनादिति अवचनं वचनशब्देनं लोकविज्ञानेन तस्माल्लोकव्यवहारादित्यर्थः इतनावदियायेति उणादानः प्रयोगभेदाद्रूपः
१९ एति इतः एति अयनं आयकः अगात् गमयतीति तस्यायमेकोऽवयवे लसते अर्थवायर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एका इति
1.9 अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भवति अपदेशएकानिति एवं पिलाउत्रकस्य शरीरमित्यनेकक्रियाविषयस्यावस्थात इदमेकावस्था इव ४ २

अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्धम् अंतरेणावचनं लोकविज्ञानात्सिद्धमेतत् तद्यथा लोके शालासमुदायो ग्राम इत्युच्यते भ
वति चैतदेकस्मिन्नप्येकशालो ग्राम इति विषमउपन्यासः ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थः अस्त्येव शालासमुदाये वर्तते तद्यथा ग्रामो
दग्ध इति अस्ति वाटपरिक्षेपे वर्तते तद्यथा ग्रामं प्रविष्ट इति अस्ति मनुष्येषु वर्तते तद्यथा ग्रामो गतः ग्राम आगत इति
अस्ति सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलिके वर्तते तद्यथा ग्रामो लब्ध इति तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलिके वर्तते तम
भिसमीक्ष्यैतदुच्यते एकशालो ग्राम इति ॥

एकं शरीरमित्यस्त्यपदेशः एवं हि सिद्धमत्ययइत्सर्हितोपिदृष्टो जोधिषदित्यादौ केवलोपीति तस्यायं स्वकाय इति व्यपदिश्य १९
ते लोकनिरूढस्यापव्यवहार इति लोकवच्छास्त्रेऽपि व्यवहारो ग्रहणमुख्यापेत्रनावनरीत ॥

विनोह्वेर्वचनमिति यस्यायमवयवस्तस्य बहुरूपस्य भवितव्यं हि तेनेत्यत आह अथवेति कालपनिकभेदेन व्यवहारे दृष्टान्तमाह एव
मिति व्यपदेशः भेदनिबंधनसंव्यवहारः शास्त्रेपीति लोकाभिसिद्धमेवतत्त्यागे बीजं नेत्र नम्हत इति भावः ॥

पादपर्यायइति वर्णसमुदायः पदमित्यत्र न पदशब्दो पर्यायात्मक एव पदादीनामिति एकवर्णपदमित्यादौ ननु वर्णस्य पदत्वं कथमत आह
अभेदेति तदुपचारस्य शब्दार्थयोरनादिविनिवेश्य पदादिभिः पदशब्दादिभिः प्रथमेति तस्मात्सर्वस्याभावादिति भावः मध्यकार्ये तत्स्थेव
धजसत्वादिकं वहुक्ततोपीति यथापरश्चरामेणाण्डेशका तथायेति संप्रतिगर्भिणीत्यर्थः गर्भस्थमादाय तत्रापि प्रथममध्यवक्ष्यरत्यर्थः

पदसमुदायइति पादपर्यायः पदशब्दः तथाचैकपदाक्षरगतिपादएव विवक्षितः ननु स्तवः कस्माच्चिदप्येकमेव पदं भवति अत्राप्यर्थेने
ति पदादीनां योऽर्थः सोऽस्य पदार्थ इत्यर्थः अभेदोपचाराच्छब्दार्थ एव पदादिभिरभिधीयते अयमेवज्येष्ठइति प्रथमरूपताध्यवसाया
त् मध्यमकार्यकरणाच्च मध्यमइति व्यपदिश्यते अन्योनन्तरनिमित्तिकनिष्ठाकनीयानिति व्यपदिश्यते अस्तनायामिति वहुक्ततोपि स्तनाम

यथा तर्हि वर्णसमुदायः पदम् पदसमुदायऋक् ऋक्समुदायः सूक्तमित्युच्यते भवति चैतदेकस्मिन्नप्येकवर्णं पदम् एकपदा
ऋक् एकर्चं सूक्तमिति अत्राप्यर्थेन युक्तो व्यपदेशः पदनामार्थः ऋङ्नामार्थः सूक्तनामार्थः यथा तर्हि बहुषु ज्येष्ठ तदुपपन्नं भ
वति अयं मे ज्येष्ठः अयं मे मध्यमः अयं मे कनीयानिति भवति चैतदेकस्मिन्नप्ययमेव मे ज्येष्ठः अयमेव मे मध्यमः अयमेव मे क
नीयानिति तथा अस्तनायामसंप्रजातायां च भवति प्रथमगर्भेण हतेति ॥ ॥

प्रथमपुत्रेणाकाचिद्धन्यते तथाच यापि प्रसोष्यते सापि कदाचिन्मृतौ तस्येनेन पुत्रेणाहन्यते इत्युभयोरुपादानम् नापि प्रसूता नापि प्रसोष्यते
ऊति स्येणैव गर्भेणाहता प्रथमगर्भेणाहतेत्युच्यते अपत्यपर्यायो गर्भशब्दस्तत्र तस्याप्येवयोग्यताध्यवसायेन भाविगर्भो विवक्षया प्रथमग
र्भेणाहतेति व्यपदेशः ह्यन्तरेणवा बहुत्वेसति आद्यगर्भस्य प्रथमव्यपदेशदर्शनात् तथाविधस्य प्रथमगर्भव्यपदेशः ॥

ननु या स्तनायामानगर्भेणाहता भवति किं तयप्स्येनेति गर्भेणाहतायां न ह्यतिरेकमदर्शनमप्युक्तमत आह अपत्यपर्याय इति तच्चोदरस्थं व
हिर्भूतं वेत्यन्यत् तत्र प्रथमव्यवहारे वीजमाह तस्याप्येवेति ह्यन्तरेण बहुप्रसववतीत्व तथाविधस्येति अविद्यमानसर्वगर्भस्येत्यर्थः
तत्रागमनेन विनेदं मे प्रथममागमनमिति व्यवहारासंभवात् ॥

म.भा.कै.वि.
प्र.प.पं.
२०

अनेनेत्यादेरिदं प्रथममागमनमित्यसंगतमतआह वस्तुतस्त्विति अनेनेत्यस्येतःपूर्वमिति शेष इति भावः तथापि विपत्तावित्यादि अविद्यमान
पूर्वागमनत्वादित्यर्थः परेत्यपरस्त्वगादिपद्यानिष्पन्नस्य शब्दस्य समुदायस्येति निमित्तस्य शब्दमात्ररूपवर्णपादस्य गाद्यवयवस्येव भाष्यार्थः न तस्य
दृष्टोऽन्यपदार्थ इति तथाप्यतोऽनेकं पूर्वकं पूर्वत्वमुक्तं पूर्वस्यादिव्यवहारानापत्तेश्च एवं वार्थवत्ता तथा प्रथमकोऽत्र वर्णरूप इति अर्थस्यागो
पादानाभ्यां भवति व्यपदेशाय कालिनीति केपदेत्तां वित्य एतत्प्रकाशदीप्तानसमस्तव्यवहारत्वेन व्यपदेशिवद्भावाविषयत्वात् कैयटो
त्वाम्नुहार्थस्याप्यपस्यर्थे ज्ञापितप्रयोगस्त्वपाद्यार्थ्योभेदाद्व्यपदेशापत्तेर्न विनिप्रज्ञापितव्यपदेशिवद्भावप्रयोजनम् किं च काशिनि वटू तोरिदा
प्रथमस्यैव स्मितावयवस्यादिप्रयोगात् स चानर्थकत्वमिति ग्रन्थस्योपादानत्वागा वस्तुसंवहेः एतदेव ध्वनयतापदत्रामार्थ इति भाष्यउक्तोऽपि तत्र वपवत्
अनेनेत्यादि वटूहत्वोदागतः पूर्वागमनं सत्त्वात् प्रथमव्यपदेशः तत्र प्रत्येकत्वोऽयेव आजिगमिषुप्रभावीस्यागमनानिवृत्तावयवस्याप्यपादेव
प्रथमव्यवहारम् एकस्मात्देवागमः सोऽपि करोति प्रथमव्यवहारमिति शतिपादत्वार्थमनेनामानाजिगमिषुरित्युपात्तम् तत्रामसंबन्धिपुर
तथाऽनेनाज्ञातानाजिगमिषुरादेरिदं प्रथमागमनमिति आद्यन्तवद्भावप्रशक्तोऽवकाशः कथम् अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यन्तयोः
सिद्धमेकस्मिन् अपूर्वलक्षण आदिः अनुत्तरलक्षणोऽन्तः एतच्चैकस्मिन्नपि भवति अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वात् एतस्मात्कारणादे
कस्मिन्नपि आद्यन्तापदिष्टानि कार्याणि भविष्यन्तीत्यर्थ आद्यन्तवद्भावेन ॥ दृष्टागमनेषुव्यवस्थितेषु आद्यस्य प्रथमव्यवहा
रदर्शनात्तथाविधत्वात् स्यादेकस्मिन्नप्यागमने प्रथमव्यवहारः इदानीं योगं प्रत्याख्यातुमाह अपूर्वेति यद्यपि वटूव्यवस्थितेषु आद्य
न्तशब्दौ प्रयुज्येते तथाप्यपूर्वानुत्तरत्वमात्रमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तं तच्चैकस्मिन्नप्यस्तीति नार्थः सूत्रेण ॥ तत्र केयटोक्तरीत्या एकस्मि २०
न्नाद्यन्तवद्भावे नेति भाष्यस्य पदादिशब्दार्थस्यार्थेन युक्तत्वादित्यर्थः अर्थशब्दोऽभयत्र निपदत्वस्य कतादीनामपार्थपदत्वमार्थ इत्यादेर्थोपि
त्यर्थः यथातन्वीति यथैकस्मिन्नतद्धर्मारोपेण युगपत्समुत्तादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नारोपितानेकावयवाभिः समुदायरूपतस्याप्यारोपे
णेकाचत्वादिव्यवहारोऽपपत्तिर्दितीयेत्रेतीपे वटूक्तेन प्रथमेनोपलक्षणा च समस्यापि तत्रीयेकदाविपुरस्समागमनमित्यपि व्यवहारान्
आद्यन्तवद्भावस्य शाकोऽवकाशमित्यस्य प्रकारान्तरेण पीतिशेषस्तादृश वस्तुतस्त्वेकस्योपपाततन्त्रेतातविकल्पात्मकं वस्तुसत्त्वमेवस्ताने
मितिमारोपात्तप्रयोग एव लोकव्यवहारवत्तेनापि शास्त्रीयो व्यवहार इति तत्त्वं ॥

एतत्पवत्र जीहि निर्दिश्यानुपपत्तिरेव व्यपदेशिवद्भावप्रयोगबीजमुक्तम् वि.

गोनर्दीयपदं व्याचष्टे भाष्यकार इति अनपेक्षितप्रतियोगिनोः अनपेक्षितपरस्वर्वयोः आद्यंतयोः आद्यंतरूपार्थयोः प्रकृतिः आद्यंतवद्भाव इतिरित्यर्थः तथापीति वस्तुतो लोकानिरूढत्वात् गोणत्वमेवाव्रनास्तीत्यर्थः कथमिति भिन्नविभक्तत्वपारतम प्रधानत्वेन साहित्याभावो नेरित्यर्थः इकारोकारयोरिति दुप्राधिः विकीर्षिरित्यादौ सामान्यापेतज्ञापकत्वेप्याद विशेषणार्थत्वात् यदि तु वकारान्ताच्चाम इत्याहादितोपिफन् अग्निवेशाद् गर्गादिपञ् सरविधाविति नन्वस्य सरोद्रूपकेविधाविन्यर्थावादलः सरसामावित्यर्थावातु भयथापिनेदसामिरिनिचत्सत्वमत्र स

भाष्यकारस्त्वाह सतिवन्यस्मिन्निति नद्यनपेक्षत प्रतियोगिनोराद्यन्तयोः प्रकृतिरित्यर्थः असोदेकस्मिन्नस्वेआद्यंतव्यपदेशो नास्तीति क तेवोयोगः यद्यपिलौकिकेनव्यपदेशाव सद्भावेनाद्यंतव्यपदेशः एकस्मिन्नपि सिध्यति तथापिगोणत्वात्कार्येयानभवित व्यमितिपस्यप्रांतेः स्यांतमतियोगोयमारब्धः मन्मयञ्निदाद्युदात्तत्वेइति मत्ययस्याद्युदात्तत्वंञ्नितिचाद्युदात्तत्वमित्यर्थः कथपुनर्भिन्नविभक्त्याईन्दः उच्यते

व | न

गोनर्दीयस्त्वाह सत्यमेतत् सतिवन्यस्मिन्निति कानिपुनरस्ययोगस्यप्रयोजनानि आदिवत्वेप्रयोजनम् प्रत्ययञ्निदाद्युदात्तत्वे प्र त्ययस्यादिरुदात्तोनाभवतीति इदंबस्यात् कर्तव्यतेनरीयः औपगवः कापटवमनस्यात् ञित्यादिर्नित्यमितिदेवस्यात् अग्रेदिद्वकाघनिः अग्निवेशः गार्ग्यः हानि वित्यवनस्यात् वलादेराईधातुकस्येट्प्रयोजनम् आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरितिदेवस्यात्करिष्यति हरिष्यति ।

प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वंतस्यप्रत्ययोविषयइतिप्रत्यये ऽपितदुच्यते यद्याञ्नितियदाद्युदात्तत्वं तन्ञ्नितोपिसंवंधिभवतिइतिनास्तिभिन्नविभ क्तित्वम् अतएवइत्याद्युदात्तनिहृत्यर्थोत्याद्यलिंगादेकाचोपिप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वभविष्यतीतिचेद्कारविषयकत्वेनलिंगत्वादितो ।

कारोकारयोः प्रत्ययगोराद्युदात्तत्वंनस्यात् विशेषणार्थपितत्सामान्यादिसङ्कलनपिकस्यात् गार्ग्यइति अपरनाद्यस्मिंनलोपेकृतेयादित्वाभावात्कृतेराद्युदात्तत्वं नाप्नोतिस्वविषे [illegible] स्यातिवदाद

वेञंतरापेतमेवादित्वंगरसनेयंत्वस्याचएवतद्यावर्त्यत्वेनोपस्थितत्वादितिभाष्याशयात् किंचहैरणमित्यादावा द्युदात्तत्वंनस्यादितिदोषः अत्वंतदप्यर्थतयासावकाशोवोध्यं ञ्नितइति अनेकान्भ्यस्तविधिनिर्धारिभ्योनभिधानात् ञ्नितभावइतिभा वः ननुतदंतसमर्थीतेगार्ग्यादौसमुदायेप्रत्ययएवादिः संभवतीतिनदोषइत्यतआह सोचर्यइति लेटितिसिद्धइत्यंलेटोनिसिद्ध ॥

सोवर्य: समप्रतद्वत्समम्परानुपोषितेपु तुमय ॥ केपट ॥

मध्यापवादाप्रा सर्वेषोपोतानसाविषमनवतमितिनष्टानपेक्षप्रत्यापुत्पचिविषयसमप्रथमत्वादिषु सिद्धि विशेषकाप्रतिमिसेनिशिष्टत्वं

५

म.भा.कै.वि. इदईडीति नचयमरमनमामितस्त्रवलादेरित्यस्य संबंधफलाभावात्कथमेनन्तापकं रुदादिभ्य इति सइव लादेरित्यस्य संबंधस्तेनम
म.अ.पं. ध्यपि संबंधस्येवन्याय्यत्वात अतएवसममेभाष्ये एकाचस्त्रोवलीतिचेत्मते येनविधिरिति तेनैव दीडदेद्विवचनमित्यत्रनंदन विधिरि
२१ तिभावः अर्थवतेति नचस्यर्थस्यमागोपादानाभ्यां भेदः सकरइतिभावः इदंचिन्त्यं पिध्यपदेशिवद्भावेन सिध्यतितथापि गौणत्वान्नेति
३८५१ ज्ञोषिषुरिति लिडर्थे लेडेइहिनिचत्तापवत्सिन्निषधमेवस्यादितिसिपइत्यनस्यात् यस्मिन्विधिरिति स्वस्य चरूपस्येतिनानुवर्तनेइति प्रयो
21 जनत्वेनोपन्यासः अनाद्यद्विरिति सत्रपाठापेक्षया प्रयोजनत्वोपन्यासः वार्तिककारस्तज्ञादीनामवासिद्धमित्याह अन्तवदिति येनविधिस्तद
ईड् ज्ञोषिषत्मृंष्टिषत्रस्यत्रनस्यात् यस्मिन्विधिस्तदादाविति प्रयोजनंवस्यति यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणइतिनास्मिन्क्रियमाणो अचि
ईश ऐश्वर्ये श्नुधातुभ्रुवाम्वोरियङ्वडौ इदं वस्यात श्रियः भ्रुवः श्रियौ भ्रुवौ इत्यत्रनस्यात अनाद्यद्वेः प्रयोजनम् आइनादीनामिदं वस्यात ये
येतिइष्टदिइ येइ अधेइ इत्यत्रनस्यात अपान्तवत्वेकानिप्रयोजनानि अन्तवद्विवचनात मरुद्भ्यत्वे प्रयोजनम् ईहदेद्विवचनम
स्यामिदंवस्यात पचेतेइति पचेथेइति एडन्तेमात्वेइत्यत्रनस्यात मिदेर्गुणस्य मस्येः प्रयोजनम् इदंवस्यात्क्वानिवनानि तानिपानीत्य
नस्यात् अचोमादिरिप्रयोजनम् रितग्रामनेपदानादेरेइदंवस्यात ऊर्णुतेऊर्णुयइति ऊरुनेऊर्णुइत्यत्रनस्यात अलोऽन्त्यप्रयोजनम्
अनोदीर्घोयजिस्तुपिचइदंवस्यात पदाभ्यां वृटाभ्याम् आभ्यामित्यत्रनस्यात् येनविधिस्तदन्तत्वे प्रयोजनम् अचोयत्इदंवस्यात चे
य जेयम् एयम ध्येयमित्यत्रनस्यात आद्यन्तवदेकस्मिन्कार्यंभवतीत्यत्रापिसिद्धंभवति ॥

न्तत्वेनगतार्थं प्रपंचार्थोपन्यासः ऊरुनइति अर्थवत्वाद्यपदेशिवद्भावातयाहाकारस्यानर्थकत्वादिदंप्रयोजनोपन्यासः आभ्यामि २१
ति अत्रेदमन्तवत्वेउपयुज्यते अकारान्तसंगस्यालोऽन्त्यस्यदीर्घत्वंभवतीतिइष्टयकप्रयोजनोपन्यासः एयमिति ईङोरूपम् इत्यति
न्यमितिभवति ॥

यस्यभ्रांतिस्तेनस्तेभ्रांतिसङ्गांरंभइतिइर्वंअंथविरोधात्सुचकारेणातत्रस्तानातत्तद्वयरूपसंभवाञ्चार्थवत्वेनिवासदायवत्सेवोपलक्षणोससदायस्यमा
येणानर्थकत्वात्नमाहाकारस्यासदायपव येनसदायेनावामनत्वस्यवहुव्रीरार्थस्यचोपपत्तिस्तादृशसदायाभावात अन्यथाद्यनवग्राविपत्तस्या
त् विजातीयकमादिसदायत्वेयेकइत्रस्यायमेवमेषइश्मादित्यवदायातरेडृशस्यलपिलोकसिद्धत्वमित्याहुः इत्यमिति इनिस्तुसाक्षित्वमपेवि

नरश्मम प्रकरणोत्कर्षेणोति प्रकरणोसंज्ञाप्रकरणोत्कर्षेणागुरुभूतत्यासेनेत्यर्थः स्वार्थेइति अनानिपाथिकस्यापिसंज्ञाविधानार्थमत्र
सूत्रे सचानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वार्थेतस्यसंज्ञाफलंवोश्चेरेवोश्चेत्सरामित्यादौकिमेनिः अयथादिमाम्रीसिद्धिरितिभावः इत्याह्नेति अत्राहुचि
दौजंतभाष्यात्रिकिः ननुनाप्येतत्र्शविमृतत्राह सर्वत्रेति ननुनमप्रादवर्णान्हितपवनयोग्रहीष्यतइतिनात्मवेनेतरे प्रसक्तिरतत्राह ना
हृवर्धमिति मत्ययामत्ययपोरितिपरिभाषापिनाप्तिनेतिवोध्यम् अद्‌ पासे वत्वर्थमिति नात्पर्यमित्यर्थः अ संदेहइतिवत्प्रतिषेध

नरश्मनयोत्रः आनिपायनिकप्रमयपकरणपवनादीर्थः पितौश्चइतिवाकर्तव्येप्रकरणोत्कर्षेणसंज्ञाकरणोस्वार्थेपित्तरवत्तीनिसवना
र्थम् नेनात्मानुरविमित्यादिसिद्धंभवतीत्याह्नः नदीनरइति नरतेर्सदेशविमप्र सर्वत्रवानुवन्धाः स्वर्थनापापवकार्थं प्रनिर्दृ्तत्वंलभते
इतिचसंज्ञाप्राप्तिः सादृचर्षपचेदव्यवस्थादेनः सर्वत्रनाम्नापने नपादि हिस्त्रिवतुरीतिहृतोनार्थग्रहणाचतः शाहविशेषणार्थहृतनम् यम

नरश्मनयोत्रः वसंज्ञायांनदीनरेप्रतिषेधः वुसंज्ञायांनदीनरेप्रतिषेधोवक्तव्यः नघालरोनदीनरइति वसंज्ञायांनदीनरेप्रतिषेधः व
संज्ञायांनदीनरेयप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधाःप्रतिषेधः वुसंज्ञाकस्मान्नभवति नरश्मनवृग्रहणंश्चोपदेशिकम् औपदेशिकस्यनर
पोग्रहणम् नचैषउपदेशेनरशशाह्नः किंवक्तव्यमेतत् नोद कथमनुच्यमानंगंस्यते इहियाकरणोसर्वेषेवसानुवन्धकग्रहणेषु
रूपमाश्रीयते ॥ याहिविशाह्नसादवर्णाश्रितः शाह्नोपिहृतोर्थपवग्रहीष्यतेइतिकिंहृतोर्थग्रहणेन अप्रतिषेधइति नप्रतिषेधइति
प्रतिषेधक्रियानतानिषिध्यते भाष्यकारस्तुवस्तर्थंयाचेष्ट अनर्थकः प्रतिषेधइति औपदेशिकमिति उपदेशःप्रयोजनमस्यतत्रवाभ
वमौपदेशिकम् ॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥

स्याभावइत्यर्थकोनञ्समासः एवंचानर्थकइतिभाष्योक्तेर्मध्यमपदलोपीसमासइतिनभ्रमितव्यमितिभावः नरवृग्रहणं नरशशाह्नः औप
देशिकम् उपदेशप्रयोजकइत्यर्थोभाष्यस्यतदाह उपदेशःप्रयोजनमिति प्रयोजकइत्यर्थः नचैषउपदेशेनरशशाह्नइतिभाष्यस्यसादाह
नत्रवाभवमिति उपदेशेइतिभाष्येभवइतिशेषः सर्वेष्वेवसानुवंधकग्रहणेष्वितिभाष्यंप्रकृताभिप्रायम् शाह्नमात्रग्रहणेपिस्वरूपामत

नैमित्तिकप्रकरणविशेषम् ॥

नै

म·भा·कै·वि·
प्र·प्र·पं·
२२

घट्यास्येति घट्यास्येन रूपं तत्र तत्संज्ञेत्यर्थः एवं चोपदेशापवत्त्वसंज्ञाप्रयोगेनाख्यानिवद्भावेन सेति बोध्यम् कात्स्न्यनिकमिति प्रत्ययविति सत्त्वपर्या लोचनावगतत्वेनानुमानिकमित्यर्थः स्वार्थिकत्वात् प्रकृत्यभिदेनद्योतकत्वात् समानाधिकरणः प्रकृत्यासमानविषयत्वमर्थः सामानाधि करणं चैवकविशेष्यकबोधजनकत्वमिति बोध्यम् ननु नीरिति स्तूनः पयस्यतिलोनिष्टावृद्धचनात्वनम् सामान्येति अनिर्दिष्टविनकमविशे षेणेत्यर्थः एनपवपुस्त्वतु जनपाः पुंसीत्युक्तेः महिषीरूपमिवेनीति नन्विदमसमस्तसमस्तवा नाद्यः उत्तरपदाधिकाराद्रूपग्राहसवानद्या ल्वाख्यामेः किंच रूपग्राहेनाकृत्यभिधानात्कस्याहानिरिवमदिषीतिसाकांक्षत्वस्यात् नान्त्यः षष्ठीनमरुपवेवयधिकरणाद्वृत्याभाभेः विशेषण

घट्यास्येति अनुवन्धपुत्कमित्यर्थः नचैवमिति कात्स्न्यनिकमप्यतत्त्वत्वेनसाताविर्दिष्टम् समानाधिकरणेष्विति अतिशायनिकस्य स्वार्थिकत्वात्समानाधिकरणः परान्तर्हीति ननु नीरिशिनभविनम्यम् एवं तर्हि नीधेनशनितवशनिसामान्येनपरेसंक्षिप्तेनपञ्चान्नघा

घट्यास्येतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहसग्राहस्यनान्तरेणलौकिकं प्रयोगम् नस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुवन्धकानां प्रयोगो नास्तीति हेतोरिहीनीयः प्रयोगउपास्यते कोसौ उपदेशोनाम नचैषउपदेशोनप्रशाहः अथवा अत्तस्यतत्संसाकोदोषः वाद्दिषुनयाद्र्तलाभव तीति रूपत्वंप्रसज्येत समानाधिकरणेघुवादिषिमेवंतत्र यदातर्हि सेवनदीसपवतरः तदाप्रोमीति स्त्रीत्विरे घुवादिषिमे वेतत् अवयपंचेतदेवंविज्ञेयम् समानाधिकरणेघुवादिषिमत्यमानेऽपुरप्रसज्येत महिषीरूपमिवब्राह्मणीरूपमिवेति ॥

विशेष्यनेरतिनदोषः स्त्रीलिंगेष्विति स्वार्थिकस्यप्रकृतिलिंगानुविधानान्स्त्रीलिंगः महिषीरूपमिवेति इवशब्दोपित्रसमः ते समासेनप्रवेनिपातवेप\नायमर्थः महिषीरवेपमाकृतिरिति नञ्समस्यपेतिसमासेकनेरूपत्वंस्यात् ॥ शीभ्यापतेः नसादुपमागभ समासस्यविग्रहवाक्यमिदंसवसमासोनोपमानानिसामान्यवचनैरित्यनेनरूपशाहस्योपमेयवाचकत्वेपिसाधारणधर्मवाचकत्वात् साधारणधर्मोयत्रविसंष्टलमादिः नाघुपमितंव्याघ्रादिभिरिति रूपशाहस्योपमेयवाचित्वेनप्रवेनिपातवैपरीत्यापतेः नसोपमानवा चित्वेनकस्यरूपमिति विशेषणस्यसापेक्षत्वाहुतिनेस्यादतआहेवशाहइति रूपत्वंस्यादिति अमतप्रयोरपिवत्वेनतसादृवशाद्रूपादेरे प्रत्ययस्यापिग्रहणंस्यादितिभावः यद्यपि रूपमितुकेकस्यरूपमित्यस्याकांक्षानयापिप्रधानस्यसाकांक्षत्वान्नदोषः ॥ २२

सुप्सुपेतिच ५२

बहुगण संख्यात्वेन संप्रत्ययस्य लोकत एव सिद्धेरर् एकादिकायाश्च इति संख्यासंप्रत्ययेन वार्तिके संख्येति संप्रत्ययश्चत्यर्थः एकादिकायाः
संख्यायाः संख्याप्रदेशेष्वग्रहणं शेषः बहुग्रहणं बोध्यम् संख्येत्येष इति भाष्यस्य संख्येत्यनेन ह्यर्थः इत्यर्थः शास्त्रार्थसंप्रत्ययनामितरेतराश्रयात्
करणे इति पाठे तु लक्ष्यात् एतत्पाठे न लक्ष्यग्रहणानुपपादितमस्माभिः नापद्यते अन्यथा बाधिरस्मादावश्यमेव एवं च कर्मनाम सन्निकेव संख्याया

बहुगणवतुडति संख्या संख्यासंप्रत्ययार्थमिति संख्यायाः एकादिकायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययार्थमित्यर्थः ननु चेति यथायथम्
संदेहेनेति लौकिकार्थस्य संदेहे एकादिकापि संख्याग्रहणेऽपि इत्यर्थः कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति न्यायोपायम् तथाहि सर्वार्थाभिधानस्य

बहुगणवतुडति संख्या संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणम् संख्यासंज्ञायां संख्याग्रहणं कर्तव्यम् बहुगणवतुडतयः संख्यासंज्ञा भ
वन्ति संख्या च संख्यासंज्ञा भवतीति वक्तव्यम् किं प्रयोजनम् संख्यासंप्रत्ययार्थम् एकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्य
येष संप्रत्ययो यथा स्यात् ननु चैकादि संख्या लोके संख्येति प्रतीयते तेनास्याः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्ययो भविष्यति एवमपि कर्त
व्यम् किं प्रयोजनम् इतरथा ह्यसंप्रत्ययो ह्यकृत्रिमत्वात् यथा लोके अक्रियमाणादि संख्याग्रहणे एकादिकायाः संख्यायाः संख्येति
संप्रत्ययो न स्यात् किं कारणम् अकृत्रिमत्वात् बहुत्वेनाकृत्रिमा संज्ञा कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति य
था लोके तद्यथा लोके गोपालकमानय कटजकमानयेति यस्यैषा संज्ञा भवति स आनीयते न यो गाः पालयति यो वा कटे जातः य
दिति इह कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्य इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥

इति पुनः शास्त्रोपदावि
शिष्टेऽर्थे संप्रत्ययग्रहायणीत्यप्येतेन दाने वे प्रतीतिं जनयति नान्यत्र नदीपौर्णमासीति पञ्चाख्यान नदीति संज्ञाविधानात् तस्मिन्नोग्रहणमाने
ह्नेन त्यत्रत्यर्थे संख्येत्याकारकरूपं चपध लन्त स्वरूपस्य अशब्दसंज्ञेति निषेधात् ॥ शास्त्रान्वयानुपपत्तिस्तदुपादानवैयर्थ्यं चेति बोध्यम्
संख्याग्रहीष्यत इति सूत्रं तत्र पिकसंग्रहार्थमिति भावः न्यायोपायमिति अभ्यासात्रिंशतादि संज्ञाविषये चैतन्न्यायाप्रयोगाद् दृष्टश्च नियम्यत इति
सर्वार्थबोधकत्वेऽपि लोकेन नैव गृहीतशक्तिकत्वयान्यत्रयाप्रश्रहेरणाधिकसंग्रहार्थत्वाद् गृहीतशक्तिशास्त्रकेनाम्नास्य नियमतौचित्यम् न्यायवे

जेन प्रकरणमिति भाष्ये एव स्फुटी भविष्यति ॥

आदिरन्त्यात्सहेता ... इति सिद्धान्तः

म॰भा॰कै॰वि॰
म॰प्र॰पं॰
२१
23

नियमार्थमिति नियमश्चसामान्यविषयत्वे वनकालत्वाचिविषयोव्याख्यानाद्दतोगौर्यादयंतोपिनदोषः नचनदीसंज्ञकेभ्योवलक्षा
दिभ्यऋकारांतेभ्यः स्यादत आह ऋकारग्रहणेनेति वस्तुतस्तदोषग्रस्तनियमापेक्षयानदीशब्देकृत्रिमाकृत्रिमन्यायवाधत्वापत्तमेवआ
यः भाष्येनदीदोषेभ्यस्तदीनिमासंगकौशकोतान्याचष्टेगगादिभ्यइति अपगंगापवियमनुनिमुद्यहणे अत्रादिदृष्टचक्लोदाहरणं तद्भा
वेपरिमन्नपापावर्त्समानादेराज्ञावयवेशिनिपूर्वपदंमहानित्यवन्नामिस्याह्नः निमार्थइति नदीपौर्णमासीत्यत्राप्यनवस्याग्रहणान्नहनेरि

पौर्णमासीति नियमार्थेपौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणामीकारांतानांस्यादितिचेन्न एवमप्यपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यइतिवक्तव्यंस्या
न ऋकारग्रहणेनचनदीसंज्ञकमेवोकारान्तंपौर्णमास्याग्रहायणीशब्दस्यावर्णान्तदीयते नहिदोषेभ्यइति गंगादिभ्यः यद्यपि

पौर्णमास्याग्रहायणीग्रहणसामर्थ्यान्नभविष्यति नहिदोषेभ्यस्तद्दिमासीति गङ्गायमुनेति एवंनदीवापमहतिदोपप
ति ननदीदोषेभ्यो भवतीति प्रत्येवविपाशपाहृप्रतस्वरेतिभुपठति इदनदीमासीतिनदीभिश्चेति बहुवचननिर्देशात्र
भविष्यति स्वरूपविधिस्तद्दिमासीति बहुवचननिर्देशादेवनभविष्यति एवंचनचेदमहतंभवतिकृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रि
मेकार्यसेमत्यप[illegible]इति नचकेश्चिद्दोषोभवति ॥

ति निमार्थःपावइतिचेन्
अवस्थितविभाषयाविपाश्शब्दस्यनित्यत्वम
विष्यतीत्यदोषः बहुवचनेनेति अन्यथाश्राणपाशस्मादेवषष्ठ्येकवचनेननिर्देशस्यैवोपिकर्तव्यःस्यात् नचेदमहतमिति [illegible] अनाश्रितमि
त्यर्थः॥ २१

तिभावः अवस्थितेति अत्रवक्ष्यमाणकपक्षमिदमेवभाष्येमानम् केचिदस्माद्भाष्यान्नदीति सूत्रेमहतवस्योग्रहणंनिवर्तयंति भा
ष्येबहुवचननिर्देशादेवेति तस्मादपीत्यर्थः अत्रशब्दसंज्ञेतिनिषेधादित्यपिबोध्यम् तस्यमाख्यानेवयमेवदृष्टं अतोस्माच्चिषेधान्नदीपौर्ण
मासीत्यादौस्वरूपग्रहणमपिदुर्लभमित्यपास्तम् लक्ष्यानुसारेणतस्यासाख्यानसामर्थ्येनचतस्याग्रहणे नदीभिश्चेत्यादौनलक्ष्यानु
सारादेवार्थग्रहणेनतद्वाचकानांग्रहणमिति दिक् अस्यमाघनादकृतमिमपृक्तमनयादानाश्रितमिति ॥

स्वरूपेति नचैवंबहादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः शब्दार्थयोरभेदारोपेणतदुपपत्तेरितिभावः संज्ञेतिनिर्देशेनेति संख्याशब्दवोध्यपं
चादिशब्दपरेणसंख्याशब्दनिर्देशेनेत्यर्थः सामान्येति अर्थशब्दोक्तसामान्यमनिरुद्धार्थीयस्येत्यस्यविशेषत्वादित्यर्थः भाष्येऽर्थादिशब्दादि
लोकेह्यौत्रमयद्दशो नह्यौत्रमसंस्कारणंकिंत्वर्थस्येवेतिभावः अर्थः सामर्थ्यंतदेवदर्शयति अर्थोवास्येति अस्यवाक्यस्यार्थोध्यापनोद्दरूशप्र
योजनेपवंसंस्तकेनभवतिनत्वोस्येवसामर्थ्यमित्यर्थः प्रहानंवेति इदमेवंसंस्तकेनकर्तव्यमितिनत्वप्रकानंवुद्धिस्थंभवतिसंज्ञायावुद्धिस्थ

उत्तरार्थंचेति अर्थंद्विसत्रोपात्तःसंख्याशब्दःस्वरूपपदार्थकःउत्तरत्रसंज्ञेतिनिर्देशेनप्रयोजनम् उदाहृतेति रदार्थीयस्येतिसामान्यविशे
षभावान्नपौनरुक्त्यम् आत्तस्येति रतस्येत्यर्थः अर्थःसामर्थ्यम् यथागोपालकमानयमाणवकमध्यापयिष्यतीतियष्टिहस्तस्याध्याप

संख्यायाः ४.११०

उत्तरार्थंच उत्तरार्थंचसंख्याग्रहणंकर्तव्यम् सान्ताषट् षकारनकारान्तायाः षट्संज्ञायथास्यात् इदमाभृत् पामानोविप्रुषर्
ति इहार्थेनताववर्थःसंख्याग्रहणेन ननुचोक्तमितरथास्यसमन्वयोह्यौत्रमबाध्यालोकइति नैषदोषः अर्थात्प्रकरणाद्वालो
केह्यचिमाहत्रिमयोःह्यमेकार्थसंप्रत्ययोभवति अर्थोवास्यैवसंस्तकेनभवति प्रकृतंवातत्रभवति इदमेवंसंस्तकेनकर्तव्यमि
ति आनस्यार्थात्प्रकरणाद्वा अंगाद्धिभवान्ग्राम्यंपांसुलपादमागतम्प्रकरणसंत्रवीत्गोपालकमानयकटजकमानयेति उ
भयगतिस्तस्यभवति ॥

पमासंभवात्संज्ञिनोग्रहणम् प्रकरणंप्रस्तावः यथाभोजनप्रकरणेसैन्धवमानयेतिलवणेप्रतीतिर्गम
नप्रकरणेत्वश्वे ग्राम्यमिति ग्रहितमसमर्थम् पांसुलपादमिति अविशेषितम् अतएवाप्रकरणात्तम् उभयगतिरिति किंसंक्षेप
यस्यकस्यचिन्निर्दिष्टस्याउतयष्टिहस्तोस्यविवादिनःस्यादितिसंदेहवान्भवतीत्यर्थः ॥ तादित्यर्थः इदमन्येषामपिपदार्थानियामका
नामुपलक्षणम् यद्यपिरूढियौगपद्यविरोधीत्यत्रसंभवति तथापिप्रकरणादिसहकृतोपयोगोपिवलवानितिभिप्रेत्यदमेवोक्तम्
अन्वयप्रकाशातिरेकेणाप्यर्थोद्दिष्टंमतंपातपादयितभाष्येआनस्येति उभयगतिरुभयविषयकज्ञानंतात्पर्यसंदेहरूपमितिभाष्येनाह
किंसंक्षेपमिति वक्तृतात्पर्यविषयसंदेहवानित्यर्थः ननुरूढेर्योगार्थापहारकत्वेनकथंसंदेहइतिचेन्न ततस्तत्पर्यमतमसिद्धरूपार्थसे

व गोपालकमानयकटजकमानयेति भवति ॥

म॰भा॰कै॰
वि॰प्र॰अ॰पं॰
२४

24

तदेवं व्यवनयन्नाह साधीयइति क्रियाविशेषणमव्ययं वा सम्यगर्थकम् यष्टिरूपं लिंगमिष्यतीति नहि विषयमेव तात्पर्यं ग्रहीष्यतीत्यर्थः
न प्रसंख्याकरणस्य नियमार्थत्वायोगादेवमतीतिः श्रोतव्यमप्यमनन्याह एवं मन्यते लोके इति इदमपि सदरीत्या अत्र शास्त्रे प्रकृताः बु
द्ध्यादि सन्निविष्टाः अनेनात्रापि प्रकरणमस्तीत्युक्तं भवति बुद्धिसन्निधिरेव प्रकरणं संख्यात्वेन विनियुक्त इति तापि तात्पर्यशक्तिकश्य
र्थः अत एव न नियमार्थमित्याह नेति तस्य न्यायेन संख्यासूत्रमात्रस्य नियमार्थत्वाभावः सूचितः इह संख्याप्रदेशे अधिकार्थमित्यादि

साधीयो वेति योगमप्रसिद्धः सोनेन बोधितः न च मम नैवं संज्ञकः प्रसिद्ध इत्येवं मन्यते लोके गोपाल इत्याह संति निनियम्यमानः संख्या
न्तरेण निवर्तयति क्रियानिमित्ततयैव न निरस्यति तत्र जातीयविषय एव हि नियमो भवति एवमिहापीति बहूनादयपवात्र संख्यात्वेन
महानाशं इति भावः न यथा लोक इति संख्यायाहो द्विवह्वादिमनियारनाय संख्यात्वेनाविनियुक्तानन्वेकादिसंख्यानिरासाय अधिकार्यमिति

साधीयो वा यष्टिरूपं लिंगमिष्यति पृथेवत त्स्येयोक्तप्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति एवमिहापि
प्राप्नोति नानानित्यसौ वह्वादीनां कृत्रिमा संज्ञा कृतेति न यथा लोके तथा व्याकरणे अभ्युपगतिरिह भवति अमत्रापि नावश्यकमिह
व न यथा कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति कृत्रिमा कर्मसंज्ञा कर्मप्रदेशेष्वेवाभ्युपगतिर्भवति कर्मणि द्वितीयेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् कर्तरि कर्
मण्यतिहार इत्यस्याकृत्रिमस्य तथा साधकतमं करणमिति कृत्रिमा करणसंज्ञा करणप्रदेशेष्वेवाभ्युपगतिर्भवति कर्तृकरणयोस्तृतीये
त्यत्र यत्वादिरूपसंज्ञाकरणस्य कर्मणि द्वितीयेति व्याप्यानियमेकादनभिहिते कर्मणि संख्यायां द्वितीया विधीयते तिकृत्रिमस्य ग्रहणम् ॥
ते न च क्रियायाः संख्या संभवतीति कारकस्य ग्रहणम् कर्तरि कर्मव्यतिहार इति अत्र धातोः साक्षात्क्रियायाः संख्यायाश्चापवग्रहणम् ॥

तावेति भाष्येनयथेत्यादि साक्षात्परंपरावगतवत्तात्पर्यानुपपत्या प्रकरणाद्यनादरेणाभ्युपगतिरिति भाष्यार्थः तत्र कर्मणि संख्याया २६
मिति कर्मगतसंख्यायामित्यर्थः न चेति तस्याश्रयद्रव्यत्वेन द्रव्यधर्मत्वे लिंगादियोगादिति भावः यद्यपि द्रव्यवादिमते तस्य भावादेकत्वे अभावा
भावेन यापि द्वित्वाद्यभाव इति तात्पर्यं कारके शक्तिमद्द्रव्यम् साक्षात्क्रियायामित्यस्य क्रियायामेव न तु कर्मकारके इत्यर्थः अन्यथा
साक्षात्पदप्रयोजनं चिंत्यं स्यात् नहि धातोः परंपरयापि कारके वृत्तिरस्ति येन तद्व्यावृत्त्या चरितार्थं स्यादित्याहुः ॥

संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति अथवेति गुरुसंज्ञा
करणादेकादयः = ७

धातुसंज्ञा बहुलं न स्यसनाद्यन्ता इत्यनेन साधने कारके नद्यादयोऽन्तः कारकापेक्षितक्रियावाचिन एवोत्पद्यन्त इत्यनयः एवं सर्वसंज्ञा
विषये समाधायमहान्विषये समाधानान्तराण्यपवेति । अस्मदनद्यन्तविषयसामर्थ्यं नद्यस्कोरयितव्यमस्मदन्तमुक्तिनिर्दिशतिप
घयद्धरनइति असंख्यासंख्येमादेति नियतविषयपरिच्छेदेन द्विसंख्या एवं च बहुत्वादेस्संख्यात्वमिति भावः बहुत्वे द्व्यादिसंख्या
व्यापकमत्वेऽपाधिरूपम् गुर्विति नवनिपातनायाऽनितिलिंगात्कन्विधौ कृत्रिमानग्रहणमिति चेन्न शास्त्रबाधापत्तेरुभयग्रहणात्तापक
त्वात्तमेतेभ्यः करणेऽति नद्यादिष्वन्यथोत्पन्नयर्थं धातुसंज्ञा क्रियते क्रियावाचिनस्त्वनद्यादयः साधनेऽत्पद्यन्ते इति सामर्थ्यात्क्रियाग्रहणम्
विप्रतिषिद्धमिति हृद्यावयवानाशान्तनभिधायित्वादधिकरणं ह्यग्रसते तद्धनिदेशायमिति संख्याकार्यातिदेशोऽयमित्यर्थः यदीह
संज्ञास्यान्नादिष्वभादिवदेकारलोपक्रियते तस्माल्लौकिकार्थाभिधायी संख्याशब्देन प्रदेशेषु न मन्यते इतीतिलिंगेनाप्यनुमीयत इत्यर्थः अथवेति
शाह्वैरिकलक्षणकएवमेतेभ्यः करणश्चमयाकृत्रिमस्य तथाद्याधारोऽधिकरणमिति कृत्रिमाधिकरणसंज्ञा अधिकरणप्रदेशेषुचोभयगति
र्भवति सप्तम्यधिकरणे चेति कृत्रिमस्य ग्रहणम् विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीत्यकृत्रिमस्य अथवानेदं संज्ञाकरणम् तद्वदतिदेशोऽयम् व
हुगणवतुडतयः संख्यावद्भवन्तीति सर्वत्रैवातिनिर्देशः कर्तव्यः नद्यतदेशावतिमतिदेशोगम्यते अन्तरेणापिवतिमतिदेशोगम्यते तद्यथा एव
ब्रह्मदत्तः अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति एवमिहाप्यसंख्यां संख्येत्याह संख्यावदिति गम्यते अथवाचार्यप्रवृत्ति
र्ज्ञापयति भवत्येकादिकायाः संख्यायाः संख्याप्रदेशेषु संप्रत्यय इति यदयं संख्याया अतिशदन्तायाः इति तिशदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति कथं कृ
त्वा ज्ञापकम् नहि कृत्रिमा संज्ञा शदन्ता वा संख्यास्ति ननु च यद्यमस्ति उतिः यत्तर्हि शदन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति यच्चापि सन्तायाः प्रतिषेधं शास्ति न
नु चोक्तऽसत्यर्थेनस्सादिति अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्यान्यर्थवतश्च शास्त्रसंग्रहणम् नत्वेते तिशब्दावर्थवन्तौ ॥ ननूभयसंभवेऽयं परिभाषो
पतिष्ठते संख्याशब्द उपादीयमानोऽतिदेशार्थत्वमस्य बोधयति अथवेति गुरुसंज्ञाकरणादेकादयः × कृत्संज्ञा च कृत्रिमास्ति उतेश्चाति शब्दो नर्थक
एवेति न तस्यैव निषेधः स्यादिति ज्ञापकस्य न्तायाः प्रतिषेधः नैष दोषः अतिशदन्तायाश्च यन्वारणकालप्रवार्थवतश्चशास्त्रसंग्रहणमिति पतीतिरितिज्ञाप
कत्वमेव प्रतिषेधस्य ॥ ॥ त्वस्येवौ चित्याचिति भावः नैष इति अतिशदन्तायाश्च यस्य बहुव्रीहिगर्भ तत्पुरुषत्वेन संख्याविशेषणतया विशिष्टश्चैवि
शेषणज्ञानस्य कारणत्वात्तस्य दत्तयोः पस्थितिकाले पर्यवदनर्थकयोः संभवेन पूर्वमर्थवत एव ग्रहणे नैर्थतेपश्चात्संख्यापर्यायान्वयवेलायां जायमानानान्
पपतिज्ञानेन ज्ञापकत्वमेव कस्यन इति भावः एतस्य तदुद्देश्यसंज्ञायां अनशब्दकं च वक्ष्यमाणकम् तत्फलकं तत्त्वतस्यांग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यपे ॥
न

म·भा·कै·
वि·प्र·प्र·पं·
२५

25

भाष्ये संज्ञा च नामेति नाम प्रसिद्धमेतत् यतो न लघीयो न भवति सा संज्ञेति नद्यर्थानुगतानामिति संख्यानकरणात् समानाधिकरणात् संख्या
शब्दवत्स्वभावबहुत्वादयश्चेति भावः कथं स्यादिति महासंज्ञाकरणस्य चरितार्थत्वेन याहृतिसमर्थायवाधेमानाभावादिति भावः सर्वेति निय
तानियतसंख्यावाचीत्यर्थः आदिष्वतइति संख्येति विभक्तस्येति नियोगः एवं च संख्यानकरणीभूताः संख्याभूतकाइत्यर्थः संज्ञायां संख्या
कालेन यानहा च वकपदस्थ पर्यवसितत्वर्थे वाचकमेव कल्प्यत इत्यर्थमेवाशयेत इति भावः नियमार्थमिति बहुगणेति हेतौ यसत्रे संख्येति वर्त
ने चेन्नियतसंख्यावाचिनां चेद्बहादीनामेवेति भावः अतएवेति अनर्थत्वान्न्यायाणादेवेत्यर्थः संज्ञा न भवतीति मामेरेवाभावादिति भावः
संख्यावाचिनोरेवेति बहुगणयोरित्यर्थः नियमायेति नियमफलकइत्यर्थः ययोरपरस्परसाहचर्यात्संख्याव्यापकार्थवाचिनोरेव बहुगण

अथवेति न त्वमहत्याः संज्ञायाः करणं नद्यर्थानुगतानामुपात्तानामेव संज्ञिनां भवतु संज्ञा यथा सर्वादीनामेव सर्वनामसंज्ञा न त्वधिका
नाम् तेन बहुगणशब्दयोः संख्यैवैपुल्यवाचिनोः संज्ञा नाभेदेकादीनां न कथं स्यात् नैष दोषः इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणेन तावद्दत्तम् यः संज्ञो

अथवा महती यं संज्ञा क्रियते संज्ञा च नाम यतो न लघीयः कुतएतत् लघ्वर्थं हि संज्ञाकरणम् तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत्प्र
योजनम् अन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत संख्यायते [illegible] नयेति संख्येति एकादिकया चापि संख्यायते अतस्तेन चापि नार्थः संख्या
ग्रहणेन इदं महत्तु संख्याग्रहणमन्तरार्थमनुवर्तिष्यते ॥

सर्वमादिष्वनेन एकादीनां नावहुर्णां भवति यथा बहुगणवतुडतीति भूयोऽपि निर्दस्यार्थे नियमार्थं व्याख्यायते अतएव संख्यैवैपुल्य
हत्योर्बहुगणशब्दयोः संज्ञा न भवति न हि इतिरे प्रायते लोपिपरस्परसाहचर्यात्संख्यावाचिनोरेव भूयोऽपि निर्दत्यार्थे नियमा इति रत्नः क्रियते र

योग्रहणं न तु संख्यावैपुल्यवचनयोरितिवद्यौनर्थ्यसंज्ञा न स्यादन्यदेशो प्रलोकप्रसिद्धं केवलयोगार्थस्य त्यागपूर् त्यागेन सांगेन भवति ॥ २५
णार्थमहतीसंज्ञेति भाष्याशयः असंख्यासंख्यमारिति भाष्यगणवद्यदिश्च संख्यापदयोगार्थाभावबोधनार्थमिति योगविभागोऽस्यार्थः एकादि
कया चापि संख्यायत इत्यस्य एकादिकया संख्याप्येतेषापि संख्यायते सोऽपि यस्यार्थे नेति महासंज्ञाकरणमित्यर्थः च स्त्रवाकालेकारे अभाव
पि चाकालुकार एव यहुवहादिकयापि संख्यायते स्था यात्रवादिद्वारेत्यर्थः वर्तनउत्पत्तयोपीवशादिगाहकेतिगाहयोः पर्यायपमानान्तस
ख्यानकरणीभूतार्थमतिपादकत्वमुपपादयितुमन्त्रमतयापि केनोऽस्य संख्यानकरणीभूतार्थविषयमपार्थकेनेन नतम् एवं वर्तने

भाष्ये संज्ञार्थमिति संज्ञाशास्त्रस्वरूपं तदर्थकमित्यर्थः संज्ञितिनिरूपितसंख्याशास्त्रनिष्टशास्त्रावगमार्थं स्वरूपपरमिति भावः ननु सांनेत्यनेन संख्या
विशेष्यत इति संज्ञाविशेषणानां संख्याग्रहणाभावप्रसक्तमनर्थ्याद् सांनेति भाष्ये संज्ञी बहुसंज्ञासंज्ञी विशेष्यते स्वेनरूपाहृतत्वपामनिपाद्यते येनेत्यर्थः
ननु स्वविनत्ववत्वेनानुमीयमानसमाहृतत्वनाळवृ भेदेनार्थभेदस्यसत्वेन न वाच्यार्थमित्येप्रसक्तमनर्थ्याद् एकेति यद्यस्वविनुत्वमतिसाननेत्वानुवतेन
ननु न ज्ञानीयं शास्त्रान्तरमिति भावः अर्थाधिकारपक्षवाभ्यर्हितत्वदर्शसवायोग्यतादिस्वसंबंध इति भावः इत्यादेति इत्याशास्त्रारम्भर्थं भाष्ये न खलु

संज्ञिविशेषणेनार्थ इति सांनेत्यनेन विशिष्टसंज्ञितं प्रतिपादयितुमुपयोग इत्यर्थः न चान्यार्थमिति प्रकृशास्त्रतदर्शनं इति भावः भवतु
तर्हि प्रतियोगशास्त्रभेदस्त्याद् न खल्वपीति यथा गोधादेशांतरगमनमात्रेण गोधात्वं न नश्यतीति एवं शास्त्रमपि रूपांतरं न गृह्णातीत्यर्थः

इदं चैव संज्ञार्थम् उत्तरत्र संज्ञिविशेषणेनार्थः न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति न हि गो
धाः सर्पन्तीं सर्पणादहिर्भवति यत्तावदुच्यते न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवतीति अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति तद्यथा शा
ल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयते उपस्पृश्यते शालयश्च भाव्यन्ते यदप्युच्यते न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवती
ति न हि गोधा सर्पन्तीं सर्पणादहिर्भवतीति भवेद् द्रव्येषु चैतदेवं स्यात् ॥ ॥

स्या

अन्यार्थमपीति पदार्थानां शक्तिवैचित्र्यात् ॥ राम ॥ ॥ राम ॥

पीति प्रकृतमनुवर्तनाद्देशांतरगमनादन्यद्भवतीति न खलु इत्यन्वयः यथेति सर्पणस्योभयत्रतुल्यत्वेन प्रसक्तिमद् इत्वं गोधायां वार्यते
इति नार्थः सर्पणस्यादिशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् किंतु देशांतरगमनेनान्यत्वापादकमित्यर्थ इति भावः रूपांतरं अर्थभेदं पदार्थाना
मितिहेतुः शक्तिवैचित्र्यात् अनेकशक्तिमत्वादित्यर्थः एवं च सर्वत्र तथा प्रत्यासत्तिरूपपरस्यापि उत्तरत्रान्ययोग्यत्वायोग्यतावशादर्थपरत्वे बाधका
भावः शास्त्राधिकारो उत्तलक्षणानुरोधादाश्रीयत इति भावः भाष्ये भवेद् द्रव्येषु चैतदेवं स्यादिति स्यादिति संभावनायां लिङ् भवदिति भाष्येनाया इत्येवमपे

एवं कदोषेतिगेहकस्यैवेत्यनुवतिमसामसबवितम्पर्यः ॥

प्रदान्तरं वा-२

वि-१

म॰भा॰
कै॰ वि॰प्र॰पं॰
२६

शब्दभेदेन येपि नद्यतिविस्मात् पाद्युक्तमिति येन येन विशेषणेति विशेष्यतश्चिन्तेष्य: परिच्छेद्य विशेषक: परिच्छेदक: तत्परिच्छेदका येवान्यपदशब्दो भवतीत्यर्थ: तदुपपादयति सहितत्वेनेति अध्यर्द्धस्य संख्यावाचित्वमत्रमुपपादयत्यर्द्धशब्दस्येति तत्पुरुषसमासकल्मि

पाद्युक्तमिति सहितत्वेनवाक्यानन्देकार्यान्तसाहित्यत्वमतिपादन्नयोग्यमनुमीयते सादृश्यादिनतादात्म्यवसायस्त्वर्थ: सापेक्षोपमिति स्त्री लिंगमतिर्द्दयत्रं: तत्र महत्तत्वादन्यपदार्थत्वेनसंख्यासहितत्वेनविनाश्यपेक्षत्वे इत्यर्थ: अध्यर्द्धग्रहणं चेति वार्तिके संख्याग्रहणानं तेषु तत्स्थितेनतदपेक्षतयासमन्वयार्थमग्रशब्द: विधेयत्वेदम् अध्यर्द्धशाब्दस्यत्रिभागवचनभागादिशब्दवत्संख्यावाचित्वाद्दर्द्धशब्दस्यैकदेश वाचीत्वसंख्यावाचो एकदेशादिशब्दवत् तस्माधिशब्देनसमासेक्कनेयोगिकार्थ: मतीयतेनसंख्यो अध्यर्द्धमूर्पमिति अध्यर्द्धेनम् येणक्रीतमितिनिदिक्तत्वेदन्यनुवर्तमानतद्धितार्थेतिसमास: तत: मूर्पादजन्यत्वस्यामितमतष्टेनोवा अध्यर्द्धमूर्पमिति एक अध्यर्द्धक

पाद्युक्तमेवतयेनयेनविशेषणाभिसंबध्यतेतत्सततस्य विशेषको भवति अथवा सापेक्षोपमितिर्द्दश:क्रियतेनवाप्रतिबिंदपेक्षमलि संख्यामेवापेक्षिणामदे अध्यर्द्धग्रहणंच समासकल्लिध्यर्थम् अध्यर्द्धग्रहणंचकर्त्तव्यम् किंप्रयोजनम् समासकल्लिध्यर्थम् समासविध्यर्थकल्लिध्यर्थंच समासविध्यर्थतावत् अध्यर्द्धमूर्पम् कल्लिध्यर्थम् अध्यर्द्धकम् लुकिचाग्रहणम् लुकिचाध्यर्द्धशरणं नकर्त्तव्यं भवति अध्यर्द्धमूर्पं द्विगोर्लुगनपत्ये इति लुग् यथा स्यात् अर्द्धपूर्वपदश्चपूरणप्रत्ययान्त: अर्द्धपूर्वपदश्चपूरण प्रत्ययान्त: संख्यासंज्ञो भवतीतिवक्तव्यम् किंप्रयोजनम् समासकल्लिध्यर्थमेव समासविध्यर्थकल्लिध्यर्थंच समासविध्यर्थं तावत् अर्द्धपंचमशूर्पम् कल्लिध्यर्थम् अर्द्धपंचमकम् अधिकग्रहणं चालुकि समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् अधिकग्रहणंचा लुकिकर्त्तव्यम् किंप्रयोजनम् समासोत्तरपदवृद्ध्यर्थम् समासविध्यर्थमुत्तरपदवृद्ध्यर्थंच समासविध्यर्थंतावत् ॥

मिति संख्यापाम्प्रतिशब्देनापा:कन्निति कन् द्विगोरित्येवसिद्धमिति समासकन्विध्यर्थमितिसंबंधसामान्येषष्ठी तेनसमासे विधीयमानेसमासनिमित्तेवाप्रत्यये कार्ये विधीयमानेइत्यर्थ: तत्तद्विशनिमित्तोलुगपिलभ्यते अनेनाह: अध्यर्द्धशब्द: संख्यावाचेव तथाद्विगुणत्वेएकोध्यर्द्धौद्वौअर्द्धत्वेनोपयन्ति तत्सनेनियमार्थमध्यर्द्धमर्द्धस्यैवसंख्यात्वेनग्रहणं यथास्यात् सार्द्धादीनामप्रदित्ति वाकाभे देनचार्द्धतीयो नियमस्त्वस्यचसमासकल्लिध्यर्थं संख्यात्वेन कार्यान्तरार्थमिति ॥ इत्येविधीयमानां संज्ञाकथं लुकोनिमित्तमतआह्सपा देति समासपदेनाद्विगुसमासपवतस्यैवसंख्यानिमित्तत्वात् तन्निमित्तकमपिद्विगुनिमित्तकमेवेत्यादनेनाद्विगुरिति भाष्येगेयक

ग=५

नविंतिन्त्रिंशदादिषु नहि यानादिति भावः परेष्वयेष्विति नमधीरहस्यादिष्वित्यर्थः नियतसंख्यावाचित्वमिति नियतविषयपरिच्छेदेनत
रूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः भाष्येपदयमिति नचवैरुस्यादिवाचिनामपिसंख्याकार्यापत्तिः संख्यापदार्थसंबंधिवह्वादिग्रहणज्ञापनेनचरितार्थ

वचनं

अधिकषाष्टिकमिति अधिकयाषष्ट्याक्रीतंशतसंख्याविशेषाणामधिकयाहीनसंख्येति तद्धितार्थेतिसमासः आगतेषुठन् अलुकीति
वचनाल्लुकिकर्तव्येसंख्यासंज्ञानास्तीत्यध्यर्द्धपूर्वेतिलुङ्भवति ततःसंख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ननूत्तरपदवृद्ध्यर्थमितिव
चनाल्लुङ्भविष्यतिकिमलुकीत्यनेन नैतदस्ति अर्द्धात्परिमाणस्येत्यर्थंठपःप्रत्ययःतस्यलुग्भावत्वेनैवोत्तरपदवृद्धिःस्यात् ज्ञापकात्सिद्ध

भव

अधिकषाष्टिकः अधिकसामनिकः उत्तरपदवृद्ध्यर्थंच अधिकषाष्टिकः अधिकसामनिकः अलुकीतिकिमर्थम् अधिकषाष्टि
कः अधिकसामनिकः वहुव्रीहौचाग्रहणम् वहुव्रीहौचाधिकशब्दस्यग्रहणंनकर्तव्यमिति संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः
संख्येयेशतिसंख्येत्येवसिद्धम् वह्वादीनामग्रहणम् वहादीनांग्रहणंपाक्यमकर्तुम् केनेदानींसंख्याप्रदेशेष्वसंख्यासंप्रत्ययोभवति
ज्ञापकात्सिद्धम् ज्ञापकंकिम् यदयंवतोरिड्वेतिसंख्यायाविहितस्यवतोरिटंशास्ति वतोरेवतज्ज्ञापकंस्यात् नेत्याह योगापेक्षंज्ञा
पकम् ॥

वत्र्यंता

मिति एकादिवन्नियतसंख्यावाचित्वंवह्वादीनांनास्तीतिज्ञापकाशयः योगापेक्षमिति अस्ययोगस्यप्रत्याख्यानादेतद्योगापेक्षमि
॥ तिनवोद्ध्यंकिन्तुयोगानपेक्षतेनशतियोगापेक्षम् यद्यंवहुगणगणसंख्यस्येतिष्टुकं वतोरिण्डुकवहुश्चनिकेटिपरतआगमंशास्ति
तज्ज्ञापयतिभवतिसंख्याकार्यमिति ॥ राम ॥

र्थस्यसर्वथानर्थसंबंधिवैरुस्यादिवा चकग्रहणज्ञापनेसामर्थ्याभावात् प्रगा
दिभ्याउदर्थंवहुगणेतिसूत्रेग्रहणेपिज्ञापकावश्यकत्वमितिभावः केचित्तवतोरिडुक्त्येनेनसंख्यानकरणाभाववतामप्यमेवामयोगे
श्रूयमाणसंख्याकार्यासंख्याकार्यंज्ञाप्यतेनाधिकादीनामपिसिद्धंतदाद्योगापेक्षमिति प्रयोगापेक्षमित्यर्थःएतेनप्रगादिभ्यःशास

ष्व

[illegible]

म·भा·कै·वि·
म·प्र·पं·
२३
27

ष्णान्ताषट् स्वरूपमन्यपर्यायोपोच्चारणासामन्त्रोपदेशात्वमसिद्धेरुपदेशग्रहणोपंचादिष्वनसादनर्थाद् प्रकृतीति प्रकृतिमन्यपवि
भागेन प्रतिपादनस्य पञ्चोर्णाः प्रापणानुपदेशापदेशात्रग्रस्तरमर्थः एतदभिप्रायेणैवोपदेशोऽमिति स्त्रेवन्नने संकोर्णाबु हेशोपदे
शाविति प्रत्ययाद्युपदेशादीनि ग्राहिताग्रमः पद्यासमनादेशसप्यमूर्धानेद्धति प्रकृत्यादिभिरुपदेशोमातिपदिकसरूपबोधनेपा
ष्णान्तासंख्यान्निष्प्रन्नाभवतिसेमर्थः पद्यपि शतानीत्यादावपित्रमागमोपदेशेन नानसंख्यानि प्रतिरक्तिनपापि विभक्तयस्य
पिभत्वमातिपदिकसरूपनिष्पादकानामेवतेषांग्रहणेनतविभक्तिनिमित्तकानामपिवाह्यांगत्वादितिभावः नवेति नच्छुद्धोऽर्थः

ता

ष्णान्ताषट् षट्संज्ञायामिति प्रकृतिमन्यपविभागेनप्रतिपादनंगुणेः प्रापणामुपदेशः तेनप्रकृतिमन्ययाद्युपदेशोषकार
नकारान्तायासंख्यासाषट्संज्ञेत्यर्थः नुन्नुडर्थमिति ग्रपशब्दः प्रयोजनवाची तत्रनमिषासानीत्यादौषट्संज्ञानिवृत्तिः म

ष्णान्ताषट् षट्संज्ञामुपदेशवचनम् षट्संज्ञायामुपदेशिवचनंकर्तव्यम् उपदेशेषकारनकारान्तासंख्याषट्संज्ञाभ
वतीतिवक्तव्यम् किंप्रयोजनम् शतानिसहस्राणीत्यत्रनुम्नुडर्थम् शतानिसहस्राणीत्यत्र मिक्कनेस्तान्ताषडितिषट्संख्यामाप्नोति
उपदेशग्रहणान्नभवति अष्टानामित्यत्रालेकृतेषट्संज्ञानप्राप्नोति उपदेशग्रहणाद्भवति उक्तंवा किमुक्तम् उद्धावह्
तानिसहस्राणीतिसन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येति ॥ प्रयोजनम् नुमिति विधीयमानेषट्संज्ञामवृत्तिः
प्रयोजनम् अष्टानामिति परत्वान्नित्यत्वाच्चात्वेकृतेनुडागमः कार्यकालत्वाक्संज्ञायाः प्रवृत्तेनास्त्यन्तरंगत्वम् ॥

प्रयोजनंयस्येतिबहुव्रीहिरितिभावः नत्वेनरंगत्वात्पूर्वमेवषट्संज्ञानिमत्तेपिबहिरंगनयामात्वस्यासिद्धत्वान्ननिवर्त्स्यतीत्यतआह
कार्यकालेति सपदरायतेनेति ग्रष्टनइतिपामेत्यर्थः ग्राधुरानेतेतिकाचित्प्रतिपपादः यद्यपिदीर्घग्रहणंषड्नेषष्ठोर्थाःपतान्न पणास्येव
तापकंतद्वाइवचषट्संज्ञाज्ञापकंतत्स्यदेशान्तस्यबहिरंगत्वापासिद्धत्वेननानलवृद्धापट्वमस्त्येवसम्पष्टचेदमष्टनोदीर्घादित्यत्रकेपदे
किंचपयोदृशपत्रषट्त्वस्यानिवर्णाचेनापि स्तलभनकारान्तसंख्यावाविकत्वसमानाधिकरणायमंविशेषरूपस्यषट्त्वस्यसमुदाय
धर्मत्वेनतावन्मात्रनिमित्तकनुडादेरत्वविपित्वाभावादितिबोध्यम् नवात्वस्यानिमित्तादर्शित्वानिपयोगपद्यासंगतइतिवाच्यम् तद्धेतोरस्यकत

साधितोपनात पव २३ नात्वितानुपदंतंतसंवेशोवतरितिसिद्धान्तत् ॥

परत्वादिति अष्टन्स्वरस्यात्वपक्षे चरितार्थः नचतन्महत्त्वनरमष्टाभिरित्यादौ अष्टन्स्वरः स्यादेवेतिवाच्यम् सहत्वहतिन्यायापघणात् अपवाद
त्वादिति नचस्वरमहत्तेः पूर्वमंतरंगत्वाण्णेकादेशस्याप्रवृत्तिपरिहृत्वपरमित्यादिसूत्रस्थभाष्यसंमतत्वेनाष्टाविंशत्यादावष्टन्स्वरस्यावितार्थ इतिवाच्यम् अ
ष्टनोहृत्नादित्वादन्तोदात्तत्वेनैकादेशउदात्तेनेत्येवतांतोदात्तत्वसिद्धेः हृतादावस्यपाठेचेदमेवभाष्यमानम् गोसोप्रियाष्टाभिरित्यादौ चषड्स्वराष्टन्स्व

अष्टनौदीर्घादिति नचदिदीर्घग्रहणंमष्टाभिरित्यत्रपञ्चादानत्वनिहृत्यर्थं क्रियते यदिचकृतात्वस्यषट्संज्ञानस्यात्तदाष्टाभिरितिपरत्वात्षट्
स्वरोऽल्पूपोनमामिनिभविष्यतिकिंदीर्घग्रहणेन कृतेचतत्कृतात्वस्यापिषट्संज्ञाज्ञापयति ततश्चापवादत्वात्षट्स्वरोनेनवाध्यतेइतिदी

अष्टनोग्रहणम् किमर्थम् अष्टनोदीर्घग्रहणंज्ञापकंषट्संज्ञायामाकारान्तस्यनतुरूर्ध्वमिति अथवा आकारोप्यत्रनिर्दिश्यते ष
कारान्तानकारान्ताआकारान्ताचसंख्याषट्संज्ञाभवतीति इहापितर्हिप्राप्नोति सप्तमादेशमन्त्रपकास्ताइति नैषदोषः एकशहो
यंवहूर्थः अस्त्येवसंख्यापदम् तद्यथा एकोद्वौवहवइति अस्त्यसहायवाची तद्यथाएकाग्नयः एकाहलानि एकाकिभिःतुद्रकै
र्जितमिति असहायैरित्यर्थः अस्त्यन्यार्थेवर्तते तद्यथा सतामेकावत्सवनेकानि अन्येत्यर्थः सप्तमादेशमन्त्रपकास्ताः अ
न्याइत्यर्थः तद्योन्यार्थेवर्तनेनतस्यैषप्रयोगः इहतर्हिप्राप्नोतिद्वाभ्यामिष्टयेविंशत्याचेति ॥

र्धपक्षइवअदीर्घपक्षेपिविभक्तेःस्वरःस्यादितिदीर्घग्रहणंकर्तव्यम् एकास्तामिति संख्यावाचित्वाभ्युपगमवादीयत्नपेनवद्भ्वच
नंमन्यते अन्यवाचित्वाभ्युपेगात्वजरम् इहतर्हीति द्वाभ्यामितिषट्स्वरःस्यात् ॥

रयोःमहृतिरस्त्येवतेषामनभिधानाच्चपतेनकदष्टवशाद्योव्ययपूर्वपदमकृतिस्वरेणाघुदात्तइतिकदष्टाविन्यस्यैकादेशस्वरेणासिद्धत्वात्
स्वरः स्यावकाशाइतिपरास्तम् नस्यापिनभिधानात् ननुसंख्यावाचित्वेएकाइतिवहुवचनमनुपपन्नमत्यत्रतषट्संज्ञायाः मासिरेवने
त्यतआदसंख्येति षट्स्वरइति षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यनेन नचषांतनांतसादूचर्यादाकारांतोवहुवचनांतएवग्रहणइतिनायंदोषः

साधुदैवमपिनियतावकाशत्वात्पूर्वविप्रतिषेधेनविभक्तिस्वरः ॥

म॰ भा॰ कै॰
वि॰ ष॰ प्र॰ पं॰
२८

28

हृनातेति ततश्च हृतानां स्वकार्यकालपक्षे समाप्तिश्च इत्येतिदेशाच्च हृसिद्धिरित्यर्थः ओश्चेति अत एव विभक्तेरात्र यासोस्त्वह
तिर्नेनयादिर्मतिलगवातिदिश्येतेति तद्धेयर्थंसहमेवविपरीतेन तनयाख्यानात् ततश्चेति नवसन्निपातपरिभाषयातेनस्यात
अष्टानामिति रूपं तत्तु रिशेपधायाश्चेत्दीर्घेनलोपेवासहमितिवाच्यम् असिद्धस्यापि तद्धित्वात्तवविधेरत्न याः महृतिवोयतु नलोप
स्याप्यनापत्तेः अत एव पुकदृस्वत्यानिमित्तस्यानप्रदीर्घत्वादिमयोमिभाष्यहृमेतेन तस्यैवउक्तम् जानातिर्मिवेन्नलोपवेतहृस्वविषये
तद्दृहृतिरितिवक्षेपरोवस्तेति अमयाप्रगपेत्तपाहृस्वस्ववर्णरिगामिद्धत्वपास्याप्रपामोभाष्यायसंगतिः स्यष्टेव किंचानिदेशि
कनिमित्तविघाताभावमादायनास्यास्महृतिः पवादिलक्षीमादेसंगृहृदहृस्वहृतेसंयुद्दलोपेहृतेपिमध्यलत्वानतिमितेव

स्यमशति अष्टाभ्यश्रतिहृतानांतवकारणाम् औश्चविधानसामर्थ्यात्तलङ्कविधीयते इत्तीति ततश्चाष्टानामितिनुदित्तेन्त्रा
नेभवति जश्शसोलुक्ष्टाभ्यशतिहृतातनिर्देशात्तापकारत्वं भवति हृतानस्यादिनिर्देशस्सम्भयोजनेयशानेतनेशेषत [illegible]

पर्वनर्दिश्यमनेयोगविभागः करिष्यते अष्टाभ्यश्रौश मनः षड्भ्यः षड्भ्यश्च पुकं तत्र दृष्टाभ्योपिभवति ततोलुक् लक्तुभव
ति षड्भ्यश्रति अघ्नवाउपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते अष्टनआविभक्तौ ततोरायः रायश्चविभक्तावाकारादेशोभवति इ

षष्ट्यासादीति यदिदेनतहृनात्वनिर्देशस्यभयोजनेनस्यात्तलावयार्थमहृष्भ्य ग्रोराशनेवकृपात ॥ ओलेन्तभयोः शेषः

घातनाभावात् नराश्यान्नित्यात्मिपरतन्त्वस्य भाष्यविरोधः किंचगव्यतेत्यादेसन्निपातपरिभाषयात्तलोपोनेतिसिद्धान्तभंगःपलो
पस्यवद्दिमेनतत्त्वनिमित्तकत्वेनवर्णरिगत्वपाभेसहृत्वात् वस्त्तत्स्वषट्त्वसन्निपातनिमित्तकोनुद्दन्त्वनस्यसन्निपातस्याविघातकत्वा
पिनलोपः स्यानिवन्नावनतयोः हृतयोरपिषट्त्वसत्वात् अत्रपदसंज्ञेवषट्त्वगणद्धनः प्रसंगपक्षेअष्टभिरितप्रपञ्चस्यवेहृतेनः शन्हस्वयानुमसंयं
सदातविकल्पत्वापत्यार्थमितिवाध्यम् आनिदेशाविषयेपितत्र महृतोनुसिद्धनश्चेश्चजाद्यानेषशसोस्त्वयातेनस्यादत्वग्राह जश्शसोरि
ति भाष्येमियाष्टानश्रतिमामोतीति इत्येवमामोत्यर्थः अनपयाःपक्षाभावेपिप्राप्तस्यैकालिकत्वयात्तत्स्यादुर्वीरत्नेनभाष्यसंगतेन
त्वमितस्तापकसिद्धान्तमामे भाष्यमामेराह यश्चेति वहुवचननिर्देशादितिभावः षड्भ्यश्मेतनत्यादृवर्णादस्माधोत्यपवमहोनोरीति वाभादः

ओ रो ति

गौणत्वेनेति गौणेत्यर्थः तमसत्यप्रयोगत्वञ्च तत्त्वाद्रुक्त्वार्यं रूपेभावेऽतिबोध्यम् आत्वं इत्यादिभाष्यप्रयोगात् गौणत्वेनेति नहि प्रय
कस्य तत्र स्यात्निर्देशेनेत्यर्थः अत्र गौणे ज्ञापकादिति अस्य सामि प्रयोगपरमपीति शेषः क्वचित्त्वज्ञापकाद्यिनिष्टं स्यते न त्वनपकर्षपक्षेऽप्यष्टनो वि
द्विकमात्रकरूपं तत्र दत्तेत्स्वार्दनमात्रं रूपद्वयोगेति बहुवचननिर्देशाभावादिति साहचर्याभावादित्यपि बोध्यम् लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोक्तरीतिनिम
त्वाच्चेष्टेन दत्त्वमाभसिद्धत्वमिति एतानेवेष्टं नाभिधानादित्वाभाव एव बोध्यः यत्तु भवत्येवाष्टाविति तत्र अपकर्षपक्षे ज्ञापकत्वं ज्ञापकोपाधाभा
वेन फलभेदापत्तेः तन्त्रयं भाष्यार्थोनयुक्तः तथा हि सतीष्यत एवेत्यादिनेषेधरूपात् किञ्च प्रयुक्ते इतिवाक्यशेषासंगतः प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्र
मसत्त्वात् प्रयुक्तानामित्यन्वाख्यानमिति भाष्योक्तेस्तत्त्वरुत्स्वरूपात् नैवेति लक्षणस्याभावोऽलक्षणानस्य योग्यताद्यपालक्षणमित्युभावः त्य

यद्येवमिति दृष्टान्तादानुच्यमानमात्वमौत्वं सौनं प्राप्नोतीति यत्राष्टार्थस्य प्राधान्यं न गौणत्वेन भवितव्यम् तत्रैवचौ पत्वेनात्वमनुमीयते
तिनस्य प्रत्यात्वमत्र ज्ञापकात्प्राप्नोति विभक्तिमात्रेत्वात्वविधीयमानमौत्वं सौः सिध्यति अष्टन आविभक्तावित्यत्र पदाङ्गाधिकारेत्तस

यद्येवं प्रियाष्टौ प्रियाष्टाव इति न सिध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोति यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥

तदुक्तस्य चेति नदन्तविधिसद्भावाद्बहुवचननिर्देशाभावाद्गुणभूतेऽप्यष्टार्थेऽप्यात्वेन भाव्यमित्यत्रापि सिध्यतीति भावः यथालक्षण
मिति यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते नापि प्रयोगनिषेधस्मृतिः तद्यथालक्षणमनुगन्तव्यं न दत्त्वमात्रात्वमित्यर्थः नैववालक्षणम
प्रयुक्ते वर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानात् ॥
अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य प्रयोगप्रत्यानन्तलक्षणसेत्यर्थः एवं च नादृष्टप्रयोगोऽसाधुरिति
भावः किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वात् एवमेव व्याख्यामापद्यते एवं च दृष्टदनादीनां प्रियाष्टन्नशब्दादिष्वात्वादि महानिति विचारोऽप्य
नप्रयोगविचारः मामादिकपदेनवधेयम् एतेन पूर्वव्याख्याने स्वसाधुत्वमुत्तरव्याख्याने साधुत्वमिति विरुद्धार्थकव्याख्यानद्वयमयुक्तं किंचा
ष्टम्य इति निर्देशात् नाकारादेवाष्टनोज सासौ सौ इति नहि विधेयात्वे अप्रयाः नरत्वेवक्तृयादिति सामान्यभाष्येपकवचननिर्देशात्तथा
नपवोणात्वे इति प्राप्तायापोपिचिन्त्य गौणे प्रियाष्टादीनामनभिधानमित्यत्रम्पसिद्धान्तान् प्रायसत्वात् अहह्येवं व्याख्या

म·भा·वि·वै·
प्र·प्र·पं·
२९
29

उतिच भाष्येयदिगावदिति स्थान्नाचषडिति सत्रेपाठं तत्रचकारायधन्नात्तरितलिंगासंगादनुवर्तमानेउतिग्रहणंसंभवत्सततरतिभावः नत्रु पातेरिति एवंचार्थाधिकारादिष्टापितदहितुसैवग्रहणमितिभावः संख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात्नत्रसंख्याप्रश्नविषयउतेरेवग्रहणमिति पिबोध्यम् भाष्येउतिचेत्सत्रेति चकारात्षट्संज्ञानंतरंकरणाञ्चामेनसंज्ञाद्वयस्यापिविधानमित्यर्थः अत्रर्थनाञ्चेति संख्यायतेनपतेतिदिशः

उतिच यदिगावदिति तत्रवत्नसाद्वचयात्नहितएवउतिर्गृह्यतेनतपातेरुतिः अथवेति नत्रसंख्यासंज्ञायाअनुवर्तनादन्वर्थ

उतिच अतेउतिग्रहणंहिःक्रियते संख्यासंज्ञायांषट्संज्ञायान्व एकंशक्यमकर्तुम् कथम् यदिगाव त्संख्यासंज्ञायांक्रियतेषट्संज्ञायानकरिष्यते कथम् स्थान्नाषडित्यत्रउतीत्यनुवर्तिष्यते अथवाषट् संज्ञायांक्रियतेसंख्यासंज्ञायानकरिष्यते उतिचेत्यत्रसंख्यासंज्ञाप्यन वर्तिष्यते ॥ राम ॥

त्वाच्चतस्याःसंख्याप्रश्नविषयएवउतिर्गृह्यतेनतौणादिकः ॥ ॥

नचतस्यार्थस्यउत्पत्तेसंभवः संख्याप्रश्नविषयत्वेतनतदर्थउतिचिन्त्यमेतत् तस्माडुणादीनामव्युत्पन्नत्वान्नत्रउतिरितितस्याग्रहण मित्युचितंव्युत्पत्तावपिपातेः कतिनापिसिध्यतीतिनतत्रउतिनियमइतिबोध्यम् संख्याप्रश्नेति सन्नियोगविशिष्टत्वायाञ्चषट्संज्ञा

क्तक्तवतू अनुबंधानां निमित्तत्वमतयाविशेषणत्वासंभवादुपलक्षणत्वे च तयोरहस्योपलक्षत्वं मन्यमानो वार्त्तिककार आरभते स्म्यादृ इहेति साहूप्य प्रयोगइति शेषः सम्पत्तइति निश्चिनोतीत्यर्थः नियतं सन्निधानं येषामिति विग्रहः कारकेति न न शब्दमात्रं तस्यकिंत्वर्थविशेषु एवाकिन्नमितिभावः तदर्थनादीति कालादिस्तानादित्यर्थः तत्र प्रत्ययांत इति ककारानुपलंदितः प्रयुक्तः इति निश्चिनोतीत्यर्थः भाष्य

क्तक्तवतू निष्ठा इह्यनुबन्धाः कार्यार्थमुपादीयन्ते प्रयोगश्चैषां लभ्यते नास्ति यत्र च साहूप्यं तत्र च संदेहः कथमस्यानुबन्धकार्यं स्यात् न मस्यत्वनेहतमिति पूर्वपक्षाभिप्रायः सिद्धान्तवादी तु मन्यते अप्रवेशानुबन्धेन नियतसंनिधानाद्यर्थाः कारके कालादयो लक्ष्यन्ते

क्तक्तवतू निष्ठा निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधो वक्तव्यः लोतो गत इति निष्ठासंज्ञा प्राप्नोति समा नशब्दानामप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानामप्रतिषेधः अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति अनुब न्धोऽन्यत्वकरः अनुबन्धः क्रियते सोऽन्यत्वं करिष्यति अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात् अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेत् तन्न किं कारणम् लोपात् लुप्यते ह्यनुबन्धः लुप्ते चानुबन्धे नान्यत्वं भवति तद्यथा काकनरेदेवदत्तस्य गृहम् अदो यत्रासौ काक इति उत्पति ते काके नष्टं तद्गृहं भवति एवमिहापि लुप्तेऽनुबन्धे नष्टः प्रत्ययो भवति यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्यैष संज्ञा कृतेति तद्यथा इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम् अदो यत्रासौ काक इति उत्पतिते अपि काके यद्यपि तद्गृहं नष्टं भवति अन्ततस्तमुद्देशं जानाति सिद्धं विपर्यासस्तु सिद्धश्च विपर्यासः यद्यपि जानाति सन्देहस्तु संभवति अप्रसक्त शब्दः लोतो गत इति अप्रसक्त शब्दः लूनः गीर्ण इति तद्यथा इतरत्रापि कतरद्देवदत्तस्य गृहम् अदो यत्रासौ काक इति ॥ तद्दर्शनादनुबन्धस्य लोपे च तल्लिङ्गानां कार्याणां साधुत्वं वि ज्ञायते तत्र यदा देवदत्तेन लूनः शालिरिति कश्चित्प्रयुंक्ते तदा लक्षणतः कर्मभूतकालावगमात् क्तप्रत्ययं मन्यते यदा तु लोतमालभे तेति प्रयोगस्तदा भेषवाची लोत शब्दः तत्प्रत्ययान्तः प्रयुक्त इति मन्यते सिद्धं विपर्यास इति सिद्धो विपर्यासः संशय इत्यर्थः ॥

नष्टं गृहमिति अज्ञातमित्यर्थः नष्टः प्रत्यय इति अज्ञातानुबंधः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः सानुबंधकस्येति पूर्वपक्षः ककारवानन्तसे इत्यर्थः उ देशं इहैदेशं सिद्धं विपर्यासश्चेति च शब्दार्थः सिद्धस्त्वविपर्यास इत्यर्थः यद्यपि विपर्यासो भ्रमात्मकोऽनिश्चयस्तथापि यद्यपार्थमासादि इत्यत्र

[illegible] ॥

म॰भा॰कै॰वि॰
प्र॰प्र॰पे॰
३॰

वृद्धेरनवस्थितत्वमिति संदेहाभिनयोऽयमर्थः वीप्सादीति पदार्थविषयव्याप्तीच्छा प्रयोक्तृधर्मो द्विर्वचनमिति भावः भाष्ये कारकेति काला निरिक्तकर्मण्यर्थपरं वेदिकां शुश्रूरी कंचेति भाष्ये पदं वसन्तादिति यावत् तंके विशेषणम् लोपस्याप्यादेशत्वेन स्थानिवत्त्वेन कर्मण्युपपदत्वमिति भावः प्राकीर्षीदिति यद्यप्यत्र निष्ठान्तमुपपदं नेनेति निष्ठान्तत्वं कर्तृविशेषस्याप्यन्यत्र प्राकीर्षीदित्यस्योपपदत्वमिदम् अत्रादि निपातनेऽपि यदरीतिनिपाते निषिद्धे निष्ठा च छन्दनादिति नित्यसमासत्वात् असक्तावपि तमहमिति मन्त्रे अादिः सिचश्चेति विकल्प इत्यशनेरिति भावः

इदं तद्दूरमिति वृद्धेरनवस्थितत्वमनेन प्रतिपाद्यते नत्वनेन द्विर्वचनम् वीप्साद्यर्थाभावात् प्राकीर्षीदिति अत्र भूतकालोऽस्तीति भावः इ पपन्नेत्येति सिज्लोपोऽप्यादिश्यते मकारेऽवेतरप्राप्तित्वं देवदत्तश्चेति प्रयोगे कर्तृकत्वाद्यवगमात् लुङन्तस्यापि प्रयोगेन निष्ठान्तस्येतिशेत्पन्नतात्

उत्पत्तिनेऽपि कारके पर्याप्तमहे शंजानातिसन्देहस्तत्र संभवति इदं तद्दूरम् इदं तद्दूरमिति एवं तर्हि कारककालविशेषावि हम् कारककालविशेषानुपादेयो भवेयत्परत्वात् कर्तृत्वकर्माभावे चेति तद्यद्येतरत्रापि प्रयोगमनुष्यः मेत्वापूर्वकाले भ वति सोऽप्रुवेण निमित्तेन ध्रुवं निमित्तमुपादत्ते वेदिकां शुश्रूरीकं वा एवमपि प्राकीर्षीदित्यत्र प्राप्नोति लुङ् सिज्लादिदर्शनात् लु ङि सिज्लादिदर्शनान्न भविष्यति यत्र नौहि सिज्लादयो न दृश्यन्ते प्राप्नोतीति दृश्यन्तेऽपि सिज्लादयः किं वक्तव्यमेतत् नहि के चमनुच्यमानं गंस्यते प्रत्येवायमनुपदिष्टात्कारककालविशेषानवगच्छति एवमेतदप्यवगन्तुमर्हति यत्र सिज्लादयो नेति इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ५ ॥

यत्ते अग्निहुरिष्विभ्यः करणस्य निष्ठासंज्ञा न भवति उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्धा हर्तुकाद्धा अन्यथा निष्ठा च छन्दनादिश्या घुटान्तत्वं स्यात् इति श्रीमत्कैयटोपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ५ ॥

सिचोऽत्रलुमत्वेनादर्शनादाह आदिशब्दे इति अग्निहुरषीति यद्यप्येवोपलब्धकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाभावदर्शनात्कोऽपि समवगतिः एवं च सनादिविधावित्यत्र तकनकारोपलक्षितः मकारमर्थानुवादी इच्छाद्यर्थावासकारो भवतीत्यर्थः अनुवादे सत्यन्तरङ्गादेशात्तदादृशा नकारोपलक्षितमकारे इत्यर्थः अनपवादमुख्यादेः सार्थक्यम् अन्यथापवादत्वे प्राङ्नतमहाहिर्विष्णुतेऽपत्रेऽवधाने प्रयोगे नतञ्जादिरितिनदे यथ्येष्टमेवेति सर्वमवदातम् इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्य प्रथमे पादे पञ्चम